

63558

T. C.
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE İÇ
İSYANLARIN ÇIKIŞINDA DİNİ FAALİYET
VE PROPAGANDANIN ROLÜ

HALİS KARAASLAN

DANIŞMAN ÖĞRETİM ÜYESİ
PROF. DR. ERDOĞAN FIRAT

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İZMİR

1997

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, savaş sonrası ilân edilen Mondros Mütarekesi ile İtilâf Devletleri'nin işgaline uğramıştır. Bu işgal sırasında, özellikle Batı Anadolu'da müslüman halka yapılan mezalim, Anadolu Millî Hareketi'nin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Anadolu insanı, **Mustafa Kemal ATATÜRK**'ün önderliğinde giriştiği Kurtuluş Mücadelesini kazanarak genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurma başarısını göstermiştir. Böylece Türk Milleti için bağımsızlık uğruna ölümüne bir savaş olan Millî Mücadele, aynı zamanda yeni bir devletin de doğmasına imkân sağlamıştır.

Millî Harekete karşı olan güçler (Sultan-Halife, İstanbul Hükümeti ve İtilâf Devletleri), Anadolu Millî Hareketini yok edebilmek için yoğun bir din istismarına girişmiştir. Bu istismarın en önemi aracı ise, İngilizlerin isteği doğrultusunda çıkarılan, millî hareketin lider kadrosunu ölüme mahkum eden ve Anadolu'da ortaya çıkan isyan hareketlerini alevlendiren '**fetva**' olmuştur. Anadolu'nun, Millî hareketi destekleyen ve harekete öncülük eden, sağduyu sahibi din adamları ise, bu dinsel söyleme karşı, millî harekete meşruiyet kazandıran karşı bir fetva çıkarmışlardır. Böylece bir çeşit "**Fetvalar Savaşı**" gündemi işgal etmiştir.

Millî Mücadele Dönemi boyunca, din olgusunun ve dinsel kurumların çoğu zaman millî hareket etrafında birleştirici rol oynamalarına rağmen, zaman zaman da toplumsal yapının cehalet içerisinde olduğu ve dinin söylemlerinin de gerektiği gibi anlaşılamadığı durumlarda, bölücü bir işlevi üstlendiği görülmektedir.

ABSTRACT

Having been defeated in the First World War, The Ottoman Empire was occupied by the Entente Powers after the conclusion of Montreaux Truce. The appresssion, that had been especially on the muslims in the Western Anatolia, prepared the ground for the National Movement.

The People of Anatolia, who win the National Struggle for Independence under the leadership of Mustafa Kemal ATATÜRK, accomplished to establish the Republic of Turkey. Therefore the National Struggle, which had been an Independence War Worth dying far, had also been a basis for foundadition of a new state.

The forces (Sultan-Khalife, Government of İstanbul and Entente Powers) against the National Movement started an explaiation of Religion in order to corrupt the National Movement. The most important instrument in this process was **the religious decleration** (Fatwa) urged by British that required the assassination of the leaders of the National Movement, and that spurred the rebellious movements in Anatolia. On the other hand the members of religious class with common sense, who supported the National Movement, gave a counter-declaration which provided the legitimacy of the National Movement. Therefore, there came out a **“Battle of the Religious Declerations”**.

Despite the fact that religion itself and the religious institutions play a unifying role for the National Movement during the National Struggle Period, someties they function as a separatist during the times when ignorance reign over the society and the revelations are misinterpreted.

Doktora tezi olarak sunduğum “Millî M¼cadele D¼neminde İ İsyânların Çıkışında Dinî Faaliyet ve Propagandanın Rol¼” adlı alışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı d¼řecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada g¼sterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

30./6/1997

Halis KARAASLAN

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün ...3../...7../1997 tarih ve14..... sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisanüstü Öğretim Yönetmeliği'nin .21.... maddesine göre Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı Doktora öğrencisi Halis KARAASLAN'ın "Millî Mücadele Döneminde İç İsyanların Çıkışında Dinî Faaliyet ve Propagandanın Rolü" konulu tezini incelemiş ve aday .08../.08../1997 tarihinde, saat 10³⁰...'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra .75.. dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezinBaşarılı.....olduğuna oyBirliktir... ile karar verildi.

BAŞKAN

M. R. AYAS
Prof. Dr. Rami AYAS

ÜYE

Prof. Dr. Endoğan FIRAT

ÜYE

M. A. KOSTAŞ
Prof. Dr. Münir KOSTAŞ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ

Konunun Tanımı, Önemi, Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi..... 1

BİRİNCİ BÖLÜM

A. Tarih ve Sosyoloji	7
B. Din Sosyolojisinin Tanımı, Konusu ve Yöntemi	11
C. Dinin Sosyolojik Tanımı	14
D. Din ve Toplumun İlişkileri	17

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN İÇİNDE BULUNDUĞU ŞARTLAR 23

A. İstanbul ve Anadolu'nun Toplumsal, Siyasal, Ekonomik ve Askerî Yapısı	23
B. Halkın Din Anlayışı ve Dinin Toplumsal Yapı Üzerindeki Tesiri	35
C. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Gönderilmesi ve "Manda Meselesi"	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OTORİTENİN KULLANILMASI VE ANADOLU'DAKİ YIKICI PROPAGANDA FAALİYETLERİ 54

A. Osmanlı İmparatorluğu'nda Hakimiyet unsuru olarak otoritenin kullanılması	54
I. Padişahın Anadolu üzerindeki tesiri ve bu tesirin zayıflamasına sebep olan faktörler	58
II. Hakimiyet unsurunun meşruluğu konusunda din olgusundan faydalanma çabası: "Fetvalar Savaşı"	75
B. İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere'nin Anadolu'daki yoğun propagandası ile bu propagandanın olumsuz tesirleri ve din unsurunun istismar edilmesi	91

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUVA-YI MİLLİYE HAREKETİ	128
A. Hareketin Doğmasını Sağlayan Faktörler	131
B. Hareketin Doğuşunda Dinî Kurumlar, Dinî Anlayış ve Din Adamlarının Tesiri	143

BEŞİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE İÇ İSYANLAR	188
A. İç İsyanların Sebepleri	191
B. İç İsyanlarda Din Unsurunun İtici Bir Güç Olarak Kullanılması..	213
I. İstanbul Hükümeti'nin Propaganda Faaliyetlerinde Dinî Anlayışın İşlenmesi ve Bunun Doğurduğu Sonuçlar	215
II. Dinî Propaganda Sonucunda Ortaya Çıkan İsyân Örneği: Konya İsyanı	245
III. İç İsyanlarda Başta İngiltere Olmak Üzere İtilâf Devletleri ve Azınlıkların Tesiri	263
C. Millî Mücadele Taraftarlarının İç İsyanların Bastırılmasında Dinî Değer ve Unsurlardan Faydalanma Çabası	276
SONUÇ	295
BİBLİYOGRAFYA	300-326

ÖNSÖZ

Bugün içinde yaşadığımız zaman içerisindeki toplumsal sorunların, mümkün olabildiğince sağlıklı bir biçimde ele alınarak çözümlenebilmesi için, yakın tarihimizin bilgisine ulaşılarak, temel kaynaklardan elde edilen bilgilerin doğru değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu temel düşünce, bizim tez konusu olarak Millî Mücadele Dönemini seçmemizdeki hareket noktamızı ifade etmektedir.

Tarihimiz sadece geçmişte kazandığımız zaferler veya başarılarımızla övünülen bir şey değildir. Tarihsel zenginliğimizin, bugüne ve geleceğe ışık tutacak derinliklerini tasvir eden olayların hemen tamamı, toplumsal yapımızın üzerinde durulması gereken birer temsilcisi durumundadırlar. Millî Mücadele Dönemi ile ilgili olarak üniversitelerimizin tarih kürsülerinde pek çok akademik çalışma yapılmasına rağmen; sözkonusu tarihsel süreçle ilgili olarak ‘Sosyoloji’ ve özellikle bizim çalışma disiplinimiz olan ‘Din Sosyolojisi’ dalında herhangi bir bilimsel çalışmaya rastlanılamamıştır. Türk Milleti için en önemli tarihsel süreçlerden birisini ifade eden bu dönem, toplumsal hareketlilikler açısından da son derece geniş ve dinamik bir yapıyı temsil etmektedir.

Daha 1924’de, “Düşünmek ve söylemek kolay, fakat yapmak ve neticelendirmek çok güçtür” diyen **Mustafa Kemal ATATÜRK**, Türk toplumunun topyekûn bir istiklâl mücadelesi vermesinde, hareketin tartışmasız lideri olarak yerini almış ve tarihe unutulmayacak damgasını da vurarak, genç Türkiye Cumhuriyeti’ni kurma başarısını göstermiştir.

Çalışmamız boyunca Türk Kurtuluş Savaşı’na şimdiye kadar çok fazla değinilmemiş bir açıdan bakılmaya çalışılmıştır. Millî Mücadele Dönemi’nde toplumsal bünyeyi ve bireylerin tutum ve davranışlarını yönlendiren en temel olgulardan birisi olan din ve dinsel anlayışın millî hareketi yönlendirecek boyutlarda ciddi tesirleri görülmüştür.

Araştırmamız beş bölümden oluşmaktadır. Konu ile ilgili, tanım, kaynak ve yönteme giriş bölümünde yer verildikten sonra birinci bölümde; tarih-sosyoloji ilişkisi, din sosyolojisinin tanımı; dinin sosyolojik tanımı ve din ile toplumun ilişkileri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde ise, Millî Mücadele Dönemi'nin toplumsal yapısı, bu yapıda din olgusunun yeri ve Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gönderilmesi konularına yer verilerek toplumun içinde bulunduğu şartlar tanımlanmıştır. Anadolu insanı üzerindeki baskıların ve propaganda faaliyetlerinin temelinde yatan hakimiyetin kazanılması sorununda yaşanan mücadelede, önemli bir tarzı ifade eden 'fetva savaşı'na yer verilmesinin arkasından, dördüncü bölümde de; Anadolu'da millî hareketin doğuşundaki ruhu temsil eden 'Kuva-yı Milliye'nin ortaya çıkışının toplumsal sebepleri üzerinde durulmuştur. Ana konumuza temel teşkil eden bilimsel altyapının bu derece geniş ve zengin örnekler içermesinin temel sebebi ise; konu üzerinde daha önce bizim ele aldığımız anlamda herhangi bir çalışmanın bulunmamasıdır. Bu bizim için incelenen olayların akış süreci içerisinde ele alıp, değinmemiz gereken bir tür zorunluluk olmuştur.

Son bölümde ise, ana konumuz olan Millî Mücadele Dönemi'nde ortaya çıkan toplumsal hareketlerin en dikkat çekicilerinden birisini temsil eden iç isyanlar üzerinde durulmuştur. İç isyanların sebepleri ile toplumsal yapıdaki oluşumları sırasında 'din unsuru'nun oynadığı rol uzun uzadıya tartışılmıştır. İsyânların çıkışında 'din olgusu'ndan başta İngiltere olmak üzere, İtilâf Devletleri ve azınlıkların nasıl yararlandıkları da gözlemlenmiştir. Dinsel propaganda sonucu ortaya çıkan isyanlara örnek olarak 'Konya İsyânı'nın özellikle seçilmesinin sebebi ise; işgale uğramamış bir bölgede, millî hareket aleyhindeki propagandaların tesirinde daha kolay kalabilen toplumsal yapının, bu tür bir hareketliliğinin din olgusundan etkilenme boyutlarının gözönüne serilme düşüncesi olmuştur.

Bu uzun zaman alan araştırmanın gerçekleştirilmesinde yardımlarını esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. M. Rami Ayas ve Prof. Dr. Erdoğan Fırat'a teşekkürü bir boç bilirim.

Ankara - 1997

GİRİŞ

KONUNUN TANIMI, ÖNEMİ, ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ

Araştırmamızın konusu, Milli Mücadele Döneminde iç isyanların çıkışında dini faaliyet ve propagandanın rolü olup, ele alınan dönem sürecinde dinin toplumsal yapı üzerindeki tesirinden kaynaklanan toplumsal olayların incelenmesidir. “Başka bir deyişle din ve toplumun temas noktalarını nerede bulabiliriz?”¹ sorusunun cevabının aranmasıdır.

Biz toplumda sadece mekan itibariyle değil zaman olarak da varız. Toplumumuz tarihi bir varlıktır ve bizden önce var olduğu gibi bizden sonra da varlığını sürdürecektir. Bizim yaşamımız toplumun zaman içindeki yürüyüşünde sadece küçük bir parçadır.² Bu yaşam içinde insanı doğumundan ölümüne kadar yönlendiren ve yardımcı olan dinin özel bir önemi vardır.³ Din, “aynı zamanda tarihî içtimâî zamanın her çağında ve her toplum içerisinde, bir duygu ve iradî davranış olayı olarak da karşımıza çıkmaktadır.”⁴ Bu karşımıza çıkışın çok yoğun olduğu dönemlerden birisi de Millî Mücadele Dönemidir.⁵ Öncelikle “Millî Mücadele Dönemi”, “Dinî Faaliyet” ve “Dinî Propaganda” gibi temel kavramların tanımlanmaları, incelememizin anlaşılabilirliği açısından faydalı olacaktır. Durkheim’in de ifade ettiği gibi; bir “toplumbilimcinin ilk işi neyin söz konusu olduğunu, hem başkalarının hem de kendisinin iyi bilmesi için, ele aldığı nesneleri tanımlamak olmalıdır.”⁶

Dört yıldan fazla süren ve üç kıt’anın çeşitli cephelerinde kanlı çarpışmalarla devam eden Birinci Dünya Savaşı⁷, Osmanlı İmparatorluğunun kesin yenilgisi ve

¹ Joachim WACH, *Din Sosyolojisi*, Çev.: Ünver Günay, Kayseri, 1990, s.10.

² Peter L. BERGER, *Invitation to Sociology, A Humanistic Perspective*, USA Penguin Books, 1963, s. 109.

³ Louis DOLLOT, *Kitle Kültürü ve Bireysel Kültür*, Çev.: Özlem Nudralı, İstanbul, 1991, s. 60.

⁴ Mehmet Rami AYAS, *Türkiye’de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, Ankara, 1991, s. 13.

⁵ 6 Kanunu Sani 1926 tarih ve 757/5762 numaralı tezkere cevabı ve Başvekil imzası ile “Anadolu İstiklâl Mücadelelerine ‘İstiklâl Harbi’ isminin verilmesi muvafık görülmüştür.” Bknz.: *İstiklâl Harbi İle İlgili Telgraflar*, Devlet Arşivi Gn. Md.lüğü Yayını, Ankara, 1994, s. 301.

⁶ Emile DURKHEIM, *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*, Çev.: Celâl Bali Akal, İstanbul, 1985, s. 66.

⁷ Tarihçi Toynbee, İttihat ve Terakki’nin bu savaşa katılmasının en önemli nedenini; “bir şans deneme-kaybedilenlerin bulanık sulara yeniden avlanabileceğini deneme- arzusu” olarak görmektedir. Bknz.: Arnold J. TOYNBEE, *Türkiye -Bir Devletin Yeniden Doğuşu-*, Çev.: Kasım Yargıcı,

30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Mütarekesi⁸ ile sonuçlanmıştır.⁹ Aslında bu bir barış mütarekenamesi değil, “feci bir esaret ve teslimiyet vesikası”¹⁰ idi.¹¹

Bu dönemde, Türk Milleti’nin çoğunluğu mutlak bir surette kadere boyun eğmiş ve ümitsizliğe düşmüştü. Memleketin her tarafı karışıklık içinde yüzüyordu. Osmanlı idaresinin ancak ismi var gibiydi. Bunun içindir ki yeni kabine kurulurken 14 Ekim 1918 tarihli iradede “Emniyet ve Asayişin İstikrarı” işinin, yeni hükümetin en mühim bir vazifesi olacağı belirtilmişti.¹²

Bugüne kadar Milli Mücadele Dönemi ve özellikle iç isyanlarla ilgili olarak tarihsel anlamda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak konuyu sosyolojik anlamda ele alıp inceleyen araştırmaların son derece az olduğu görülmüştür.¹³ Hatta bu dönemin - toplumu oluşturan bireylerin düşünce ve davranışlarını en çok etkileyen fonksiyonlardan birisi de ‘Din’ olgusu olmasına rağmen - din sosyolojisi açısından da ele alınıp incelenmediğini görüyoruz. Dolayısıyla Milli Mücadele Döneminin Osmanlı toplum yapısı ile bu yapıda oluşan toplumsal olayların yeterince açıklığa kavuşamaması gibi bir durum söz konusudur. Bizim bu konuyu ele alışımızın temel hareket noktasını - bütün zorluklarına rağmen- bu bakış açısı oluşturmuştur.

Milli Mücadele Dönemi belki de Türk Tarihinin toplumsal olaylar ve toplumsal hareketlilikler açısından en karmaşık dönemlerinden birisini ihtiva etmektedir.

Milliyet Yayını, 1971, s. 74.

⁸ Mondros Mütarekesi maddelerinin tam metni için bkz.: Yusuf Hikmet BAYUR, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Ks. 4, İstanbul, 1983, ss. 742-746; Ali TÜRK GELDİ, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948, ss. 33-34, 66-68; “Rauf Orbay’ın Hatıratı”, *Yakın Tarihimiz*, No. XV, s. 49.

⁹ Alptekin MÜDERRİSOĞLU, *Kurtuluş Savaşı’nın Malî Kaynakları*, Ankara, 1990, s. 13.

¹⁰ Ali SAİB, *Kilikya Faciaları ve Urfa’nın Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara, 1340, s.5.

¹¹ Padişah Mondros Mütarekesi şartlarını öğrendiğinde Ahmet İzzet Paşa’ya şunları söylemiştir: “Bu şartları çok ağır olmalarına rağmen kabul edelim. Öyle tahmin ederim ki, İngilizlerin doğuda asırlarca devam eden dostluğu ve lütufkar siyaseti değişmeyecektir. Biz onların müsamahasını daha sonra elde edebiliriz.” Bknz.: Gotthart JAECHKE, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, 2. Baskı, Çev.: Cemal Köprülü, Ankara, 1986, s.2; G. JAECHKE, “*Büyük İnkılapçı ve Diplomat Atatürk*”, Bu bir konferans metni olup almanca aslı türkçe tercümesi ile birlikte Türk Tarih K. Tevfik Bıykoğlu Arşivi No.91 de kayıtlıdır.

¹² Jaeschke, “*Büyük İnkılapçı ve Diplomat Atatürk*”, s.2.

¹³ Bu konudaki çalışmalardan birisi bkz.: Doğu ERGİL, *Milli Mücadele’nin Sosyal Tarihi*, Ankara, 1981; ayrıca Bernard LEWIS, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev.: Metin Kıratlı, Ankara, 1984, s.243’de şunları söylemektedir: “Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yılları hakkında şimdi elde bulunan türkçe ve yabancı belgeler yığınının tam olarak eleştirili bir incelemesi hala ele alınacak bir iş olarak beklemektedir.”

İncelememiz sırasında “bir tarihçi gibi”¹⁴ davrandık. Bugüne dek pek fazla önemsenmeyen bir konuda kendi araştırmamız için gerekli bilgi ve verileri bulup çıkarmaya çalıştık. “Bekleneni” değil, “olanı” incelemeyi esas olarak ele aldık. Kendi tarihimizden bilgi edinerek, bugün için de gerekli olan sonuç ve derslerin çıkarılmasının “Türk Sosyolojisinin ilk koşulu”¹⁵ olduğu gerçeğini her zaman gözönünde bulundurduk. Çalışmamız boyunca Milli Mücadele Dönemindeki toplumsal yapıları, toplumsal hareketleri; bunlarla dinsel olgunun karşılıklı ilişkilerini gözlemleme ve tasvir etme gayreti içinde olduk.

“Tarihin konusu ne olursa olsun -kurum, ulus ya da bilimsel disiplin- bu konunun evrimini izlemek için onu tanımlamak ya da sınırlarını belirlemek”¹⁶ gereklidir. Bu itibarla biz de çalışmamızı Millî Mücadele Dönemi¹⁷ ile sınırlama yolunu seçtik.

“Dinî Faaliyet” kavramı, dinî inanç ve tutumlardan kaynaklanan toplumsal ve kültürel her türlü çalışma, hareket ve çabayı içine almaktadır. Ele aldığımız dönem belki de dinî faaliyetlerin çeşitliliği ve bolluğu açısından eşine az rastlanır bir zaman sürecini kapsamaktadır.

Propaganda kavramı ise, doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak, yapanın menfaatine hizmet ettirmek gayesiyle, belirli bir topluluğun fikir, heyecan, temayül ve davranışlarında etkili olmak için yayınlanan herhangi bir bilgi, fikir, doktrin veya özel bir iddia şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁸ Propaganda sırasında etkili olmak için yayınlanan unsurlar, dinî muhteva ile örüldüğü zaman ise buna “dinî propaganda” adını veriyoruz.

Thomson, tarihsel incelemenin, çok çetin bir meydan okuma olduğunu, zihnen enerji gerektirdiğini ve buna kalkışmanın “klâsikler kadar veya tabîî bilimler kadar belki de sosyal bilimlerden daha çok cesaret”¹⁹ istediğini belirtmiştir.

¹⁴ T.B.BOTTOMORE, *Toplumbilim, Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz*, Çev.: Ünsal Oskay, 2. Baskı, İstanbul, 1984, s.72.

¹⁵ Baykan SEZER, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul, 1085, s.178.

¹⁶ Raymond ARON, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev.: Korkmaz Alemdar, Ankara, 1986, s.17.

¹⁷ Bu dönemi, 15 Mayıs 1919’da İzmir’in Yunanistan tarafından işgali ile 30 Ağustos 1922 tarihinde Dumlupınar Başkomutanlık Meydan Muharebesinin kazanılması arasında geçen tarihsel süreç olarak değerlendirmekteyiz.

¹⁸ Münir GÜNERİ, *Psikolojik Harbin Önemi ve Yönetimi*, İstanbul, 1967, s.9; çeşitli tarifler için bknz.: Hüseyin TURGUD, *Gizli Düşman Faaliyeti Casusluk, Propaganda, Bozgunculuk*, Ankara, 1954, s.8; Nevzat GÖKERİ, “Psikolojik Harp-Propaganda ve Beşinci Kol”, *Askeri Mecmua*, C.XX, sayı:143, 1 Eylül 1947, İstanbul, 1947, s.75.

¹⁹ David THOMSON, *Tarihin Amacı*, Çev.: Salih Özbaran, İzmir, 1983, s.69; George A. LUNDBERG-

Auguste Comte'un hayranlıkla okuduğu Vico, "Tarih için en büyük kesinlik, olayları yapan kişinin bizzat onları anlattığı yerdeki kadar hiç bir yerde mevcut olamaz"²⁰ demektedir. Bu nedenle devrin en önemli müracaat malzemeleri olan arşiv belgeleri, basın, hatıralar, ilk meclisin zabıt cerideleri ile süreli yayınlar ve telif eserler olabildiğince gözden geçirilmiştir. Belgeler açısından oldukça zengin olan Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivi ve ATASE Atatürk Özel Arşivinden istifade edilmiştir. Ancak zamanın yetersizliğinden dolayı araştırmamızın bizi bilimsel anlamda istenilen seviyede tatmin ettiğini de söylemek oldukça zordur.

Bu anlamda araştırmamızdaki eksikliklerimizin itirafı da bizim için önemlidir. Böylece ortaya çıkan tasvir, geçmişten bekleneni, tarihte mükemmel değilse bile mümkün olduğunca emin bir şekilde verilmekte olduğunu görebilme imkânı kazandıracaktır.

Basının taranmasında²¹, millî hareketin aleyhinde yayın yapan "*Alemdar*" ın da gözden geçirilmesi konuya objektiflik getirmesi açısından önem taşımaktadır. Devrin yazılı belgelerine müracaat edilmesinin en önemli sebebi, toplumsal tarihin "modern tarihçilerin yazılarını kopya ederek değil, fakat kaynaklara göre"²² yazılmasının gerekliliği olmuştur. Dönemin tarihsel olayları incelenirken, tek ve genel kanunlardan veya umumî şemalardan ziyade, olayları kendi şartları içinde ele alarak açıklamanın, toplumsal gerçekliğin bütünlüğü içine yerleştirip değerlendirilmesinin daha gerçekçi olacağını düşündük. Görevimiz sadece "tarihsel olguları yorumlamak olmamalı, aynı zamanda onları tahlil ederek anlamaya çalışmak"²³ olmalıdır.

Araştırma boyunca hedefimiz, toplumun, dönemin oluşturduğu zaman ve mekândaki gidişatının sebeplerini izah etmek, onu toplumsal hayatın çeşitli tezahürleriyle gerçeğe uygun bir şekilde canlandırabilmektir.

"Tarih tenkidi tarihte doğruyu yanlıştan ayırtetmeye tahsis edilmiş bir metoddur."²⁴ Yine doğruyu yanlıştan ayırma noktasında üç temel işlem yapılmaktadır.

Clarence C. SCHRAG- Otto N. LARSEN, *Sosyoloji*, C.1, Çev.: Özer Ozankaya, Ankara, 1985, s.285.

²⁰ Julien FREUND, *Beşeri Bilim Teorileri*, Çev.: Bahaddin Yediyıldız, Ankara, 1991, s.9.

²¹ "*Hakimiyet-i Milliye*", "*İzmir'e Doğru*" ve "*Alemdar*" isimli gazetelerin bulunabilen bütün nüshaları incelenmiştir. Ayrıca "*Türk Dünyası*" nın 25, 39, 57, 58, 69, 92, 93 ncü sayıları da gözden geçirilmiştir.

²² Leon-E. HALKIN, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev.: Bahaeddin Yediyıldız, Ankara, 1989, s.27.

²³ Orhan TÜRKDOĞAN, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi -İdeolojiler ve Köylü Hareketleri-*, Ankara, 1988, s. 175.

²⁴ Halkin, (1989), s. 3.

Bu işlemler; “Her şeyden evvel şahitlikleri araştırmak, sonra onları kontrol etmek, nihayet onları anlamak”²⁵ tır. Biz tarihte en az subjektif ve en bilimsel olan şeyin tenkit yöntemi olduğunu da biliyoruz. Bu itibarla tarihsel belgelerin ve hatıraların incelenmesinde “tarihte tenkit”²⁶ yöntemi benimsenmiştir. Gerçek olmadığı tesbit edilen bilgiler kullanılmamıştır. Tenkit yollarını kullanmanın sosyolojik bir çalışma için çok önemli²⁷ olduğu hususu hemen her zaman gözönünde bulundurulmuştur.

Max WEBER, sosyolojik yorumlarında bir toplumbilimci olarak tarihten bolca istifade etmiştir. ²⁸ Tarih, çağının gerçeklerini daha açık ve doğru olarak kavrayabilmek açısından başvurulması gerekli bir vasıta olmuştur.

Bugünü anlayabilmenin en önemli yollarından birisi de geçmişi bilmektir. Levi-Strauss’ un bir konuşmasında belirttiği gibi, “tarihi bilmeyenler, kendilerini bugünün cahili olmaya da mahkûm etmektedirler; çünkü, şimdinin unsurlarını, karşılıklı ilişkileri içinde tartmaya ve değerlendirmeye yalnızca tarihsel değişim izin vermektedir.” ²⁹ Yine Braudel’in belirttiği gibi, “geçmişte olanları anlamak için onlara bugünün ışığını tutmak gerekir. Geçmiş yargılamak ve anlamak için bugünden yola çıkılabileceği gibi, bugünü anlamak için de bunun tersini yapmak zorunludur.” ³⁰

Geçmişe özgü olguların ve bunlar arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılarak kontrol edilmesi ince bir iştir. “Zamanın geriliğine rağmen yeterli belgeler elde edilince bugün için olduğu gibi geçmiş için de sosyal bilim, yargılarda bulunur; geçmiş ve bugünü aynı şekilde aydınlatır.”³¹ Başka bir ifadeyle, “Geçmiş zaman bize, ne yapmamız gerektiğini değil, nelerden kaçınmamız gerektiğini söyler.” ³²

²⁵ Halkin, (1989), s. 3.

²⁶ Marcel MAUSS - Paul FAUCONNET, “Sosyoloji”, *İstanbul Üniv. Ed. Fak. Sosyoloji Dergisi*, sayı: 21-22, İstanbul, 1970, s. 165.

²⁷ Mauss - Fauconnet, (1970), s. 165.

²⁸ Coşkun SAN, *MAX WEBER’ de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi*, Ankara, 1971, s. 16; Konu ile ilgili geniş örnekler için bkz.: Max WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev.: Zeynep Aruoba, İstanbul, 1985.

²⁹ Ümit Meriç YAZAN, “Braudel’e Göre Tarih ve Sosyoloji”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri* 28-29 Mayıs 1990, *Bildiriler*, İstanbul, 1991, s. 104.

³⁰ Yazan, (1991), s.104.

³¹ Mehmet Ali ŞEVKİ, *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması ve Öteki Makaleleri*, Gün.Türk. Çev.:Muzaffer Sencer, İstanbul, 1968, s.185.

³² Jose Ortega y GASSET, *Kütlelerin İsyanı*, Çev.: Nejat Muallimoğlu, İstanbul, 1975, s. 49, dipnot’tan.

“Kendi tarihini bilmeyen bir topluma, kendisini ileriye götüreceği söylenen her yeni adım”³³ ‘ın onu kendi toplumuna yabancılaştıracağını düşünüyöruz. Tarih, topluma kendi millî benliğini öğretir. Tarihini bilmeyen, tarihinden örnek almayan, millî ahlâkı sarsılmış milletlerin yaşayacakları tarihsel süreç içinde varlıklarını sürdürebilmeleri mümkün görünmemektedir.³⁴ Millî Mücadele Döneminin ileride teferruatıyla ele alacağımız her türlü olumsuzluklarına rağmen, Anadolu insanı sahip olduğu “millî ahlâk” sayesinde bağımsızlık mücadelesini başarıyla sona erdirebilmiştir

³³ Thomas S. KUHN, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çev.: Nilüfer Kuyaş, İstanbul, 1982, s. 8, Önsöz’den.

³⁴ Şerif GÜRALP, *İstiklal Savaşı’nın İç Yüzü*, İstanbul, 1958, s. 4.

BİRİNCİ BÖLÜM

A. TARİH VE SOSYOLOJİ

Genel bir ifadeyle tarih, belgelere dayanarak insanlığın ve toplumların geçmişteki yaşamlarını araştıran bir bilimdir. Braudel'e göre,¹ "Sadece söylenen değil, düşünülen, yapılan yani kısaca yaşanan her şey tarihtir." Yine tarih, "zamanın diyalektiğidir. Bu özelliği ile sosyali de inceler, dünüyle ve bugünüyle birbirinden ayıramayacak olan bütün" toplumsal olaylar ve toplumsal yapı onun konusuna girmektedir. Daha geniş manasıyla tarih, "kâinatın geçmişinin takviyeli tasviridir."² Tarihin ontolojik temeli ise, insanın başka insanlarla olan ilişkisidir.³

Rickman'a göre⁴, "tarih, sonrakilerin birikerek artan bir biçimde öncekilerden etkilendiği özel ve tersine çevrilemeyen ifade dizilerinin araştırılmasıdır." Bu anlamda eylemlerin de ifadeler oldukları gözönünde bulundurulmalıdır. Tarih, "belli bir entellektüel deney, yüksek eğitim değeri olan tam bir zihni terbiye biçimi ve insan davranışına tam nüfuz ile kişinin yaşamını değiştirebilen bir hayal ve anlayış dinamikliği"⁵ getirir. "Tarihte her şey mümkündür; muzaffer sınırsız ilerlemelerle birlikte periyodik gerilemeler de."⁶ Bu itibarla tarihsel süreç, bilimlerin inceleyebilme imkânları açısından çok zengin bir konuma sahiptir.

Tarihsel olaylara yönelik, daha çok olayları birbirleriyle "bağlantılı, sürekli ve bütüncül"⁷ bir şekilde kavramamıza yol açar. Böylece tarihsel olaylar statik bir yapıdan kurtularak dinamizm kazanır ve toplumsal hayatımızın bir parçası haline gelir.

İnsanlık tarihi boyunca millî mücadelelerden ve çeşitli tecrübelerden yaratılan tarih, millî istiklâl ve egemenlik duygusunun çok zengin bir hazinesi konumundadır. İnsanın ve toplumların kendileri hakkında bilgi sahibi olabilmesi için tarih, geçirmiş olduğu değişikliklerin bütünü hakkında tam ve toplu bir bilgiye sahip olmalıdır. Bu nedenle, "tarih, ifadeler dizininden ya da ifadelerin takımlar halinde

¹ Yazan, (1991), s.110.

² Halkin, (1989), s. 4, dipnottan.

³ Doğan ERGÜN, *Sosyoloji ve Tarih*, 2.Baskı, İstanbul, 1982, s. 20.

⁴ H. P. RICKMAN, *Anlama ve İnsan Bilimleri*, Çev.: Mehmet Dağ, Ankara, 1992, s. 135.

⁵ Thomson, (1983), s. 4.

⁶ Gasset, (1975), s. 82.

⁷ Orhan TÜRKDOĞAN, "Türk Tarihinin Bazı Sosyolojik Meseleleri", Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990, *Bildiriler*, İstanbul, 1991, s. 10.

dizilişlerinden anlamlı bir öykü düzenlemeye çalışır.”⁸ Bir kimsenin kendi ecdadının tarihsel süreç içinde oluşturulan öyküsünü bilme isteği, çok tabîî bir duygudur. “Tarih duygusuna sahip olmak, yaşamakta olduğumuz ve yaşamış olduğumuz hayat kadar geniş olan tarih ufku hakkında açık-seçik düşünebilmek demektir.”⁹ Bu anlamda geçmişin önemli sayılması gibi bir düşüncenin evrensel olup olmadığını tartışmakta uygun bir davranış değildir.

Tarih bilincinin kaygısı, insanların, milletlerin ya da devletlerin genelde nasıl geliştiğini bilmek değil; tam tersine, bir kişinin, bir milletin ve bir devletin nasıl o hale geldiğini; bütün onların nerelerden, ne şekilde geçip o noktaya geldiklerini anlamaktır.

¹⁰ Bu tarih bilincinin bugünün insanının “mavevî faaliyetleri üzerindeki”¹¹ tesirini görmemezlikten gelemeyiz. Bunun için çağımızın içinde bulunduğu manevî kıpırdanmalara ve toplumsal hareketliliklere bakmamız yeterlidir. Bu bakışımızdaki temel hareket noktamız ise elbette bilimsel bakış açısı olmalıdır.

Bilimsel düşünce nihai hareket noktasını, genel görünüşte karşılaşılan olayları ve nesneleri gözlemleyerek ortaya konan sorunlardan alır. Onların içindeki bir kısım sistematik düzeni keşfederek bu gözlemlenebilen şeyleri anlama eğilimindedir.¹² Bilim yapanlar, ortak duyu tarafından denetlenme ya da dünyada normal ya da mümkün olandan ayrılmaktan çok büyük bir korkuya kapılma unsurlarından serbest olarak, her an her şeyi sorgulamaya, alışılmış ampirik işlemlerle bağlantılı olmayan cesur hipotezler inşa etmeğe ve mantıkî olarak ima ettiklerini gidebildikleri kadar uzağa götürmeğe hazır olmalıdırlar.¹³

Ne olursa olsun bilim, insanın dünyasında olaylar hakkındaki ifadelerin doğruluğunu test eden ve ortaya koyan bir yoldur.¹⁴ Bu sebepten dolayı bilim adamı, “bir metod ortodoksluğuna itaat etmek mecburiyetinde”¹⁵ olmamalı bilimin yorumlanması açısından verimli olacaksa istediği usulü seçmekte serbest olmalıdır.

⁸ Rickman, (1992), s.122.

⁹ Paul ROBINOW ve William SULLIVAN (Derleyenler), *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, Çev.:Taha Parla, İstanbul, 1990, s.84.

¹⁰ Robinow-Sullivan, (1990), s.87.

¹¹ Robinow-Sullivan, (1990), s.83.

¹² Walter L. WALLAGE, *The Logic of Science in Sociology*, Aldine Publishing Company, Third Printing, 1973, s. 33.

¹³ Isaiah BERLIN, *Bilimsel Tarih Anlayışı*, Çev.: Yahya Sezai Tezel, Ankara, (Tarihsiz), s. 46.

¹⁴ Wallage, (1973), s. 11.

¹⁵ Freund, (1991), ss. 81-82.

Başarılı bilim adamları kuramların, sürekli olarak “aklın serbest yaratması”¹⁶ olduğunu iddia etmektedirler. “Bilimsel usul, bir kere gerçek dünyanın analiz edilecek olan bölümünün adeta uyuşacağı bir ideal modelinin inşası”¹⁷ durumundadır.

“Bilimin gayesi gerçeğin anlaşılır kılınmasıdır. Gerçek muhtelifdir ve sayısız görüş açılarından hareketle kavranabilir, ilimlerin çokluğu buradan kaynaklanır.”¹⁸ Aslında bilimsel çalışma, gerçekliğin değil, fakat bize onu kavrama ve tahlil etme imkânı sağlayan kavramların sürekli bir tashihinden ibarettir.¹⁹

Kısaca özü itibarıyla bilim, daima gözden geçirmeğe ve düzeltmeye uyan, ihtiyaç halinde daha verimli olan, varsayımlar temeli üzerinde yapılan sonsuz bir araştırmadır. Bu haliyle bilim sürekli olarak bizzat kendini de araştıran ve yenileyen, dinamik bir yapı içerisinde bulunmaktadır.

Sosyolojinin ilgi alanı olan toplumlararası ve toplumsal ilişkiler, bir toplumsal birikimin, başka bir ifadeyle “tarih”in kaynağıdır. Bu açıdan bakıldığında zaman tarihle sosyolojinin yakın bir ilişkisi bulunmaktadır.

Sosyolojinin tarihsel toplum olaylarını açıklama çabasında kolayca kaçmak istemiyorsak, gerekli bilgilerin doğrudan doğruya tarihin kendisinde aranması gerekmektedir. Sosyolojinin, “toplum olaylarını bütünlüğü ve bütün boyutları içinde ele alması”²⁰, tarihle olan önemli ortak özelliklerinden birisidir. Toplumsal olaylar tarihsel süreç içinde gelişen ve gerçekleşen olaylar olduğundan; sosyolojinin toplumsal sorunlara çözüm önerebilmesi ancak “tarih yasalarını”²¹ bilmesiyle mümkün olabilecektir. Bu itibarla sosyoloji, tarihi açıklamak durumundadır. Aslında toplumun sorunlarını çözebilme görevini üstlenmesi sosyolojinin, bilim olarak saygınlık kazanmasını da sağlamıştır.

Tarih, toplumla tek vücut olarak uğraşan bilimin bir boyutudur. Tarih, kendine has “zaman boyutu”nu bütün insan bilimlerine kabul ettirme çabası içinde olmalıdır.²² Bunu başarabildiği oranda tarih, diğer bilimleri zenginleştiren son derece yararlı bir

¹⁶ Wallage, (1973), s. 52.

¹⁷ Berlin, (Tarihsiz), s. 20.

¹⁸ Freund, (1991), s. 101.

¹⁹ Freund, (1991), s. 98.

²⁰ Baykan SEZER, “Türk Sosyolojisinin Tarihle İlişkileri”, Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990, *Bildiriler*, İstanbul, 1991, s. 1.

²¹ Sezer, (1991), s.1.

²² Yazan, (1991), s. 110.

bilim dalı olarak da öneme sahip olacaktır. Bu arada diğer “insan bilimleri için tarihi bir perspektife sahip olma zorunluluğu”²³ da gözardı edilmemelidir.

Sosyoloji, bugünün sorunlarını çözebilmek için tarihsel bilgilerin, insanlar arası ilişkiler bakımından günlük yaşamımızda kullanılabilir hale dönüştürülmesinden başka bir şey değildir. Bugün yaşadığımız olayların anlaşılabilir, sorunlarımızın çözüme kavuşturulması konusunda tarihsel bilgilerin yararlanılabilir şekle dönüştürülmesi sosyolojinin amacı ve alanına girmektedir. Tarihin konusu ise, oluşumunu tamamlamış olaylar meydana getirmektedir. Bu konulardaki en doğru değerlendirmeyi bizzat tarihin kendisi yapacaktır.²⁴

“Sosyolojik kavramlar, tarihsel olaylar, süreçler, dönemler ve giderek kültürler arasında karşılaştırmalar yapma ve bizim bugünümüz için önem taşıyabilecek yorumlar elde etme etkinliğinin araçlarıdır. Bu yüzden toplum bilimci, aynı zamanda tarihçidir ve sosyoloji, anlayıcı bir tarihsel etkinlikle birarada iken verimlidir. Tarih ve sosyolojinin bu çerçevede birbirine bağımlılığını” Carleton S. Coon; “tarih enerjinin toplumsal yapıya dönüştürülmesi sürecidir.” şeklinde ifade etmektedir.²⁵

Toplumsal müesseselerin, toplumsal olayların ve toplumsal ilişkilerin sosyolojik anlamda araştırılması, sosyolojinin tarihsel yönüne başvurma zarureti de beraberinde getirmektedir. Aslında tarihle sosyolojinin kesiştiği alan, “daha ziyade tarih olaylarının bir sosyal sistem içinde yansıtılması ve tarihe sosyolojik bir kimlik kazandırılması çabasıdır.”²⁶

Bir sosyolojik araştırmada tarihsel olaylara yaklaşımımız, tanımlayıcılıktan ziyade açıklayıcılığa, hikâyecilikten ziyade sorunlarımızı çözmeğe yönelik olmalıdır. Bugünü anlayabilmenin dünü iyi bilip değerlendirebilmekten geçtiğini de aklımızdan çıkarmamalıyız. Aslında “etkili ve başarılı tarihçilik, hür bir toplumun ve hür bir kültürün göstergesi ve tanığıdır.”²⁷ Daha açık bir ifadeyle sosyoloji, toplumsal olayların sebep ve neticeleri üzerinde durduğu için tarihten faydalanmak durumundadır.

Tarih, sosyolojiye adeta bir laboratuvar gibi yardımcı olmaktadır. Çünkü toplumsal olayların kaynağı tarihtir ve toplumsal olaylar, toplumsal kurumlar birer

²³ Yazan, (1991), s.106.

²⁴ Sezer, (1991), s. 2.

²⁵ Ülgen OSKAY, “Sosyoloji ve Tarih”, *Ege Üniv. Ed. Fak. Sosyoloji Dergisi*, 1987, sayı:1, s.8.

²⁶ Türkdoğan, (1991), s. 9.

²⁷ Thomson, (1983), s. 72.

tarihsel gerçekliktir. Sosyoloji, Max WEBER' in dediği gibi, malzemesinin çoğunu tarihten alır. Sosyolojinin bir alt dalı olan din sosyolojisinin de tarih ile olan ilişkisi aynen sosyoloji - tarih arasındaki ilişki gibidir. Din Sosyolojisi de, din ve toplumun karşılıklı ilişkilerinin tasvir ve açıklanmasında tarihsel süreci bolca kullanmak durumundadır. Daha geniş anlamda, “Yalnız sosyoloji, yalnız tarih düşünülemez; insan olaylarının somut bilimi ancak tarihsel sosyoloji ya da sosyolojik tarih olabilir.”²⁸

Bu bağlamda düşünüldüğü zaman, insan topluluklarının ve milletlerin kendi bağımsızlık savaşları ile bu hareketler sırasında vuku bulan toplumsal hareketlilikler üzerinde “din olgusu” ‘nun etkin bir rolünü görmekteyiz. Din Sosyolojisinin toplumsal yapıyı incelerken, tarihsel yapının unsurlarından bolca istifade ettiğini de araştırmamız sırasında sıkça görme imkânına sahip olacağız.

Her tarihsel açıklama, iki hadise arasındaki karşılıklı bir ilişkidir. Ancak “Hiç bir tarihi olgu, diğer bir tarihi olgunun tek ve münhasır sebebi değildir.”²⁹ Tarihsel olaylar tek bir sebebe indirgenemez. Büyük olayların bir çok sebebi olduğu gözardı edilmemelidir. Elbette bunlar arasında yapılacak ciddi bir tasnif imkânsız olmasa bile her zaman güç olacaktır.

B. DİN SOSYOLOJİSİNİN TANIMI, KONUSU VE YÖNTEMİ

İnsan toplum içinde yaşamaktadır.³⁰ Onun için “sosyal düzen kaçınılmaz bir realite”³¹ durumundadır. Toplamların ve toplum içindeki olayların incelenmesi görevini ise sosyoloji bilimi üstlenmiştir. Freyer’e göre sosyoloji, “bir ictimâî varlığın, kendisini idrak etmesini ifade eden ilmî şuurdan başka bir şey değildir.”³²

Sosyolojinin bütün çabası, toplum olaylarının anlaşılmasına ve bilinmesine yönelmiştir. Başka bir ifadeyle, “sosyoloji, her topluluğun gerçeklik olarak kuruluşunu ve onu sağlayan karşılıklı alışveriş, eylem ve bağlanışları ve niteliklerini gösterdiği gibi; birlikteliğin çözülüşünü ve çözümlerin nelerden ileri geldiğini, nasıl olduğunu da araştırmaktadır.”³³

²⁸ Ergün, (1982), s. 22.

²⁹ Halkin, (1989), s. 14.

³⁰ Hans FREYER, *Sosyolojiye Giriş*, Çev.: Nermin Abadan, 3. Baskı, Ankara, 1967, s. 29.

³¹ Freyer, (1967), s. 10.

³² Hans FREYER, *İctimaî Nazariyeler Tarihi*, Çev.: Tahir Çağatay, 3. Baskı, Ankara, 1977, s. 9.

³³ M. Rami AYAS, “Sosyoloji Üzerine”, *A. Ü. İlâh. Fak. Dergisi*, C. 26, Ankara, 1983, s. 205.

Rickman'ın ifadesi ile “sosyoloji, toplumsal bir bağlamda farklı bireylerin ifadeleri arasındaki ilişkinin ya da kendisi bir birey olmayıp, bireylerin ifadeleri arasındaki ilişkiden doğan varoluşsal bir şeyin ifadelerinin incelenmesi biçiminde tanımlanabilir.”³⁴

Sosyoloji sadece toplumsal olayları tesbit etmez, onların sebeplerini de belirtmek zorundadır. İnsanların davranışlarının sebeplerinin en önemlilerinden birisi de “dinsel inançları”dır. bu noktada sosyolojinin bir alt disiplini olan din sosyolojisinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Sosyoloji, din olgusu ile toplumsal bir olay olmasından dolayı ilgilenmektedir. Yoksa onun gayesi herhangi bir dinin veya dinsel anlayışın övülmesi ya da yerilmesi değildir.

Din Sosyolojisi için Max WEBER son derece önemli bir isimdir.³⁵ Bu önem, “din gibi bir sahanın sosyolojik açıdan tetkik edilmiş ve incelenmiş”³⁶ olmasından kaynaklanmaktadır. WEBER’e göre “din sosyolojisinin araştırma konusu, din ve toplumsal güçler ile bunlar arasındaki anlaşmazlıklardır. Yoksa din ile erosal, sanat ya da ekonomi arasındaki ilişkiler değildir.”³⁷

Din Sosyolojisinin temel görevi, “cemiyetin sosyal strüktürü ile onda hakim olan dinî inanç esasları arasındaki münasebetleri incelemek”³⁸ ve dinin “toplum hayatının bütünü içindeki yerini belirlemektir.”³⁹ Bu görevi yerine getirirken herşeyden önce “dinî grupların tipolojisine ilgi duyarak, dinin toplumla olan”⁴⁰ münasebetleriyle din ve toplumun karşılıklı etkilerini incelemektedir.

Aslında din sosyolojisinin “incelediği şey, insanın dinden kaynaklanan sosyal faaliyetidir.”⁴¹ Gayesi en azından dinden kaynaklanan davranışlara daha doğru tanımlar getirebilmektir. Din Sosyolojisi bunu yaparken de, “dinde toplumun günlük yaşantısını değil, temel siyasetinin yansımalarını aramak”; daha geniş bir ifadeyle, “bir yandan dini

³⁴ Rickman, (1992), s. 135.

³⁵ Konu ile ilgili en önemli eseri: Max WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev.: Zeynep Aruoba, İstanbul, 1985.

³⁶ Freyer, (1977), s. 193.

³⁷ Joachim WACH, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev.: Battal İnandı, Ankara, 1987, s. 55.

³⁸ Freyer, (1977), s. 190.

³⁹ Günter KEHRER, *Din Sosyolojisi*, Çev.: Semahat Yüksel, İstanbul, 1992, s. 17.

⁴⁰ Wach, (1990), s. 443.

⁴¹ Kehrer, (1992), s. 7.

etkileyen insan ilişkilerini, öte yandan da insanlararası ilişkileri dinin nasıl etkilemekte olduğunu araştırma”⁴² durumundadır.

Luckman’a göre, din sosyolojisinin önemli görevlerinden birisi de, “kişinin toplumla bütünleşmesini sağlayan ve böylece ona kimlik kazandıran sembollerin araştırılması”dır. Bir grup insanın bir dine mensup olması toplumsal bir olay değildir. Ancak bu dine mensup olma duygusu davranışlarına anlam kazandırdığı zaman toplumsal bir olay haline gelir ve sosyolojinin konusu içine girer.⁴³

Din sosyolojisi, “dinî toplulukların yapısı ve hayatı konusunda, özel bilimlerin tüm verilerini ahenkli bir biçimde derleyen bir sentez bilimidir.”⁴⁴ Max WEBER onun çalışma alanını; “dinî inanç ve fiilden doğan ve kişiye yaşama biçiminde yön veren, onu buna bağlayan bütün psikolojik itici güçlerin belirlenmesi”⁴⁵ olarak ele almaktadır.

Max WEBER’in ifadesiyle sosyoloji, değer hükümlerinden azâde normatif olmayan bir bilim dalıdır.⁴⁶ Bu kural sosyolojinin bir alt sahası olan din sosyolojisi için de aynen geçerlidir. Dinin toplumsal yönlerinin incelenmesi, peşin hükümlere sahip olmaksızın objektif bir çalışma istemektedir.

Objektif nitelik demek; toplumsal bir olayın kendiliğinden sahip olduğu, bizim şahsî duygu ve düşüncelerimize bağlı olmayan özellik demektir.⁴⁷ Bu kural, bilimsel sosyolojinin gerekli bir şartıdır.⁴⁸ Toplumsal olayların, özel bir gerçeklik alanını temsil ettiğinden şüphe edilemez. Bilim olarak sosyoloji, bu kendine özgü durumu yansıttığı sürece objektiftir.⁴⁹ “Dinin lehinde ve aleyhinde bir tutum içerisinde olmaya peşinen karar vermeden araştırma ve incelemeye koyulmak vazgeçilmez bir şarttır.”⁵⁰

⁴² Hans FREYER, *Din Sosyolojisi*, Çev.: Turgut Kalpsüz, Ankara, 1964, s. 29; Ayas, (1991), s.9.

⁴³ Kehrer, (1992), ss. 49-50.

⁴⁴ Ünver GÜNAY, “Gabriel le Bras’a Göre Din Sosyolojisinin Araştırma Alanları ve Yöntemleri”, *Erciyes Üniv. Sosyal Bil. Enst. Dergisi*, Sayı:2, Yıl:1988, s. 24.

⁴⁵ Kehrer, (1992), s. 31.

⁴⁶ Freyer, (1977), s. 174; Freyer, (1964), s. 3; Freyer, (1967), s.18.

⁴⁷ Mauss - Fauconnet, (1970), s. 162.

⁴⁸ Mehmet TAPLAMACIOĞLU, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, 2. Baskı, Ankara, 1969, s.48.

⁴⁹ Edvart D. VOGT, “Din Sosyolojisi Araştırmalarında Objektiflik”, Çev.: M. Rami Ayas, *Ankara Üniv. İlah. Fak. Dergisi*, C. 22, Ankara, 1978, s. 297.

⁵⁰ Mehmet AYDIN, *Din Felsefesi*, İzmir, 1987, s. 3.

Gözlemcinin bağımsızlık derecesi üzerinde şu sonucun yattığı görülebilir: Biz basitçe neyi görmekten hoşlandığımızı veya görmek istediğimizi görmüyoruz, gözlemimizin basitçe bizim beklentilerimizin bir işlevi olduğunu da görmüyoruz.⁵¹

Bir dinin davranış türü olarak incelenebilmesi için gerekli ana kurallardan bazılarını Şerif Mardin şöyle sıralamaktadır: a) Bir dini anlamak için etkilerini incelememiz gerekir. Bunun için de din, faaliyet halinde iken incelenmelidir. b) İnsan davranışı zihinsel eğilimler (duygu) tarafından kontrol edildiği veya tevcih edildiği için , bir dinsel topluma aidiyet sonucu olarak kişide hangi duyguların geliştiğini bulmak gerekir. c) Din konusu araştırılınca, öncelikle din ile ilgili hareketler ve dinsel törenler incelenmelidir. d) Din ve toplumsal yapı arasında dolaysız yakın ilişkinin olduğu unutulmamalıdır.⁵²

Sonuç olarak, din sosyolojisi için yasak araştırma alanları olmamalıdır.⁵³ Dinî fiillerin çok yönlü birer olgu oldukları her zaman gözönünde bulundurulmalıdır. Böylece din ve toplumsal yapının karşılıklı etkileşimlerini bilimsel çerçeve içinde ele almamız mümkün olabilecektir.

C. DİNİN SOSYOLOJİK TANIMI

Dinin tarihi, insanoğlunun tarihi ile başlar.⁵⁴ İnsanlık tarihinde ise ne kadar geriye doğru gidersek gidelim, daima din vakıası ile karşı karşıya geliriz.⁵⁵ Bu tarihsel süreç içerisinde “din, evrenlerin kuruluş ve devamlılığında kesin bir rol oynamıştır. Bu ifade zorunlu olarak aşırı bir Durkheimci konumu; dinin bundan başka bir şey yapmadığı ya da toplumsal işlevden başka bir şey olmadığını içermez; fakat bu işlerin sosyolojik olarak merkezî olduğunu belirtir.”⁵⁶

Hemen her zaman din olgusu, insan topluluğunun dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynamıştır.⁵⁷ Weber, dini, tarihsel süreç içinde temel bir etken olarak tanımaktadır.⁵⁸

⁵¹ Wallage, (1973), s. 36.

⁵² Şerif MARDİN, *Din ve İdeoloji*, 2. Baskı, İstanbul, 1983, ss. 39-40.

⁵³ Kehrer, (1992), s. 9.

⁵⁴ Wach, (1990), s. 445.

⁵⁵ Freyer, (1964), s. 31; Ayas, (1991), s. 10.

⁵⁶ Peter L. BERGER - Thomas LUCKMAN, “Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi”, Çev.: M. Rami Ayas, *Ankara Üniv. İlah. Fak. Dergisi*, C. 30, Ankara, 1988, s. 380.

⁵⁷ Peter L. BERGER, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev.: Ali Coşkun, İstanbul, 1993, s. 58 - 59.

Bu itibarla din, insan hayatının önemli bir parçası olarak, diğer insanlarla barış içinde yaşamak için ortak bir hayat biçimini sürdürme durumundadır.⁵⁹ Aslında dine, “toplumun bütün kültür faaliyetlerinin ana kaynağı diye bakmak yerinde olur.”⁶⁰ O, kültürden ayrılması veya tecrit edilmesi mümkün olan bir parça değildir. Bilâkis biz dini, toplum yapısı içerisinde “zihniyetiyle bütün kültür sahalarına nüfuz etmiş”⁶¹ bir durumda bulmaktayız.

Weber’e göre, din sosyolojisi açısından “dinin bir sosyal süreçte sadeleştirilemeyen bağımsız bilinmeyen olup olmaması önemli değildir, asıl önemlisi, iktisadî ve dinî alanların, toplumu kuşatan kurallar sisteminin unsurları olmalarıdır.”⁶² Böylece tarihsel süreç içerisinde sosyolojinin iki imtiyazlı konusundan birisi “din olgusu” olmuştur.

Durkheim’den başlayarak günümüze gelinceye kadar pek çok sosyolog din konusuyla sıkça ilgilenmiştir. Toplum bizi bir çok gerçekle karşı karşıya getirmektedir.⁶³ Dinin sosyolojik kuramını kurmayı deneyen ilk kişi olan⁶⁴ Durkheim’a göre “din, bildiğimiz bütün insan toplumlarında karşılaştığımız evrensel sosyal bir fenomendir. Sosyolojinin onu ilgi alanına alması yalnız hakkı değil, aynı zamanda görevidir.”⁶⁵

Yine ona göre din, toplumun yapı unsurlarından biridir.⁶⁶ Ve toplumsal olaylar tabiat olayları gibi, bizim dışımızda nesnel varlığı olan olaylardır.⁶⁷ Eğer Durkheimci bir çizgiden hareket edersek, toplum karşımıza bir gerçeklik olarak çıkar. Toplum buradadır, inkâr edilemez ve dikkate alınmalıdır. Toplum bizi çevreler, hayatımızın her safhasını içine alır. Biz toplumun içindeyiz ve toplum sisteminin herhangi bir kısmında yer almaktayız.⁶⁸ Bunun için toplumsal bir varlık olarak insanın, toplumsal yapı ile ilişkilerinde toplumsal bir gerçek olan “din”in etkileme potansiyelinden uzak kalabilmesi

⁵⁸ Berger - Luckman, (1988), s. 377.

⁵⁹ S. Sheih NYANG, “Religion and Politics in Modern Society”, *New ERA Conference, “God: The Contemporary Discussion”*, December, 29, 1986 - January, 3, 1987, Coronado, California, s. 1.

⁶⁰ Ayas, (1991), s. 9.

⁶¹ Freyer, (1964), s. 75.

⁶² Kehrer, (1992), s. 90.

⁶³ Berger, (1963), s. 107.

⁶⁴ Kehrer, (1992), s. 25.

⁶⁵ M. Emin KÖKTAŞ, *Türkiye’de Dinî Hayat - İzmir Örneği*, İstanbul, 1993, s. 11.

⁶⁶ Kehrer, (1992), s. 24.

⁶⁷ Berger, (1963), s. 107.

⁶⁸ Berger, (1963), s. 108.

mümkün görünmemektedir. Çünkü, “din, ferdî şahsiyetin en derin tabakalarına kadar nüfuz eder.”⁶⁹

Toplumu kuşatan gerçeklerin en önemlilerinden birisi olan din olgusunun, toplumla katşılıklı ilişkilerini yeterince ele almadan yapılan bir araştırmanın toplumsal bir yapıyı kendi bütünlüğü içinde açıklayabilme şansının çok az olduğunu düşünüyoruz. Bu düşünce sistemi aynı zamanda bizim araştırmamızın teorik temelini oluşturmaktadır.

“Dinle ilgilenen herkes onu kendi alanı ve amaçları doğrultusunda tarif etme”⁷⁰ eğilimini göstermiştir. “Bir psikolog, dini çok kere, yaşanan bir tecrübe; bir sosyolog ictimâî bir müessese; bir kelâmcı, akıl ve nakîlle müdafaa edebilen bir sistem olarak görür.”⁷¹

Aslında “bir değil, bir çok din vardır ve çeşitli dinlere mensup insanların benimseyebilecekleri bir tarif vermek mümkün değildir. “Din” kelimesi bir budist ile bir yahudinin zihninde aynı çağrışımı yapmaz. Hatta önemli ortak özelliklere sahip olan bir müslüman ve hristiyanın ‘din’den anladıkları şey, önemli ölçüde birbirinden farklı olabilir.”⁷²

Rudolf OTTO, ilk defa bütün dinleri içine alacak bir şekilde dinin mahiyetini tanımlamaya çalışmıştır. Bu tanıma göre din, “mukaddes olanın yaşanmasıdır.”⁷³ Hemen hemen her din toplumbilimcisi daha işin başında bir din tanımı⁷⁴ yapmaya çalışmıştır. Ancak burada, dinsel inanç, davranış ve tutumları tarihsel anlamda araştırmaya yönelik olan bu çalışmada dinin tanımından çok, dinin Millî Mücadele Dönemi toplumu üzerindeki olumlu-olumsuz tesirlerinin değerlendirilmesi üzerinde durulacaktır. Söz konusu olan, toplumsal münasebetler ve değerler sisteminin dinden kaynaklanan temel yapılarıdır. Başka bir deyişle kişilerin tek tek birey olarak fiillerinin ve davranış sistemlerinin dinden kaynaklanan temel yapılar olaması, bizim burada üzerinde durmakta olduğumuz ana konuları oluşturmaktadır.

⁶⁹ Freyer, (1964), s. 29.

⁷⁰ Erdoğan FIRAT, “Din Psikolojisinde Konu ve Metod Problemi”, 9 Eylül Üniv. İlâh. Fak. Dergisi, C. 5, İzmir, 1989, s. 34.

⁷¹ Aydın, (1987), ss. 4-5.

⁷² Aydın, (1987), s.4.

⁷³ Freyer, (1964), s.31.

⁷⁴ “Din” konusunda yapılan tanımlarla ilgili geniş bilgi almak için bkz.: Köktaş, (1993), ss. 22-46; Recep YAPAREL, “Dinin Tarifi Mümkün müdür?”, 9 Eylül Üniv. İlâh. Fak. Dergisi, C. 4, İzmir, 1987, ss. 403-414.

Toplumsal bireyler üzerinde baskısı ve bireyin kişiliğinin kurulmasındaki önemi “dinin o toplumda aldığı yeri kanıtlamaktadır.”⁷⁵ Bu anlamda din, Merton’un tanımında olduğu gibi “bir sosyal kontrol aracı”⁷⁶ olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsan medeniyetinin tarihi boyunca olduğu gibi, bugün içinde bulunduğumuz zaman sürecinde ve gelecekte de “dinin, toplum üzerinde mutlak bir surette inkâr olunmaz bir etkiye”⁷⁷ sahip olmaya devam edeceğini gözönünde bulundurmak zorunluluğunu taşıyoruz.

D. DİN VE TOPLUMUN İLİŞKİLERİ

Kehrer’e göre “din ve toplum” ilişkileri konusu, din sosyolojisinin asıl alanı ve aynı zamanda da en zor konusudur.⁷⁸ Biz burada konuyla ilgili kuramsal yaklaşımlardan bahsetmeyeceğiz.⁷⁹ Asıl değinmek istediğimiz konu, Millî Mücadele Dönemi olarak belirtilen zaman sürecinde, din ve toplumun karşılıklı ilişkileri ve bu ilişkinin millî hareket üzerinde bıraktığı önemli etkilerin ele alınmasıdır.

Bu dönemde dinin toplumsal bir kurum olarak, toplumsal işlevlerini nasıl yerine getirdiğini anlamaya çalışacağız. Başka bir ifadeyle, dinsel inançların toplum hayatını yaşayan çeşitli insan topluluklarını nasıl etkilediğini, dinden kaynaklanan toplumların siyasî, askerî, iktisadî ve kültürel tutum ve davranışlarını nasıl belirlemeye çalıştığını da ifade edebilme imkânına sahip olacağız.

Din ve toplum ilişkisi genel olarak karşılıklı etki esasına dayanır.⁸⁰ Freyer’e göre, bir taraftan toplum nizamı ve diğer kültür sahaları din üzerinde tesir icra ederken, diğer taraftan da dinin toplum hayatı ve kültürün diğer sahaları üzerinde etkili olduğunu kabul ve te’yid etmek için uzun deliller aramaya gerek yoktur.⁸¹ Din hayatın bir sürü önemli meseleleriyle ilgili hal tarzlarını, insanları ilgilendiren çeşitli hususlar ve sorunlara karşı tutum ve davranışları kapsamaktadır.

⁷⁵ Baykan SEZER, *Toplum Farklılaşmaları ve Din olayı*, İstanbul, 1981, s. 32.

⁷⁶ Sulhi DÖNMEZER, *Sosyoloji*, 7. Baskı, İstanbul, 1978, s. 257.

⁷⁷ Wach, (1990), s.245.

⁷⁸ Köktaş, (1993), s.32.

⁷⁹ Din ve toplum ilişkileri hakkında kuramsal yaklaşımlar için bkz.: Köktaş, (1993), ss. 32-47.

⁸⁰ Wach, (1987), s.7.

⁸¹ Freyer, (1964), ss. 64-65.

Her büyük fikir sistemi gibi dinî tebliğ de sosyolojik anlamda iki türlü etki yapar: Olumlu (yapıcı ve bütünleştirici) ve olumsuz (yıkıcı ve birliği bozucu).⁸² “Toplumun tarihini, onun dine ve dinin ona olan etkisi ve ilişkileri bakımından inceleyen kimselerin hepsi, dinî motiflerin olumlu veya olumsuz bir etkiye sahip” oldukları toplumsal olayları gözlemleyerek, onun hem yapıcı hem yıkıcı tesirleri olduğunu ifade etmektedirler. Joachim Wach’a göre, dinin yapıcı gücü yıkıcı etkisini aşarak, toplumsal bütünleşmeyi yaratma eğilimi içine girmiştir.⁸³

Aslında din ve toplum arasındaki etkileşim yakından ve sistematik bir biçimde incelenirse, bunun birinci derecede dinin topluluk üzerinde etkisi şeklinde tezahür ederek ortaya çıktığı görülür.⁸⁴

Toplum bir insan birlikteliğidir ve insan birlikteliği olmaktan başka bir şey de değildir. İnsanı toplumdan ayrı olarak düşünmek en azından sosyolojik anlamda mümkün değildir. Bunun için din ve dinle ilgili konularda, insan ve insan topluluklarının varolmadığını düşünmek mümkün değildir.

Din, bireyin toplumsal olarak kurulu bu dünyanın gerçekliğini, günlük hayatlarını yaşamakta olan insanların arasında korumalarına yardımcı olmaktadır. Berger’in ifadesiyle; “herhangi bir fert için, belki bir dinî dünya içerisinde varolmak demek o dünyanın da içinde makuliyetini kazanabildiği belli bir toplumsal ortam içerisinde varolmak demektir.”⁸⁵

Godefroid Kurth’a göre, dünyayı yöneten ve medeniyeti teşkil eden iki büyük güç; dinî tesir ve iktisadî tesirdir. “İktisadî tesir ancak ikinci plândadır, çünkü bizzat o birinci güç tarafından belirlenmiştir.” O, “Halkımızın tarihinin tam tablosunu çizmek için, onun dinî vicdanının derinliklerine inmek gerekir.” düşüncesini savunmaktadır.⁸⁶

Sosyolojik anlamda din, “kişinin kültürünün bir parçası ve önemli bir sosyal kurum olarak grubun ortak malıdır.” Böylece bir toplulukta doğan çocuk, toplumun benimsediği dinî değer ve inançları kabul ederek benimser. Birey bunları benimsemediği veya yapmadığı takdirde o topluluğun üyesi olamayacaktır. Bu anlamda dinî inanç ve

⁸² Wach, (1990), s. 9, 42.

⁸³ Wach, (1990), s.451.

⁸⁴ Wach, (1987), s.17.

⁸⁵ Berger, (1993), s. 86.

⁸⁶ Halkin, (1989), s. 112, Dipnot: 4.

değerlerin “bütün toplum için uyuşumcu, kaynaştırıcı ve düzenleyici bir rolü” bulunmaktadır.⁸⁷

Joachim Wach’a göre, dinin birleştirici etkisi, “doğal topluluklarla kaynaşmış olarak görüldüğü her yerde” istisnasız olumludur. Aile, soy, kabile ve milletin oluşturduğu tabii birlik “ortak din sayesinde kesinlikle güçlenir.”⁸⁸ Dinin bu olumlu rolü, dinî değer ve inançların toplumun diğer değer kalıplarına uygun olduğu sürece işleyebilmektedir. Uyum içindeki bir ortamda dinî değerlerin, “toplumsal yaşantıya anlam kazandırarak ve ne yapılması gerektiğine ait direktifler vererek kişinin davranışı ve vaziyet alışı üzerinde büyük etki sahibi olduğu kuşkusuz açıktır.” Bu uyumun, sağlanamadığı toplumsal yapılarda ise, dinî değer ve inançlar “toplumda bölücü, parçalayıcı ve gelişimi engelleyici bir rol oynamaktadırlar.”⁸⁹ Hatta daha da ileri giderek Young’un da ifade ettiği gibi, “isyanları da tahrik edici”⁹⁰ bir rol üstlenebilmektedir. Toplumsal yapının bu anlamda nasıl aktif hale gelebildiğini de örnekleriyle birlikte ele alacağımız dönem içerisinde bolca göreceğiz. Esas itibarıyla dinî inançlar, toplumsal olayların aynası ve onların aslına sadık birer aksi gibidirler.⁹¹

Din, vasıtasız olarak özellikle ortaya çıkardığı iktisadî ve toplumsal ahlâk prensiplerinin yardımıyla iktisadî ve toplumsal münasebetlerin şekillenmesinde önemli bir rol oynar.⁹² Max Weber, “insanın sahip olduğu zihniyet, fikir sistemleri ve ahlâkı, onun iktisadî olaylar karşısındaki kararlarını ve davranışlarını belirler.”⁹³ demek suretiyle kapitalizmin protestan ahlâkının bir ürünü olduğunu açıklamıştır.

Biz, insanların herhangi bir davranışı yapmalarının sebebini dinî inançlara, toplumsal ülkülere, kurallara ve göreneklere başvurmak suretiyle gösterebiliriz.⁹⁴ Elbette toplumsal yapıda yaygın olarak bulunan “inançlar ve değerler” bu yapıda yeralan bireylerin “davranışları ve vaziyet alışlarını” belirleyen başlıca etkenlerdir.⁹⁵ Daha açık

⁸⁷ Ahmet YÜCEKÖK, *Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)*, Ankara, 1971, ss. 62-63.

⁸⁸ Wach, (1987), s. 20.

⁸⁹ Gleun M. VERNON, *Sociology of Religion*, New York, 1962, s. 90 ; Yücekök, (1971), s. 63.

⁹⁰ Dönmezer, (1978), s. 257.

⁹¹ Freyer, (1964), s.65.

⁹² Freyer, (1977), s. 196.

⁹³ Weber, (1985), s. 13, 15.

⁹⁴ Rickman, (1992), s. 153.

⁹⁵ Ahmet YÜCEKÖK, *Siyasetin Toplumsal Tabanı(Siyaset Sosyolojisi)*, Ankara, 1987, s.161.

bir ifadeyle, insan davranışlarının sebeplerinin en önemlilerinden birisini de onun “dinî inançları” meydana getirmektedir.

Toplumsal davranışlarda “düşüncelerin önemi her geçen gün biraz daha fazla kabul görmektedir.”⁹⁶ Aynı şekilde din olgusunun yeri de bu tabii münasebete bağlı olarak artmaktadır. Din, “bugün için daha çok toplumun fonksiyonel ön şartı olarak düşünülmekte ve dinle toplum arasındaki karşılıklı etkiler üzerinde durulmaktadır.”⁹⁷

Herbert Spencer, “*Sosyolojinin Prensipleri*” isimli eserinde dinin toplumsal yapıdaki belli başlı işlevlerini şöyle sıralamaktadır:

“1.Din aile bağlarını kuvvetlendirir. Aileyi her defasında bir bütün halinde birleştirir.

2.Din, davranış güvenliği için bir dayanaktır, zira gelenek olarak aktarılan davranışlar, dinî meşruiyet ile garanti edilmiştir.

3.Din, doğuşu dinî birlik olarak düşünülebilen milli birliği kurar ve pekiştirir.

4.Din, mukaddes nesne ve yerlerin tabulaştırılmasını yansıtarak özel mülkiyeti meşrulaştırır. Spencer sosyal devamlılık ilkesinin dinle gerçekleştiğini ve bu ilke ile de toplumun kimliğinin garanti edilmiş olacağı görüşündedir.”⁹⁸

Dine özgü tasavvurların bireyleri birleştirici rolünün, “yüksek dinlerde tasviri unsurlardan” ibaret olan bir “din nazariyesi”⁹⁹ haline yükseldiğini görmekteyiz. Her dinin kendine özgü bazı fikirleri ve bir “dünya görüşü”¹⁰⁰ ile hayatın bütününe taalluk eden zengin bir fikrî muhtevası¹⁰¹ bulunmaktadır. Esas itibarıyla din öğretisi, her şeyden önce bireye egemen olan, ondan tam itaat isteyen bir emirler dizisi olarak da bilinmektedir.¹⁰²

Dinî yapıda, inançla, ibadetle ve ahlâkla ilgili hususlar olmak üzere birbirine bağlı üç yön bulunmaktadır.¹⁰³ Genel olarak vahye dayalı bütün dinlerin ana gayesi, “ahlâkî bir toplum vücuda getirmek” tir.¹⁰⁴

⁹⁶ Kehrer, (1992), s.14.

⁹⁷ Münir KOSTAŞ, “Din Sosyolojisine Giriş”, *A.Ü.İlâhiyat Fak.Dergisi*, C.28, Ankara, s.369.

⁹⁸ Kehrer, (1992), s.21.

⁹⁹ Freyer, (1964), s. 32.

¹⁰⁰ Freyer, (1964), s. 34.

¹⁰¹ Freyer, (1964), s. 37.

¹⁰² Abel MİROGLİO, *Halkların Psikolojisi*, Çev.: Samih Tiryakioğlu, İstanbul, 1973, s. 97.

¹⁰³ Aydın, (1987), s. 5.

¹⁰⁴ Aydın, (1987), s. 239 ; “Din ve Ahlâk” arasındaki ilişki için bkz.: Aydın, (1987), ss. 238- 257.

Din, toplumun istikrarına ve devam edebilmesine toplumsal davranışlar ve kurallar ile gündelik tecrübeler için açıklamalar getirerek yardımcı olmaktadır. aynı zamanda din, “sosyal fiil için bir motivasyon”¹⁰⁵ aracı olarak da toplumsal yapıda önemli bir görevi yerine getirmektedir. Bireylerin dua etmesi, kendilerini psikolojik baskılardan sıyrabilmeleri için bir kurtuluş yolu sağlar. Ayrıca dinî törenlerin, toplum dayanışmasını kuvvetlendiren araçlardan olduğunu da unutmamalıyız.¹⁰⁶

Durkheim, dini fiili toplum hayatının kurucu unsurlarından birisi olarak yorumlamıştır.¹⁰⁷ İnsan hayatını etkileyen unsurların başında din gelmektedir. Hatta “sırf dünyevî davranışlarından dahi bir kimsenin dindar olup olmadığını, hatta hangi dine mensup olduğunu anlamak”¹⁰⁸ mümkün olabilmektedir. Dinî toplulukların, dünya ile ilişkilerini oluşturdukları bu çerçevede din toplumbilimcisine sunulan önemli bir araştırma alanıdır.

Milli Mücadele Dönemi de, toplumsal hareketlilikler anlamında sahip olduğu dinamik yapısı itibariyle böyle bir alanın önemli örneklerini bünyesinde barındırmaktadır. Sözgelisi, Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde halkın cami, mescit ve meydanlarda biraraya gelerek vaaz, miting ve dinî muhtevalı hitabelerle galeyana getirilmesi; onların Milli Mücadele lehinde toplumsal bir birlik şuuru oluşturmaya önemli bir katkıda bulunmuştur.

Din sadece bir inanç sistemi olarak ele alınmamalıdır. Aynı zamanda “sosyal ve ekonomik yapının bir parçası olarak, gerektiğinde dernekleşme sürecinin bir ana unsuru şeklinde” de değerlendirilmelidir.¹⁰⁹ Esas itibariyle “bir dinin müessese haline gelip kuvvetlenmesi, ancak o toplumun ekonomik yapısına çok iyi bir uyum sağlaması ile mümkün”¹¹⁰ olabilmektedir.

Sosyolojik anlamda sınıflaşmanın dine etkisinde her zaman ekonomik faktör düşünülmebilir. Ancak bu faktörün “sosyolojik sınıflaşmanın bizzat yapısında ve biçimlenişinde önemli rol oynadığı gayet tabiidir ve bu noktada dindarlığın biçimlenmesine - doğrudan yahut dolaylı olarak - etki eder.”¹¹¹

¹⁰⁵ Kehrer, (1992), s. 112.

¹⁰⁶ Dönmezer, (1978), s. 258.

¹⁰⁷ Kehrer, (1992), ss. 11-12.

¹⁰⁸ Freyer, (1964), s. 75.

¹⁰⁹ Yücekök, (1971), s. XI (Nermin Abadan’ın Önsöz’ünden).

¹¹⁰ Kehrer, (1992), s.87.

¹¹¹ Wach, (1990), s. 36.

Kısaca ister olumlu, isterse olumsuz anlamda olsun, toplum hayatının en yüksek ve en güçlü değeri ifade eden bağının din olgusu olduğunu görüyoruz.¹¹² Din olgusunun, toplumsal yapı üzerinde, karmaşık bir toplumsal süreç içerisinde iktidar mücadelesi veren herhangi bir seçkin zümre ile kendi toplumsal varlığını bağımsız olarak sürdürmek için mücadele eden bir topluluğun karşılıklı savaşında; nasıl bir denge unsuru oluşturduğunun araştırma boyunca kendisini hissettirdiği görülmektedir.

¹¹² Carl Gustav JUNG, *Psikoloji ve Din*, Çev.: Ender Gürol, İstanbul, 1965, s. 89.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN İÇİNDE BULUNDUĞU ŞARTLAR

A. İSTANBUL VE ANADOLU'NUN TOPLUMSAL, SİYASAL, EKONOMİK VE ASKERİ YAPISI

Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerine gelindiğinde memleketin bir çok toplumsal kurumları ile toplumsal değerleri çözülmüş durumdaydı. Beş yıl sürerek yenilgiyle sonuçlanan savaşlar memleketi yoksul, halkı ise bitkin bırakmıştı. Savaş sonrası imzalanan Mondros Mütarekesi ise Osmanlı İmparatorluğu için tam bir esareti ifade ediyordu.

Bu durumu en basit ve sıradan insanlar bile görebiliyordu.¹ Boğazlar, Trakya, İzmir, Adana gibi zengin yerler düşman işgali altındaydı. Savaşın sonunda cephelerden kaçan askerler dağlarda idi ve dağlarda eşkıya vardı. Eşkıyanın varlığı, ordunun silâhlarının alınarak terhis edilmesi, zabıta kuvvetlerinin de yetersiz kalmasından dolayı memleketin asayişi bozulmuştu.² Her tarafta asker kaçakları, hapisane kaçkınları boy gösteriyordu. Anadolu ise adeta eşkıya yatağı haline gelmişti.

Doğu Karadeniz Bölgesinde Pontusçu Rum çetelerinin kanlı cinayetleri başlamış ve devam ediyordu. Genellikle kasabalar arasında irtibat kesilmiş ve gelecekle ilgili hiç bir güvence kalmamıştı. Kısaca sahipsiz Anadolu'da hangi kuvvet ve nüfuzun hakim olduğunu takdir etmek çok zordu.³ Bu haliyle Osmanlı İmparatorluğu sona ermişti. Devletin idarî sistemi merkeze dayalı olarak kurulduğundan, müttefiklerin bu merkezi tahrip etmeleriyle birlikte idarî sistem çökmüş ve harap olmuştu.⁴

Hükümet merkezinin otoritesi zayıflamış, asayiş yok denecek derecede bozulmuş, yağma ve eşkıyalık almış yürümüşü. Memleketin sadece işgal edilen

¹ Osman ZEKİ, *Kıymetli Hatıralarımda Kuva-yı Milliye*, İstanbul, 1338, s. 5.

² Fahri BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı (Askerî, Siyasî ve Sosyal Yönleriyle)*, Ankara, 1983, s. 50.

³ Mehmet ARİF, *Miralay Arif'in Hatıraları (1919-1923)*, Gün. Tür. Çev.: Hüseyin Fevzi Ayberk, İstanbul, 1970, s. 8.

⁴ Haron ARMSTRONG, *Türkiye Nasıl Doğdu*, Çev.: Ömer Rıza (Doğrul), İstanbul, 1928, s. 16.

bölgeleri değil, bütün bölgeleri, uzun savaş yıllarının getirdiği ekonomik, toplumsal ve siyasal sıkıntıları yaşıyordu. Anadolu'daki idari boşluğu göstermesi bakımından Miralay Arif'in şu cümleleri dikkate şayandır: "Memleket içinde firari ve eşkıya takibatına hiç ehemmiyet verilmiyor, mahrumiyet ve sefalet içinde kalmış olan jandarmalar yakalayabildikleri firari ve suçluları bir kaç kuruş mukabilinde bırakıyorlardı."⁵

Tarihçiler, Millî Mücadele Dönemi'nde Türk toplum yapısını tasnif ederken, onu çeşitli gruplara ayırmışlardır. Bunların en derli toplularından birisi Selek'in yapmış olduğu tasniftir. Bu tasnife göre, toplum dört toplumsal gruba ayrılmaktadır:⁶ 1. Ağalar ve Eşraf, 2. Şeyhler⁷ ve Din Adamları, 3. Aydınlar, 4. Halk.⁸

Türk Milleti, millî namusunu muhafaza, hürriyet ve istiklâlini kazanmak için malını ve canını; hülâsa,mümkün olan her şeyini feda etmiştir. Çoğu zaman subaylar ve memurlar maaşsız, askerler çırılçıplak ve gıdasız, göçmenler aç ve ilâcsız kalmış, fakat hiç kimsenin vatanını müdafaa yolunda azim ve imanı sarsılmamıştır.⁹ Birlikte duydukları acı tecrübeler, tutumlar ve idealler insanları (Türk Milletini) bu problemlerini çözme yolunda gruplaşmaya götürmüş¹⁰ ve böylece millî hareket -ileride daha teferruatlı göreceğimiz gibi- doğabilmek için kendine toplumsal bir zemin bulmuştur.

İstanbul'daki Amerikan Komiseri Lewis Heck hükûmetine 30 Ocak 1919 tarihinde yazdığı bir bilgi notunda, İstanbul'un hayat şartlarını anlatırken şunları söylemektedir: "İstanbul'da hayat pahalılığındaki ilk büyük artış 1917 Temmuz ayında görülür." O tarihte bir çok maddenin fiyatı yaklaşık % 1000 oranında artmıştır. Başarıyla dağıtımı yapılabilen tek yiyecek maddesi ekmeğdir. Ekmeğin dışında dağıtımı yapılan şeker, peynir, kibrit, zeytin ve patetes ne düzenli ne de yeterli bir şekilde dağıtılmıştır.¹¹

⁵ Arif, (1970), s. 8.

⁶ Sabahattin SELEK, *Anadolu İhtilâli*, 1. Cilt, 8. Baskı, İstanbul, 1987, ss. 67-68.

⁷ "Anadolu'da çeşitli mezhepler ve tarikatler vardı. Bunların Şeyhleri, maddi ve manevi güçle donanmış olarak, mensupları üzerinde tartışma götürmez bir biçimde egemendirler." Bknz.: Kâmil ERDEHA, *Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, ss. 13-14.

⁸ Büyük çoğunluğu köylü olmak üzere, şehirlerde ve kasabalarda yaşayan esnaf ve zanaatkârlar "halk" adını alıyordu. Bknz.: Selek, 1, (1987), s. 68.

⁹ Arif, (1970), s. 49.

¹⁰ Wach, (1990), s. 185.

¹¹ Orhan DURU, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul, 1978, ss. 11-12.

Hükümet merkezinin senelik masrafları 72 milyon Osmanlı Lirası olmasına rağmen, devletin gelirleri 42 milyonu aşmamaktadır. Bu paranın 45 milyonu mülkî, askerî memur maaşları ile emekli, dul ve yetim maaşlarına harcanmaktadır.¹² Bu durum İstanbul Hükümeti'nin personel masraflarını bile karşılayabilmek için ne kadar güçlük çektiğini göstermektedir.

Malî sıkıntıların had safhaya ulaşması nedeniyle maaşları artırılamayan memurlar, maaşlarıyla geçinemez hale gelmişlerdi. Bu psikolojik olumsuzluk onların bir çoğunu lakayt yapmış ve bir kısmı da gizlice hırsızlık yapmaya başlamıştı. Ne memur âmirini tanıyor, ne de âmir memuruna söz geçirebiliyordu.¹³ Savaş süresince yetkililerle iyi ilişkiler kuran ya da hükümet içinde bulunan birtakım kişiler büyük servet edinmişlerdir. “Halkın %95’inin içinde bulunduğu yoksullukla karşılaştırıldığı zaman, bazı kişilerce yapılan servet, inanılmayacak düzeye çıkmaktadır.”¹⁴

Fromkin, 1918-1919 yıllarında Türkiye'nin karanlık ve soğuk olduğunu; ayrıca yakıtın kısıtlı olması nedeni ile soğuk olan İstanbul'da ışıkların yanmadığını¹⁵ yazar. Memleket, senelerdir geçirdiği ekonomik buhranın en müzmin devresini yaşıyordu. “Tarlalar boş, çiftlikler boş, çarşılar boş, elhâsıl ufak bir mesai ile altınlar çıkaran bütün menbalar âtil bir halde”¹⁶ bulunmaktaydı.

Buna bağlı olarak İstanbul'da yiyecek maddeleri fiatları günden güne artmakta, fakir halk ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmekteydi.¹⁷ İdare merkezinin problemler karşısında çaresiz kalarak halkın beklentilerine cevap verememesi, millî harekete bu unsurların olumlu bakmalarına neden olacaktır. Yine bu dönemde İstanbul'da hırsızlığın aşırı dereceye ulaştığını görüyoruz.¹⁸ Yiyecek sıkıntısından en çok zarar görenler ise fakir halk ile ortahalli vatandaşlardı.¹⁹ Hatta fırınlarda birinci, ikinci nev'i ekmek her zaman mevcut olmasına rağmen, fakir halkın alabileceği üçüncü

¹² *Alemdar*, 15 Eylül 1335 / Pazartesi; *İkdam*, 15 Eylül 1919; Tayyip GÖKBİLGİN, *Millî Mücadele Başlarken*, İkinci Kitap, Ankara, 1965, s. 29.

¹³ Zeki, (1338), s.5.

¹⁴ Duru, (1978), s. 14.

¹⁵ David FROMKİN, *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, Çev.: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1993, s. 405.

¹⁶ *Yeni Adana*, 11 Kanunevvel 1337-1921, Sayı: 186-2.

¹⁷ Gökbilgin, 2, (1965), s. 129.

¹⁸ *Alemdar*, 12 Teşrinisani, 1336-1920 / Salı.

¹⁹ *Alemdar*, 2 Kanunusani 1335-1919 / Perşembe.

nev'i ekmek hiç çıkarılmıyordu. Bu ise hükümetin iase müfettişlerinin görev yapmadıklarını gösteriyordu.²⁰

Ekim 1919 ayı ortalarında İstanbul'da tersane işçilerinden 1300 kişinin ücretlerinin düzenli ödenmemesi, emeklilik aidatlarının usulsüz alınması, günde en fazla sekiz saat çalışılması, cuma ve diğer resmi günlerde ücretlerinin kesilmesi gibi sebeplerle grev yapması,²¹ hükümetin içinde bulunduğu bunalım durumunu gösteriyordu. Daha sonra "ibtidaî muallimlerinin" maaşlarının azlığı nedeniyle grev²² yapmaları şeklinde ortaya çıkan başka bir problem de bizi, sosyolojik anlamda konuyu daha net bir biçimde ifade etme imkânına sahip kılmaktadır.

Zenginlerin çoğunun paralarını tarafsız ülkelerde ya da Avusturya ve Almanya'da sakladıklarını görüyoruz. Bu nedenle zaman zaman nakit sıkıntısı çekmektedirler.²³ Böyle bir davranış varlıklı kesimin de ülkenin geleceği nokta-i nazarından önemli sayılabilecek tereddütlere sahip olduğunu göstermektedir.

Türkiye'de yedi yıl kaldıktan sonra Nisan 1919'da Amerika'ya dönen Luther R. Foule, açlık ve her türlü yoksulluğun kol gezdiği bu ülkede halen tam bir kargaşanın hüküm sürdüğünü belirtmektedir. Ona göre,²⁴ "ülkede, geçerli olan feci şartlara karşın herhangi bir Bolşevizm belirtisi görülmemektedir. Bunun başlıca nedeni, kaderci bir insan yığını olup sürü gibi güdülmekten hoşlanan Türklerin, kendi geleceklerine yön verecek bir eylem gücünden yoksun oluşudur."

Foule'un bu ifadelerinin ne kadar mesnetsiz ve duygusal olduğunu tarih bize göstermiştir. Hoffer'ın ifadesiyle, aslında "her kitle hareketi, bir bakıma göçtür, yani vaad edilene doğru yürüyüş"²⁵ tür. Vaad edilen ise Türk Milleti'nin kendi geleceğini yine kendisinin tayin edebileceğini anlatan Kuva-yı Milliye Hareketi olmuştur. Bu hareket Türklerin kendi geleceklerine yön verecek bir eylem gücünün ortaya konmasından başka bir şey değildir. Foule, ortada olan bu gerçekleri nasılsa gözardı etmiş gibi gözüküyor.

²⁰ *Alemdar*, 28 Teşrinisani 1335-1919 / Cuma.

²¹ Gökbilgin, 2, (1965), s. 136.

²² *Alemdar*, 4 mart 1336-1920 / Perşembe.

²³ Duru, (1978), ss. 14-15.

²⁴ Osman ULAGAY, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1974, s. 45.

²⁵ Eric HOFFER, *Kesin İnançlılar (Kitle Hareketlerinin Anatomisi)*, Çev.: Erkil Günur, İstanbul, 1978, s. 37.

İstanbul; yoksulluk egemen olmakla birlikte, gene de “yüksek fiatlar ödemeye hazır kişiler için, herşeyin en iyi bulunabileceği bir kent”²⁶ olarak değerlendirilmektedir. İşgal sırasında bile, “İstanbul’da hayat şen, günahkâr ve zevk içinde, kahvehanelerin içki ve raks ile dolu” olduğu ifade edilmektedir. Armstrong, İstanbul’daki zengin tabakanın hiçbir şeyi umursamayarak kendi gününü gün ettiğini belirtiyor ve aristokrat hanımları şöyle tanımlıyordu: “Hanımlar sevmesini ve nefret etmesini bilen, çok şiddetli zalim ve mutaassıp vatanperverlerdi.”²⁷ Anadolu insanı, Osmanlı İmparatorluğu’nun ve hükümetin bütün maddi ihtiyaçlarını temin etmek için canını, kanını, varını yoğunu vermiştir.²⁸ Anadolu’nun yüzü ne barışta ne de savaşta gülmüştür.

Millî Mücadele’nin başında Anadolu; halkı tarım kesiminde çalışan, fakat ekonominin bütünü üzerinde çok da etkin bir role sahip olmayan bir tarım ülkesi görünümündeydi.²⁹ Ticaret ve Ziraat Nazırı Hadi Paşa bir beyanatında bu durumu özetle şöyle ifade ediyordu:³⁰ 1913 senesinde ekilen arazi toplamı 55 milyon dönümken, bu rakam 1918-1919 senelerinde 40 milyon dönüm olmuştur. Bu yıllardaki mahsul, milletin hayatını hiçbir devletin yardımı olmadan idame ettirecek durumdaydı. Nakliyenin yetersiz oluşu, arazinin bir kısmının işgal altında bulunması, birçok vilayetlerde hububat ile zahirenin kaldırılması ve dağıtılmasına mani olmuştur.

Hatta Anadolu’nun zahire ambarı durumunda olan Konya ve civarındaki mevcut zahirelerin ihraç edilememesi yüzünden, iktisadî hayat büyük bir olumsuzluk içine girmiştir.³¹ Sadece Konya’da değil, memleketin hemen her yerinde zahireler ambarlarda durmaktadır.³² Problemler hububatla ilgili konularda değil, aynı zamanda sanayi konularında da kendini göstermektedir. “O günün şartları açısından bir sanayi varlığı yoktu demek hiç de yanıltıcı olmayacaktır. İstanbul ve İzmir’in dışında köklü”³³ sanayi müesseseleri bulunmuyordu. Bu bölgelerin işgal altında olması, millî hareketin

²⁶ Duru, (1978), s. 15.

²⁷ Armstrong, (1928), ss. 77-78.

²⁸ *Alemdar*, 23 Nisan 1335-1919 / Çarşamba.

²⁹ Tevfik ÇAVDAR, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla “...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye”*, 1971, ss. 27-28.

³⁰ *Alemdar*, 1 Kanunusani 1335-1919 / Perşembe.

³¹ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, I, s. 147.

³² *Alemdar*, Kanunusani 1337-1921 / Cumartesi.

³³ Çavdar, (1971), s. 79.

sanayi ile ilgili taleplerinin değerlendirilememesi gibi bir olumsuzluk doğurmuştur. Bu olumsuzluk ise, ancak Ankara'daki "İmalât-ı Harbiye" işçilerinin el tezgahlarında yaptıkları ve onardıkları silahlar sayesinde giderilmeye çalışılmıştır.

Armstrong, Kastamonu örneğini göstererek, Anadolu'nun bütün şehirlerinin yolları üzerinde dağınık, yıkık evleri ve etrafı taştan duvarlarla çevrili küçük bahçeleri, yollarında ise dik ve çıplak kayalar bulunduğunu söylemektedir.³⁴ Yine, "halk, açlık, bit ve türlü yoksulluklar"³⁵ içinde yüzmekteydi. İlk meclisin Burdur Mebusu İsmail Subhi Bey bir konuşmasında,³⁶ müdafaa vasıtalarımız yetersiz ve karşımızda en büyük düşmanlarımız varken, memlekette yol, para yok iken ve de memleket beş senelik harp neticesinde çok yıpranmış bir durumdayken fevkalade şeyler beklemenin doğru olmadığını belirtmektedir.

Anadolu'da hemen hemen her ev en az bir şehit verdiğiinden, ağlamayan yaşlı anne, genç dul ve yetim yok gibiydi. Köyler ve kasabalar harabeye dönmüştü. Hatta hiçbir kimsenin yaşamadığı köyler vardı. Her tarafta sakatlar ordusu göze çarpıyordu. Kısaca yüzü kederli olmayan bir tek insana bile tesadüf edilememekteydi.

Halkın okuma yazma oranı çok düşük olup, % 90'ı cahildi. Bunun tabii bir sonucu olarak da eşraf, din adamları ve ağalar halkın sözcüsü durumunda idiler. Azınlık halinde bulunan aydınların halk ile ilişkileri yeterli değildi ve bunların büyük bir kısmı da memurdu. Memleket fikir adamı kıtlığı içinde idi. Bu itibarla bir avuç vatansever aydın ile subayların³⁷ ve din adamlarının büyük bir kısmı millî hareketin ileri saflarında yer almışlardır.

Halk, ardı arkası kesilmeyen vergilerin ağırlığı altında hayatından bezmiş, usanmıştı. Ümitsizliğin son haddine varması, onları en büyük problemleri bile önemsemez hale getirmişti.³⁸ *Alemdar Gazetesi*'nde Dr. Sabahaddin imzalı bir yazıda Anadolu insanının psikolojik yapısı şöyle ifade ediliyordu:³⁹ "Köylü ve avam doğrudan doğruya para ve mevkiden birşey anlamaz." "Ona Türklük, Müslümanlık tehlikedir

³⁴ Armstrong, (1928), s. 16.

³⁵ Hasan İzzettin DİNAMO, *Kutsal İsyan, Millî Kurtuluş Savaşı'nın Gerçek Hikayesi*, C. I, İstanbul, 1969, s. 311.

³⁶ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, C. II, 2. Basılış, Ankara, 1940, s. 272.

³⁷ Belen, (1983), ss. 50-51.

³⁸ Zeki, (1338), s. 5.

³⁹ *Alemdar*, 26 Kanunusani 1336-1920 / Pazartesi.

dedik mi çiftini, sapanını bırakarak göstereceğin hedefe koşar.” Köylerde eğitim ve ahlâkî faziletleri öğretecek hiçbir kimse olmamasına rağmen, onlar yine saf ve ahlâklılardır.”⁴⁰ Ancak bu durum onların ahlâkının kolayca fesada uğramasına sebep olmaktadır.⁴¹ Çalışmamız sırasında köylülerin ve cahil halkın Millî Mücadele Dönemi boyunca bu saf ve temiz ahlâka sahip olmalarının nasıl bolca istismar edildiğini, bu noktada din adamlarının nasıl etkin olduğunu örnekleriyle görme imkânına sahip olacağız.

Köy evleri, fiziksel olarak duvarlarına parça parça tezekler yapıştırılmış, damları topraktan yapılmış yapılardan oluşmuştur. “Evlerin içinde bir sedir, birkaç adet de minder ve birkaç yatak, birkaç bakır tencere vardı. Köylünün bütün serveti bundan ibaretti. Atı, sarı öküzü ve bir arabası olan köyün zengini idi.” “Elbisesinde kırk yama, ayağında çarık vardı. Kadınların başında bir peştemal, üzerinde bir çarşaf bulunmakta idi. Sıtma Orta Anadolu’yu sarmış kavuruyordu.”⁴²

Batıl inançlar memleketin hemen her yerinde her köşesinde büyük bir inanç unsuru gibi kök salmıştır.⁴³ Batıl inançlara açık en önemli hedef toplumsal yapı ise, eğitim görmemiş, kandırılmaya, istismar edilmeye son derece elverişli saf, temiz, gönülden örf, âdet ve dinî inançlarına bağlı insanlardır. Meselâ, Ankara’nın çevresinde sıtmaya tutulanlar “Uzundede” kabrine gidip buradan yedi taş alır ve bu taşları suya koyup, sonrada içerek⁴⁴ şifa bulacaklarına inanmaktadırlar.

Anadolu insanı dönem boyunca önemli sağlık problemleriyle de karşılaşmıştır. Frengi Birinci Dünya Savaşı’nın memleketimizde bıraktığı hastalıkların en önemlilerindendir. Anadolu’nun hemen her yerinde, en küçük bir köyünde bile mevcuttur.⁴⁵

Anadolu’da 1914’lere kadar ahlâkî yapı oldukça iyi olduğu halde, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra “memleketin içinde bulunduğu zaruret ve sefalet ocakları

⁴⁰ *Türkiye’nin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, Gazi Ayıntap Vilâyeti*, (Yazan) Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Müdürü, İstanbul, 1926, s. 22.

⁴¹ Dr. Muslihiddin SAFVET, *Türkiye’nin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, Ankara Vilayeti*, İstanbul, 1925-1341, s. 56.

⁴² Enver Behnan ŞAPOLYO, *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele’nin İç Alemi*, İstanbul, 1967, s.81.

⁴³ Dr. Rifat, (Kengri Merkez Tabibi), *Türkiye’nin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, Kengri Vilayeti*, İstanbul, 1926, s. 29.

⁴⁴ Safvet, (1925-1341), s. 63.

⁴⁵ Safvet, (1925-1341), s. 91.

yüzünden umumî ahlâk, tesir” altında kalmıştır. Harbin getirdiği ekonomik zorluklar, genç yaşta dul kalan kadınların kimsesiz kalışı, ahlâkın zayıflamasının en önemli sebeplerindendir.⁴⁶ *Alemdar Gazetesi* yazarlarından birisinin Anadolu gezisinden aktardığı aşağıdaki notlar konunun açıklanması bakımından önemlidir.

Anadolu’nun içinde bulunduğu durum bir yana, halk arasında yapılan eğlenti,⁴⁷ lere zevk düşkünü eşraf ile hükümet memurlarından bir iki kişi davet ediliyordu. Bu davetlerde, rakı kadehleri dolup dolup boşalıyor, bir taraftan bir kız yanık türküler okuyor ve iki kadın birden raksa başlıyordu. Devlet malî ve iktisadî yönden çok kötü bir durumdaydı. Ülkenin tüm yerüstü ve yeraltı kaynakları yabancıların elinde bulunuyor, yabancılar tarafından işletiliyordu. Tüm ulaşım ağı ile su, aydınlatma, gaz ve telefon gibi hizmetler de yabancıların elindeydi.⁴⁸

Memleketin yabancı unsurların bulunduğu hemen her yerinde azınlık olmalarına rağmen ekonomiye bunlar hakimdiler. Sözcüleri,⁴⁹ Alaşehir takriben 40 bin nüfuslu ve 80 köyü olan bir kazanın merkezidir. Alaşehir’in kasaba olarak 10 bin nüfusu vardır. Buradaki Rum nüfusu % 6’yı geçmemesine rağmen, ticarete hakim olan en zengin kesimi oluşturmaktadırlar.

Osmanlı İmparatorluğu zamanında Rum, Ermeni ve Yahudi gibi azınlıkların askerlik görevi yapma yerine para ödemesi onların işine gelmiştir.⁵⁰ Ayrıca büyük oranda devlet memuriyeti kapısının kapalı olması, adeta onları ticaret ve sanayi ile uğraşmaya mecbur bırakmıştır. İçlerinde bulundukları bu durum, ticari alanda onların başarılı olma zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. “Rumlar ihracata yönelen tarımda, Ermeniler serbest meslekte, Yahudiler ticarete söz sahibi”⁵¹ olmuşlardır.

Bu sosyal şartların yanında azınlıkların ticari alandaki başarılarında Kapitülasyonların da büyük bir payı bulunmaktadır.⁵² Bu sayede azınlıklar, hem kendi anavatanlarındaki rahatlık ve iş güvenliğini bulmuşlar, hem de yabancılara tanınan

⁴⁶ Safvet, (1925-1341), s. 56.

⁴⁷ “Eğlenti”, Ankara havalisinde bir eve iki kız getirip, sabaha kadar rakı içmeye verilen isimdir. Buna Kastamonu’da “perde”, Konya’da ise “oturak” adı verilmektedir. Bknz.: *Alemdar*, 2 Şubat 1337-1921 / Çarşamba.

⁴⁸ *Alemdar*, 2 Şubat 1337-1921 / Çarşamba.

⁴⁹ *İzmir’e Doğru*, 30 Mayıs 1336- 1920 / Pazar.

⁵⁰ Müderrisoğlu, (1990), s. 21.

⁵¹ Müderrisoğlu, (1990), s. 21.

⁵² Ulagay, (1974), s. 246.

ayrıcalıklardan istifade etmişlerdir. Yabancı işadamları Anadolu’da Türkleri, sırtından kazanç sağlanacak kişiler olarak görürken; Rumları, kendi ticari rakipleri olarak düşünüyorlardı. Hatta bir İngiliz tüccarı bu konuda daha da ileri giderek; “Tanrı Türkleri, biz Avrupalılar tarafından sömürülsün diye yaratmıştır. Türklerin yeryüzündeki tek görevleri de budur.”⁵³ sözleriyle Anadolu insanının ticari açıdan içinde bulunduğu durumu gözler önüne seriyordu. Azınlıklar ticari faaliyetler sayesinde beraber yaşadıkları büyük millet içerisinde “kendi öz dayanışma duygusunu geliştirmek”⁵⁴ yolunda büyük bir muvaffakiyet göstermişlerdir. Memleket dahilindeki bütün yabancı iş yerleri, önemli memurlarını hristiyan unsurlardan seçme yoluna gitmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı tarzında ilk reformlar askerî açıdan ele alınmıştır. Bu fikir Türk reformcularının yaptıkları gibi, “Batı’ya ancak Batı’nın silâhlarıyla karşı konabileceği”⁵⁵ fikrinden kaynaklanıyordu. Ancak Batı’nın askerî yeterliliğinin, üstünlüğünün sebebi değil, bir belirtisi olduğu gerçeği gözardı edilmişti. Osmanlı’nın ‘Batılılaşma Sorunu’nu sadece askerî açıdan ele alması “yazık” olmuştur. Çünkü Toynbee’ye göre, “Batı yaşamının askerî yönü, en az ilerici ve öğretici olanı”⁵⁶ idi.⁵⁷ Ancak memleketin içinde bulunduğu durum ile İmparatorluğun yıkılış dönemi problemleri dikkate alındığında yöneticilerin yapabilecekleri en tabii ve kaçınılmaz hareket tarzı da bu görünüyordu.

Bu tarz Batılılaşma, “Türkiye’nin ilk aydın kadrosunu subayların teşkil”⁵⁸ etmesine zemin hazırlamıştır. Hatta II. Abdülhamit zamanında “Türkiye’ye Batı’da basılmış kitapların girmesinin yasaklandığı zamanlarda bile, askerî öğrencilerin Batı sistemine göre eğitilmelerine dokunulmamıştır.”⁵⁹ İlk Batı tipi okullarda, ilk Batılı öğretmenlerden ders alan subaylar, bununla da yetinmeyerek eğitim ve öğretim için

⁵³ Ulagay, (1974), s. 246.

⁵⁴ Wach, (1990), s. 271.

⁵⁵ Toynbee, (1971), s. 55.

⁵⁶ Toynbee, (1971), s. 56.

⁵⁷ Toynbee, İttihat ve Terakki’nin 1908-1918 yılları arasındaki başarısızlıklarının sebeplerinden birisi olarak; bu hareket mensuplarının kendilerinden öncekilerin yaptığı gibi Batılılaşma hareketinde askerî yönün ağır basmasını ön plâna çıkarmalarında görmektedir. Ona göre bu hareketteki askerî unsur, Batılı eğitimin öngördüğü liberal ve yapıcı reformları -mesleğin tabiatı icabı- gerçekleştirmeye uygun değildi. Bknz.: Toynbee, (1971), s. 57.

⁵⁸ Selek, I, (1987), s. 113.

⁵⁹ Toynbee, (1971), s. 57.

Batı'ya ilk giden kişiler olarak Batılı anlamda aydın hareketinin öncülüğüne soyunmuşlardır.⁶⁰ Ancak ne derecede başarıya ulaşabildikleri konusu, tarihin ve tarihçilerin her zaman tartıştıkları ve gelecekte de tartışacakları bir nokta olacak gibi gözükmemektedir. Toynbee, Batılılaşma çabası içinde askerî yenileşmede başarılı olunamamanın sebebini şöyle açıklamaktadır.⁶¹ “Batılı olmayan bir toplumun bu askerî yeterlik seviyesine ulaşabilmesi için, Batı'nın yalnız askerî tekniğini değil, aynı zamanda modern bir Batı ordusunun dayandığı idarî, malî, sağlık tekniğiyle ekonomik verimliliğini de öğrenmiş olması gerekmektedir.”

Mondros Mütarekesi'nin bir sonucu olarak, silâhları elinden alınıp terhis edilmesine karar verilen “milletin ve memleketin bütün mukadderatının desteği ve temeli olan ordu, felce uğramış ve adeta erimiş”⁶² ti.

Birinci Dünya Savaşı'nın mağlubiyetle sonuçlanması ve arkasından mütarekenin imzalanması, bütün zabitlerin, kumandanların sinirlerini bozmuştu. Herkes gelecek tehlikesi ile karşı karşıya kalmış, karanlık görülen istikbalde kendisinin ve ailesinin hayatını nasıl kazanabileceğini düşünüp, çeşitli çareler aramaya çalışmaktaydı.

Müteakiben ordunun terhis edilmesiyle birlikte İstanbul ve Anadolu'daki zabitan sınıfının “açıkta ve avare bir halde”, “müthiş manevi bir anarşi”⁶³ ortamı içinde olduğunu görüyoruz. Bu sınıfın millî mücadeleye katılımı, her an hareketin içinde öncü olarak yer alışı elbette bu kaostan kurtulma isteği, rol oynayan önemli sebeplerden birisidir.

Bu noktada askerlik, millî hareketin başlıca dayanak noktasını oluşturan bir meslek grubu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁴ Askerliğin yücelttiği en önemli sosyal değerlerden birisi dayanışmadır.⁶⁵ Belli bir sosyal sınıfa aidiyet hissi, bu sosyal grubu oluşturan fertlerin idrakine şekil veren fevkalâde önemli bir olaydır.⁶⁶ Böylece askerlik mesleğinin ortak değerlerine şuurlu bir şekilde sahip olan bu insanlar topluluğu, aynı ortak kaderi paylaşmanın mutluluğunu yaşamaktadırlar.

⁶⁰ Selek, I, (1987), s. 113.

⁶¹ Toynbee, (1971), ss. 55-56.

⁶² Miralay Kılıklı Hüseyin HÜSNÜ, “İstiklâl Muharebelerinde Ordumuzun Muharebe Usullerine Umumi Bakış”, *Mecmua-i Askeriye*, 31 Ağustos 1340, Sayı:54, s. 9.

⁶³ Ali Saib, (1340), s. 11.

⁶⁴ Kurt STEINHAUS, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, Çev.: M. Akkuş, İstanbul, 1973, s. 85.

⁶⁵ Dönmezer, (1978), s. 98.

⁶⁶ Kehrer, (1992), s. 79.

Uzun bir eğitimin sonunda, bir ihtisas alanında hizmet sunabilecek beceriyi kazanan kişi, meslek sahibi olur. Bu açıdan bakıldığında subaylık da bir meslek grubu olarak ele alınabilir.⁶⁷ “Subay, böylece sadece askerî bakımdan üstün bir rütbeyi temsil etmekle kalmıyor; aynı zamanda erlere nisbetle daha kaliteli bir zümre mensubunu temsil ediyor.”⁶⁸ Her meslekte olduğu gibi askerlik mesleğinde de, insanların küçük oranda bir “seçkin” (élite);⁶⁹ oluşturduğu düşünülebilir. Seçkin terimi, en büyük miktarda gerçek ve potansiyel güce sahip olanlar için kullanılmıştır. Buradaki güç, başkalarının davranışlarını denetleme anlamını ifade etmektedir. Askerî teşkilatın (ordu) şekli sebebiyle askerî seçkin en yüksek rütbeli subaylardan oluşmaktadır.⁷⁰ Osmanlı İmparatorluğu’nun seçkin subayları da millî hareketin lider kadrosunu oluşturarak, idarî ve askerî iktidar ile yetkileri ellerinde tutmuşlardır. Hareketin lideri konumunda olan Mustafa Kemal Paşa, sadece Anadolu’daki zabitan sınıfından değil aynı zamanda İstanbul’da görevli subaylardan da destek görüyordu. Bunların çoğu Paşa’ya sevgi duymakta ve İstanbul’daki askerî depolardan Anadolu’ya silâh kaçırmaktaydılar.

Millî hareketin önemli bir kısmının yükünü sırtında taşıyan “zabit” acaba kimdi? Bu soruyu bir zabitin hanımına söylemiş olduğu aşağıdaki ifadeler şöyle cevaplamaktadır:⁷¹ “Zabit”, bütün varlığını, hatta hayatını milletin refah ve saadetine adanmış, yüksek bir milli terbiyeye sahip, fedakârlığının kıyas ve ölçüsü olmayan bir millet fedaisidir. O refahını aziz milletini refah ve saadete kavuşturmakta aramaktadır. Zabit, kötü niyetli insanların söylediği gibi maaş ve rütbe sevdasıyla harp etmiyor ve etmez. Memleketinin ve esir kardeşlerinin kurtuluşu için harp etmektedir.”

Ordunun beslenme ve sağlık işleri son derece bozuk durumdaydı. Zaten yetersiz olan subay maaşları beş, altı ayda bir ancak ödenebiliyordu.⁷² Emir-komuta zinciri kopuktu. Merkezî idare Anadolu’daki birlik komutanlarını idarî boşluk nedeniyle adeta serbest bırakmıştı. Her birlik ayrı bir âlemin içinde başına buyrukta. Ordu birlikleri ise dağınıktı. “Anadolu’daki dağınık birlikler içinde en düzgün olanı, merkezi

⁶⁷ Morris JANOWITZ, *The Professional Soldier*, The Free Press of Glencoe, Illinois, 1960, s. 6.

⁶⁸ Freyer, (1967), s. 127.

⁶⁹ Hans Freyer’e göre; ‘élite’, ‘seçkin’ ile aynı anlamdadır. “Élite, tabirinin ifade ettiği mefhum, cemiyyette kat’i olarak idarî iktidar ve selahiyeti elinde bulundurmakla düzeni çevirmekte olan küçük azınlıkları ifade etmektedir.” Bknz.: Freyer, (1977), s. 171.

⁷⁰ Janowitz, (1960), s. 6.

⁷¹ Cemal Hafız İbrahim, *Konya İsyanının İç Yüzü*, İzmir, 1342, s. 111.

⁷² Müderrisoğlu, (1990), s. 36.

Erzurum'da bulunan 15. Kolordu idi.”⁷³ Zaten onun bu konumu gerek millî harekete katkısında, gerekse Doğu Anadolu'da asayiş ve intizamın sağlanmasında oynadığı önemli rolde kendisini göstermiştir.

İstanbul Hükümeti, zabitan sınıfını millî hareketin dışına çıkarma çabasını her zaman muhafaza etmiş, ancak bunda başarıya ulaşamamıştır. Harbiye Nazırı Ferik Mustafa Paşa'nın 20 Şubat 1336 tarihli bir tamimi, bu çabanın önemli örneklerindendir. Bu tamime göre,⁷⁴ Harbiye Nezareti'nde çalışan memurlar ile askeriye mensuplarının gazete muhabirleriyle temas kurmaları yasaklanmıştır. Emre uymayanların ise şiddetle cezalandırılacakları da beyan edilmiştir. Böylece dağıtılan ordunun zabitan sınıfı kontrol altına alınarak, politik havadan uzaklaştırılabilecekti.

Mondros Mütarekesi'nden sonra, İstanbul ve Anadolu'da yoğun bir politik faaliyet görülmüyordu. Trakya ve Anadolu'da, bir çoğu 1918 yılında kapatılan İttihad ve Terakki Fırkası mensubu olan kişilerin oluşturduğu yerel topluluklar, genelde Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri adıyla bilinen millî istiklâl amacına yönelik vatansever cemiyetler kurmuşlardır.⁷⁵ Bu cemiyetlet zabitan sınıfına Anadolu'daki faaliyetlerinde önemli maddi ve manevi yardımlarda bulunmuşlardır.

Mustafa Kemal Paşa, 3 ncü Kolordu Komutanı olarak 24 Kasım 1335 / 1919 tarihinde Sivas'tan yayınladığı bir tamimde,⁷⁶ ordunun ve dolayısıyla zabitan sınıfının millî hareket için vazgeçilmez olduğunu belirtiyordu. Çünkü vatanı parçalanmaktan kurtaracak, düşmanlarımızın her türlü işgalci amaçlarına engel olacak biricik dayanak; başta ordumuz olmak üzere, Anadolu insanının kurmuş olduğu mevcut millî kuruluşlardı. Bu tamime göre, hayati öneme sahip olan bu millî teşkilâtları sağlam temellere dayandırmak amacıyla Kolordu, Fırka Komutanları ile Askerlik Şubesi Başkanlarına çeşitli görevler verilmekteydi. Çünkü Mustafa Kemal Paşa şunları söylüyordu: “Muhammed ümmetinin tekvücut olarak vatanın alinyazısını savunmaya

⁷³ Müderrisoğlu, (1990), s. 39.

⁷⁴ *Alemdar*, 23 Şubat 1336-1920 / Pazartesi.

⁷⁵ Kemal H. KARPAT, *Turkey's Politics, The Transition to a Multi-party System*, Princeton-New Jersey, 1959, ss. 33-34.

⁷⁶ Tamimin metni için bkz.: *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, Haz.: Gnkur. As. Tarih ve Stratejik Etüd Bşk.lığı, Ankara, 1981, ss. 51-52.

hazır duruma getirilmesinin, hamiyetli komutan arkadaşlarımızın asil yükümlülüklerine bırakılması uygun görülmüştür.”⁷⁷

Zabitan sınıfı son derece duyarlı bir zümreyi oluşturuyordu. Bunlar, maneviyatsızlık ve korkunun kendileri için bir önemi olmadığını, masum millet ve memleketlerine reva görülen mezalim ve haksızlıklara dünyanın seyirci kaldığı fikrini savunuyorlardı.⁷⁸ İnsanî bir yardım beklemenin gereksizliği üzerinde durarak, şüphesiz ki kendi kurtuluşlarını yine kendi karar ve azimlerinin sağlayacağına inanıyorlardı.

Kısaca söylemek gerekirse, millî mücadelenin başından sonuna kadar subaylar son derece önemli ve etkin olarak hareketin lider kadrosunu oluşturmuşlardır. Elbette lider hareketin içinde, aydın kadronun sivil kanadının da millî hareketin her safhasında önemli görevler üstlendiğini görüyoruz.

İstanbul ve Anadolu’nun buraya kadar izah edilmeye çalışılan toplumsal, siyasal, ekonomik ve askerî yapısı, halk ve kamuoyu üzerinde son derece olumsuz fikirlerle davranışların oluşmasına yardımcı olmuştur. Halkın içinde bulunduğu bu toplumsal yapı, millî mücadele sırasında gerek iç gerekse dış güçler tarafından yapılan yıkıcı propagandalar sonucunda iç isyanların çıkmasına zemin hazırlamıştır.

B. HALKIN DİN ANLAYIŞI VE DİNİN TOPLUMSAL YAPI ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Tarihsel süreç içinde bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu’nun benimsediği devlet geleneğinin önemli oranda İslâm Dini ile desteklendiği söylenebilir.⁷⁹ Bunun tabii bir sonucu olarak da dinin Osmanlı toplum hayatında, hem toplumsal yapının etkilenmesi anlamında, hem de bireyin yaşamının bir parçası olma anlamında önemli bir fonksiyonu yerine getirdiğini görüyoruz.

⁷⁷ Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Atatürk Arşivi, Klâsör (K): 5 Dosya (D): 1335 / 5-1B, Fihrist (F): 7, 7-1; Atatürk, (1981), s. 54.

⁷⁸ A. ŞEVKET, *İstiklâl Harbinde 38. Alayla Samsun’dan İzmir’e*, İstanbul, 1941, s. 25.

⁷⁹ Emre KONGAR, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, 2. Basım İstanbul, 1978, s. 65.

Her dönemde olduğu gibi Millî Mücadele Dönemi'nde de din, halkın psikolojik yapısını etkileyen ve onların davranışlarının oluşmasına yön veren en önemli faktörlerden birisidir. Müslüman halk dinine düşkün, inançlarına sıkı sıkıya bağlıdır. Bu faktörün milletin, memleketi işgal ederek müslüman halka karşı saldırgan olan işgalci güçlerle, azınlıklara karşı fevkalâde olumlu tepki göstermesi açısından önemli olduğunu, millî hareketin hemen her safhasında görmek mümkündür. Ancak bu durumun, toplumun istenilen seviyede eğitilemediği hallerde, kötü niyetli, menfaatperest çevreler ve kişiler tarafından istismar edilmeye müsait bir ortamı doğurduğuna da bolca şahit olma imkânına sahip oluyoruz.

WACH'a göre,⁸⁰ her büyük fikir sistemi gibi dinî tebliğin de, sosyolojik anlamda olumlu ve olumsuz olmak üzere iki türlü etkisi bulunmaktadır. Bu etki, toplum ve iktidar sahiplerinin içinde bulundukları toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasal ve askerî şartlara göre değişmektedir. Ayrıca halk üzerinde yapılan şiddetli propaganda faaliyetleri de, bu etkinin istenilen yönde gelişmesine yardımcı olmaktadır. Aslında Millî Mücadele Dönemi iç ve dış güçlerin muhteşem bir **"propaganda savaşı"**nı son derece iyi bir şekilde ifade etmektedir. Bu savaşın en önemli noktasında da, din unsuru bütün müesseseleriyle birlikte varlığını hissettirmektedir. "Dinin toplum yapısındaki işlevi, sosyal şekillenmeler ve teşekküller üzerindeki etkisi ve nihayet dinî güdü ile hareket eden bireylerin bunlardaki rolü gibi hususlar araştırıldığı takdirde, topluluğun hangi noktalarda dinden etkilendiği ortaya çıkacak"⁸¹ böylece incelenmekte olan toplumsal yapıda din olgusunun tesirini de olabildiği oranda görme imkânını kazanmış olacağız.

Halk bir tarafta yüzyıllardır otoritesine büyük bir inançla bağlı olduğu; kendi malı, canı ve manevî değerlerinin koruyucusu saydığı Sultan-Halife ve O'nun hükümetiyle karşı karşıyaydı. Diğer tarafta ise, işgal hareketleriyle birlikte kendisini, sahip olduğu bütün maddi ve manevi değerleriyle beraber ortadan kaldırmaya, adeta köle yapmaya yeltenen düşmana karşı koyan bir millî hareketle karşı karşıyadır. İşte Anadolu insanının içinde bulunduğu bu ikilem aslında bütün problemlerin başlangıcını

⁸⁰ Wach, (1990), s. 9, 42.

⁸¹ Wach, (1987), s. 16.

ifade ediyordu. Yüzyıllardır “adalete ve ilme”⁸² sıkı sıkıya bağılı olarak varlığını sürdüren Osmanlı İdari Sistemi’yle Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti’nin işgaller ve yapılan zulümler karşısında kayıtsız kalışı; halkın kendi başının çaresine bakma zorunluluğunu da, adeta sosyolojik bir mecburiyet olarak, beraberinde getirmiştir.

Halk tabakasının “toplumsal güç olması ‘kalabalık’ oluşundan, yani sayısal niteliğinden doğmaktadır.” “Türk-Müslüman halk tabakası, henüz daha sosyal ve ekonomik bilincine erişmiş değildir.”⁸³ Aslında Anadolu insanının herhangi bir ideali ya da benimsediği bir ideolojisi de bulunmamaktadır. O sadece kendi canı, malı, namusu, manevi değerleri ile yaşadığı toprakların kaybedilmesine engel olmak için mücadele vermektedir. Bu toplumsal yapı, ideolojilerin ortaya çıkmasına da müsait değildir. Mardin’e göre,⁸⁴ bu ortam, “hiç olmazsa asgari bir okur yazarlığın bulunduğu bir ortamdır.” Çünkü, “ideolojinin ideal yayılma ortamı az okumuş insandır ve gelir bakımından da en düşük tabaka değildir.”

Anadolu insanının okuma yazma oranı çok düşüktü. Etrafında olup bitenleri ve olayların sebeplerini değerlendirerek kâr-zarar hesabı yapacak kapasiteye genellikle sahip değildi.⁸⁵ Memleketin nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan köylüler, tahsil nimetinden mahrumdular. Sayıları son derece sınırlı olan eğitim kurumlarının seviyesi ise, şu gözlem ve tesbitten de açıkça anlaşıldığı üzere çok düşüktü: “bir çocuk senelerce okula gider, ancak bir gazete okuyacak, bir mektup yazacak duruma gelemezdi.”⁸⁶ Toplum, geleneklerine sınıksız bağlıydı. Geleneklerin ise kitleler⁸⁷ üzerinde büyük bir güç icra etmekte” olduğunu biliyoruz. Özellikle dinî unsurlara bağlı olan kitlelerin “alışılmış ve kullanılmış şeyi büyük bir inatla muhafaza”⁸⁸ etmeleri; onların hayatlarında değişme ve yenileşmeyi kendilerine yasakladıkları mantığını da

⁸² Âmiran KURTKAN (BİLGİSEVEN), *Eğitim Sosyolojisi, Kavramlar-Teoriler-Eğitim Yolu İle Kalkınmanın Esasları*, IV. Baskı, İstanbul, 1987, s. 178.

⁸³ Erdeha, (1975), s. 22.

⁸⁴ Şerif MARDİN, *İdeoloji*, 2. Baskı, Ankara, 1982, s. 130.

⁸⁵ Sıtkı AYDINEL, *Güneybatı Anadolu’da Kuvâ-yı Milliye Harekâtı*, Ankara, 1990, ss. 46-47.

⁸⁶ Safvet, (1925-1341), s. 56.

⁸⁷ “Kitle (kalabalık, yığın) kelimesi, basit ve alelâde manasıyla, milliyetleri, meslekleri, cinsiyetleri ve kendilerini biraraya toplayan tesadüf her ne olursa olsun, rastgele bir fertler topluluğunu ifade eder.” Bknz.: Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, Çev.: Selâhattin Demirkan, 3. Baskı, İstanbul, 1976, s. 31.

⁸⁸ Gustav MENSCHING, *Dinî Sosyoloji*, Çev.: Mehmet Aydın, Konya, 1994, s. 138.

beraberinde getirmektedir. Bu durumu Millî Mücadele Dönemi'nin halk kitlelerinde bariz bir şekilde görme imkânına sahibiz.

Ayrıca Anadolu köylüsü kendisini değersiz, lafına itibar edilmeyen bir varlık olarak görmektedir. Bu aşağılık duygusu yetmezmiş gibi, şehire geldiği zaman memurdan da hakaret gören köylü, “Bugün git, yarın gel” şeklindeki kovulmalar sonucu, memur ve jandarmaya rüşvet vermeye kendini alıştırmıştı.⁸⁹ Böylece yerel yönetim ile çevrenin ilişkisinin kopuk olması, bu ilişkiyi sağlayacak yeni bir toplumsal sınıfı da beraberinde getirmiştir. Bu sınıfı aşiret yapısının olduğu yerlerde ‘aşiret reisleri’⁹⁰ diğer bölgelerde de ‘ağa’⁹¹ lar oluşturmakta idi.

“Kitlelerin genel bir eğilimi olan ‘sevkedilmek arzusu’ her yerde yüksek tipli, organizeli dinde, din adamı sınıfına ait olan yönetmek ve hakim olmak eğilimi ile aynı bulunmaktadır. İşte kitleler üzerinde, din adamı sınıfının icra ettiği yönetim buradan kaynaklanmaktadır. Bu yönetim, onların tam itaatını gerekli kılmaktadır. Bu gereklilik, bu kitlelerin özel eğilimlerine uygundur.”⁹² Mensching’in belirttiği üzere, Anadolu insanı da din bilginlerine (ulema⁹³) bir itaatlilik eğilimi içindeydi. Anadolu’da halk için “eşraf”⁹⁴ tabakasının önemli toplumsal güç olmalarının iki önemli sebebi, ekonomik güçle dinî gücü ellerinde bulundurmalarıdır. Erdeha’ya göre,⁹⁵ “yoksul halk tabakasının, kendisinden kopuk bir hükümet yönetimi altında, hem bu, hem de öbür dünyasının güvencesi olarak gördüğü eşrafa bağlı olması doğaldır.”

⁸⁹ Halis ASARKAYA, *Ulusal Savaşta Tokat*, Tokat, 1936, s. 55.

⁹⁰ Aşiret reisleri, “kendi halkı üzerinde kesin söz sahibidirler.” Bknz.: Erdeha, (1975), s. 18; Bunlar, halkın dinî hislerinden de azami derecede istifade ederek, kendi menfaatleri uğruna çalıştırmışlardır. Aşiret mensubunun yerel hükümetle irtibatını aşiret reisi sağlamaktadır. Onun bu hareketi fert için bir lütuf gibi değerlendirilmektedir. Bknz.: Burhan ÖZKÖK, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, İstanbul, 1937, s. 6; Halkın yerel ve merkezi otorite ile irtibatına engel olan çıkarıcı çevreler, halkın manevî değerlerini daima menfaatleri uğruna istismar etmişler ve onların daima cahil kalmasını istemişlerdir. Çünkü cahil halk onların kazanç kaynağıdır, bilgili hale geldiklerinde kendi ekmek kapıları yok olacak, otoriteleri sarsılacaktır.

⁹¹ Köylü, ağa ne derse onu yapar, onun sözüne uyardı. Köylünün işi ‘ağa’nın vicdanına kalmıştı. Ağa, köylünün hükümetle olan işlerinde ona aracılık yapar; karşılığında da hem nüfuz kazanır hem de ekonomik menfaat temin ederdi. Köylü, ağaya her gelişinde çeşitli hediyeler (kuzu, peynir, yağ, süt v.s.) getirir, ondan hakaret görünce de ses çıkaramazdı. Bknz.: Asarkaya, (1936), s. 55.

⁹² Mensching, (1994), s.142.

⁹³ Din Bilginleri (Ulema), eşrafın okumuş kesimini oluşturmaktadırlar. Çoğu medrese eğitimi görmüş olup, eşrafın diğer kesimleri ile yakın ilişkileri vardır. Onların sözcüleri durumundadırlar. Müftüler, müderrisler, hocalar bu kesime girmektedir. Bknz.: Erdeha, (1975), s.18.

⁹⁴ “Eşraf” grubu şu zümrelerden meydana gelmektedir: a. Ticaret ve Sanayi Erbabı, b. Toprak Ağaları, c. Aşiret Reisleri, d. Şeyhler (Meşayih), e. Din Bilginleri (Ulema) dir. Bknz.: Erdeha, (1975), ss.17-18.

⁹⁵ Erdeha, (1975), s. 22.

Kasabalarda hemen herkes, dükkânlarını kapatan esnaf da dahil, cuma namazına giderdi.⁹⁶ Halk, dini bağlılığın en büyük ölçüsü olarak “’ibadet’”i düşünüyordu.⁹⁷ WACH, ibadet fiillerinin, “ister muntazaman isterse daha kendiliğinden bir tarzda olsunlar, kişi veya grubun hayatında büyük önemi haiz olaylar”⁹⁸ şeklinde yerine getirildiğini ifade etmektedir. Anadolu halkı saf, temiz, iyi niyetli, cahil ama aynı zamanda diine son derece bağlı idi. Cahil kitlelerin sahip oldukları dinî değerleri ve inanışları, anlayabildikleri oranda kabul ettiklerini ve öylece de uyguladıklarını biliyoruz. Dinî konularda en küçük bir bilgisi bile olmayan köylü, aslında dinle hiç bir ilgisi olmayan, ancak kendisinin dinle ilgili zannettiği konularda bile hiçbir şey söyletmezdi. Bu durumun, zaman zaman temelde dinin kendisiyle de çatıştığını halk tabakası üzerinde gözlemlemek mümkündür. Buna bir örnek verecek olursak;⁹⁹ bir gün bir köy ağası kötü bir kâğıda yazılmış bir şiir parçasını duvara asıyor, kendisine duvara asacak başka bir şey bulamadın mı denildiğinde; “Günah işliyorsun efendi! O, peygamberimiz Musa Efendi’nin sözüdür.” şeklinde cevap veriyordu.

Anadolu insanının bu dinî yapısını iyi tespit eden, din adamı görüntüsüne bürünen sahtekâr insanlar adeta onları sömürmüşlerdir. Bu psikolojik yapıdan başta İngilizler olmak üzere, Anadolu topraklarında gözü olan bütün yabancı güçler, yüreği temiz Anadolu insanını hadsiz hesapsız propaganda metodlarıyla bolca istismar etmişlerdir. Bu durumu çok iyi bilen İzmir Mebusu Hacı Süleyman Efendi bir din adamı olarak Büyük Millet Meclisi’nin 22 Mayıs 1336 tarihli oturumunda; “Bugün köylerde ufak ufak mektep yapmak, şehirde büyük bir cami yapmaktan daha hayırlıdır.”¹⁰⁰ demek suretiyle Anadolu insanının eğitilerek bilgiye ulaştırılmasının her şeyin üzerinde önemli bir toplumsal sorun olduğunu söylüyordu. Böylece kişinin eğitim yolu ile toplumla bütünleşmesi sağlanabilecekti.

Millî mücadele sırasında ‘**ümme**t’ yapısının içinde varlığını sürdüren halk dini, topluma bir dünya görüşü ve bir kişisel denge yöntemi sağlamaktadır. Bu toplumun yapısında mevcut olan cehalet örnekleri ile hurafelerin gücü buradan gelmektedir.

⁹⁶ Sıhh. ve Muavenet-i İctimaiye Md. (1926), s. 25.

⁹⁷ Wach, (1990), s. 360.

⁹⁸ Wach, (1990), s. 71.

⁹⁹ Asarkaya, (1936), s. 56.

¹⁰⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, II, (1940), s. 6.

Elbette okulun müessese anlamında bulunmadığı; daha doğrusu Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu bu karmaşık siyasal, ekonomik ve toplumsal yapıdan dolayı bulunma imkânı bulamadığı bu ortamda, elbette insanlar kendi inançlarını, dinlerini ya kendileri yorumlayacaklar ya da işlerine gelen din adamı-hocaların arkasından gideceklerdir. Zaten Türk insanının tarihsel bir bağla otoritesine itaati bir görev olarak telâkki ettiği Sultan-Halife'nin gücü, elbette bu karmaşık toplumsal yapıda etkili bir biçimde yapılan propagandaların tesiriyle bir kat daha artmaktadır.

Anadolu'da millî hareketin başarıya ulaşmasında milletin maneviyatı ve ahlâkî kimliği önemli bir rol oynamıştır.¹⁰¹ Bütün cehalet ve saflığına rağmen Anadolu insanı millî harekete hemen hemen bütün varlığıyla katılmıştır. Fransız yazar Pierre Loti (1850-1923), Türklerin durgun, geleneksel dindar hayatını beğendiğini ve buna tutkun olduğunu söyleyerek, yazılarında Anadolu'nun küçük şehirleri ve köylerinin faziletlerinden bolca bahseder.¹⁰²

Halkın dinle ilgili hususlara sıkı sıkıya bağlı olması, asker veya sivil idarecilerin onlara hitap ederken ve özellikle millî harekete katılmalarını sağlamak bakımından halkla iletişim kurarken; onların millî-dinî değerlerini gözönünde bulundurması son derece önemli bir davranış metodudur. Örneklerine bolca rastlayacağımız dinî nitelikli hitabeler millî harekete büyük oranda olumlu katkılar sağlamıştır.

İbrahim Ethem Bey yerel yönetici olarak 13-14 / Teşrinievvel / 1337 tarihli bir beyannamesinde şunları söylüyordu:¹⁰³

“Ey muhterem ahali ! Zavallı köylüler !

...Artık sabır ve takatinizin tükendiğini biliyorum. Fakat bir parça daha sabretmeniz lâzımdır. Zira, ‘men sabere zafere’, sabredenler kazanır ve muradına erer, sözünü biliyorsunuz. İşte sizlerle beraber biz de burada kaldık...”

“Bu topraklar, bu memleketler bizimdir. Türk ve Müslümanlarındır. Gördüğünüz şeyler muvakkattir. Ve bize birer ders-i ibrttir... Bittabi hakiki Türk ve

¹⁰¹ Ali Fuat CEBESÖY, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s. 54.

¹⁰² Yahya AKYÜZ, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Ankara, 1975, s. 27.

¹⁰³ İbrahim Ethem AKINCI, *Demirci Akıncıları*, Ankara, 1978, ss. 118-119.

Müslümanlar, vatan ve din için ölmeği pekala bilirler ve yaparlar... Bir defa düşününüz ki, düşmanın eğer hududu geçmek ihtimali varise harp ve cihad kadınlara bile farz-ı ayndır. Din-i şerifimizin emrini tuttuk mu? Düşman hududu değil, vatani geçmiş, ne duruyoruz; neyi bekliyoruz?... Size açıkça söylüyorum; Bence Türklük ve Müslümanlık iki şekildedir. Birisi silâhı alıp gavur öldürmek, diğeri de öldürenlere yardım etmek.” Bunlar söylendikten sonra halka ne yapacağı beyannamede tek tek anlatılmaktadır. Önce isteklerinin aynı zamanda dinin emri olduğu ifade ediliyor, sonra da şayet bunlara uyulmazsa; “En hafif cezamız, kulak ve burun keserek ahfâda bir numune bırakmaktır.” denilerek ceza-i müeyyide ile halk psikolojik baskı altına alınıyor. Beyanname ise şu cümle ile bitiriliyordu: “Onun için bütün ricalarım bu gibi şeylere meydan bırakılmaması, Türk ve Müslümanlığa yakışır surette çalışılmasıdır. Çalışmak bizden, tevfiğ Cenab-ı Hak’tan... Cümlenize selâmlar, âfiyetler.”

Bandırma’da 22 Mayıs 1919’da Kumandan Albay Bekir Sami Bey, cemaatle birlikte namaz kılar, namazdan sonra cemaate aşağıdaki cümleleri de ihtiva eden heyecanlı bir nutuk çeker. “Müslümanlar! Eğer bu camide çan görmek istemiyorsanız, eğer ailelerinizi Yunan palikaryalarının kucağında görmek istemiyorsanız, haydi silâh başına...” Arkasından “sarıklı bir genç hoca ezan okuyarak, salât vermeye ve halk bir ağızdan tekbir getirmeye” başlar. Bu hareket üzerine “Bandırma bir anda Türk ve Müslüman”¹⁰⁴ olarak millî hareket saflarına katılır. Dinsel muhteva ve sembollerin halk üzerinde bu derece olumlu-hızlı tesir göstermesi, toplumun dine bağlılığının açık ifadesinden başka bir şey değildir.

Yunan ve Türk Ordularının psikolojik yapısı mukayese edilirken, ordumuz için şunlar söyleniyordu: “Gaye bizde çok ulvi idi, mevcudiyetimizin, hayatımızın halâsı ve Türklüğü ebediyyen yaşatmak gayesi idi. Fakat bizde % 10’dan fazla okur yazar yoktu.”¹⁰⁵ Zaman zaman yiyecek, giyecek, silâh ve cephane bulamayan ordu, bütün olumsuzluklara rağmen kendisinden her açıdan güçlü olan Yunan Ordusu’na karşı başarılı olmuştur. Çünkü, “Tarih bize açıkça gösteriyor ki, yurdun müdafaasında maddi

¹⁰⁴ İlhan SELÇUK, *Yzb. Selahattin’in Romanı*, 2. Kitap, İstanbul, 1973, s. 57.

¹⁰⁵ 1. Ferik İZZETTİN, *İstiklâl Harbi Hatıratı, İkinci İnönü Muharebesinde 61. Fırka*, İstanbul, 1932, s. 5.

zengin menbaları ellerinde tutan nice milletler, maneviyatsızlık ve ahlâksızlık yüzünden çözülp, bozulmuşlardır.”¹⁰⁶

Anadolu insanının nazarında dinsel kurum olarak önemli bir vazifenin yerine getirilmesinde büyük bir görev üstlenen ‘cami’ler, dine bağlılığın temel numunesini teşkil ediyordu. Bu itibarla halk dini için şekil olarak saygınlık arz ediyordu. Buna önemli bir örnek:¹⁰⁷ Büyük Millet Meclisi’nin açılışından bir buçuk ay önce Ankara halkından sevgi görmeyen bilâkis menfi yönde tepki duyulan Besim Bey’e cuma namazından sonra Ahi Evren Camii’nde vaaz vermesi arkadaşları tarafından tavsiye edilir. Besim Bey’in cuma namazından sonra vaaz vereceği halka tellallar kanalıyla duyurulur. Ve Besim Bey, kürsüye çıkarak, tam bir din adamı gibi vaaz eder, böylece halkla kolayca iletişim kurarak itibar görmeye başlar. FREYER’e göre, dinsel motifler, insanların davranışlarını belirlemede en sağlam kuvvetlerden birisidir.¹⁰⁸ Ayrıca, İslâmî değerler cemiyette birlik şuurunun oluşması ve kuvvetlenmesi bakımından da önemli bir rol oynamaktadırlar.¹⁰⁹

Mustafa Kemal Paşa, İzmit’te İstanbul Matbuat erkânına verdiği beyanatta şunları söylüyordu:¹¹⁰ “Felâketi idrak eden milletimiz, ne dinin gereğidir diye şeyhülislâmların verdiği isyana teşvik eden fetvalara, ne de Padişah-Halife’nin beyanlarına, ne de bunların sözcülüğünü yapan Babıali’nin aydın kesiminin sözlerine iltifat etmiştir.”

Anadolu’nun millî dava uğrunda çok çalışan çok uğraşan bir kasabası olan İnebolu’da, her köyün bir mektebi, camii, hocası vardır. Halk müezzinlerin sesini işitir işitmez, şehirli köylü demeden çeşmelere koşarak abdest alır ve camilerde toplanırdı. Buralarda “hükümet memurları ile ahali arasında fedakârlık hissini doğurduğu ruhî bir kaynaşma”¹¹¹ hakimdi. Bu bölgedeki “toplumsal birimlerin oluşumunda dinî mayadan sarfı nazar”¹¹² etmek, dinin toplumsal yapı üzerindeki müsbet tesirini görmemek

¹⁰⁶ Cebesoy, (1953), s. 54.

¹⁰⁷ Besim ATALAY, “Ankara’da Bocaladığımız Günler”, *Yakın Tarihimiz*, C. I, İstanbul, 1962, s. 33.

¹⁰⁸ Freyer, (1977), s. 191.

¹⁰⁹ Kurtkan, (1987), s. 173.

¹¹⁰ (Yay. Haz.) Mehmet ÖNDER, *İzmir Yollarında, Atatürk’ün Batı Anadolu Gezisi, 14 Şubat 1923-20 Şubat 1923*, Ankara, 1989, s. 34.

¹¹¹ Enver Behnan ŞAPOLYO, *İstiklâl Savaşı Edebiyatı Tarihi, Nesirler ve Şiirler (Millî Mücadele’nin Edebî Vesikaları) 1919-1923*, İstanbul, 1968, s. 166.

¹¹² Wach, (1987), s. 16.

anlamıyla bizi karşı karşıya getirebilir. Burada bizi ilgilendiren nokta, bir dinin doğruluğunu ya da yanlışlığını sorgulamak değil, din olgusunun toplumsal yapı üzerinde oynadığı rolü ele alıp incelemektir.

C. MUSTAFA KEMAL PAŞA’NIN ANADOLU’YA GÖNDERİLMESİ VE “MANDA MESELESİ”

Mondros Mütarekesi’nin üzerinden henüz onüç gün geçmiş olmasına rağmen İstanbul halkı kendisini uçurumun kenarında bulmuştur. Bu durumu, 20 Mart 1922’de bir Türk Paris’te şöyle ifade edecekti:¹¹³ “Boğazları kontrol etme bahanesiyle, beyaz camileriyle Halifeler şehri İstanbul, işgal ülkelerinin askerleri tarafından kuşatıldı.” “Bu andan itibaren güleç, sessiz ve sakin olan ve asayişin işgal güçleri tarafından sağlanması gereken İstanbul, kanlı ve vahşi sahnelerin cereyan ettiği terör ve çalkantı şehri oldu.” İtilaf Devletleri İstanbul’da yaşayan azınlıklara kinleri ve intikamları dolayısıyla Türklere karşı yapmak istedikleri herşey için müsaade etmekteydiler.

Ferit Paşa Hükümeti 1919 yılı başında iktidara geldiği zaman Birinci Dünya Savaşı’nın, dolayısıyla yenilginin sorumlusu kabul ettiği, “İttihad ve Terakki ricaline ve onlara yakın olanlara karşı tecavüze”¹¹⁴ başlayarak işe koyuldu. Dönemin Mütareke Hükümetleri’nin hemen hepsinin yaptığı gibi bu insanları tevkif etmeye başladılar. Bu hareketlerin altında yatan temel gerçeği İsmet Bey şöyle açıklamaktadır:¹¹⁵ “Çok fena, çok zalim bir idareden geçmiştizdir. İtilaf Devletleriyle zararsız bir sulh yapabilmek için, onlara itimat telkin etmek, bunun için de onların mahkûm ettikleri bütün insanları cezalandırmak lâzımdır.” Böylece bir nevi toplumsal kontrol oluşturulmak istenmiştir. Sosyolojik anlamda ise, hiç bir toplumun, toplumsal kontrol olmadan varolamayacağını

¹¹³ Conference de Mine FERID-BEY, *Le Mouvement National Turc, Comite National D’etudes Sociales Politiques*, Presidence de M. Le Général MALLETERNE, Seance du Lundi 20 Mars 1922, Paris, s. 6.

¹¹⁴ İsmet İNÖNÜ, *Hatıralar*, 1. Kitap, Yay. Haz.: Sabahattin Selek, İstanbul, 1985, s. 169.

¹¹⁵ İnönü, (1985), s. 169.

biliyoruz. Toplumsal kontrolün en eski ifadesi olan fiziki şiddete ¹¹⁶ İstanbul Hükümetleri Millî Mücadele Dönemi boyunca sıkça başvurmuşlardır.

Mütarekeden sonra İmparatorluk topraklarında başkent dışında otorite yok gibiydi. İç bölgelerde yerel çatışmalar ve eşkıyalar vardı. Anadolu'daki bu düzensizlik, özellikle de hristiyan unsurların güvenlikleri tehdit edilince, İtilaf Devletleri için büyük bir kaygı kaynağı oldu. Samsun Limanı ardındaki Rum köylerinde Müslüman Türklerle çatışmalar çıkınca, İtilaf Devletleri Sadrazamdan önlem almasını istediler. Bunun için “bölgeye bir subay gönderilmesi gerekiyordu.”¹¹⁷ Padişahla aralarında hiçbir konuda fikir ayrılığı bulunmayan Damat Ferit Paşa, “herkesten çok titiz gördükleri ve ana dava olarak ele aldıkları Pontus ve Şark vilayetleri”¹¹⁸ nin sorunlarının çözülerek bu bölgenin emniyet altına alınması konusunda kesin kararlı idiler.

Mustafa Kemal Paşa, “Samsun bölgesindeki asayişsizliği yerinde görüp tedbir almak”¹¹⁹ üzere, 30 Nisan 1919'da 9 ncü Ordu Kıtaaatı Müfettişliğine tayin olunur.¹²⁰ Bu maksatla “Anadolu Fevkalâde Müfettişi Umumiliği Vezaifi ve Selâhiyetine Dair Kararname”¹²¹ sadaret tarafından yayınlanır. Bu kararnamenin 1 nci maddesi müfettişlik ihdas edilmesinin sebebini şöyle açıklamaktadır: “Anadolu'da takrirî emniyeti ve iade-i asayiş için muâmelât-ı mülkiye ve askeriyede selahiyeti kâmileyi haiz olmak üzere bir müfettiş-i umumilik ihdas edilmiştir.”¹²² Aslında böyle bir memuriyet bölgenin sosyolojik yapısı açısından son derece büyük bir önem arz ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gönderilmesinin sebebini, onun İstanbul'dan uzaklaştırılması şeklinde algılayan düşünceler de bulunmaktadır.¹²³ Halbuki Padişah kendisine büyük güven duymaktadır. Aksi halde bu tayini tasvip

¹¹⁶ Berger, (1963), ss. 83-84.

¹¹⁷ Fromkin, (1993), s. 404.

¹¹⁸ Tarık Mümtaz GÖZTEPE, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1969, s. 180.

¹¹⁹ Tefik BİYİKOĞLU, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921) I*, 2. Basım, Ekim 1981 (Basım yeri yok), s. 99.

¹²⁰ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl: 1, Eylül-1952, Sayı: 1, Genelkurmay Bşk.lığı Basımevi, Vesika No:1, Ankara; Cebesoy, (1953), s. 62; Falih Rıfki ATAY, *Atatürk'ün Hatıraları, 1914-1919*, Ankara, 1965, s. 111.

¹²¹ Kararname, Babialî, Sadaret Mektup Kalemi; 106 Nolu ve (16 Şaban 1338) 6 Mayıs 1336 tarihli dir.

¹²² ATASE Arşivi, K. 486, D. (16-2)-1, F. 2.

¹²³ Hüsamettin ERTÜRK, *Millî Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa*, Haz.: Tefik Apay, ATASE Kütüphanesinde Daktilo Metin, Ankara, 1975, ss. 99-100; Bıyıkoglu, General Sherill'in böyle düşündüğünü nakleder. Bknz.: Bıyıkoglu, I, (1981), s. 33; Refik Halid KARAY, *Minelbab İlel Mihrab*, İstanbul, 1964, s. 128.

etmesi mümkün değildir.¹²⁴ Veliahdlığında birlikte yaptıkları Almanya seyahatinde ve mütareke sırasındaki konuşmalarında Mustafa Kemal Paşa kendisine bağlılığı sarsacak herhangi bir harekette bulunmamıştır.

Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı makamında kabul ederek, kendisine pek çok iltifat eder. İtimadının çok derin olduğunu özellikle belirtir ve karşılığında tatmin edici cevaplar alır.¹²⁵ Ayrıca Vahdettin de, Yıldız Sarayı'nın ufak bir salonunda Paşa'yı kabul eder. Mustafa Kemal Paşa, burada Vahdettin'in kendisine aşağıdaki sözleri söylediğini anlatır:¹²⁶ "Paşa Paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba (tarihe) geçmiştir. Bunları unutun. Asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa Paşa devleti kurtarabilirsin!" Cevap olarak da, teveccühlerine teşekkür ettikten sonra, elinden gelen hizmette kusur etmeyeceğini ve emirlerini biran unutmayacağını belirterek huzurdan çıkar. Paşa'ya çıkışta, "kapağının üzerine Vahdettin'in insiyalleri işlenmiş bir saat" hediye edilir.

İngilizler, Mustafa Kemal Paşa'nın Padişah nezdinde güvenilir şahıs olduğunu¹²⁷ bildiklerinden ve Damat Ferit'in de ona güvenilebileceği konusunda kefil olmasından dolayı hiçbir şüpheye düşmemişlerdi.¹²⁸ Aslında Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde İngilizlerin itimadını sarsacak, kısaca güvensizliklere mucip olacak her şeyden kaçınmasını da bilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçtikten sonra Havza'da Bolşevik Rusya temsilcisi Albay Budyeni ve askeri kurulu ile görüştüğünü öğrenen İngilizler saraya -kendi çıkarlarına uygun bir şekilde - işin vehametini anlatmışlardır.¹²⁹ Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın 22 Mayıs 1919 tarihinde Sadarete gönderdiği ilk raporunda¹³⁰ özet olarak; Samsun bölgesindeki Rumların siyasi emellerinden vazgeçmeleri halinde

¹²⁴ Bıykoğlu, I, (1981), s. 100; Jaeschke, (1986), s. 96, 113.

¹²⁵ Atay, (1965), s. 112; Dinamo, 2, (1969), ss. 197-198.

¹²⁶ Atay, (1965), s. 122; Falih Rifki ATAY, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul, 1955, s. 124; *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, C. III, Sayı: 27, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", İstanbul, 1962, s. 17.

¹²⁷ Jaeschke, (1986), s.100.

¹²⁸ Jaeschke, (1986), s. 111; Bıykoğlu, I, (1981), s. 35.

¹²⁹ Ertürk, (1975), s. 179; Bu görüşmede Rus Heyeti, "Padişah Vahdettin'in bir gün olup tümüyle İngiliz tuzağına düşerek İngilizlerin mandasını kabul edeceğini" ve Türkiye'nin Padişah'a bağlı kaldığı sürece günden güne İngilizlerin sömürgelerinden birisi olacağını belirtmiştir. Bknz.: Ertürk, (1975), s. 177-178; Mustafa Kemal Paşa'nın heyetle konuşmaları için, Bknz.: Dinamo, 2, (1969), ss. 366-370.

¹³⁰ Raporun tamamı için Bknz.: Bıykoğlu, I, (1981), ss. 113-115.

asayişin kendiliğinden düzeleceğini, yabancı bir devletin mandasının kesinlikle kabul edilmemesini, Yunanlıların İzmir'i işgale haklarının olmadığını ve milletin millî hakimiyeti benimsediğini belirtmesi, Padişah'ın kafasını iyice karıştırmıştır. Damat Ferit'in de tahrikleriyle Padişah şüphelenmiş ve Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezareti'nin emriyle 8 Haziran 1919'da İstanbul'a çağırılmıştır.¹³¹ Bundan iki gün önce, 6 Haziran 1919'da İngilizlerin Karadeniz Ordusu Başkomutanı Milne'nin; "Kemal Paşa ile heyetinin derhal İstanbul'a dönmeleri için emir vermenizi dilerim"¹³² diyerek İstanbul Hükümeti'nden talepte bulunması; İngiltere'nin İstanbul üzerindeki tesirini göstermesi açısından son derece önemlidir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın görevine son verildiğine dair 8 Temmuz 1919 tarihli bir Padişah buyruğu da yayınlanmıştır.¹³³ Burada önemli olan, Mustafa Kemal Paşa'nın genellikle tartışma konusu olan "kimin tarafından Anadolu'ya gönderildiği" meselesi değildir. Asıl bizi ilgilendiren husus, millî mücadelenin sosyolojik anlamda oluşumunda toplumun dinamik yapısını meydana getiren bir nokta olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın millî bünyeye getirmiş olduğu hareketin mevcudiyetidir.

"Bir takım değişikliklerle statükonun korunabileceğine inanan Halife-Padişah ve hükümeti"¹³⁴ işgallere karşı bir direnme göstermiyordu. Davanın ancak birbirine bağlı bir kitle halinde, "sulh, sükunet ve siyasetle"¹³⁵ kazanılabileceği; eğer silâha sarılmakda ısrar edersek çok daha fazla ezilebileceğimiz söyleniyordu. Yine Sulh Konferansı'nda hak arayabilmemiz için de silâhı terkedip, siyaset ve anlayışlılığı ön plâna çıkarmamız gerektiği söyleniyordu.¹³⁶ İstanbul'da birisi İngiliz, diğeri Amerikan mandasını savunanlar olmak üzere iki fikir birbiriyle çarpışıyordu.

Bu arada Padişah'ın, Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da Ruslarla yaptığı görüşmelerden ve fikirlerini değiştirmesinden sonra ondan ümidini keserek, ..."Ferit Paşa ve arkadaşlarının örgütledikleri İngiliz siyasasını işlemeğe karar verdiği haber alınmış"¹³⁷ dı.

¹³¹ Mustafa Kemal ATATÜRK, Nutuk, C. I (1919-1920), 14. Baskı, İstanbul, 1982, s. 29.

¹³² *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Vesika No: 494; Jaeschke, (1986), ss. 124-125.

¹³³ Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), Ankara, 1982, Belge No: 53, s. 51

¹³⁴ Steinhaus, (1973), s. 67.

¹³⁵ *Alemdar*, 23 Mart 1335-1919 / Salı.

¹³⁶ *Alemdar*, 7 Ağustos 1335-1919 / Perşembe.

¹³⁷ Ertürk, (1975), s. 186.

Ferit Paşa'nın mütareke sonrası karmaşık dönemlerde iş başına getirilmesinin mantığını Vahdettin; "Ferit Paşa İngiltere Hükümeti nezdinde itimada mazhar olarak şu sırada iş başına getirilirse hüsni tesir, hasıl edeceği"¹³⁸ şeklinde değerlendiriyordu. Bu dönemde ise İstanbul Hükümeti, memleketin içinde bulunduğu sorunları nasıl çözümleyeceğini bilmeyen bireylerin meydana getirdiği tam bir kaos ortamını ifade ediyordu. "İstanbul Hükümeti'nin, Yunanlıların İzmir'i ele geçirdikleri gün, memurların yol masraflarını gösteren bir liste konusunu görüşmekte olması, bu hükümetin"¹³⁹ konuya bakış açısını göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Padişah memleketin içinde bulunduğu felaketten kurtulmasının çaresini, İtilaf Devletlerine hoş görünmekte ve her dediklerini yapmakta görmektedir. Ona göre, Osmanlı Devleti hiçbir millî zaruret ve lüzum yokken, birkaç kişi tarafından harbe sürüklenmiştir. İtilaf Devletleri ile birlikte olduğunu gösterebilmesi için, önce harbi idare edenleri cezalandırması, halk ve dünya gözünde küçültmesi ve harb içinde yapılan işleri onaylamadığını isbat etmesi gerekiyordu.¹⁴⁰

Bu arada müteaddid defalar geri çağrılmalarına rağmen İstanbul'a dönmeyen Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, İstanbul'daki Divan-ı Harbî Örfî'ye verilmişlerdir.¹⁴¹ Müteakiben 4 Mayıs 1920 tarihli bir kararla da gıyablarında "resmi rütbe ve nişanlarının alınması" ve "idam" cezasına hüküm giymişlerdir.¹⁴² Ayrıca kararın, sivil ve askerî bürokrasi ile halk üzerinde etkili olmasını sağlamak amacıyla, 24 Mayıs 1920 tarihli "Padişah Buyruğu"¹⁴³ ile de bütün İmparatorluğa duyurulduğunu görüyoruz.

Damat Ferit'in sadarete gelince ilk işi, Yüksek Komiser Amiral Richard Webb'e en büyük kalbî temennilerini bildirmek olmuştur. Amiral bu ziyaret sonrasında, "bana özel olarak ilettiği müteaddid teminatında kendisinin ve Padişah Efendi'sinin ümitlerinin Allah'tan sonra İngiltere Krallık Hükümeti'nde toplandığını"¹⁴⁴ n açıkça beyan edildiğini söylemiştir. Bu sırada Damat Ferit'in, "memleketi kurtaracak biricik

¹³⁸ Ahmet Reşit REY, *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, İstanbul, 1945, s. 280.

¹³⁹ Steinhaus, (1973), s. 67.

¹⁴⁰ *Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, C. I, Gnkur. Bşk. Yay., Ankara, 1962, s. 191.

¹⁴¹ *Alemdar*, 23 Nisan 1336-1920 / Cuma.

¹⁴² *Alemdar*, 13 Mayıs 1336-1920 / Perşembe; Bıykoğlu, I, (1981), s. 132.

¹⁴³ *Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri*, Belge No: 87, (1982), s. 83.

¹⁴⁴ Jaeschke, (1986), ss. 8-9.

kahramanın kendisi olduğuna cidden iman etmiş” olarak “kimseye birşey sormadan, herşeyi kendiliğinden yapmaya kalkışması”¹⁴⁵ belki de, Osmanlı İmparatorluğu ve Saltanat’ın sona ermesinin hızlandırılmasını sağlayan en önemli unsurlardan birisi olmuştur.

İngilizler, Sultan Vahdettin’le Damat Feritçileri, Osmanlı Ülkesini bir bütün halinde İngiliz mandası altında bulundurup, Fransız ve İtalyan yayılmacılığı ile işgallerinden kurtarmak sözü ile elde etmişlerdir.¹⁴⁶ Padişah 15 Temmuz 1919’da *The Morning Post Gazetesi* muhabirine şu demeci veriyordu:¹⁴⁷ “Milletimiz harbe girmekle büyük bir hata etti. Fakat memleketi harbe sürüklemeye hiç katılmamış olan binlerce halkı cezalandırmak da elbette hatalıdır. Sevgili babam Abdülhamit, İngiltere’nin büyük dostu ve bu memleket ile Fransa’nın müttefiki idi. Ben daima İngiltere’ye hayranlık besledim ve daima İngiltere’ye dost bir siyasetin temsilcisi oldum; biz İngiltere milleti ile hükümetinin insaf ve insanlık duyguları ile adaleti temin için bize yardım edeceklerini ümit etmekteyiz.” Aslında Padişah’ın İngiltere’ye karşı sevgi tezahürleri 24 Kasım 1918 de *The Daily Mail Gazetesi* muhabiri ile yaptığı mülâkatla başlamaktadır.¹⁴⁸

10 Ocak 1919 da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Balfour’a gönderilen hususi bir mektupta, Padişah’ın bütün ümidini Büyük Britanya’ya bağladığını ve İngiliz Hükümeti’nin “kendisine Halifelik makamında destek olup olmayacağını sorduğunu ve bu meseleye en büyük ehemmiyeti verdiği”¹⁴⁹ açıkça beyan edilmektedir. Babıali’nin, devlet ve milleti ‘**İngiliz Himayesi**’ altına koymaya çalışmasının temel sebeplerinden birisi, Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalayan harp içi anlaşmaların uygulanmasını önlemektir.¹⁵⁰ Bu arada Damat Ferit, devlet ricalini, “Bundan böyle İtilaf Devletlerine karşı gayet hürmet ve nezaketle muamele olunmasına dikkat ediniz”¹⁵¹ şeklinde uyararak yabancılara olan bağlılık derecesinin sınırlarını ifade ediyordu.

¹⁴⁵ Galip Kemalî SÖYLEMEZOĞLU, *Başımıza Gelenler Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros’tan Mudanya’ya 1918- 1922*, İstanbul, 1939, s. 81.

¹⁴⁶ Ertürk, (1975), s. 187.

¹⁴⁷ Jaeschke, (1986), ss. 5-6.

¹⁴⁸ Jaeschke, (1986), ss. 3-4.

¹⁴⁹ Jaeschke, (1986), s. 4.

¹⁵⁰ Bıyıkoglu, I, (1981), s. 23.

¹⁵¹ Söylemezoğlu, (1939), s. 71.

Sultan Vahdettin İngiliz mandasına sığınmak şeklindeki düşüncelerine zemin hazırlayabilmek için, -ileride Anadolu’da oluşacak olan millî hareketi yoketmek için her türlü yıkıcı faaliyetin hazırlanmasında önemli bir yeri teşkil edecek olan- “İngiliz Muhibleri Cemiyeti”ni kurdurur. Aslında İngiliz mandasını isteyenlerin mantığını, “İngiltere uzun zamandan beri, sömürgelerinde pek çok müslüman uluslarını yönetmekte olduğundan bizlere karşı nasıl davranılması gerektiğini bilir ve onun yönetimi bizlere yabancı gelmez”¹⁵² şeklinde tezahür eden bir bakış açısı teşkil ediyordu.

Alemdar Gazetesi, İngiliz Muhibleri Cemiyeti’nin “İngiliz dostluğuna azami bir kıymet ve ehemmiyet veren bilcümle Osmanlılardan mürekkeb olmak üzere”¹⁵³ 20 Mayıs 1919 Salı günü Beyannamesini Dahiliye Nezareti’ne tevdi ettiğini halka duyurmaktadır. Yine aynı nüshada Refii Cevad imzasıyla “İngilizleri İstiyoruz” başlıklı bir makalede; “İngiltere ile hareket ederek asrî düşünce ile mücehhez bir Türkiye olalım. Çünkü kuvvet nurdur. Nur ise irfandır.” şeklindeki cümlelerle İngiliz mandası destekleniyor ve konu ile ilgili olarak kamuoyu oluşturulmasına çalışılıyordu.

İngiliz Muhibleri Cemiyeti yönetici ve mensupları Millî Mücadele Dönemi boyunca saf, temiz Anadolu insanının manevi değerleri ile inançlarını istismar ederek Kuva-yı Milliye Hareketi’nin yok edilmesi uğruna ¹⁵⁴ her türlü yıkıcı faaliyette bulunmuş ve “İngiltere, her zaman İngiltere” diye bar bar bağırmışlardır.¹⁵⁵ Bu arada Sultan’ın saltanatını garanti altına almak için, İngilizlerle 12 Eylül 1919’da Türkiye’yi manda altına sokacak gizli bir anlaşma yaptığı¹⁵⁶ görüşünü de savunanlar bulunmaktadır. Bu anlaşmanın bazı maddelerini ¹⁵⁷ konunun anlaşılabilirliğini sağlamak amacıyla buraya almayı uygun gördük. Kısaca, İngiltere’nin Türkiye’nin varlığını garanti altına alması, İstanbul’un, Boğazlar İngiliz kontrolünde kalmak şartıyla Hilâfet

¹⁵² Y. Hikmet BAYUR, Atatürk, Ankara, 1963, s. 204; Fethi TEVETOĞLU, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Karakol Cemiyeti, Türkiye’de İngiliz Muhibleri Cemiyeti, Wilson Prensipleri Cemiyeti, Yeşilordu Cemiyeti*, Ankara, 1988, s. 116.

¹⁵³ *Alemdar*, 21 Mayıs 1335-1919 / Çarşamba.

¹⁵⁴ *Alemdar*, 27 Mart 1336-1920 / Cumartesi.

¹⁵⁵ Tevetoğlu, (1988), s. 99.

¹⁵⁶ Nizamettin KARACEBE, *Türk Ulusal Savaşı’nın İlk Parçası*, İstanbul, 1940, s. 151; Y. Hikmet BAYUR, *Türk Devleti’nin Dış Siyaseti*, Ankara, 1973, s. 40; Karpat, (1959), s. 35.

¹⁵⁷ Anlaşmanın tam metni için bkz.: Karacebe, (1940), ss. 151-152; Bayur, (1963); ss. 203-206; Tevetoğlu, (1988), ss. 116-117.

merkezi kalması, Türklerin müstakil bir Kürdistan teşekkülüne karşı olmaması, Halife'nin manevî nüfuzundan İngiltere'nin sömürgesi altındaki müslüman ülkelerde yararlanması ve İngiltere'nin Türkiye'de çıkacak isyanları bastırması şeklinde özetlenebilir.¹⁵⁸

Padişah, Sadrazam ve İstanbul Hükümeti ile taraftarlarının İngiliz mandasını tercih etmelerine karşılık; az da olsa bir kısım aydınla milli hareket mensuplarından bazı önemli zevatın da Amerikan mandasını savundukları bilinmektedir. Hatta bu maksat için, "Millî Mücadele Dönemi'nin başlaması arefesinde İstanbul'da çoğunluğu gazeteci-yazar, profesör, doktor ve avukatlardan oluşan bir aydın grubun, Amerika'dan yardım sağlamak amacıyla"¹⁵⁹ **Wilson Prensipleri Cemiyeti**'ni kurduğunu görüyoruz.

Amerikan mandası sözü, Erzurum Kongresi kararı verildiğinde sıkça duyulmaya başlanmıştır. Kâzım Karabekir'e göre, "millî kongrenin direnme kararını çevirmek için" önlerindeki "iyi insanlar tarafından ehven-i şer olarak Amerikan mandası telkini"¹⁶⁰ ortaya çıkmıştı. Hatta bu telkinlerin Sivas Kongresi yaklaştıkça kesafetini artırıp, kongre azalarına adeta telkin olunduğunu¹⁶¹ görmek mümkündür. Halide Edip Hanım, Sivas Kongresi açılacağı sırada Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Orbay'a yazdığı 10 Ağustos 1919 tarihli mektubunda,¹⁶² Amerikan mandasının en uygun çare olacağını çeşitli izahlarla açıklamaktadır.¹⁶³ Ayrıca İzzet Paşa ile İsmet Bey de aynı fikri savunarak¹⁶⁴ bu tercihlerinin maksadını şöyle izah ediyorlardı: "Bütün cemiyetleri esir eden, kalpleri, vicdanları söndüren İngiliz mandasından kurtulmak ve sakin ve milletlerin vicdanlarına riayetkâr Amerika'yı kabul etmektir; yoksa asıl iş para meselesi değildir. Çünkü İngiltere'de bize verecek birkaç milyon lira bulabilir. Fakat Amerika'dan uzaktayız, o bizi gelip İngiltere gibi tazyik edemez!"¹⁶⁵ Bu arada Vasıf

¹⁵⁸ Ancak bu belgenin bugüne kadar "gerçekten varolup olmadığı kesin olarak" anlaşılamamıştır, diyerek belge üzerindeki tereddüdünü dile getiren araştırmacılar da bulunmaktadır. Bknz.: Bayur, (1963), s. 206; Tevetoğlu, (1988), s. 118.

¹⁵⁹ Tevetoğlu, (1988), s. 148

¹⁶⁰ Kâzım KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz*, Sad.: Faruk Özerengin, İstanbul, 1990, s. 140.

¹⁶¹ Karabekir, (1990), s. 141.

¹⁶² *Yakın Tarihimiz*, C. III, Sayı: 31, (1962), ss. 145-146.

¹⁶³ Mazhar Müfid KANSU, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 2. Cilt, 2. Baskı, Ankara, 1986, s. 190.

¹⁶⁴ Karabekir, (1990), s. 141; İzzet Paşa'nın konu ile ilgili mektubu ve İsmet (İnönü) Bey'in layıhası için bknz.: Karabekir, (1990), ss. 160-166.

¹⁶⁵ Uluğ İĞDEMİR, *Sivas Kongresi Tutanakları*, 2. Baskı, Ankara, 1986, s. 58; Atatürk, I, (1982), s. 107.

Bey, “İngiltere’yi kendimize daima düşman ve Amerika’yı da ehven-i şer addediyorum.” ifadelerine, İstanbul’daki Amerikalıların “mandadan korkmayınız, Cemiyet-i Akvam Nizamnamesine dahildir”¹⁶⁶ cümlelerini dayanak olarak kullanmaktadır. Amerikalı General Mengins ise, Vasıf Bey’e Amerika’ya istediğinizi belirtirseniz, Amerika sizin yanınızda yer alacaktır.¹⁶⁷ şeklinde cümleler söyleyerek, adeta onu rahatlatmakda ve onun daha çok Amerika’ya yaklaşmasını temin etmektedir.

Padişah’ın genel olarak İngiltere taraftarı görünmesine rağmen, zaman zaman Amerika’ya karşı da yakınlık duyduğunu görüyoruz. Sultan, *The New York Times Gazetesi*’ne verdiği demeçte; “Başkan Wilson’un ilkeleri onaylanmış olan İtilaf Devletlerine ve bize bir şeref sözü vermiş olan Amerikalıların adalet duygularına güveniyoruz.” diyerek, cümlelerini “Amerika’nın İslâm dünyasını ve milyonlarca Türk vatandaşını hayal kırıklığına uğratacağını sanmıyorum.”¹⁶⁸ şeklinde bitirmiştir.

Bu arada Fransızlar, mütarekenin şartları gereği “işgal ettikleri Adana, Kilis, Antep ve Maraş’ta yerleşmek emelinde oldukları halde İstanbul halkını iğfal etmek maksadıyla”¹⁶⁹ ‘**Fransız Muhibler Cemiyeti**’ ni kurmuşlardır. Adana’dan Fransızca yazılan bir mazbatada, Fransızlardan şu cümlelerle adeta yardım talep ediliyordu: “Adana İli birbirinin muhalifi olmak üzere iki kuvvetin etkisi altındadır. Bunlardan birisi Sultan’a itaatleri olmayan Kemalistler, öbürü de Sultan’a itaat edenlerdir. Bu iki kuvvet arasında Adana Vilayeti harap ve yok olacak, binlerce kişi ölecektir. Avrupa’nın insanlık duygusundan ve lûtfundan umut bekleyerek, ellerimizi kendilerine uzatıyoruz. Adana İli müstakil ve Avrupa’nın himayesinde bir hükümet şekline konulsun.”¹⁷⁰ Bu mazbataya, imza atanların arasında Hafız Mahmud, Cafer Paşa Camii İmamı Zihni ve Hafız Münir gibi din adamlarının bulunması, millî hareketin onlar tarafından iyi kavranmadığını ve soruna sadece dar kalıplar içinde bakıldığını göstermektedir. Kilikya Garp Cephesi Kuvay-ı Milliye Umum Kumandanı Tekelioğlu Sinan, bu mazbatayı yazan “Hafız Mahmud ve rûfekasının efkârı meluneleri cezasını pek

¹⁶⁶ Atatürk, I, (1982), s. 111.

¹⁶⁷ Uluğ İĞDEMİR, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları, (27 teşrin-i Sani 335 İctimai, İkinci Celse)*, Ankara, 1975, s. 133.

¹⁶⁸ Ulagay, (1974), s. 56. Bu demeç sözkonusu gazetenin 12 Aralık 1919 tarihli nüshasında yayınlanmıştır.

¹⁶⁹ Hüsamettin ERTÜRK (Anlatan), *İki Devrin Perde Arkası*, (Yazan: Samih Nafiz Tansu), İstanbul, 1964, s. 521.

¹⁷⁰ Kasım ENER, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara, 1970, s. 132.

yakında” görmeleri için Allah’a gece, gündüz dua ettiğini; ayrıca müslüman kardeşlerinin bu konuda ümitsizliğe kapılmamalarını tavsiye ederek, Allah’ın daima kendileriyle beraber olacağını özellikle belirtmektedir.¹⁷¹

Din adamlarının manda talep ederek takındıkları bu tavra karşılık, millî hareket mensuplarının da, bu olumsuz hareketlerin toplumsal yapıda doğuracağı yıkıcı nitelikteki davranışlara engel olabilmek için, dinsel motiflerden istifade etmesi önemli bir husus olarak dikkatimizi çekmektedir.

Manda konusundaki bütün olumlu faaliyet ve propagandalara rağmen, İstanbul’un temiz ve vatanperver halkı manda fikrini savunan cemiyetlere kıymet vermemiştir. Ayrıca, “İstanbul’daki mahallât imamaları, müderrisler, kürsü şeyhleri, tarikatı bektaşîye babaları ve muhtelif turuku ilmiye mensubu kimseler zahiren İngiliz Muhibleri Cemiyeti’ne intisap etmiş, fakat el altından bu cemiyeti baltalamaya var kuvvetleriyle”¹⁷² çalışmışlardır.

7 Haziran 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından Sadaret Makamına gönderilen bir telgrafta; “Millî birlik ve istiklâlimizi bozan Ermenistan özerkliği ve büyük devletlerden birinin koruması (mandaterliği) gibi düşünüş ve istekleri hayatımıza ve kutsal kavramlarımıza çok üzücü bir saldırı saymakta birleşmiş durumdayız. Millî iradeyle ilgili olmayan başka hiçbir çözüm yolunu kabul buyurmamanızı ısrarla arzederiz.”¹⁷³ denilerek, Anadolu’daki millî hareket liderlerinin manda fikrine kesinlikle karşı oldukları idare merkezine bildirilmiş oluyordu.

Erzurum Kongresi öncesi yine Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından, 20 nci Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa’ya gönderilen bir telgrafta;¹⁷⁴ Amerikan manda ve yardımından bağımsızlık ve egemenliğimize zarar gelebileceği belirtilerek, manda fikrinin olumsuzlukları anlatılmış ve konu ile ilgili olarak bilgi verilmiştir. Karabekir Paşa’ya göre,¹⁷⁵ Erzurum Kongresi’nin 17 Ağustos 1919 tarihinde onayladığı Beyannamenin ¹⁷⁶ cihana ilân edilen güçlü bir “millî mukavemet beyannamesi” olması

¹⁷¹ Ener, (1970), Kitabın sonunda belge olarak verilmiş olup, sayfa numarası bulunmamaktadır.

¹⁷² Ertürk, (1964), s. 521.

¹⁷³ Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler (AÖAS), (1981), s. 14; ATASE Atatürk Arşivi, K. 3, D. 1335 / 4-1, F. 1-16.

¹⁷⁴ AÖAS, (1981), s. 103; ATASE Atatürk Arşivi, K. 17, D. 1335 / 38-1 A, F. 4-1:4; Telgraf 19 Temmuz 1335 / 1919 tarih ve 152 Numaralıdır.

¹⁷⁵ Karabekir, (1990), s. 141.

¹⁷⁶ Şarkî Anadolu Vilayatinin Erzurum Kongresi Beyannamesi’nin 8 nci maddesinin başlangıcı; “Mil-

itibariyle her türlü manda fikri , millî hareketi savunanlar açısından artık son bulmuş oluyordu.

Manda konusunda Amerika ve Avrupa devletlerine sığınmanın ne derece yanlış bir düşünce olduğunu Yunus Nadi, Başkan Wilson'a yazdığı mektupta şöyle açıklıyordu:¹⁷⁷ “Biz ne kadar iyi yürekli ve eli açıksak, Amerika ve Avrupa o kadar dar kafalı ve dindardı. Altı yüzyıldır Avrupa bize haçlı gözüyle baktı. Avrupa'ya ne kadar ayrıcalık tanısak, Avrupalılar dinimizden dolayı, bizden daha çok nefret ettiler. 18 ve 19 ncu yüzyılların özgür düşüncelerine karşın.”

Jaeschke'nin dediği gibi, Padişah ve İstanbul Hükümeti, İmparatorluğu İngiltere'nin yardımıyla kurtarabilmek için bu ülkenin “lütuf ve inayetini dilenmek mecburiyetinde olduğu gibi” bir peşin hükme sahip olmasaydı, belki de “tarihin ağır sillesine belki daha kuvvetle dayanabilir ve böylelikle daha cesurca kararlar almak üzere kendini toparlayabilir”¹⁷⁸ di.

Manda problemi etrafında düşündüğümüz zaman, millî hareketin belki de Anadolu insanı açısından en olumsuz taraflarından birisi; idare merkezinin , özellikle de Sultan-Halife'nin teb'ası için ifade ettiği önemi -Sultan-Halife'yi lider görme arzularını- bizzat Padişah'ın kendisinin göremeyişi olmuştur. Bu durum ise, Millî Mücadele Dönemi'nde, toplumsal yapının içinde bulunduğu toplumsal, ekonomik, siyasal ve stratejik şartlar açısından gerçekten doğruyu ve olması gerekeni ifade eden Kuvay-ı Milliye Hareketi ile yüzyılların getirdiği geleneksel ve karizmatik otoriteyi ifade eden Sultan-Halife arasında bir tercih edebilme ikileminin doğmasına sebep olmuştur.

letlerin kendi mukadderatını bizzat tayin ettiği bu tarihî devirde, hükümet-i merkeziyemizin de, irade-i milliyeye tabi olması zaruridir” şeklindedir. Bknz.: AÖAS; (1981), s. 31 (Beyannamenin tamamı için bknz.: AÖAS; (1981), ss. 29-32); ATASE Atatürk Arşivi, K. 3, D. 1335 / 4-2, F. 12, 12-3.

¹⁷⁷ Duru, (1978), s. 91.

¹⁷⁸ Jaeschke, (1986), s. 1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OTORİTENİN KULLANILMASI VE ANADOLU'DAKİ YIKICI PROPAGANDA FAALİYETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olmasından sonra meydana gelen otorite boşluğu, İmparatorluk topraklarının işgal edilmesiyle birlikte devlet idaresinde kendisini büyük oranda hissettirmeye başlamıştır. İmparatorluğun merkezi olan İstanbul'un işgali sonrasında ise, Sultan-Halife'nin İmparatorlukta yüzyıllardan beri devam eden otoritesi ile tartışmasız liderliği, sadece isimden ibaret bir hale gelmiştir. İşte bu sebepten dolayı, Millî Mücadele Dönemi'nin en önemli tartışmalarından birisi de, 'otorite' nin kime ait olduğu sorunu olmuştur.

Halkın içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik sıkıntıları gözönüne alarak, ülkedeki yönetim ve otorite boşluğundan büyük oranda faydalanmasını bilen İtilaf Devletleri, özellikle de İngiltere; Türkiye'nin parçalanması ve Anadolu millî hareketinin yokedilmesi çabası içinde yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir. Genellikle tarihte olduğu gibi bu savaşta da iki önemli silâh; ülkedeki etnik unsurlarla, halkın inanç yapısını oluşturan 'din olgusu'nun istismar edilerek, yıkıcı güçlerin amaçları uğruna kullanılması olmuştur.

Ülkede otorite boşluğu sonucu hakim unsurun kim olduğu, hakimiyetin de neyi ifade ettiğinin bilinmemesinden dolayı, her türlü karışıklıklarla, propaganda kargaşasının birlikte toplumsal bir kaosu oluşturduğu gerçeği; bizim otorite sorunu ile Anadolu' daki yıkıcı propaganda faaliyetlerini birlikte aynı bölüm altında ele almamızın temel sebebini oluşturmuştur.

A.OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HAKİMİYET UNSURU OLARAK OTORİTENİN KULLANILIŞI.

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplum yapısı siyasal anlamda 'merkeziyetçi' bir sisteme göre kurulmuştur. Ancak 19 ncü yüzyılın başlarında bu statüsünü muhafaza

edemeyerek ‘adem-i merkeziyetçi’ bir yapıya dönüşmüştür.¹ Orhan TÜRKDOĞAN’ a göre bunun sebebi; “herşeyden önce, merkezî gücün yetkisinin zayıflaması”² dır. Bu zayıflamanın Birinci Meşrutiyetin ilân edilmesiyle beraber İmparatorluğun bürokratik yapısında kendisini hissettirdiği ve İkinci Meşrutiyetin ilân edilmesiyle birlikte de toplumsal yapı üzerinde etkin bir güç oluşturduğu görülmektedir.

Osmanlı Padişahları, ‘Halifelik’ sıfatını ilk defa resmi yazışmalarında 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla birlikte kullanmaya başlamışlardır.³ Böylece Padişahın, ‘Halifelik’ sıfatını kullanarak Müslüman Kırım Tatarları üzerinde hakimiyet kurmaya çalışması, dinî bir ünvanın su yüzüne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sultan, resmî anlamda ‘Halife’⁴ ünvanına da sahip olarak hem devletin hem de dinin başı olmuştur.⁵ Padişahın Sultan-Halife olarak nitelendirilmesiyle birlikte geleneksel olan siyasal iktidarın, aynı zamanda karizmatik niteliği belirgin duruma getirilmiştir. Buna bağlı olarak da siyasal otorite, Allah’ın yeryüzündeki gölgesi anlamında siyasallaşarak, yeni bir dinî muhtevaya bürünmüş olmaktadır. Bu dinî muhtevanın kaynağı, İslâmın kutsal kitabındaki;⁶ “ Ey iman edenler ! Allah’a itaat edin, peygambere ve sizden buyruk sahibi olanlara itaat edin” âyetinde ifadesini bulmaktadır. Elbette buyruk sahiplerine (ulü’l-emr) yani devlet otoritesini temsil eden kimselere itaat mutlak ve sınırsız değildir. Bu kimseler, “Allah’ın kitabı ve elçisinin sünnetine uyduğu müminleri onlar küfür ve isyana davet etmediği müddetçe emanet ehli”⁷ olarak itaat edilmeye layık olacaklardır.

Max WEBER’e göre otorite, “meşru bir biçimde gücün uygulanması”⁸, yani “insan faaliyetlerince cebredici, zorlayıcı gücün, fizik kuvvetin kullanılması”⁹ demektir.

¹ Türkdoğan, (1988), s. 366.

² Türkdoğan, (1988), s. 367.

³ Sezer, (1991), s.183.

⁴ ‘Hilafet’ ve ‘İmamet’ kavramlarının anlamı için Bknz.: İbn HALDUN, *Mukaddime, I*, Çev.: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1990, ss. 487-587.

⁵ Kongar, (1978), s. 66.

⁶ *Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, Nisa Suresi, Âyet: 59, Hazırlayanlar: Hüseyin Atay-Yaşar Kutluay, Ankara, 1987, s. 86.

⁷ İzzet ER, *Sosyalleşme, Sosyal Gelişme ve İslâm (Din Sosyolojisi Açısından Bir Deneme)*, Bursa, 1988, s.67.

⁸ Bryan S. TURNER, *Max Weber ve İslâm (Eleştirel Bir Yaklaşım)*, Çev.: Yasin Aktay, Ankara, 1991, s.40.

⁹ Sulhi DÖNMEZER, “ Atatürk Liderliğinin Sosyopsikolojik Analizi” , *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.2, Sayı:22, Ankara, Kasım 1991, s.16.

Aslında Weber, otoriteyi toplumsal bir olay olarak kabul eder ve bu terimle beraber bilinçli olarak sık sık “sosyal otorite” tabirini de kullanır.¹⁰ “Hukukî bakımdan egemenlik ve iktidar ... otoritenin kullanılabilmesi yetkisini ifade eder.”¹¹ Otoritenin sürekliliği ise, “iktidar ve meşruiyet”¹² ten meydana gelmiştir. Bu noktada WEBER, hakimiyet (egemenlik) ilişkilerini meşrulaştıran toplumsal hayatın üç ana şeklinden bahsetmektedir.¹³ Bunlar: 1. Geleneksel Otorite; eskiden beri yaşayan geleneklerin ve bu geleneklere uygun olarak otoriteyi elinde bulunduranların meşruluğunun, kutsal olduğu inancına dayanır. 2. Karizmatik Otorite; olağanüstü ve Tanrı vergisi kişiliğin (Karizma)¹⁴ otoritesi, yani bir kişiye duyulan mutlak bağlılık ve güvene, onun kahramanlığına ya da başka niteliklerine inanmaya dayanan otoritesidir. Karizmatik önderin mutlak ve gerçekten olağanüstü birtakım niteliklere sahip olması gerektiği düşünülebilir. Oysa asıl olan, karizmatik önderin, olağanüstü özellikleri bulunduğu dair “geniş halk tabakalarında sağlam bir inanç uyandırması”¹⁵ dır. 3. Yasal Otorite; “Yasaların geçerliliğine ve rasyonel kurallara dayanan işlevsel ‘yetkiye’ inanmaya dayanır. Yasalarca konulmuş ödevlerin yerine getirilmesinde itaat esastır.”¹⁶

Toplumsal hayatın sağlıklı olarak devam edebilmesi için otorite, son derece büyük bir öneme sahiptir. Aslında İbn Haldun’un da ifade ettiği gibi,¹⁷ insan otoriteye ihtiyaç duyan tek varlıktır. Otoritenin bulunmadığı ortamda anarşi ve düzensizlik topluma hakim olmaktadır. Yine ona göre, otoritenin sağlanabilmesi için de iktidarın

¹⁰ San, (1971), s.73.

¹¹ Dönmezer, (1991), s.16.

¹² Dönmezer, (1978), s.365.

¹³ Max WEBER, *Sosyoloji Yazıları*, Çev.:Taha Parla, İstanbul, 1986, s. 81; Freyer, (1967), ss.117-120; Freyer, (1977), ss.184-186; Wach, (1987), s. 57; Turner, (1991), s.40; Tahir ÇAĞATAY, *Günün Sosyolojisine Giriş*, İstanbul, 1962, ss.59-62; San, (1971), ss. 68-70; Mehmet TAPLAMACIOĞLU, *Din Sosyolojisi*, İkinci Baskı, Ankara, 1975, ss. 29-31.

¹⁴ “Sözcük anlamı ‘Tanrı vergisi’ olan Karizma; WEBER tarafından, dertlilerin ve özellikle sahip olduğuna inandıkları bir liderin, peşinden gitme gereksinimi duyanların önüne geçen ve bu konuma kendi kendini atayan önderleri nitelemek için” kullanılmıştır. “Mucizeler ve vahiyler, kahramanca cesurluklar ve göz kamaştırıcı başarılar, bunların büyüklüğünün özel işaretleridir.” Bknz.: Weber, (1986), s.53; WACH’ a göre, “Max Weber haklı olarak, başarıları üzerinde otorite talep ve icra eyleme hususi gücünü belirtmek üzere sosyolojik dil içerisine ‘karizma’ terimini dahil etmiştir ... Terim, Yeni Ahid’in Yunancasından türetilmiştir. (Karizma, “lütü ilâhının vergisi”); ancak olay, bütün dünyada bilinmektedir. İlkeller ‘mana’dan söz etmektedirler, ki bu, aynı şeye gelmektedir.” Bknz.: Wach, (1990), s.398.

¹⁵ San, (1971), s. 70.

¹⁶ Weber, (1986), s. 81.

¹⁷ İbn Haldun, I, (1990), ss. 472-473.

yeterli bir güce sahip olması gerekmektedir. Weber'e göre, "karizmatik otorite ve karizmatik liderlik birbirinden ayrılmaz kavramlardır. Liderin karizmatik vasfı onu takip edenler tarafından kabul edilecektir. Ancak bu ...açık iradeyle belirlenmiş bir rıza değildir... onların borcudur; görevidir. Bu tanıma, aslında liderin otorite talebinin meşruluğunu oluşturan unsurdur."¹⁸ Bu açıdan bakıldığında da otorite bir kontrol hakkını ifade etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda, Meşrutiyetin anayasal hareketler olarak ortaya çıkışıyla birlikte yeni bir nitelik kazanan Sultan-Halife'nin sahip olduğu hakimiyetin; geleneksel ve karizmatik olan tiplmesine ilâve olarak bir de rasyonel olan yasal otoriteyi bünyesine dahil ettiğini görüyoruz.¹⁹ Böylece Padişah, geleneksel ve karizmatik olarak sahip olduğu otoriteye, çağın getirdiği yeni bir tarzı ifade eden yasal otoriteyi, istemeyerek de olsa ilâve ederek, teb'ası üzerindeki ecdadının tarihten getirdiği 'nüfuz'unu kaybetmemeye çalışmıştır. Güstave LE BON'un da söylediği gibi, her hakimiyetin en kuvvetli vasıtası nüfuz²⁰ dur. Dolayısıyla, hakim zümrenin sahip olduğu nüfuzu kabetmeyi göze alması düşünülemezdi. Bu nüfuzun getirdiği bireysel hakimiyetin, memleketin içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik şartlar düşünülerek yeniden gözden geçirilmesi, yeni duruma göre şekillendirilmesi gerekirken; iktidar sahipleri bu beceriyi bireysel menfaatleri ve ileriye göremeyişleri nedeniyle gösterememişlerdir. İşte Millî Mücadele Dönemi boyunca tarzı ve şeklinin doğruluk derecesi tartışılabilir ve hatta yanlış sayılabilir bile, Sultan-Halife ile Damat Ferit Paşa'nın iktidarda kalmaya çalışmasının altında ki gerçeklerin bu noktada aranmasının doğru olacağı düşüncesini taşıyoruz.

Sultan-Halife'nin halk üzerindeki tesirinin, Max WEBER'in "makam karizması"²¹ tanımlamasıyla izah edilmesinin uygun olacağı görüşündeyiz. Makam

¹⁸ Dönmezer, (1991), s. 17.

¹⁹ Bu noktada Sultan-Halife'nin otoritesi Sulhi Dönmezer tarafından, "rasyonel ve geleneksel otoritenin karışımı" olarak değerlendirilmektedir. Bknz.: Dönmezer, (1991), s. 19. Ancak biz, Sultan-Halife'nin yukarıda da açıkladığımız üzere, aynı zamanda Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak adaleti sağlamak görevini de üstlendiğini; böylece bir nevi dinin kurucusu olan peygamberin bir temsilcisi konumunda olduğunu biliyoruz. Bu niteliklerinin onun hakimiyetini, WEBER'in tasnifine göre, karizmatik otorite içine dahil edeceğini düşünüyoruz.

²⁰ Le Bon, (1976), s. 129.

²¹ WEBER, "kilise hakimiyetinin hususî meşruiyetini, onun en bariz vasfı olarak" görmektedir. Ona göre; "Kilise hakimiyetinin prensibi, 'makam karizması' dır. Rahibin affedebilmesi, aslında onun bu iş için çok özel eğitilmesinden değil, temsil ettiği makamdan dolayıdır. İtaat kişiye değil makamdır."

karizması, Allah'ın yeryüzündeki halifesi²² olan Sultan için son derece önemli olan bir itaati de beraberinde getirmektedir. Bu itaat, biraz önce de belirttiğimiz gibi buyruk sahibi olarak (ulü'l-emr) onun işgal etmiş olduğu makamından dolayıdır. İslâmiyete inanan İmparatorluk unsurları, inançlarının temelini teşkil eden Kutsal Kitapları'nın, dolayısıyla onları yaratan Allah'ın bir emri olarak buyruk sahibine bağlılık duymaktadır.²³ Yoksa, bu bağlılık ve güven duygusunun, Sultan-Halife'nin salt kişiliği ile uzak yakın bir ilgisi bulunmamaktadır.

I. PADİŞAHIN ANADOLU ÜZERİNDEKİ TESİRİ VE BU TESİRİN ZAYIFLAMASINA SEBEP OLAN FAKTÖRLER

Birinci Dünya Savaşı' nın kaybedilmesini müteakiben imzalanan Mondros Mütarekesiyle birlikte Sultan-Halife'nin önemli oranda etkin olan otoritesi, kamuoyunda büyük bir nüfuz kaybına uğramıştır. Anadolu'nun içinde bulunduğu durumu araştırmak amacıyla, İstanbul Hükümeti tarafından Trabzon-Erzurum Bölgesine gönderilen tahkik heyeti raporunda; halkın Padişaha bağlılık ve sevgisi Erzurum Müftüsü olan Solakzade'nin diliyle şöyle ifade edilmektedir:²⁴ “Cenab-ı Hak bizi anasız, babasız bırakmasın. Anadan maksadım vatan, babadan maksadım Padişahımız Efendimiz Hazretleridir.” Halbuki bu otorite 1919'lu yıllara gelindiğinde tamamen rutinleşmiş²⁵ ve liderin (Sultan-Halife) kişiliğinden ayrılarak kurumsallaşma yoluna girmiştir. Bunun en önemli göstergesi ise, -ileride göreceğimiz şekliyle- kendi otoritesinin yetersiz kalmasıyla birlikte millî hareket mensuplarını hain ilân edebilmek için 'Fetva Makamı'ndan istifade etme yoluna gitmesi olmuştur.

Bknz.: Kehr, (1992), s. 58.

²² Wach, (1990), s. 355.

²³ Hilafet ve müslümanlık ilişkisi ve halifeye itaatin dinî anlamda bir gereklilik olması ile ilgili olarak Bknz.: Ali Abdürrezzak, *İslâmiyet ve Hükümet*, Çev.: Ömer Rıza, Kütüphane-i Sudî, İstanbul, 1927, ss. 6-9. Ayrıca Ali Abdürrezzak'ın, bu eserinde tahliller için İbn Haldun'un Mukaddime'sinden de yararlandığını görüyoruz. Bknz.: Ali Abdürrezzak, (1927), s. 7, 8.

²⁴ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)*, Yıl: 4, Mart 1955, Sayı: 11, 173 Sayılı Ordu Dergisine Ek'tir, Ankara, 1955, Vesika No: 260.

²⁵ Aslında, Sultan-Halife'nin yenilgi ile birlikte görülen başarısızlığı, sonunun başlangıcını oluşturmuştur. Karizmatik otoritenin en önemli düşmanlarından birisi, onun rutinleşmesidir. Çünkü, “karizma, bütün kurumsal rutinlerin, gelenekten kaynaklanan ve rasyonel yönetime bağlı olan tüm tekdüze işleyişin karşısındadır.” Bknz.: Weber, (1986), s. 53.

Mütareke şartlarının bir gereği olarak Adana, Maraş, Antep, Urfa, Fransız ve İngilizler; Batı Anadolu ise Yunanistan tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal hareketlerinin, Anadolu insanı üzerinde sosyolojik anlamda, büyük bir olumsuzluk yarattığını gözlemlemek mümkündür. Toplumsal yapıda oluşan bu olumsuzluk, bir sonraki bölümde de görüleceği üzere, Anadolu insanının aynı gaye (işgalcilerin vatan topraklarından çıkarılması) uğruna biraraya gelmesinde âdeta ilk hareket verici ivmeyi oluşturmuştur. Fransız ve İngiliz memurları ile Ermeni Komiteleri, bölgede bulunan Ermeni unsurları vasıtasıyla Adana Vilayeti ile Maraş, Antep ve Urfa Livalarında hiçbir şeyden çekinmeden müslüman halkın hukukuna tecavüz etmişlerdir. Bölgenin Ermenileştirilmesi çabasında, müslüman ahalinin ekonomik açıdan her türlü baskı ile mahvedilerek hicrete zorlanması ve halk arasına ayrılık sokularak İtilaf Devletlerinin himayesine mecbur kılınması esas hareket noktasını oluşturmuştur.²⁶

İstanbul Hükümeti tarafından, işgal hareketlerinin başlamasıyla birlikte, Padişah'ın ifadesiyle; “muhtelif anâsır-ı Osmaniye arasındaki samimiyet ve muhabbetin teyid ve tezyidine ve vatandaşlar arasında iyi geçinme ve kaynaşmanın teminine olanca kuvvetiyle sarfı gayret”²⁷ etmek gayesine matuf olarak **Heyet-i Nasîha**²⁸ lar teşkil edilmesine karar verilir. Lütfi Simavi, bu heyetlerin aslında “Padişah'ın ve Damat Ferit'in Osmanlı Rumlarını Türklerle uzlaştırmak için yaptığı son ümitsizce teşebbüsleri”²⁹ aksettirdiğini söylemektedir. Tarihçiler ise, “1919 yılında artık hiç bir geçerliliği kalmayan Osmanlılık fikrini ayakta tutabilmek”³⁰ düşüncesiyle yapılan bu hareketlerin sonuç vermeyeceği tezini savunmaktadırlar.

Heyet-i Nasîha'nın gittiği her yerde, halk toplanıyor, Padişahın beyannamesi okunuyor ve arkasından yapılan dua ile saltanat ve hilâfete bağlılık dile getiriliyordu.

²⁶ Cebesoy, (1953), s. 257.

²⁷ Göztepe, (1969), s. 141.

²⁸ 16 Nisan 1919'da Şehzade Abdürrahim başkanlığında bir heyet Anadolu'ya; 29 Nisan 1919 tarihinde de Şehzade Cemaledin Efendi başkanlığında başka bir heyet Edirne'ye hareket etmiştir. Bknz.: Lütfi SİMAVİ, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halife'nin Sarayında Gördüklerim*, Sahib ve Naşiri: Kanaat Kütüphanesi, Matbaa-i Osmaniye, 1340, s. 232; Dinamo, I, (1969), ss. 293-294. Anadolu Heyeti'nin isimleri için bknz.: *Alemdar*, 17 Nisan 1336- 1920 / Perşembe; Gökbilgin, I, (1959), s.64; Mevlüt ÇELEBİ, *Heyet-i Nasîha, Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri*, İzmir, 1992, s. 12. Batı Anadolu Heyeti'nin teşkilinin İngilizlerin desteği ile olduğu söylenmektedir. Bknz.: Morali, (1973), s. 58.

²⁹ Simavi, (1340), s. 232; Jaeschke, (1986), s.69.

³⁰ Nurdoğan TAÇALAN, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, 1971, s.201; Erdeha, (1975), s. 391.

Müteakiben ‘Marş-ı Sultani’nin çalınması ile birlikte, halkın ‘Padişahım Çok Yaşa’ seslerini hep birlikte dile getirmesiyle birlikte tören sona eriyordu.³¹ Heyet-i Nasîha’nın gittiği vilâyet merkezlerinde okunan beyannamede³² ahaliye özet olarak şunlar söylenmektedir: Birinci Dünya Savaşına katılmak memleket için basiretsizlik olmuştur. Memleketin içinde bulunduğu durumu öğrenmek için burada bulunuyoruz. Sultan-Halife bizzat, sınıf ve din gözetmeden teb’anın bütün unsurlarının saadeti ile ilgilenmektedir. Savaşın halka getirdiği maddi ve manevî zararları bilmektedir. Buna benzer karışıklıklar tarihte daha önce de olmuştur. O zaman “Osmanlı ahali, sabır ve metanet, saltanata ve hükümete bağlılıkla” sorunları çözmüştür. Aynı davranışın bugün de toplum tarafından gösterilmesine ihtiyaç vardır. İçinde bulunulan siyasal durum karşısında “kanaatkâr olarak, vatandaşların hukukuna riayet ve kanuna itaat herkese tavsiye” edilmektedir.

Heyet-i Nasîha’nın Anadolu’daki faaliyetlerine bakıldığında bunlar, Sultan-Halife’nin otoritesine toplumun çeşitli kesimlerinden destek aranması, İstanbul Hükümeti’nin imparatorluktaki icraatına halkın karşı gelmemesi ve kamuoyunda oluşabilecek olumsuzluklar karşısında halkın aydınlatılarak önceden tedbir alınmasıyla ilgili propaganda faaliyetleri olarak görünmektedir. Padişahın, Anadolu insanına, işgal kuvvetlerinin her türlü olumsuz ve yokedicî davranışlarına rağmen, “sabır ve metanetle saltanat ve hükümete bağlılık”³³ içinde olmalarını tavsiye etmesi; aslında toplumsal gerçeklerle uyuşmayan bir karakterin topluma model olarak sunulması anlamına gelmektedir. Çünkü Türk Milleti’nin toplumsal yapısı içinde, namusu ile manevî değerleri çok büyük bir önemi haiz olarak, her türlü olgunun üzerindedir. Dolayısıyla Sultan-Halife’nin bu davranışı, stratejik anlamda onun toplumsal yapı üzerindeki geleneksel ve karizmatik otoritesinin büyük oranda zayıf bir noktaya ulaşmasına zemin hazırlamıştır. Böylece devlet, halkın kutsal olarak telâkki ettiği ve toplumsal “hayatın dayandığı ahlâkî temelleri(n)” zedelenmesine dolaylı olarak müsaade ederek, “kendi varlığının temellerinin de”³⁴ sarsılmasına sebep olmuştur. İşte bu noktada idare merkezi

³¹ *Alemdar*, 2 Mayıs 1335-1919/Cuma; *Alemdar*, 4 Mayıs 1335-1919/Pazar; Çelebi,(1992), ss.26-28,59.

³² Beyannamenin tamamı için bkz.: *Alemdar*, 22 Nisan 1335-1919/ Salı; Simavi, (1340), ss. 232-234.

³³ *Alemdar*,22 Nisan 1335-1919/ Salı; Simavi, (1340), s.234.

³⁴ Gerhard KESSLER, *Sosyolojiye Başlangıç*, Çev.: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 2. Baskı, İstanbul, 1985, s.54.

ile çevrenin ilişkisi, güven duygusunun sarsılmasıyla birlikte büyük bir zayıflama sürecine girmiştir.

Yunanistan'ın 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'i işgal etmesiyle³⁵ birlikte, yerli bayrakdarları olan Rum ve Ermeniler önlerinde olduğu halde her türlü korumadan mahrum olan masum halkı, tarihte eşi benzeri az görülen "...zulüm ve tazyiki tatbik ile bu uğurda imhakâr bir siyaset takibine" ve "bu suretle Trakya ve Garbi Anadolu'da vicdanları sızlatacak bir kıyamet(i)" koparmaya başladığını görüyoruz. Yine Batı Anadolu'da, "Yunanlılar işgal bölgesindeki Anadolu köylüsünün elinde ne varsa hayvan, buğday v.s. hepsini ya gasbetmişler ya da yakmışlardır. Genç kızlara halkın önünde tecavüz etmişlerdir."³⁶ İşgal süreci boyunca, benzeri olayların yüzlerce örneğini görmek mümkündür.

Bu sırada Anadolu'nun dört bir yanından saltanata ve hilâfete kalpten ve samimi bir kuvvetle bağlılık telgrafları gelmektedir.³⁷ Özellikle çeşitli Kürt aşiretlerinin reisleri, gönderdikleri mektup ve telgraflarla Kürtlerin hilâfet ve Osmanlı camiasına bağlılıklarını bildirmektedirler.³⁸ Sultan-Halife ahalinin içinde bulunduğu belirsizlik ortamından kurtularak bilgilenmesini sağlamak maksadıyla 20 Eylül 1919 tarihinde bir beyanname yayınlar. Bu beyannamede³⁹ özet olarak; İzmir'in işgal edilmesinden büyük bir üzüntü duyduğunu, bu konuda Avrupa Devletleri nezdinde siyasal bir girişimde bulunacağını belirtir. Bugün içinde bulunduğumuz kötü durumda, milletin bütün bireylerinden isteğinin ise, "hal ve mevkiin nezaketini bit-takdir muhafaza-i sükûn ve itidal ve ahkâm-ı kavanine ve emr-i hükûmete" tamamen uyarak memleketin

³⁵ Süvari Yüzbaşı AHMED (Midillili), *Türk İstiklâl Harbi'nin Başında Millî Mücadele*, Ankara, 1928, s. 19; Ergün AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, I, 2. Baskı, Ankara, 1990, s.379.

³⁶ Cevdet Kerim (İNCEDAY), *Türk İstiklâl Harbi (Garb Cephesi)*, İstanbul, 1341, s.219.

³⁷ *Alemdar*, 20 Nisan 1336-1920/ Salı; *Alemdar*, 29 Nisan 1336-1920/ Perşembe; *Alemdar*, 3 Mayıs 1336-1920/ Pazartesi; *Alemdar*, 6 Mayıs 1336-1920/ Perşembe.

³⁸ *Alemdar*, 2 Şubat 1335-1919/ Salı; *Alemdar*, 9 Kanunevvel 1335-1919/ Salı; *Alemdar*, 11 Kanunevvel 1335-1919/ Perşembe; *Türk Dünyası*, 24 Kanunevvel 1335-1919/ Çarşamba, sayı:93; Goloğlu, (1970), s.89; Abdülhalûk ÇAY-Yaşar KALAFAT, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketleri*, Ankara, 1990, ss. 39-40.

³⁹ Atatürk, I, (1982), s. 156; Mustafa Kemal ATATÜRK, *Nutuk*, C. III, Vesikalar, İstanbul, 1982, Vesika No: 98, ss.1005-1007; *Alemdar*, 21 Eylül 1335-1919/ Pazar; (Hazırlayanlar) Zekâi GÜNER - Orhan KABATAŞ, *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Ankara, 1990, ss. 196-197. Bu beyannameye, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Askerî Nigehban Cemiyeti, Trabzon Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Müttekaidin-i Askeriye Cemiyeti, Eskişehir ahalisinden bir grup ve Hahambaşı Neum Efendi destek vererek Padişah'a bağlılıklarını dile getirmişlerdir. Bknz.: *Alemdar Gazetesi*' nin 23 Eylül 1335-1919/ Salı; 24 Eylül 1335-1919/ Çarşamba; 25 Eylül 1335-1919/ Perşembe ve 26 Eylül 1335-1919/ Cuma tarihli nüshaları.

intizam ve asayişini bozacak hareketlerden kaçınarak, “bu suretle kariben sulh müzakeresine davet olunacak Osmanlı murahhasları konferans muvacehesinde milletle hemahenk olarak isbât-ı mevcudiyet” etmelerinin sağlanması olduğunu ifade etmektedir.

15.Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Padişah’ın bu beyannamesinden dolayı, Trabzon Mevki Kumandanlığı’na, konunun açıklanması mahiyetinde 21 Eylül 1919 tarihli bir beyanname gönderir. Karabekir Paşa’nın bu beyannamesinde;⁴⁰ Padişah’ın “milletle karşı lütfen vukubulan beyanname-i hümayunlarının derhal memurin ve ahali beldeye” duyurulması lâzımdır. Hükümetin, Padişah Efendimizi “ne kadar küstahane bir cüretle hala iğfal etmekte olduklarını” açıkça gösterdiğini, hatta hükümetin haince hareketleri hakkında “atabe-i hilâfet penahiye millet tarafından arzolunan şikâyetnamenin” halâ kendisine ulaşmadığını göstermektedir. Padişah’ın, hükümetin ihanetlerini bilmiş olması halinde bunları bir dakika bile iktidar mevkiinde tutmayacağı, 20 Eylül tarihli beyannamedeki samimiyetinde görülmektedir. Bu hainler, bu gerçeği bildikleri için milletin Padişah’la temasını önlemişlerdir.

Mustafa Kemal Paşa, Padişah’ın söz konusu beyannamesinin millet üzerinde bırakabileceği olumsuz tesirin önüne geçebilmek amacıyla, bu beyannamenin “muhteviyatını tekzib ve iptalini” sağlayacak şekilde “Padişah’a bir cevap yazmayı ve bunu memlekette neşir ve tamim ederek okutturmayı” yegâne çare olarak düşünmüştür.⁴¹ Bu maksatla Padişah’a, “Hakpayi maali ihtivayı cenabı hilâfet penahiye” cümlesi ve “Şevketpenah Efendimiz!” hitabıyla, Sivas’tan 22 Eylül 1919 tarihinde ve “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi” imzasıyla bir beyanname⁴² gönderilmiştir. Ayrıca Anadolu’ya da aynen yayınlanan bu beyannamede; Ferit Paşa’nın Padişah’a yanlış ve yalan bilgiler verdiği, bunun içinde Padişah’ın vatan ve milletin sorunları hakkında yeterince bilgi sahibi olamadığı, teb’ası ile iletişim kurmasına engel olduğu, ihanet dolu uygulamalarla milleti birbirine kırdırmağa çalıştığı için Damat Ferit Hükümeti’nin derhal görevden uzaklaştırılması ve

⁴⁰ Atatürk, I, (1982), ss. 157-158.

⁴¹ Atatürk, I, (1982), s. 159.

⁴² Atatürk, III, (1982), Vesika No: 99, ss. 1007-1008.

barış konferansında İmparatorluğu temsil etmemesi gerektiği hususları üzerinde durulmuştur.

Anadolu'dan gelen haberler, ağır savaş yıllarının yükünü omuzlarında taşıyan halkın, derin bir yoksulluk içinde olduğunu göstermektedir. En önemli husus ise, “memleketin iç ve dış güvenliğini sağlayacak”⁴³ bir teşkilât yapısının (devlet otoritesinin) mevcut olmamasıdır. Mehmet Şefik, İstanbul Hükümeti'nin işgaller sebebiyle Haziran 1919'dan itibaren hemen hiç bir nüfuzunun kalmadığını açıkça söylemektedir.⁴⁴ Hükümet şeklen vardır, otoritenin temini anlamında varlığı ve görevini ne derece de yerine getirebildiği tartışılabilirse bile bürokratik bir yapılanma olarak mevcuttur.

Refii Cevad, ‘Anadolu Ne İstiyor’⁴⁵ başlıklı bir yazısında Kayseri’den kendisine gelen bir mektubu aynen yayınladıktan sonra, Anadolu’nun; adalet, asayiş, lâıyk olduğu refah ve istirahat ile bütün bunları verebilecek kuvvetli bir hükümetle, onu temsil edecek ‘memurin-i devlet’ istediğini ifade etmektedir. Yazar mektuptaki istekleri böylece özetledikten sonra, bunlar için duadan başka bir şey eklenemeyeceğini söylemektedir. Bütün bu ifadelerin İstanbul Hükümeti'nin taraftarı olan bir gazeteci tarafından yazılması ise, İstanbul Hükümeti'nin içinde bulunduğu durumun açıkça bir ifadesinden ibarettir. Bu dönemde Damat Ferit Paşa Hükümeti, İngilizlerin bir oyuncağı haline gelerek, halkın gözünden düşmekte ve Padişah’la birlikte, neye malolursa olsun sulh çareleri arayışı içinde olmaktadır.⁴⁶ Kısaca İstanbul, Osmanlı hakimiyetinde bulunduğu sürecin en kötü günlerini yaşamaktadır. Halkın çekmekte olduğu yoksulluk ve acılar bunu açıkça göstermektedir.

Hükümetin Dahiliye Nazırı Ali Kemal’in 26 Haziran 1919 tarihli bir genelgesinde;⁴⁷ idare merkezinin Anadolu’ya hakim olamadığını, idarecilerin ahalinin

⁴³ Cevat DURSUNOĞLU, *Milli Mücadele’de Erzurum*, Ankara, 1946, ss. 13-14.

⁴⁴ Mehmet ŞEFİK, *İstiklâl Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali*, C. II, 105 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı: 46, İstanbul, 1937, s. 76.

⁴⁵ *Alemdar*, 14 Ağustos 1335-1919 / Perşembe.

⁴⁶ *Yakın Tarihimiz*, C. III, Sayı: 27, (1962), s. 18.

⁴⁷ Vilâyet ve livalara gönderilen bu genelgenin bir kısmını, konunun tarihsel perspektif bakımından açıklıkla gözlemlenebilmesine yardımcı olabilmesi amacıyla buraya alıyoruz: “Konya Vilâyetinde, Karesi ve Kütahya Livalarında ve daha bazı yerlerde ordu müfettişlerinin emriyle 311-316 doğumluların silâh altına çağrıldığı ve öbür doğumlulardan gönüllü celp edilip toplandığı ve sefer masrafları için ahaliden ianeler toplandığı...

... Yunanlıların ve İtalyanların vaki olan işgallere karşı hükümetçe uzun uzadıya düşünültüp görtüşül-

içinde bulunduğu şartlardan (işgalin getirdiği zulüm, ekonomik ve siyasal sorunlar v.s.) habersiz olduklarını ve yönetici olma sıfat, kişilik, erdem ve sorumluluk duygularından uzak bulunduklarını gözlemlemek mümkündür. Hatta İstanbul Hükümeti, işgalden sonra İzmir'den İstanbul'a göç edenlere, Kuvâ-yı Milliye oldukları bahanesiyle yardım yapmayarak büyük bir sorumsuzluk örneği göstermiş ve yoksulluk çekmelerine sebep olmuştur.⁴⁸ Aslında İstanbul Hükümeti'nin bu tür yaklaşımlarının müslüman halkta, toplumsal bir hareketliliğin ifadesi olan millî mücadeleye sığınma ve kendi geleceğini tayin etme isteğini hızlandırdığı görülmektedir.

Başka bir ifadeyle Anadolu insanı, kendisinin, ailesinin ve vatanının geleceğinin ne olacağını bilememenin getirdiği bir güvensizlik içindedir. O, her şeyden önce "malını, özgürlüğünü, yaşamını savunmak, insanın büyük işi, büyük güçlüğü ve en son isteği"⁴⁹ kendi hayatına yön vermek arzusundadır. Bunun için de "bu genel zayıflıkta, bu eşit sosyal düzen ve bireysel güç yokluğunda"⁵⁰ her insan gibi, Anadolu insanı da güvenini gücü yettiği yerde arama yolunu seçmiştir. Bu durum son derece önemlidir. Çünkü Anadolu insanının gözünde Padişah, Peygamberin halifesi, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, teb'anın koruyucusu; kısaca, onun için güzel ve iyi olan her şeyin bir çeşit ifadesidir. Sultan-Halife'nin bu derece de büyük bir güven ve bağlılığı yitirme yoluna girmesi, onun geleneksel konumu ile karizmatik otoritesini hızlı bir şekilde kaybetmeye başlamasını da beraberinde getirmiştir.

Max WEBER'e göre, insanlar karizmaya, "geleneksel ya da yasalar nedeniyle değil, inandıkları için itaat"⁵¹ ederler. Bunun için Sultan-Halife'nin söz konusu

dükten sonra... Sadrazam başkanlığında Paris'e gönderilen heyet vasıtasıyla barış konferansı nezdinde mühim teşebbüslere girişilmiştir. Bu teşebbüslerden umduğumuz neticeyi almak için evvelâ memleketimizde emniyet ve asayiş devâm ettirmek ve düşmanlarımızın parmaklarına doladıkları bu meselede ellerine bir ipucu vermemek (lâzım) dır... silâhlarımız ve donanmamız son derece sınırlı ve mütareke hükümleriyle elimiz ayağımız bağlıdır. Biz bugün Yunan veya İtalyan herhangi bir devletle olursa olsun savaşa giremeyiz. GİRERSEK hem halkımızı ezdirir, hem de davamızı siyaset bakımından kaybetmiş oluruz...

... Masum ahaliyi uyarınız. Böyle acı tehlikeli zamanlarda memurlarımıza da ve halkımıza da düşen en büyük vazife, her ne endişe ile olursa olsun memleket asayişini asla ihmal etmemek ve unsurlar arasında uyuşmanın sağlanmasının mümkün olduğu kadar çalışarak yakın bir geçmişin o uğursuz hatalarını unutturmaktır. Bu açık talimata uygun olmayarak ordudan verilecek emirleri yerine getirmeyiniz. ..." Bknz.: *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 7, Nisan 1968, ss. 13-14.

⁴⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz 1336-1920 / Perşembe, Nu.: 46.

⁴⁹ C.B. ve J.R. (Derleyenler), *Sosyolojinin Unsurları*, Çev.: Kâzım Nami Duru, 3. Baskı, İstanbul, 1975, s. 141.

⁵⁰ C.B. ve J.R., (1975), s. 141.

⁵¹ Weber, (1986), s. 81.

otoritesinin kaybolmaya başlaması, sosyolojik anlamda son derece tabii bir durum olarak görülmelidir. Şimdi, Sultan-Halife'nin taşıdığına inanılan olağanüstü özelliklerin devam etmediği inancı, eski inançla yer değiştirmeye başlamaktadır.⁵² Nitekim, *Yeni Adana Gazetesi*'nin Yazı İşleri Müdürü Ferit Celâl, Sultan-Halife'den teb'asının neler beklediğini açıklarken, karizmatik otoritenin pratik anlamda kayboluşunu da açıkça ifade etmiş oluyordu: "Padişahlık altın taht üstünde taç giyip oturmakla olmaz. Padişahlık en vahşiyane bir surette çiğnenen vatanın halâsı için uğraşan, cenk meydanlarına atılan milletin bütün sefalet ve ızdıraplarını duymak ve başında bulunmakla yapılır."⁵³ Bu serzeniştten de anlaşılacağı üzere, İmparatorluğun müslüman unsurları tarafından, "makam-ı hilâfet ve saltanattan beklenen celâdet ve fedakârlık, salâbet yazık ki bir türlü tecelli edememişti."⁵⁴

Otoritenin varlığını şekil olarak da kaybetmesi, İstanbul'un 16 Mart 1920 tarihinde işgal edilmesiyle⁵⁵ birlikte ortaya çıkmıştır. İşgal hareketinden müslüman unsurlar büyük bir rahatsızlık duymuşlardır.⁵⁶ Bu olay onlar için "...mevcudiyeti mukaddesei İslâmiyeyi imha meselei elîmesi"⁵⁷ olarak görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada işgalle ilgili olarak şunları söylüyordu: "İstanbul'un işgali şekil ve niteliği bakımından, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini kökünden kaldırmak ve milletin esir alınmasını ve hor görülmesini bir oldu bittiye getirmek amacına yönelik bir harekettir. Çünkü İstanbul'da doğrudan doğruya devlet kuvvetlerine el konmuştur...yürütme kudreti siyasî kısıtlamalara uğramıştır. Suçlu kim olursa olsun yabancı kanunlara göre yargılanacağı ilân edilmiştir."⁵⁸ Böylece yargı yetkisinin İstanbul Hükümeti'nde değil de, İtilaf Devletlerinde olacağı belirtilmiş olmaktadır. Bu aynı zamanda hakimiyet unsurunun da İtilaf Devletleri tarafından ele geçirilmesi anlamına gelmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu ifadeleri Padişah ile onun hükümetinin İtilaf Devletlerinin bir tutsağı durumunda olduğunu açıkça göstermektedir. Bu haliyle Sultan-Halife'nin "müttefiklerin

⁵² Weber, (1986), s. 53.

⁵³ Ömer Sami COŞAR, *Milli Mücadele Basını*, İstanbul, 1963, s. 78.

⁵⁴ Söylemezoğlu, (1939), s. 179.

⁵⁵ Aybars, I, (1990), s. 379.

⁵⁶ Hüsnü AÇIKSÖZCÜ, *İstiklâl Harbinde Kastamonu*, Kastamonu Vilâyet Matbaası, 1933, s. 55.

⁵⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.I, 2.Baskı, Ankara, 1940, ss. 124.

⁵⁸ Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Konuşmaları, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1987, ss. 49-50.

elinde bir kukla” durumuna gelmesi, milli hareket mensuplarını kızdırmıştır.⁵⁹ Yine İtilaf Devletleri’nin, “halka reva gördükleri ağır ve insanlık dışı muamele, Mebuslar Meclisi’nin basılarak bazı üyelerinin tutuklanması ve sürgün edilmesi...”⁶⁰ İmparatorluğun başkentinde bile kontrolün, otoritenin tamamen Sultan-Halife’nin elinden alındığını göstermektedir. Mustafa Kemal Paşa’ya göre, bu durumda “İstanbul demekle Londra demek arasında bir fark yoktur.”⁶¹

Bütün olumsuzluklara rağmen, Padişah’ın kendisi için en elverişsiz uluslararası bir ortamda, payitahtın işgal edilmesinden dolayı ne kadar yetersiz olursa olsun, yine de siyasal bir gücü temsil eden hükümetin başına Damat Ferit Paşa ⁶² gibi birisini getirmesi, bugün bizim için son derece irrasyonel bir olay olarak görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılış dönemi, “devlet adamlarının diplomatik manevraları, bilindiği gibi ülkeyi mağlubiyetten mağlubiyete, iflâstan iflâsa sürüklemiş ve sonunda devletin sadece Avrupa’da değil, Anadolu’da da çöküşüne”⁶³ sebep olmuştur. 12 Eylül 1919’da İstanbul’a gelen Sami Sabit Kahraman’ın, “Ne Babîâli’nin ne de sarayın - kendine mahsus- sabit ve muayyen bir politikası olmadığını öğrendim. İstanbul gittikçe zelil, İstanbullu’lar gittikçe sefil oluyor ve hükümet günden güne daha esirleşiyordu.”⁶⁴ sözleri bu çöküntüyü en iyi şekilde ifade etmektedir. Babîâli’nin seçtiği yol statik bir tarzı ifade etmektedir. Reşit Paşa’nın ifadesiyle; “Başta Sadrazam olduğu halde İstanbul’daki bütün nazırlar, sağ yanakları sillelenirse sol yanaklarını sille atana uzatmak yoluyla gûya muhabbet ve rikkat temin etmek ve sonunda vatanı kurtarmak istiyorlar.” Ancak tarihin şahitliği göstermektedir ki, “bu çıkmaz bir yoldur. Zira siyasette edebiyat varsa da merhamet yoktur. Bir devletin başka bir devlet hakkında

⁵⁹ Toynbee, (1971), s. 109.

⁶⁰ ATASE, K. 580, D. (38)-88, F. 8; Taner BAYTOK, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1970, s. 97.

⁶¹ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, C. I, 24 Nisan 1336 (1920) - 21 Şubat 1336 (1920), T. İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, s. 8.

⁶² Damat Ferit Paşa, “Şûra-yı Devlet azasından Seyyid Hasan İzzettin Efendi’nin oğludur. 1853’de İstanbul’da doğmuştur. Ailesinin “esas itibariyle (İsluven-Sloven) ve Karadağ köylerinden Paşesi Karyesinden olduğu ve bu ailenin, 18. milâdi yüzyılda bir dereceye kadar, ehemmiyeti haiz bulunduğu ve o sırada İslâmiyeti kabul eylediği beyan olunmaktadır.” Karadağ köylüsünün Nesrânî olduğu bilinmektedir. Bknz.: İbnülemin Mahmut Kemal İNAL, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 4. Baskı, İstanbul, 1969, s.2029.

⁶³ Taner TİMUR, *Osmanlı Çalışmaları, İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara, 1989, s. 95.

⁶⁴ Sami Sabit KAHRAMAN, *Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922, İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, (Tarihsiz ve basıldığı yer yok), ss. 10-11.

şefkat göstermesi beşer kütlelerinin safdil kısmını oyalamak, aldatmak içindir.”⁶⁵ Damat Ferit Kabinesi, halkın içinde bulunduğu kötü durumdan onu kurtaracak ve millete hayat verecek hiç bir harekette bulunmuyordu. “Yalnız halkı sükûnete, meskenete sevk ediyordu.”⁶⁶ Damat Ferit, Padişah’ı “yalanlarla, İngilizlerle suret-i hususiye ve mahremiyede muahede akdine muvaffak olduğunu söylemekle iğfale çalışırdı.” Elbette Padişah’ı kandırıp kandıramadığını bilmek mümkün değildir, ancak Padişah’ın ona büyük bir güven duyduğu bilinmektedir.⁶⁷ Ayrıca Damat Ferit’in Vahdettin’e karşı aşırı denebilecek derecede büyük bir saygı göstermesinin de⁶⁸ bu güvenin oluşmasına katkıda bulunduğu ifade edilebilir. İktidarda bulunduğu bütün zamanlarda Damat Ferit’in davranışlarında, “siyaset âleminde maddi menfaatlerin ne büyük rol oynadığını ve hissiyat ve elfazın zerre kadar hüküm ve tesiri bulunmadığını”⁶⁹ görmek mümkündür.

İstanbul Hükümeti’nin en kritik zamanlarında iktidar mevkiinde bulunan Damat Ferit’in kişisel özelliklerini ele alıp incelemenin, aynı zamanda otoritenin gücünü temsil eden bürokratik yapının tanınmasına yardımcı olacağına inanıyoruz. Ahmet İzzet Paşa’nın ifadesiyle, mecnun olan bu adamın, “Padişah’ın kız kardeşinin zevci olmaktan başka bir meziyeti”⁷⁰ bulunmamaktadır. Ali Fuat Paşa, “mağrur, cahil ve muhteris zatın kurduğu hükümetten isabetli ve muvaffakiyetli kararlar(ın)”⁷¹ alınmasının beklenemeyeceğini söylemiştir.

Damat Ferit Paşa’nın komşusu olan ve arasına onunla görüşen Müzeler Müdürü Hamdi Bey’in, onun bilimden uzak bir karakterin temsilcisi olduğunu ifade eden şu sözleri, son derece ilginç cümleler olarak tarihteki yerini almıştır. “Bir gün Ferit Paşa’yı yalısında ziyarete gitmiştim.” (Onun gelmesini beklerken gözü masasının üzerindeki ansiklopediye takılır.) “Bilâ ihtiyar bir kaç satır okudum. Bir iki ay sonra ikinci

⁶⁵ Cevdet R. YULARKIRAN (Neşreden), *Reşit Paşa’nın Hatıraları*, İstanbul, 1939, ss. 106-107.

⁶⁶ Mehmet Şefik, *İstiklâl Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali*, C. I, 104 Sayılı Askeri Mecmuasının Tarih Kısmı, 1 Mart 1937, Sayı: 45, İstanbul, 1937, s. 108.

⁶⁷ Musa Kâzım KADRI, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, Hazırlayan: İsmail Kara, İstanbul, 1991, s. 282.

⁶⁸ Sina AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1983, s. 597.

⁶⁹ Galip Kemalî SÖYLEMEZOĞLU, *30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü ve Son Cildi (1918-1922)* İstanbul, 1953, s. 42.

⁷⁰ Cebesoy, (1953), s. 47.

⁷¹ Cebesoy, (1953), s. 48.

ziyaretimde yine aynı odaya götürdüler; (Ansiklopedi) yi aynı yerde, aynı sahifesi açık olarak buldum; Paşa'nın o sahife üzerindeki tetkikatı henüz bitmemişti.”⁷² O, memleket sorunları hakkında arkadaşlarıyla genellikle, “istişare ederse de, sonunda gene aklına geleni yapardı, fikirlerine pek de itiraz edilmesini sevmezdi.”⁷³ Bu derece tembel, bilimsel bakış açısından uzak, safdil bir kafaya sahip bir adamın devlet idaresinin en tepe noktasında başarılı olma şansı elbette hemen hemen imkânsız olacaktır.

Rauf Orbay, İstanbul'da bulunduğu sırada Vahdettin'i Damat Ferit konusunda uyarır. Onun politik anlayışının yanlış olduğunu özellikle belirtir.⁷⁴ Hüseyin Kâzım Bey bir gün Sultan'ın huzuruna çıkarak, Ferit Paşa'nın memleket ve saltanat için felâketi çağıracağını söylemesi üzerine, Sultan hiddetle, “Ben istersem Rum Patriğini de Ermeni Patriğini de getiririm” demiştir. Cevap olarak, “Getirirsin, amma faidesi olmaz” diye karşılık vermesi üzerine ise, büyük bir inadin ifadesi olarak, “Ben böyle karar verdim; getireceğim”⁷⁵ diyerek, adeta altıyüz yıllık İmparatorluğun ve kendi saltanatının da sonunu getirdiğini düşünmemiştir.

“Altın taklidi, fakat kıymetsiz bir ‘pens’ olan Damat Ferit Paşa'nın devlet ricalini seçmedeki aczi ve disiplin erbabından ziyade süslü dalkavuklara...”⁷⁶ yönelmesinin en önemli örneklerinden birisi de, Âdil Bey'in Dahiliye Nazırı yapılmasıdır. Damat Ferit, “özel bir itina ile kesilmiş sakalı, beyaz gömleği, usulünce bağlanmış kravatı” na olan sempatisi yüzünden ⁷⁷ Âdil Bey'i nâzır olarak seçmiştir. Armstrong'un ifadesiyle, “Damat Ferit, bambaşka bir tipti. İnad ve cüretkâr ve akılsız bir adamdı.”⁷⁸ “Sadrazam olduğu zaman elinin tırnakları manikürlü idi” ve millî bir bilince sahip değildi.⁷⁹ Aşağıdaki ifadeler onun karakter yapısını en iyi şekilde gözler önüne sermektedir: “Bir kimsenin aleyhinde ne söylense ona derhal inanır; lehinde ne gibi şeyler söylense katiyen kâle almazdı, çünkü kendi kanaatının fevkinde diğer bir kanaat bulunabileceğine ihtimal veremezdi. O ‘liberal’ adam, Sultan Hamit'ten daha

⁷² Rey, (1945), s. 240.

⁷³ Söylemezoğlu, (1939), s. 81.

⁷⁴ *Yakın Tarihimiz*, C. II, Sayı: 21, (1962), s. 241.

⁷⁵ Ali Fuat TÜRK GELDİ, *Görüp İştiklerim*, 2. Basılış, Ankara, 1951, ss. 260-261.

⁷⁶ Mevlânâzade Rifat, *İttihat Terakki İktidarı ve Türk İnkılâbının İç Yüzü*, İstanbul, 1993, s. 340.

⁷⁷ Mevlânâzade Rifat, (1993), s. 341.

⁷⁸ Armstrong, (1928), s. 85.

⁷⁹ Belen, (1983), s. 78, Dipnot: 34' den.

müstebit idi. Bir çok hâlâtta cehlîni istibdadı sayesinde setrederdi.”⁸⁰ Damat Ferit’in cehaleti,⁸¹ akıl ve hikmete muhalif idaresi memleketin yıkılışını tam anlamıyla hızlandırmıştır. İşin en ilginç tarafı kendi hükümetinde, Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ile Dahiliye Nazırı Âdil Bey’in dışındaki nazırların ona karşı olmalarıdır.⁸²

Ferit Paşa ve adamlarının, “milletin kan ağladığı böyle bir günde ziyafetlerle vakit” geçirip, “otomobillerin ağıuş debdebesinde etrafa handeler savurarak...”⁸³ yaşamlarından sadece Anadolu değil İstanbul halkı da memnun değildir. Refii Cevad, onun devlet adamı sıfatını taşımadığını beyan ederek; “Bu devlet yaşayacaksa onun artık ferdiyet ve bilhassa ferdiyet politikasına tahammülü...”⁸⁴ olmadan yaşayacağını açıkça söylemektedir. Damat Ferit’in nazarında “değme nazırdan daha nüfuzlu”⁸⁵ olduğunu hatıralarında yazan Refik Halid KARAY, bu derece sıcak bir yakınlığa sahip olmasına rağmen, Damat Ferit’in “bir müddet daha” gecikmesi halinde “hükümetin elle tutar yeri kalmayacaktı. Hoş geldikten sonra da yine kalmadı ya...” diyerek onun idaresinin bir ‘idaresizlik’ olduğunu ifade etmesi, önemli tarihsel bir değerlendirmedir.⁸⁶ Kendisine, “Vatanın azim tehlikelere maruz bulunduğu bir sırada” ne düşündüğü sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “Bu devletin daha ne kadar hayatı kalmıştır, bilir misiniz?... Ancak, İngilizlerin Dedeâğacı’ndan İstanbul’a kadar yürümek için sarfedecekleri zaman kadar... Buna da sebep İttihatçılardır!... Benim anlayışında, halk ve millet fikirleri yer tutmaz. Şimdi tek bir ümidim kalmıştır... Türedilerin elinden hükümeti kurtararak, Padişah’a teslim etmektir. Zira benim conception’um (düşüncem) Türk mantalitesini kavrayamaz.”⁸⁷ Ferit Paşa’nın idaresinin basiretsizliği, hataları ve memleketi her geçen gün bir çeşit kaosa götürmesi, kendi taraftarı olan basını da çileden çıkarmıştır.⁸⁸ Hatta daha da ileri giderek, “perişan fikirli bir Ferit Paşa” bilgisiz ve

⁸⁰ Söylemezoğlu, (1939), s. 117.

⁸¹ Ali Rıza PİŞKİN, *Uzun Oluk (İstiklâl Harbinde Maraş)*, İstanbul, 1942, s. 35.

⁸² Simavi, (1340), s. 251.

⁸³ *İzmir’e Doğru*, 18 Nisan 1336-1920 / Pazar, Nu.: 54.

⁸⁴ *Alemdar*, 16 Teşrinisani 1336-1920 / Salı.

⁸⁵ Karay, (1964), s. 159.

⁸⁶ Karay, (1964), s. 152.

⁸⁷ Ali Haydar MİTHAT, *Hatıralarım 1872-1946*, İstanbul, 1946, s. 323.

⁸⁸ *Alemdar*, 28 Teşrinievvel 1335-1919 / Salı.

kabiliyetsizdir, denilerek iktidar olduğu dönem, “ilk ve son cinayet” olarak tanımlanmaktadır.⁸⁹

Sultan- Halife'nin, tipolojik özelliklerini kısaca çizmeye çalıştığımız Damat Ferit'in başarısızlıklarını, cehaletini ve tecrübesizliğini defalarca görmüş olmasına rağmen, “... yine ona teveccüh ve itimadının azalmaması izahı kabil olmayan bir hal”⁹⁰ olarak görülmektedir. İşin bu safhasından sonra, artık millî harekete karşı çıkan güçlerin, Damat Ferit'i yok sayarak, Sultan-Halife'yi ön plâna çıkardığını görüyoruz. Bu düşünce tarzı, Sivas'tan 26 Teşrinievvel 1919 tarihinde eşraftan iki zatın imzasıyla gelen bir telgrafta; “Biz Anadolulu'lar dinimizden, halife-i muazzamamız olan Padişah'ımızdan başka bir hakim bilmeyiz”⁹¹ şeklinde kendisini göstermektedir. Padişah, hadiseleri değiştirmeye, “kudreti yetmediğinden, hadisatın kendisini tesir ve tazyiki altında bulundurmasını tercih ederdi. Sadaret makamı gibi ... ehemmiyeti olan makama, gafil, cahil, hodbin, mütearrız, müvesvis hatta lâubali bir adam olan eniştesi Ferid Paşa'yı ısrarla getirmesinin ruhî sebebi ...”⁹² onun bu yapısından kaynaklanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet idaresine hakim olan üç büyük kuvvetin, “Padişah, Kanun ve Hükümet” olduğunu biliyoruz. Kamuoyu desteğini kaybeden ‘Hükümet’, Damat Ferit'in becerisizliklerinin su yüzüne çıkmasını müteakiben kendi taraftarları üzerindeki otoritesini yitirmiştir. Dolayısıyla bütün kuvvetlerin üstünde olan Padişah memleketin gerçek sahibi olarak görülmeye başlanmıştır.⁹³ Ancak, “Sultan Vahideddin'in daha akli başında ve daha vukufu olduğu halde inad ve ısrarının ve vehhamlık ve kararsızlığının kurbanı olup ahvalin vehametinden nefsinin kurtarmak ...” yerine, “her türlü tehlikeyi kendi üzerine davet”⁹⁴ etmesi; teb'asının, onun geleneksel ve karizmatik yapısından beklediği liderliğin gereği olan davranışları gösterememesinin psikolojik bir ifadesi olmaktadır.

Sivas Valisi Reşit Bey, 10 Eylül 1919'da Dahiliye Nazırı Âdil Bey'e yazdığı bir telgrafta, kısaca şunları söylüyordu: “...ahali arasında mukatele açmağa, memleketi

⁸⁹ *Alemdar, 1 Teşrinisani 1335-1919 / Cumartesi.*

⁹⁰ Kadri, (1991), s. 283; Damat Ferit, “Sultan Vahideddin'in nazarında saltanatın biricik müttekâsı ve hayatı hümayunun yegâne muhafızı” olarak addedilmektedir. Bknz.: Rey, (1945), s. 253.

⁹¹ *Alemdar, 27 Teşrinievvel 1335-1919 / Pazartesi.*

⁹² Cemal KUTAY, *Milli Mücadelede Öncekiler ve Sonrakiler*, Neşreden: Mustafa Unan, 1. Kitap, İstanbul, 1963, s.206.

⁹³ Bknz.: *Alemdar, 6 Kanunevvel 1335-1919/ Cumartesi.*

⁹⁴ Türkgeldi, (1951), s.276.

ateşe vermeğe, büsbütün elden çıkarmağa sebep olmak ve binnetice vatan ve millete karşı ihanet cürmü teşkil eder.” “Ben sizin şahsi hırslarınızla hakikatı görmeyerek, hakikat peşinde koşanları ezmek niyetinde olduğunuzu görüyorum.” “Bilerek, yahut bilmeyerek düşmanların ekmeğine yağ sürüyor, memleketi felâkete sürüklüyorsunuz. Şu hal ve vaziyette bulunan bir nâzıra artık itimadım kalmadı.”⁹⁵ İdare merkezine bağlı bir Anadolu valisinin kendi âmiri durumunda olan bir Nazıra böyle davranması, artık otoritenin tamamen yok olduğunu göstermektedir.

Esasen Anadolu’da, bu dönem içerisinde tam bir otorite boşluğunun mevcut olduğunu görüyoruz. Toplum, kendi toplumsal düzenini temin edecek, yaşatacak bir nüfuzun arayışı içinde görülmektedir. İstanbul Hükümeti taraftarı olan Malatya Mutasarrıfı kendisi ile yapılan bir mülâkatta;⁹⁶ İstanbul’un Anadolu’daki otoritesinin tamamen kaybolduğunu ve otoritenin millî güçlerin eline geçtiğini açıkça söylemektedir. Alexis de Tocqueville’nin de ifade ettiği gibi, “...insanlara iktidarı kaybettiren gerçek neden, etkili neden onu kullanmaya yaraşmaz hale gelme”⁹⁷ leridir. Bu itibarla Sultan-Halife’nin, geleneksel ve karizmatik otoritesinin bir sonucu olan egemenlik anlayışından beklenen davranışı gösterememesi, Anadolu insanı nazarında onun iktidarı kaybetmesine sebep olmuştur. Sulhi Dönmezer, Padişah’ın fiili olarak liderlik yeteneklerine sahip olmadığı için kendisine veraset yoluyla devredilen otoriteyi kullanamadığını söylemektedir.⁹⁸

Damad Ferid Paşa, sadarete gelir gelmez Padişahı kontrolü altına alabilmek için öncelikle onun etrafındaki sağduyulu insanları iktidar makamından uzaklaştırma yoluna başvurmuştur. Bu konuyla ilgili önemli örneklerden birisi, Padişah’ın kâtibi olan Ali Fuat Bey’in, Damad Ferid tarafından, “Başkâtibin azline muvafakat buyurmazsanız vükelâ yemin etmek üzere huzurunza girmeyecek”⁹⁹ denilmek suretiyle görevden alınması olayıdır. Yine İsmail Hakkı OKDAY hatıralarında, “benim kayınpederimle temasımı önlüyor ve beni Sultan Vahideddin Han’ın gözünden düşürmeğe var

⁹⁵ Yularkıran, (1939), ss. 142-143; Kansu, II, (1986), s.349; Kâmil Erdeha, Reşit Paşa’nın “hatıralarının basılmış kısmını, Millî Mücadele tarihimizin, Büyük Nutuk’la birlikte en önemli kaynak eseri” olarak görmektedir. Bknz.: Erdeha, (1975), s.115.

⁹⁶ *Alemdar*, 1 Teşrinisani 1335-1919/ Cumartesi.

⁹⁷ Aron, (1986), s.273.

⁹⁸ Dönmezer, (1991), s.19.

⁹⁹ Türkgeldi, (1951), s.263.

kuvvetiyle çalışıyordu. Padişahın baş kurmay subayı sıfatıyla saraydaki askerî vazifeme artık nihayet verilmiş gibiydi.”¹⁰⁰ demektedir. Ayrıca İngilizlerin tesiriyle İstanbul’da kendi emellerine hizmet etmeyen, “mütefekkir, zabitan ve gençlerden beş bin kadar zevat ... ulema ve şeyhlerden (de) on iki zat”¹⁰¹ ın tevkif edilmesi, toplumun aydınlatılmasında önemli bir rolü üstlenebilecek konumda olan aydın tabakasının faydasız hale getirilmesini sağlamıştır. İşgal kuvvetlerine bu şekilde aracı olmakla, İstanbul Hükümeti ahalinin gözünde büyük bir suç işlemiş ve kendisine karşı sarsılan güven duygusunun daha da azalmasına sebep olmuştur.

Damad Ferid Paşa, “Padişahla, Mustafa Kemal Paşa arasına su sızmaz ve aşılmaz bir sansür seddi” örmüştür. Bu sayede, “Padişah namına gelen telgraflara el koyuyor ve kabinenin Padişah nazarındaki mevkiini sarsacağı muhakkak olan bu şikâyet ve temenniler tehlikesiz bir hale”¹⁰² getirilmiş oluyordu. Anadolu, Damad Ferid’in Anadolu’dan gönderilen yoğun protesto telgraflarını umursamayarak, bunlara kulak tıkadığını ve bunların Padişaha verilmesine engel olduğunu biliyordu.¹⁰³ Haberleşmeyi engellemesinin en önemli sebebi ise, millî harekete karşı duyduğu düşmanlıktı. Bu düşmanlığın kaynağı, millî hareket mensuplarının Anadolu’daki faaliyetlerinin barış konferansını tehlikeye düşüreceği fikridir. Damad Ferid için önemli olan, işgallerin getireceği toprak kaybı değil, sarayın ¹⁰⁴ buna bağlı olarak da kendi iktidarının varlığının sürdürülmesidir. Böylece kendisinin bireysel düşüncelerini her türlü yalan, dedikodu ve hayaller üzerine kurarken, Padişahın da ufkunu alabildiğince karartmıştır.

Ankara Valisi Muhittin Paşa’dan memnun olmayan, başta müftü olmak üzere defterdar, eşraf ve ulemadan bir grup, valinin Ankara’da bulunmadığı bir sırada biraraya gelerek müftülükte bir toplantı yaparlar. Daha sonra validen memnun olmadıklarını dile getirmek için postaneye giderek, telgrafla Sadrazam Damad Ferid Paşa’ya ulaşırlar. Ona Zat-ı Şahane ile önemli bir konuda görüşmek istediklerini belirtmeleri üzerine, halkın Padişahla görüşemeyeceğini, kendisinin Sadrazam sıfatıyla söylenenleri arzedebileceğini ifade eder. Bunun üzerine Ankara Müftüsü; “Hoca Atıf

¹⁰⁰ İsmail Hakkı OKDAY, *Yanya’dan Ankara’ya*, İstanbul, 1975, s. 417.

¹⁰¹ *İzmir’e Doğru*, 25 Nisan 1336-1920/ Pazar, Nu. 56.

¹⁰² Göztepe, (1969), s. 215.

¹⁰³ Yularkıran, (1939), s. 146.

¹⁰⁴ Akşin, (1983), s. 483.

Efendi hiddetlenerek: Senin gibi Sadrazamı, senin Padişahını da Ankaralılar tanımıyor”¹⁰⁵ diyerek cevap verir. Böylece Anadolu insanı ilk defa, görüşmenin yapıldığı 11 Eylül 1919 tarihinde İstanbul Hükümeti’ne ve Padişaha isyan etmiştir. Bu aynı zamanda çevrenin, idare merkezinden de uzaklaşmasını beraberinde getirecek ve halkın kendi başının çaresine bakmasına zemin hazırlayan sebeplerden birisi olacaktır.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümeti’ne ve Padişah’a memleketin içinde bulunduğu şartları ve millî hareketin muhteviyatını anlatabilmek için büyük bir gayret göstermektedir. Bunlardan birisi de, Sivas Kongresi Umumi Heyeti’nin 11/12 Eylül 1919 gecesi Damad Ferid’e çektiği telgraftır.¹⁰⁶ Bu telgrafta; milletin ve vatanın hukuk ve mukaddesatının ayaklar altına alınarak “Padişah Hazretleri’nin şeref ve haysiyetini(n)” kırıldığı ve son derece gafilâne hareket edildiği; ayrıca milletin Padişah’ımızdan başka hiç bir kimseye güveni kalmadığı belirtilmiştir. Bu itibarla halkın durumunu ve isteklerini ancak Padişah’ a bildirmek zorunda olduğu; Sadrazam ve heyetinin milletle Padişah’ ın arasını açtığı ve telgrafları Padişah’ a iletmeme şeklindeki direnmenin bir saat daha sürmesi halinde ise, milletin İstanbul Hükümeti ile ilişkisini keserek kendi başının çaresine bakacağı açıkça söylenmiştir. Telgrafın son bölümünde ise, bunun son bir ihtar olduğu, bundan sonra milletin alacağı kararların İtilaf Devletlerine de iletileceği bildirilmiştir.¹⁰⁷

Her şeye rağmen Padişah’la doğrudan doğruya irtibat sağlanamayınca, 12 Eylül 1919’ da Anadolu ile hükümet merkezi arasında ki haberleşme ve irtibat; Sivas Umumî Kongre Heyeti tarafından kumandan ve valilere gönderilen bir telgrafla ¹⁰⁸ tamamen kesilmiştir. Bu telgrafın valiler ve kumandanlar vasıtasıyla Anadolu’ daki geniş halk kitlelerine kadar duyurulması, millî hareketin en önemli unsuru olan halkın, İstanbul’ la ilgili gerçekleri görebilmesine de büyük bir fayda sağlamış olmaktadır. Böylece

¹⁰⁵ Enver Behnan ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, 1958, s.352.

¹⁰⁶ Atatürk, I, (1982), s. 139; Cebesoy, (1953), s. 169.

¹⁰⁷ Atatürk, I, (1982), ss. 139-140.

¹⁰⁸ Atatürk, I, (1982), s. 140; Cebesoy, (1953), s. 169. Bu telgrafta özet olarak şunlar söylenmektedir: Kongrenin Padişah’a sunacağı dileklerin ulaştırılmasına İstanbul Telgraf Müdürlüğü’nce engel olunmuştur. Bir saat içinde telgrafın çekilmesine izin verilmezse, İstanbul’la Anadolu’ nun telgraf haberleşmesinin kestirileceği adı geçen müdürlüğe bildirilmiştir. Hatta kolordu kumandanlarına, kararlara uymayan telgraf memurlarının derhal divan-ı harbe verilmesi konusunda ricada bulunmaktadır. Bknz.: Atatürk, I, (1982), ss. 140-141; Cebesoy, (1953), s. 170.

Anadolu, artık kendi ayakları üzerinde hiç kimsenin yardımı olmadan durabilmenin zarureti görme imkânına da kavuşmuş olmaktadır.

Ferit Paşa' nın iktidarı çok şiddetli tedbirlere başvurmak suretiyle, Sultan-Halife' nin aylardan beri Anadolu'da cereyan eden olaylardan haberdar olmasını engellemiştir. Damat Ferit hemen hemen bütün davranışlarında, sadece kendi subjektif doğruları ile ön yargılarını uygulama alanına koymayı tartışmasız bir hareket noktası olarak değerlendirmiştir. Onun bu davranışlarından dolayı Padişah, Millî Mücadele Dönemi boyunca Anadolu ve millî hareketin liderleriyle ilgili olarak sağlıklı, güvenilir bilgileri elde edememiştir. Bunun bir sonucu olarak da, İmparatorluğun kuruluşundan beri Padişah ile teb'ası arasında oluşmuş olan sevgi ve güven bağlarının Padişah aleyhine koptuğu görülmektedir. Bu kargaşadan ve Anadolu'nun durumuyla ilgili bilgiye sahip olmaktan sadece Padişah değil, İstanbul halkı da yoksundur. Dolayısıyla İstanbul halkı da yarınıyla ilgili bir tedirginlik ve belirsizlik içindedir. İşin ilginç taraflarından birisi de, Hükümetin hemen her gün Anadolu'daki valileri değiştirmesidir. "Yeni tayin edilen vali, mutasarrıf ve kumandanların çoğu ya gittikleri yerden, ya yarı yoldan geri"¹⁰⁹ ye dönmektedirler. Bu bize çok açık olarak İstanbul Hükümeti'nin artık Anadolu üzerinde hemen hiç bir otoritesinin kalmadığını göstermektedir.

Millî Mücadele Dönemi'nde merkez-çevre ilişkisinin kopukluğu, büyük oranda devletin gücünün zayıflaması ile işgaller ve devlet -millet bütünlüğünün bozulmasının bir ürünü olmuştur. Sultan-Halife ile hükümet merkezi, Anadolu'daki ve müteakiben İstanbul'daki işgaller karşısında, halkın içinde bulunduğu zulmü de görmezlikten gelerek statik bir yapıya bürünmüştür. Buna karşılık çevrenin dinamik bir tavır sergileyerek, yeni arayışların bir çeşit ifadesi olan toplumsal hareketlilikler içine girmesi, merkez-çevre arasındaki çatışmaların belirlenmesinde etkin rol oynamıştır. Merkez-çevre ilişkisinin bozulmasıyla birlikte Sultan-Halife'nin teb'ası üzerindeki otoritesinin yok denecek kadar zayıflamasında, Damat Ferit Paşa'nın -Padişah'ın Anadolu ile iletişim kurarak birbirlerinden haberdar olmalarını engellemek suretiyle- büyük oranda menfi bir role sahip olduğunu görüyoruz.

¹⁰⁹ *Alemdar*, 5 Teşrinievvel 1335-1919/ Pazar.

Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti, Anadolu üzerinde kaybolan otoritesini yeniden tesis etmek ve millî hareketi yok edebilmek maksadıyla son çare olarak, Anadolu insanı için çok büyük bir önemi ifade eden ‘din’ unsuruna baş vurmuştur. Böylece idare merkezi her türlü olumsuz davranışlarına rağmen, toplumsal yapıyı bu yolla kontrol altına alabileceği düşüncesine yönelmiştir.

II. HAKİMİYET UNSURUNUN MEŞRULUĞU KONUSUNDA DİN OLGUSUNDAN FAYDALANMA ÇABASI: FETVALAR SAVAŞI

Millî Mücadele Dönemi’nde, halkın işgal kuvvetlerine karşı koyduğu ve onları topraklarında istemediği andan itibaren, İstanbul Hükümeti’nin toplumbilimsel anlamda bir meşruiyeti bulunmamaktadır. Çünkü, “sosyolojik anlamda meşruluk, hükümetin idare edilenlerin desteğine”¹¹⁰ sahip olmaya devam ettiği sürece vardır. İstanbul Hükümeti, Anadolu ile karşı karşıyadır ve genel olarak toplumsal yapının desteğine de sahip değildir. Bu noktada bir iktidar çatışması söz konusudur. Esas itibarıyla kötü yönetim, sadece hükümetin siyasal iktidarına değil, Sultan-Halife’nin otoritesine de zarar vererek; toplumsal yapıyı oluşturan bireyleri, otoritenin varlığı konusunda tartışmaya sevk etmiştir. Gustave LE BON’un da ifade ettiği gibi, Sultan-Halife’nin mevcut otoritesi tartışıldığı için de, artık “nüfuz olmaktan”¹¹¹ çıkmıştır.

İmparatorluğun toplumsal yapısında, toplumsal hayatın otorite merkezinden kaynaklanan noktalarında, sürekli olarak sorunlar yaşayan Anadolu insanının bu problemlerine, Sultan-Halife kendisinden beklenen tatmin edici, akılcı ve gerçekçi çözümleri bulamadığı için, artık yeni otorite noktalarının ortaya çıkması tabii bir sonuç olmuştur. Bununla birlikte, ‘**otoritenin meşruiyeti**’ sorunu ortaya çıkmıştır. Peter L. BERGER’e göre;¹¹² meşruiyetin, diğer bir ifadeyle yasallaştırmanın tarihsel bakımdan en yaygın ve etkin aracı ise dindir. Günter KEHRER sözkonusu rolün çok açık bir

¹¹⁰ Dönmezer, (1978), s. 367.

¹¹¹ Le Bon, (1976), s. 138.

¹¹² Berger, (1993), s. 65.

biçimde ortaya çıktığını söylemektedir.¹¹³ Biliyoruz ki, “Her yasallaştırma toplumsal olarak tanımlanan realiteyi muhafaza eder. Din, o kadar etkin bir şekilde yasallaştırır ki, ampirik toplulukların istikrarsız gerçeklik yapılarını (dahi) nihai gerçekliğe bağlar.”¹¹⁴

Asıl üzerinde durulması gereken husus, dinin, “yüzyıllar boyunca merkezî bir yasallaştırma aracı olmaya devam” etmiş olmasıdır. “Tüm yasallaştırmalar realiteyi - özgün bir topluluğun tanımladığı biçimiyle realiteyi- korumaya yardım eder. Dinî yasallaştırma, beşerî açıdan tanımlanan realiteyi nihaî, evrensel ve kutsal bir realiteye bağlamak demektir.”¹¹⁵

Dinin yasallaştırması, toplumsal kurumları “...kutsal ve kozmik bir referans çerçevesine yerleştirme”¹¹⁶ şeklinde olmaktadır. Yasallaştırma (meşruiyet) sorunu, yenilik ve buna bağlı olarak yeni düzenin getirdiği istikrarsızlık ve otorite boşluğu sebebiyle öncelikle halledilmesi gereken önemli bir husustur. Çünkü “bir toplum, hiçbir zaman hâkim olanlarla hâkim olunanlar arasında asgari seviyede bir mutabakatın varlığından vazgeçemez.” Bu itibarla, “idare edenler, hakimiyeti yürütme gücünün meşruiyetinden emin olmalıdırlar.”¹¹⁷ Hakimiyeti kendisine tabi olanlar yaratarak, meşru hale getirirler. Bu meşruluk ise, yönetilenlerin yöneticiye güven duymaları sayesinde tamamlanabilir.”¹¹⁸

Dinin, “tarihte hem dünya-idame ettirici hem de dünya-sarsıcı bir güç olarak görüldüğü”¹¹⁹ nün en iyi örneğini Millî Mücadele Dönemi’nde görmekteyiz. Bu dönemin toplumsal hareketliliği içerisinde din, hem yabancılaştırıcı hem de yabancılaştırmadan arındırıcı bir unsur olarak çok önemli bir etkileşim alanını kapsamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu’da oluşan yönetim boşluğuna son vermek düşüncesiyle olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanması için 19 Mart 1920¹²⁰ tarihinde bütün Anadolu’ya bir çağrıda bulunur. Bu çağrı aynı zamanda Sultan-Halife’nin artık Anadolu’da güvenilirliğini tamamen yitirerek bir umut olmaktan uzak

¹¹³ Kehr, (1991), s. 93.

¹¹⁴ Berger, (1993), s. 65.

¹¹⁵ Berger, (1993), s. 69.

¹¹⁶ Berger, (1993), s. 67.

¹¹⁷ Kehr, (1992), s. 63.

¹¹⁸ Dönmezer, (1978), s. 287.

¹¹⁹ Berger, (1993), s. 154.

¹²⁰ Aybars, I, (1990), s. 379.

olduğu anlamına da gelmektedir. Artık Sultan-Halife'nin karizması ve geleneksel statüsü, otoriteyi temin etmekten uzaktır. Bu aynı zamanda yeni bir teşkilâtlanmanın doğuşuna da meşru bir zemin hazırlamış olmaktadır. Dolayısıyla Anadolu millî hareketinin meşru bir temele oturtulması tartışmasında ibre millî hareketin lehine dönmüştür.

“Sadece dinî hayatta değil, fakat aynı şekilde siyasal, kültürel ve ekonomik hayatta da, dinî otoritenin icra eylediği büyük nüfuzu bilen”¹²¹ Sultan-Halife, İmparatorluğun içinde bulunduğu olumsuz ve ümitsiz şartları görmüş ve son bir çare olarak dinî muhtevalı söyleme¹²² başvurmuştur. Böylece teb'ası üzerindeki eski otoritesini yeniden kurarak, saltanatını devam ettirmeyi düşünmüştür.

Bu düşüncenin fiiliyata dönüşmesinin bir ifadesi olarak İngilizler, diğer müttefiklerle beraber, 16 Mart 1920'de Padişah'ın “Osmanlılara kalan bölgelerdeki etkinliğini artırmak” için İstanbul'daki Meclis-i Meb'usan'ı basmışlardır.¹²³ Arkasından da 11 Nisan 1920 tarihinde Meclis kapatılır.¹²⁴ Meclis'in kapatılmasının en önemli sebeplerinden birisi, belki de, onun, “600 yıllık bir devlet geleneği ve Misak-ı Milliye kaleme alıp ilân edecek duyarlılığı”¹²⁵ ifade eden bir yapıyı temsil etmesi idi. İngilizler, Misak-ı Milli kararından sonra Meclis'in faaliyetlerini kendi çıkarları için zararlı görerek, kapatılması için İstanbul Hükümeti'ne baskı yapmışlardır. Arkasından da “İstanbul'da millî hareketin lehinde faaliyet gösteren” seçkinlerin tutuklanması için

¹²¹ Wach, (1990), s. 402.

¹²² Bu tür söylemlere tarihte, eski çağlardan beri de rastlandığını görmek mümkündür. “İncil'de rastladığımız, yaklaşık olarak M.Ö. 166 yılında Helenistik Suriye Krallığına karşı ayaklanan Yuda halkının lideri Judas Maccabaeus, nihai zaferi kazandığında azizleştirilmiştir...Yudalar, kapalı bir tarım ekonomisi ve kısıtlı araziye sahip, geleneklerine ve dinine bağlı bir halktı. Savaş arabaları ve filleriyle zamanın sayılı ordularından birine sahip Suriyelileri klâsik bir savaşta yenmeleri beklene-mezdi. Dolayısıyla tek çıkış yolu başarılı bir gerillâ savaşında yatmaktaydı. Judas, halkın topyekûn desteğini sağlamak için dinî ağırlıklı bir söylem ve propagandaya başvurdu. Suriyelilerin başka bir dinden olması ve başlayan bir isyanı bastırmak için korkunç bir tethiş ve tenkil kampanyası başlat-maları Judas'ın işini kolaylaştırdı.” Bknz.: Lewis H. GANN, *Guerrillas in History*, 2 nd Printing, (Princeton: Hoover Institution Press, 1972), ss. 1-2; Leroy V. EID, “The Neglected Side of American Indian War in the Northeast”, *Military Review*, Vol. LXI, No: 2, February 1981, s. 11.

¹²³ Gotthard JAESCHKE, “Milliyetçiliğin ve Dinin İstiklâl Harbindeki Roller”, Çev.: Hüseyin Zamantılı, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 13, Ağustos 1981, s.195.

¹²⁴ Meclis-i Meb' usa' nın kapatılması ile ilgili İrade-i Seniye sureti için bknz.: *Alemdar*, 13 Nisan 1336-1920 / Salı. *Alemdar Gazetesi* bu haberi, ‘Meb’ usan Lâyık Olduğu Akibete Uğradı’ başlığı ile duyurmuştur.

¹²⁵ Oral SANDER, *Anka' nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1987, s. 204.

büyük bir gayret içerisine girmişlerdir.¹²⁶ Meclis'in kapatıldığı gün yine İngilizlerin isteği üzerine,¹²⁷ Şeyhülislâm Dürriade Abdullah¹²⁸ tarafından, başta Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları olmak üzere, Anadolu millî hareketi liderlerini vatan haini olarak göstererek, onların idamlarının dinin bir emri olduğunu beyan eden bir 'Fetva',¹²⁹ verilir.¹³⁰ Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislâmlığın son derece önemli bir makam olduğunu Vahdettin' in Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'ye söylediği şu sözler açık bir şekilde izah etmektedir: "Benim iki sıfatım vardır: Biri saltanat, diğeri hilâfet... hilâfet sıfatı icabınca evvela Cenab-ı Hakka" sonradan Hz. Peygambere karşı

¹²⁶ Kemal KARPAT, "The Evolution of the Turkish Political System and the Changing Meaning of Modernity, Secularism and İslâm (1876-1945)", *İslâmic Culture*, 1985, October, Vol. LIXI, No: 4, s. 391.

¹²⁷ ATASE Arşivi, K. 398, D. (6-8) - 15, F.7; Göztepe, (1969), s. 272; Ener, (1963), s. 74; Tevfik BIYIKOĞLU, *Atatürk Anadolu' da*, I, 1981, s. 47, 130; Eşref EDİP, "Kurtuluş Savaşı' nın Manevi Cephesi Erleri", *Sebilürreşad*, C. 1, Sayı: 3, Haziran 1948, s. 47; Ulagay, (1974), s. 89. Gothard Jaeschke, fetva konusunda İngiltere' nin herhangi bir ısrarı bulunmadığını beyan eder. Ona göre; "Fetva' nın ecnebi ısrarı değil, garaz ve hamakat eseri olduğu malum" dur, fikri doğrudur. Bknz.: Jaeschke, (1986), s. 53. Biz 'Fetva' nın gündeme getirilip, çıkarılmasında tek sebep olarak İngilizlerin görülmesinin yanlış olduğunu düşünüyoruz. Elbette 1920' li yıllarda İmparatorlukla ilgili hemen her konuda yıkıcı faaliyet gösteren İngiltere bu konuda da aktif rol oynamıştır. Ancak yegâne sebep İngilizler değildir. Halk dinî bir makam olan Hilâfete ve asırları dolduran tatbikat ve alışkanlıkları sebebiyle de Saltanat makamına bağlıdır. Bu durumu çok iyi bilen Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti, içinde bulundukları bu kriz döneminde, teb'a üzerinde hemen tamamen kaybolmuş olan otoritelerinin temini maksadıyla dinî bir meşrulaştırma yolunu tek seçenek olarak görmüşlerdir. Armstrong' un ifadesi ile, "Padişah dini kendi tarafına celbe" çalışmıştır. Bknz.: Armstrong, (1928), s. 84.

¹²⁸ Dürriade Abdullah Efendi, Damat Ferit' in 4 ncü kabinesinde 5 Nisan 1920' de Şeyhülislâm olmuştur. Bknz.: Abdülkadir ALTUNSU, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972, s.264; Cebesoy, (1953), s. 340; Türkgeldi, (1951), s. 261, 3 ay 5 günlük meşihattan sonra kabinenin 30 Temmuz 1920' de istifasıyla birlikte görevden ayrılmıştır. Millî Mücadele' nin zaferle sonuçlanmasını müteakiben yurtdışına kaçarak, Hicaz' da Şerif Hüseyin' in yanına gitmiş ve 1923 yılında orada ölmüştür. Babası vezir olduğu için 'Beyefendi' diye anılmaktadır. Bknz.: Altunsu, (1972), s. 264.

¹²⁹ 'FETVA', dinî ve hukukî bir meselenin hâl ve açıklanması çerçevesinde vaki olan sorunun cevabıdır. Bknz.: Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, C. III, İstanbul, 1268 - 1272, s. 895; Ömer Nasuhi BİLMEN, *Hukuku İslâmiye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. I, İstanbul, 1967, s. 246. Yine Uzunçarşılı' nın ifadesiyle, hukukî ve dinî bir soru hakkında verilen cevaba, ulaşılan karara 'fetva' denir. Bknz.: İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti' nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1965, s. 173. Fetva, arapçada genç ve kuvvetli anlamına gelen fetâ kelimesinden türemiştir. Fetva ile dinî, hukukî bir meselenin hükmü açıklanmış ve bir sorun ortadan kalkmış olur. Çoğulu fetavâ, fetavî' dir. Bknz.: Asım Efendi, III, (1268-1272), s. 895; Bilmen, I, (1967), s. 246.

¹³⁰ Fetva' nın metni için bknz.: *Alemdar*, 11 Nisan 1336 - 1920 / Pazar; *Peyam-ı Sabah*, 11 Nisan 1920, Nu: 493; *Takvim-i Vekayi*, 11 Nisan 1336, Nu: 3824; ATASE Arşivi, K. 525, D. (8) - 129, F. 1-1; ATASE, K. 486, D. 40 -2, F. 7- 2; Simavi, (1340), ss. 365 -367; Söylemezoğlu, (1939), ss. 216- 218; Nurettin PEKER, *1918-1923 İstiklâl Savaşı' nın Vesika ve Resimleri (İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı)*, İstanbul, 1955, ss. 166-167; Mahmut GOLOĞLU, *Üçüncü Meşrutiyet 1920*, Ankara, 1970, ss. 315-318; Süreyya ŞEHİDOĞLU, *Millî Mücadele' de Adapazarı-Bolu, Düzce-Hendek ve Yöresi Ayaklanmaları*, Ankara, 1970, ss. 24 - 26; Ebubekir Hazım TEPEYRAN, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1982, ss. 148-150; Kemal Zeki GENÇOSMAN, *İhtilâl Meclisi*, İstanbul, 1980, ss. 64 - 65; A. Yaşar OCAK, "Millî Mücadele' de Çapanoğlu İsyanı (8-27

“mesulüm.” “Siz hilâfet sıfatıyla vekilimsiniz, sizi de mesuliyete teşrik etmek isterim.”¹³¹

Osmanlı Padişahları, en yüksek dinî makam ‘**Halifelik**’¹³² olmasına rağmen, devlet geleneğinin önemli bir parçası olarak Divan’da yer alan “Şeyh ül-İslâm”lık makamını sürdürmüşlerdir. Bunun bir neticesi olarak da siyasetlerinin, “bütün İslâm âlemi çıkarlarına uygun olduğunu ispat için” her önemli kararda ‘fetva’ almışlardır.¹³³ Joachim WACH, Şeyhülislâmlığa ‘İstanbul Müftülüğü’ de demektedir. Ona göre Şeyhülislâmlık, “İslâmiyette manevî iktidar ve dünyevî iktidar arasındaki ilişkilerin gelişmesini gayet güzel bir biçimde aydınlatmaktadır.”¹³⁴

Sultan-Halife’ nin, Damat Ferit Paşa’nın da tesiriyle¹³⁵ kendisini ön plâna çıkararak, ben Osmanlı İmparatorluğunu kurtaracağım demesi ve buna da ‘fetva’ gibi dinî bir temellendirme ve dayanakla meşruiyet kazandırmaya çalışması; onun kaybettiği ‘**karizmatik otorite**’sini yeniden kazanma çabasıdır. İstanbul Hükümeti’nin desteğinde yayınlanan bu ‘fetva’ da özet olarak şunlar ifade edilmektedir: Millî Mücadele’yi başlatanların, idare edenlerin hak tanımayan canı, bağı, şakî aynı zamanda Saltanat ve Hilâfet’i yıkmaya çalışan insanlar oldukları, istedikleri gibi asker toplayarak şahsi mefaatleri için halktan zorla vergi aldıkları, İstanbul ile Anadolu’ nun irtibatını kestikleri ve İmparatorluğun düzenini bozmak için yalan, yanlış haberler yayarak devletin otoritesini yoketme çabası içinde bulundukları belirtilmektedir. Uyarılara

Haziran 1920)”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: VII - VIII - IX - X, (1970-1973) den Ayrı Basım, Ankara, 1973, ss. 137-138; Selek, I, (1987), ss. 82-84.

¹³¹ Türkgeldi, (1951), s. 204.

¹³² ‘Halife’ ünvanı, Hz. Muhammed’ e halef olmayı ifade etmektedir. Onun müslümanlar yanındaki mevkii ise, Peygamber’ in müminler nezdindeki mevkiiine benzer. Bknz.: Ali Abdürrezak, (1927), ss. 8-9.

¹³³ Sezer, (1981), s. 183.

¹³⁴ Wach, (1990), ss. 347-348.

¹³⁵ Alan PALMER, Damat Ferit’ in şahsında “... güçlü bir siyasal liderlik olmadığı için, önemli politik kararlar” ın “daha çok padişahın kişisel eğilimlerine göre şekillen” diğini; bu davranışın ise, otokrat olmayan, “zayıf bir yöneticinin tüm yersiz inatçılıkları” na sahip, çabuk öfkelenen, dar görüşlü Vahdettin’ le bütünleştiğini söylemektedir. Bknz.: Alan PALMER, *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, 5. Baskı, Çev.: Belkıs Çorakçı Dışbudak, İstanbul, 1995, s. 271; “Damat Paşa’nın, sırf cehalet, kendini beğenmek ve ikbal hırsı ile devlet ve milletimize yaptığı fenalıklardan en büyüğünü teşkil eden bu delice hareketini ispat eden ve bir hıyanet-i vataniye numunesi olan bu vesika (fetva)...” onun hiçbir işe yaramayan, duygularıyla hareket eden bir adam olduğunu göstermektedir. Bknz.: Söylemezoğlu, (1939), s. 216; Devlet adamı niteliklerine bireysel anlamda sahip olmayan İmparatorluğun iki önemli adamının, beceriksizliklerinin onların yönettiği toplumsal yapı için ne kadar büyük bir talihsizlik olduğunu söylemek, subjektif bir yargı olmamalıdır diye düşünüyorum.

rağmen bu faaliyetlerinin devam etmesi halinde, öldürülmelerinin dinen meşru ve farz olduğu, bunları öldürmek için savaşa gücü yetenlerin Halife'nin etrafında tolanarak harekete geçmesinin dinin emri olduğu; Halife'ye karşı ayaklananlarla savaşacak askerlerden görevlerini yapmayarak kaçanların ise, dünyada şiddetli cezaya, ahirette ise eziyete müstehak olacağı söylenmektedir. Halife'nin askeri olup da âsileri öldürenlerin gâzi, âsilerce öldürülenlerin de şehit olacağı ve Padişah'ın emrine uymayan bütün müslümanların günahkâr sayılarak, cezaya uğrayacakları açıkça belirtilmektedir.

Anadolu millî hareketini yoketmek konusunda, dinî bir gelenek olan fetvadan faydalanma çabası, sırf Padişah ile Damat Ferit'in kendi doğrularını zorlama ile kabul ettirme uğruna, dinî bir kurumun istismar edilmesi anlamını da ifade etmektedir. Millî hareket muhalifleri, böylece mâsum, câhil, dinin anlam ve muhteviyatından habersiz, dindarlığı sadece taklide dayanan Anadolu insanının temiz duygularını kullanmış ve onları '**din elden gidiyor**' mantığı ile arkalarına alarak hareket etmişlerdir.

Millî hareket aleyhinde yapılan propagandalarda, Padişah'a ve onun hükûmetine itaat etmeyenlerin hem Allah'ın hem de tarihin lânetine uğrayacakları ¹³⁶ sürekli olarak tekrarlanıyordu. İstanbul Hükûmeti, çıkarılan bu fetva ile müslüman halkın en zayıf noktasına yönelerek, büyük bir propaganda silâhına müracaat etmiştir. İdare merkezi, "rakibin en zayıf noktasını bulup kullan(arak)" böylece "propagandanın temel kuralı"¹³⁷ nı da uygulamış olmaktadır. Damat Ferit, daha da ileri giderek Sadrazam sıfatıyla milliyetçileri "milletin sahte temsilcileri" diye suçlayarak, bunların memleketin menfaatlerini kendi bireysel hırsları için sattıkları iddiasını ileri sürmüştür.¹³⁸ Tarih, yetmiş yılı aşkın bir süredir, kimin vatanı satıp satmadığını, kimin haklı kimin haksız olduğunu bugün bize apaçık bir şekilde göstermektedir. Bu yargılamanın sonucu, toplumbilimsel gerçekleriyle birlikte günümüz Türkiye'sinde gözler önünde durmaktadır.

İngilizler, "başta Padişah olmak üzere gûya Türk Milleti'nin bu millî teşekküle taraftar olmadığını belirtmekte idi. Millî hareketin meşru olmadığını göstermek" içinse,

¹³⁶ *Alemdar*, 30 Nisan 1336-1920 / Cuma.

¹³⁷ Jean-Marie DOMENACH, *Politika ve Propaganda*, Çev.: Tahsin Yücel, İstanbul, 1969, ss. 102-103.

¹³⁸ Lord KINROSS, *ATATÜRK Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev.: Necdet Sander, 9. Baskı, İstanbul, 1984, s. 334.

“işe dinî bir manzara vermeği”¹³⁹ ve “Türk millî hareketini İslâm’a karşı muhalif olarak”¹⁴⁰ göstermeyi esas amaç olarak tasarlamışlardır. Bu sebepten dolayı da İngilizler, Damat Ferit’e ‘Fetva’nın çıkarılması karşılığında azami yardım vadetmişlerdir.¹⁴¹ Armstrong’a göre, meşru hükümeti temsil eden Padişah’ın yanında yer almak, İngiltere için en sağlam siyasettir.¹⁴² Bu dönemde İngilizler, Sultan-Halife ile Ankara’yı daima karşı karşıya getirmeye çalışmışlardır. Ankara’ya sert kararlar aldırarak, hem “koruyucu baba olarak”¹⁴³ geleneksel bir bağlılıkla hem de Sultan-Halife anlamında, ona itaati ‘din-i mübin-i İslâm’a itaat’¹⁴⁴ olarak gören Anadolu insanını, millî hareketten uzaklaştırmışlar ve hareketi söndürmeye gayret göstermişlerdir. Ancak başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere hareketin lider kadrosu bu tuzağa düşmeyerek,¹⁴⁵ “Padişah ve Halife dahi esirdir. Makam-ı Hilâfet ve saltanatın düşman elinden; esirlikten kurtarılması lâzımdır”¹⁴⁶ stratejisini millî hareket boyunca sürekli olarak canlı tutmuşlardır. Mustafa Kemal Paşa, her fırsatta hareketlerinin bir isyan hareketi olmadığını, yalnızca saltanat ve Hilâfet’in bağımsızlığını ve Padişah’ın bireysel dokunulmazlığını düzenlediğini vurgulamıştır.¹⁴⁷ Sadece İngilizler değil, Fransızlar da, “memleketin umumî efkârını kuva-yı milliye aleyhine harekete geçirmek, iç cephede çözüntüler yaratmak maksadı ile siyasî propagandalara başlamışlardır.”¹⁴⁸ İtilaf Devletleri kendi imhakâr hareketlerini yasallaştırmak için dinî bir dayanak olarak ‘Fetva’ya müracaat etmişler¹⁴⁹ ve müslüman ahalinin hem dinî inançlarını hem de Sultan-Halife’ye bağlılıklarını adeta sömürmüşlerdir.¹⁵⁰ Tarihsel perspektifi gözönüne aldığımızda, ne zaman bir toplumun bazı bireylerinin öldürülmesi veya ölüme mahkum edilmesi sözkonusu olsa, o zaman dinî yasallaştırmaların önem kazandığını görürüz.¹⁵¹

¹³⁹ Ertürk, (1964), s. 427.

¹⁴⁰ Elaine Diana SMITH, *TURKEY: Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly (1919-1923)*, Washington, D.C., 1959, s. 30.

¹⁴¹ Jaeschke, (1986), s. 10.

¹⁴² Armstrong, (1928), s. 84.

¹⁴³ Şerif MARDİN, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, Çev.:Şeniz Gören, *Dün ve Bugün Felsefe*, 1. Kitap, B / F / S, İstanbul, 1985, s. 174.

¹⁴⁴ *Alemdar*, 21 Mayıs 1336-1920 / Cuma.

¹⁴⁵ Gençosman, (1980), s. 46.

¹⁴⁶ Gençosman, (1980), s. 47.

¹⁴⁷ Nutuk, I, (1982), s. 432; Smith, (1959), s. 32.

¹⁴⁸ Sahir UZEL, *Gaziantep Savaşı’nın İç Yüzü*, Ankara, 1952, s. 68.

¹⁴⁹ Cevdet Kerim, *Türk İstiklâl Mücadelesi Konferansları (Halk Konferansları)*, İstanbul, 1927, s. 70.

¹⁵⁰ Bayur, (1963), s. 204; Tevetoglu, (1988), s. 116.

¹⁵¹ Berger, (1993), s. 80.

Hatt-ı Hümayun ve Şeyhülislâm'ın Fetva'sı ile aynı gün Hükümetin Beyannamesi de yayınlanmıştır.¹⁵² Bu beyannamede kısaca şunlar söylenmektedir: İstanbul'un işgal edilmesinin sebebi millî teşkilâttır. Hatt-ı Hümayun ve fetva gereği âsî sayılan Kuva-yı Milliye'ciler şiddetli takibe uğrayacaklardır. Millî hareketin dince doğru olmadığı 'Fetva-yı Şerife' ile açıkça belirtildiğinden; hareketin mensuplarından bir hafta içinde pişman olanlar affedilecek, diğerleri fetva ve Hatt-ı Hümayun gereği hangi dine mensup olurlarsa olsunlar cezalandırılacaktır.

İstanbul Hükümeti, Sultan-Halife'nin otoritesi ve ahali üzerindeki tesirinin sağlanabilmesi için 'fetva'nın dışında çeşitli propaganda araçlarına da başvurmuştur. İslâmiyet için büyük bir önemi ifade eden, 'Leyle-i Celile-i Mirac'ın bütün İslâm âlemine hayır getirmesi, Padişah'a uzun ömürler vermesi temenni edilmektedir. Ayrıca İstanbul'daki camilerde Cuma günü mevlid okunup, Padişah'a dua edilmek suretiyle kamuoyunda olumlu bir havanın oluşturulmasına çalışılmıştır.¹⁵³

Dürrizade'nin 'fetva'ları Anadolu'nun hemen her yerine düşman uçaklarıyla atılarak,¹⁵⁴ müslüman halk yoldan çıkarılmaya çalışılmıştır. İstanbul Hükümeti taraftarı olan yazılı basın, Anadolu'ya ulaşan bu fetva ve beyannamelerin halk üzerinde büyük bir tesir icra ettiğini, ahalinin Padişah'a karşı gelen millî hareket mensuplarına isyan edeceğini, gerekirse bunlarla savaşacaklarını beyan ettiklerini açıklamaktadır.¹⁵⁵ Bu sırada sivil ve askerî erkân tarafından Sultan-Halife'ye sadakat bildiren bir yemin metni yayınlanır.¹⁵⁶ Basının, özellikle askerî zevâtın Padişah'a bağlılık bildiren haberlerini yayınlaması,¹⁵⁷ Millî Hareketin lider kadrosunu oluşturan unsurların 'asker köken'li kişiler olmasından kaynaklanmaktadır. Padişah'a bağlılık ve sadakat bildiren bu sözlerde, temel söylem; 'Sultan-Halife'ye itaatin din-i mübîn-i İslâm'a itaat' anlamına geldiğinin açıkça belirtilmesidir.

¹⁵² Bu Beyanname "Hükümetin Pek Mühim ve Tarihi Beyannamesi" ifadesiyle yayınlanmıştır. Bknz.: *Alemdar*, 11 Nisan 1336-1920 / Pazar.

¹⁵³ Bknz.: *Alemdar*, 17 Nisan 1336-1920 / Cumartesi.

¹⁵⁴ Mustafa Kemal ATATÜRK, *Nutuk*, C. II, İstanbul, 1982, s. 442; *Alemdar*, 23 Nisan 1336-1920 / Cuma; *Alemdar*, 9 Teşrinievvel 1336-1920 / Cumartesi; Ertürk, (1975), s. 274; Güralp, (1958), s.84; Jaeschke, (1981), s. 1982; Enver Behnan ŞAPOLYO, *Tarih Bakaloryası, Osmanlı ve Cumhuriyet Tarihi*, Semih Lütfi Matbaası, İstanbul, (Tarihsiz), s. 298.

¹⁵⁵ *Alemdar*, 13 Nisan 1336-1920 / Salı; *Alemdar*, 15 Nisan 1336-1920 / Perşembe; *Alemdar*, 29 Nisan 1336-1920 / Pazar; *Alemdar*, 21 Mayıs 1336-1920 / Cuma.

¹⁵⁶ *Alemdar*, 5 Mayıs 1336-1920 / Çarşamba.

¹⁵⁷ *Alemdar*, 14 Mayıs 1336-1920 / Cuma.

Aslında kitle propagandasının teknik dayanaklarından olan **yazılı basın** yoluyla¹⁵⁸ yapılan propagandaların Anadolu'daki geniş halk kitlelerine ulaşma ihtimali hemen hemen yok denecek kadar zayıftır. Çünkü, Anadolu'daki toplumsal yapıyı oluşturan bireyler, büyük oranda okuma-yazma bilmemektedirler. Her şeyden önce bireyin sahip olduğu bilgi kaynağının miktarı, onun tahsil durumu ve ekonomik gücü ile yakından ilgilidir.¹⁵⁹ Dolayısıyla İstanbul'un beyanname ve fetvalarını tam olarak algılayamayan Anadolu'nun eğitim seviyesinin düşük olması, bu nokta-i nazardan bakıldığında belki de millî hareketin lehine olmuştur. Ayrıca her an halkla beraber, bir bütün olarak yaşayan Kuva-yı Milliye'nin lider kadrosu, bu imkânâ sahip olmayan Sultan-Halife ve taifesine göre, ahali ile doğrudan iletişim kurarak amaçlarını anlatma ve onları kazanma açısından önemli ölçüde iyi bir fırsata da sahiptir. Biz biliyoruz ki, “sosyal davranış, bireyin başkaları tarafından etkilenmesi sonucu ortaya çıkar ve bir sosyal etkileşim sürecini içerir.”¹⁶⁰ Bu gerçeği bilir gibi, İstanbul Hükümeti Anadolu'ya, Sultan-Halife adına halkı milliyetçilere karşı kışkırtmak için bazı din adamlarını göndererek¹⁶¹ propaganda yoluna da başvurmuştur.

İstanbul'un, kendi hukukî otoritesini meşrulaştırırken bunu, “din adamlarından aldığı tavsiye ve fetvaya ve bu fetvanın dayanağı olan ‘**Devletin güvenliği ve toplumun asayışı**’ sebeplerine”¹⁶² dayandırmağa çalışması, aslında bencilce ortaya çıkmış olan bir iktidar hırslarının temel göstergesi olarak görülebilir. Sultan-Halife ve Damat Ferit Paşa, İmparatorluğun toplumsal yapısını, içinde bulunduğu toplumsal, siyasal, ekonomik ve askerî şartlarla birlikte değerlendiremedikleri için, gerçek doğruları bulamayarak; toplumsal yapıyı sadece kendi subjektif doğruları ölçüsünde barışa zorlamışlardır. Bu davranış boyutu ise teb'anın istek, arzu ve ihtiyaçlarına cevap verme imkânından çok uzak olduğundan, her türlü propagandaya ve tarihten gelen imtiyaza rağmen başarıyı sağlayamamıştır. Çünkü İslâm' da, “...merkezi otoriteye itaat mutlak ve sınırsız değildir, itaatın son haddi Sultan'ın teb' asını Allah'a isyana davet ve zorlamasıdır ki, bu

¹⁵⁸ Domenach, (1969), s. 58.

¹⁵⁹ David KRECH-Richard S. CRUTCHFIELD, *Sosyal Psikoloji, Teori ve Problemler*, Çev.: Erol Gün-gör, 3. Baskı, İstanbul, 1980, s. 217.

¹⁶⁰ Çiğdem KÂĞITÇIBAŞI, *İnsan ve İnsanlar*, 6. Baskı, İstanbul, 1985, s. 80.

¹⁶¹ Kinross, (1984), s. 334.

¹⁶² Aydın TANERİ, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, İstanbul, 1993, s. 19.

takdirde ona itaat gerekmez.”¹⁶³ Anadolu’nun müslüman halkı, gerek işgal güçlerinin gerekse bunlardan yüz bulan azınlıkların kendilerinin namus, bayrak ve dinlerine yaptığı tecavüzleri Allah’a isyan olarak değerlendirmiştir. Bu değerlendirmede, ileride daha geniş örnekleriyle göreceğimiz gibi, din adamlarının toplumsal yapıya inkâr edilemez bir katkısı bulunmaktadır.

Millî hareketin lideri Mustafa Kemal Paşa’nın, yüksek İslâmî otorite tarafından hain ilân edilmesi, Ankara ile İstanbul’un arasını açmıştır. Bunun bir neticesi olarak da millî hareket mensupları, halkın desteğini alabilmek için daha çok çaba göstermişlerdir.¹⁶⁴ Bu sırada 23 Nisan 1920’de “milletin kendi vekillerinden teşkil”¹⁶⁵ edilerek, Sultan-Halife’nin tam anlamıyla esaretten kurtarılışına kadar ülkedeki en yüksek yasama organı ve siyasî güç haline gelecek olan¹⁶⁶ Büyük Millet Meclisi’nin faaliyete geçtiğini görüyoruz. Meclis’in amacı; hilâfet ve saltanatın, vatan ve milletin kurtuluş ve istiklâlini temin edecek tedbirleri almaktır. Bu aynı zamanda milletin müşterek ruhunun bir sonucudur.¹⁶⁷ Büyük Millet Meclisi’nin açılışı nedeniyle, Heyet-i Temsiliye’nin (namına Mustafa Kemal imzalı) bir Ta’mim’ini yayınlayan *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi* açılış haberini ‘Tarihî Bir Vakıa’ başlığı ile duyurmuştur.¹⁶⁸ Heyet-i Temsiliye’nin bu Ta’mim’inde büyük oranda dinî bir muhtevanın hâkim olduğunu görüyoruz.¹⁶⁹ Yine Büyük Millet Meclisi’nin açılışında da tamamen dinî törenlere

¹⁶³ Er, (1988), s.65 (Dipnot: 328’ den).

¹⁶⁴ Karpas, (1985), s. 391.

¹⁶⁵ *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Nisan 1336-1920 / Cuma, Nu: 24.

¹⁶⁶ Smith, (1959), s. 40.

¹⁶⁷ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, C. III, 3. Baskı, Ankara, 1981, s. 314.

¹⁶⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Nisan 1336-1920 / Cuma, Nu: 24.

¹⁶⁹ Konunun anlaşılabilirliği açısından 21 Nisan 1920 tarihli bu Ta’mim’in muhtevasını kısaca buraya almayı uygun gördük. Büyük Millet Meclisi 23 Nisan Cuma günü, cuma namazını müteakiben açılacaktır. Açılışın cuma gününe tesadüf ettirilmesinin sebebi, ‘Cuma’nın kutsiyetinden istifade ile açılıştan önce bütün millet vekilleriyle birlikte ‘Cuma Namazı’ kılma isteğidir. Açılıştan önce dua okunarak, kurbanlar kesilecektir. Ayrıca açılışın kutsal olmasından dolayı, bugünden itibaren merkez vilayette valinin tertibiyle ‘hatm ve buhari-i şerif’ okunacak ve özellikle hatm-i şerifin son kısmı ‘Cuma Namazı’ndan sonra Büyük Millet Meclisi önünde tamamlanacaktır.

Vatanın her köşesinde aynı şekilde bugünden itibaren buhari ve hatm-i şerif okunacaktır. Cuma günü ise ezandan önce minarelerde salâvat-ı şerife okunacak ve hutbede Padişah’ın ismi zikredilirken, Padişah’ın bütün teb’ası ile mülklerinin kurtarılması için dua edilecektir. Cuma’dan sonra da hatm bitirilerek, hilâfet ve saltanatla vatanın bütün parçalarının kurtuluşu için yapılan faaliyetlerin önemi, kutsiyeti ve Meclis’in bu vazifeyi ifaya mecbur olduğu hakkında vaazlar verilecektir. Sonra da “Halife ve Padişahımızın, din ve devletimizin, vatan ve milletimizin halâsı, selâmeti ve istiklâli için dua edilecektir.” Bu dinî merasim ve camiden çıkıldıktan sonra memleketin her yerinde hükümet makamına gelinerek, Meclis’in açılışından dolayı tebrikât icra edilecektir. Her tarafta Cuma Namazı’ndan evvel mevlid-i şerif okunacaktır.

ağırlık verilerek, adeta İstanbul'un 'fetva'sının müslüman ahali üzerindeki tesirlerinin şeklen yokedilmesine çalışılmıştır. Ayrıca böyle bir törenin, millî hareketi, 'din dışı' olarak değerlendiren propagandaları da devre dışı bırakacağı düşünülmüştür.

Büyük Millet Meclisi'nin 27 Nisan 1920 tarihinde Padişah'a yazdığı telgraf,¹⁷⁰ milletvekilleri tarafından alkışlarla kabul edilir. 'Şevketmeap Efendimiz' hitabıyla başlayan bu telgrafta; millî müdafaa hareketini saltanat ve hilâfet makamına bir isyan suretinde göstererek, halkı iğfal etmek için mütemadiyen çalışan hainlerin gayesinin, "milleti birbirine kırdırmak ve düşman fütuhatına yolu açık bırakmak" olduğu belirtilmiştir. Telgrafta son olarak, İstanbul'un işgaliyle birlikte oluşan fecayi neticesi, saltanat ile hilâfetin hukukunu ve millî istiklâlini müdafaa için Ankara'da bir Meclis'in toplandığı ve İstanbul kurtulmadıkça da mücadeleden vazgeçilmeyeceği açıkça beyan edilmektedir.

Büyük Millet Meclisi'nin, hilâfet ve saltanata karşı göstermiş olduğu sadakat ve bağlılık hislerinin oluşturduğu davranışların, o günün şartları içerisinde değerlendirildiğinde verilen bu kararların yerinde olduğu görülmektedir. Ali Fuat Paşa, bu davranışların "millî birliğin kuvvetlenmesine" katkıda bulunduğunu söylemektedir.¹⁷¹

İstanbul Hükümeti'nin otoritesini yeniden kurabilmek için, mümkün olmayan bir şeyin elde edilmesi uğruna, dinî bir müessese olan fetvadan bir vasıta olarak faydalanması çabasında, Damat Ferit'in önemli bir rolü vardır. Damat Ferit bu davranışıyla, "bizzat kendi idam kararını kendisi veriyordu... Çünkü; daire-i nüfuzu gözle görülen mesafeden uzağa varmayan ve o menkus daire içinde de yabancı ve düşman kuvvetlerine dayanan ve bu kuvvetler elinde âdi bir oyuncak(tı)." "İstanbul halkının bile emniyet ve kabulüne mazhar bulunmayan bir hükümetin -en hafif tabirle- delice ve hayali bir takım emirlerini, işin içine şeriatı da karıştırarak, hakikatı çok iyi

Ta'mim, "Cenab-ı Hak'tan muvaffakiyet-i kâmile tazarru olunur" cümlesiyle son bulmaktadır. Ta'mim için bkz.: *Nutuk, I*, (1982), ss. 431-432; *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Nisan 1336-1920 / Cuma, Nu: 24.

¹⁷⁰ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, I*, (1940), s. 123; *İzmir'e Doğru*, 16 Mayıs 1336-1920 / Pazar, Nu: 62; Goloğlu, (1970), s. 162.

¹⁷¹ Cebesoy, (1953), s. 453.

bilen” ahaliye “cebir ve şiddetle kabul ettirmeye çalışıyordu... Bu suretle asıl bâği kendi(si) oluyordu.”¹⁷²

Dürrizade’nin çıkarmış olduğu fetvanın Anadolu’da millî harekete karşı büyük bir olumsuzluk ortamı yarattığını gözlemliyoruz. Bu dönemdeki ayaklanma hareketlerinin bir kısmının, halkın Anadolu’ya yayılmış olan fetvalardan etkilenmesi sonucu çıktığını ve isyan hareketlerinin sebeplerinden birisinin de¹⁷³, bu dinî söylemler olduğunu çalışmamız sırasında örnekleriyle birlikte bolca görebileceğiz.

Toplumsal yapı, millî hareket aleyhinde yapılan propagandalar sonucunda, şaşkınlık ve tereddüt içerisinde. Bu insanlar, ne yapacaklarını, nasıl davranacaklarını bilememenin getirdiği büyük bir boşlukta âdeta bocalamaktadırlar. Hoffer’in ifadesiyle, eğitim-öğretimden yoksun olan bu cahil kesimler, “propagandacının ateşli sözlerinden kendi ruhlarına nağmeler”¹⁷⁴ duydukları için millî hareketi yokedici propagandalardan kolayca etkilenmişlerdir.

İşte bu olumsuz etkilenmenin mevcut olması, millî hareketin liderlerini yeni çözüm arayışlarına yöneltmiştir. Dönemin şartları içerisinde değerlendirildiğinde bu arayışların belki de en önemlisi, İstanbul Hükümeti’nin fetvasının hukuksal ve toplumsal meşruiyetini yoketmek amacıyla, millî hareketi destekleyen din adamları tarafından hazırlanmış olan bir karşı fetva hareketidir. Böyle dinî içerikli bir hareketin gerekçesini 12 Nisan 1920 ‘de Ankara’ya telgraf çeken 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey gayet açık bir şekilde ifade etmektedir.¹⁷⁵ Bekir Sami Bey bu telgrafında, İstanbul’un millî hareket mensuplarını küfür ve asilikle suçlayan fetvasının Bursa Vilâyeti’nde Kuva-yı Milliye’ye karşı büyük bir isyan hareketi doğuracağını söylemektedir. Ona göre, bu olumsuzluğu yoketmenin yegâne çaresi, karşı bir fetvanın en kısa zamanda gündeme getirilmesidir. Bu aynı zamanda millî hareketin askerî liderlerinin, ulemeden bekledikleri bir çaredir. Alınacak, neşir ve tâmin edilecek bir hüküm, bu askerî liderlerin çok işine yarayacaktır.¹⁷⁶

¹⁷² Söylemezoğlu, (1939), ss. 220-221.

¹⁷³ Cebesoy, (1953), s.335; Ulagay, (1974), s. 89.

¹⁷⁴ Hoffer, (1978), s. 139.

¹⁷⁵ ATASE Arşivi, K. 258, D. 17-18, F. 66/1.

¹⁷⁶ Cebesoy, (1953), ss. 354-355.

Başlarında Ankara Müftüsü Rifat Efendi ¹⁷⁷ olmak üzere, Ankara’da bulunan beş müftü, dokuz âlim ve medrese ulemâsı ile altı kişilik ilmiye sınıfından teşkil edilen bir heyetin hazırladığı ‘Fetva’¹⁷⁸, 14 Nisan 1920 tarihinde tanzim edilerek, “Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemal” imzasıyla Anadolu’daki diğer müftü ve din adamlarının onayına sunulmak üzere bir telgrafla ¹⁷⁹ memleketin her tarafına gönderilir.¹⁸⁰ Bu davranış sayesinde, “geniş ölçüde din yoluyla yasallaştırılan yanlış bilinç ve kötü kanaat... benzer bir biçimde yine din yoluyla açığa çıkartıl(mış)”¹⁸¹ olmaktadır.

Anadolu’daki din adamları tarafından imzalanan bu ‘Fetva’da özet olarak aşağıdaki konulara yer verilmiştir: 1. Halifelik makamı ve Saltanat merkezi olan İstanbul, Padişahın iradesi dışında müslümanların düşmanı olan devletler tarafından fiilen işgal edilmiştir. İşgal kuvvetleri İstanbul’da Sultan-Halife’ye ait olan her şeye el koymuşlar ve onu milletin gerçek menfaatlerini hedef tutan tedbirler almaktan fiilen men etmişlerdir. İstanbul Mahkemelerinde artık İmparatorluğun kanunları değil, İngiliz kanunları tatbik edilmektedir. Osmanlı memleketinin parçalarından İzmir, Adana, Maraş, Ayıntab ve Urfa havalisinde gayri müslim azınlıklarla birlikte müslüman halkın mal, can, namus, örf ve âdetleriyle İslâmın kutsal değerlerine tecavüz edilmektedir. Müslümanların Halifesi her türlü hakarete maruz kalarak, esaret zincirleri altında yaşamaktadır. Bundan dolayı Sultan-Halife’nin kurtuluşunu sağlamak için bütün imkânların seferber edilmesi, müslümanların üzerine farzdır. 2. Bu mücadeleye girişen müslüman ahali, dinî bakımdan da isyan etmiş sayılmaz. 3. Bu şekilde, düşmanlara karşı açılan savaşta ölenler şehit, hayatta kalanlar da gazi olurlar. 4. Bu suretle savaşılan ve

¹⁷⁷ Edip, I, (1948), s. 47; Peker, (1955), s. 167.

¹⁷⁸ Fetva için bkz.: *İzmir’e Doğru*, 2 Mayıs 1336-1920/ Pazar, Nu: 58; *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Mayıs 1336-1920/ Çarşamba, Nu: 27; *Alemdar*, 5 Mayıs 1336-1920/ Çarşamba; ATASE Arşivi, K.525, D. (8) - 129, F. 2; Kâzım ÖZALP, *Millî Mücadele 1919- 1922*, C.1, Ankara, 1988, ss. 121-122; Peker, (1955), ss. 168-169; Edip, I, (1948), ss. 47-48; Naşit H. ULUÇ, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1973, ss. 204-205; Gençosman, (1980), ss. 65-67; Yunus NADİ, *Birinci Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı ve İsyanlar*, (1), İstanbul, 1955, ss. 45-46; Hasan İzzettin DİNAMO, *Kutsal İsyan, Millî Kurtuluş Savaşının Gerçek Hikâyesi*, C. 6, İstanbul, 1970, ss. 270-271.

¹⁷⁹ ATASE Arşivi, K. 299, D. 13 (13 A), F. 20; ATASE Arşivi, K.324, D (67) -10, F. 30; *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Derleyen: Nimet Arsan, T.T.Kurumu Basımevi, Ankara, (Tarihsiz), s. 298.

¹⁸⁰ Mütteakiben Anadolu’daki müftü ve din adamları tarafından da onaylanan bu ‘Fetva’yı imzalayan ulemanın isimleri yazılı basında yayınlanır. Bknz.: *İrade-i Milliye*, 22 Nisan 1336-1920/ Perşembe.

¹⁸¹ Berger, (1993), s. 153.

dinî görevini yapan müslüman halka karşı, düşman tarafını tutarak, silâh kullanan müslümanlar, dince günahların en büyüğünü işleyerek fesada yönelmiş olurlar. 5. Düşman devletlerinin zorlama ve kandırmaları ile gerçeklere aykırı olarak çıkarılan İstanbul fetvaları dince müslümanlar için uyulması gereken geçerli hükümler değildir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, Sultan-Halife'ye sahip çıkılarak, onun esaretten kurtarılması için Anadolu'nun silâha sarıldığıının özellikle belirtilmesidir. Hareketin gayesi açık olarak anlatıldıktan sonra, Dürriyade'nin fetvasının esaret altında ve düşman silâhının tesiriyle gerçeklere aykırı olarak çıkarıldığı belirtilmektedir. Böylece esaret altında verilen kararların İslâmiyet için geçerli olamayacağı ifade edilerek, millî hareketin gerçekçi ve rasyonel bir hareket olduğu kamuoyuna açıklanmış olmaktadır.

Ankara Hükümeti, Anadolu'daki müftülerin verdiği bu fetvaları, memleketin her tarafına dağıtarak, Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti'ne karşı beslenen itimadı sarsmıştır.¹⁸² Bu fetvanın Anadolu'daki tesiri, mevcut dinî bir söylem olmasından ziyade, yazılı metnin bizzat memleketin en ücra köşesindeki din adamları vasıtasıyla geniş halk kitlelerine duyurulması gerçeğinde yatmaktadır. İstanbul'un fetvalarının ise sayılı bir kaç örneği dışında, genellikle böyle bir imkânı olmamıştır. Çünkü Damat Ferit hareketlerinde hiç bir zaman toplumu, geniş halk kitlelerini düşünmemiştir. Anadolu millî hareketinin gücü ve zaferi, toplumsal yapı ile içiçe olmasında ve onların sorunlarını gözönüne alarak hareket etmesinde yatmaktadır. Aslında bu nokta, daha önce de belirttiğimiz gibi Anadolu Hükümeti'nin sosyolojik açıdan meşruiyetinin mevcut olduğunu göstermektedir. Anadolu Müftülerinin inandırıcı olan bu fetvaları, halk üzerinde büyük bir tesir bırakarak¹⁸³ bu meşruiyetin kazanılmasında, toplumsal açıdan önemli bir görevi yerine getirmiştir. Bu noktada artık Ankara Hükümeti'nin otoritesi, toplumsal bir gerçeklik olarak benimsenmiştir. Bunu inkâr etmek, "irrealite içerisinde düşme tehlikesiyle karşı karşıya"¹⁸⁴ kalmak demektir. Jaeschke, bu gerçeği

¹⁸² Ertürk, (1964), s. 429.

¹⁸³ Peker, (1955), s. 169; Uluğ, (1973), s. 208; Rükni ÖZKÖK, *Düzce-Bolu İsyanları*, Milliyet Yayınları Tarih Kitapları Dizisi: 9, (Baskı Yeri Yok), 1971, s. 236.

¹⁸⁴ Berger, (1993), s. 73.

görerek, fetvalar aracılığıyla yapılan “bu dinî çatışmada kesin netice”¹⁸⁵ nin Anadolu hareketinden yana olacağını açıkça belirtmiştir.

Böylece Millî Mücadele Dönemi’nde, toplumsal yapının üzerinde, dinî anlayıştan kaynaklanan bir güçle otorite kurulmaya çalışılmıştır. Tarih, toplumsal zümrelerin birbirine ters düşen değer sistemleri arasındaki çekişmeler ve egemenlik kurma mücadeleleriyle doludur. Toplumbilimsel anlamda din olgusunun, toplumda her zaman birleştirici bir rolü oynadığı söylenemez. Hatta bazı durumlarda, ‘dinî değerlerin’ kötü niyetli toplumsal zümreler tarafından kendi amaçları uğruna istismar edilmesi , bir çeşit aykırılıklar edebiyatının oluşmasına neden olmuştur. İşte Millî Mücadele Dönemi’nde gördüğümüz bu “fetvalar savaşı” bunun en açık örneklerinden birisidir.

Dinî bir sistem olan fetva kurumu, bir taraftan millî hareket liderlerinin kurduğu Ankara Hükümeti’nin hakimiyetini tasdik ederken, diğer taraftan da halka, yeni kurulan bu otorite merkezinin bütün kurumlarını yıkmamanın, en büyük bir dinî görev olduğunu, âdeta zoraki kabul ettirmektedir. Bu şekilde, toplumsal otoritenin elde edilmesinde ve sosyolojik anlamda meşruiyet kazanmasında, ‘din’in esas gayesi olan ‘insanlığın mutluluğunu temin’ görevi karşısında, dinî söylemin (fetva) kötü niyetli, menfaatperest ve beceriksiz yöneticiler tarafından, toplumun istekleri ciddiye alınmayarak istismar edildiği görülmektedir. Böylece, WACH’ın da belirttiği gibi, kötüye kullanılan din, “devlete ve onun başkanlarına isyan” etmiştir. Nihayet din, “en etkin ve en kudretli birleştirici güç” olarak,¹⁸⁶ Ankara Hükümeti’nin birlik ve beraberliğinin sağlanmasında önemli bir görev üstlenmiştir. “İstanbul’un dini, bir silâh gibi kullanmasına karşılık, Kuva-yı Milliyeciler de düşmanlarına aynı silâhla karşılık vermişlerdir.”¹⁸⁷

Dürrizade’nin fetvasının, millî hareketin lider kadrosunu hain ilân ederek ölümüne mahkum etmek suretiyle geniş halk kitleleri nazarında olumsuz bir hava yaratmasına rağmen; “duygu ve inançlarında samimi, yaptıkları işlerde bilinçli olan müftü ve ulemadan 152 kişi, Ankara Fetva’sını isteyerek ve ondaki ifadelere inanarak imzalamışlar, tasdik etmişlerdir.”¹⁸⁸ Böylece dinî bir kurum yoluyla yasallaştırılmaya

¹⁸⁵ Jaeschke, (1986), s. 153.

¹⁸⁶ Wach, (1990), s. 343.

¹⁸⁷ Özkök, (1971), s. 235.

¹⁸⁸ Bayram SAKALLI, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, Ankara, 1988,

çalışılan kötü kanaat ve yanlış bilgi, yine dinî bir kurum yoluyla iptal edilmiş olmaktadır.

Anadolu millî hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa, Mayıs 1920 de Anadolu'ya gelen *Chicago Tribune Gazetesi* muhabirine 'fetva' konusunda şunları söylemektedir: "...bir hükümdar hür olmadan Halifelik salâhiyetini kullanamaz. Çıkardığı fetvalar, İslâm dünyasında bir İngiliz fetvası olarak telâkki edilmektedir."¹⁸⁹ Yine İtilâf Devletleri ve Amerika Hariciye Nazırlarına gönderilen bir nota da; hilâfet ve saltanat merkezi olan İstanbul ile İstanbul Hükümeti, Osmanlı Milleti tarafından müttefiklerin esiri sayıldığı için, İstanbul'dan sadır olan emirler ve fetvalar "keenlem yekûn" (yok) sayılmaktadır,¹⁹⁰ denilmek suretiyle Ankara Hükümeti'nin konu ile ilgili düşünceleri dile getirilmektedir. Gotthard JAESCHKE'ye göre,¹⁹¹ Ankarara'nın fetvasının tesiri, milletin dinî duygularına ve akl-ı selime uygun geldiği için daha büyük olmuştur.

İstanbul Hükümeti, Anadolu millî hareketi'nin yokedilerek, Sultan-Halife'nin iktidarının yeniden tesis edilebilmesi uğruna, millî hareket mensuplarının hain olduğunu ve aynı zamanda bunların Allah'a karşı gelmek suçunu işlediklerini ilân eden bir 'Fetva Savaşı'nın içine girmiştir. Bu onlar için iktidar mücadelesindeki son şanstır. İktidar uğruna, aynı tarihsel kültüre ve inanca sahip olan Anadolu insanının birbirini katletmesine göz yumulmuştur. Bu ortamdan en iyi istifade etmesini bilenler, her zaman olduğu gibi yabancı devletler olmuştur. Bu devletlerin 19 ncü yüzyılın başından beri "binlerce misyoner" vasıtasıyla, Osmanlı topraklarında "müslüman halk arasında"¹⁹² yaptıkları yıkıcı propaganda faaliyetlerine, Millî Mücadele Dönemi'nde, Mondros Mütarekesi'nin kendilerine sağladığı avantajları da kullanarak çok daha aktif bir şekilde devam ettikleri görülmektedir. Bu dönemde, Anadolu toprakları üzerinde İtilaf Devletleri ve özellikle de İngiltere'nin, Anadolu insanının sosyo-kültürel yapısından da istifade ederek, millî hareketi olumsuz yönde etkileyecek olan yoğun bir '**propaganda savaşı**' içinde adeta '**at koşturduğu**'na şahit oluyoruz.

ss. 107-108.

¹⁸⁹ Uluğ, (1973), s. 248.

¹⁹⁰ *İzmir'e Doğru*, 19 Mayıs 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 63; Özalp, I, (1988), s. 123.

¹⁹¹ Jaeschke, (1981), s. 198.

¹⁹² Timur, (1989), s. 88.

B. İTİLAFA DEVLETLERİ VE ÖZELLİKLE İNGİLTERE’NİN ANADOLU’DAKİ YOĞUN PROPAGANDASI VE BUNUN OLUMSUZ TESİRLERİ İLE DİN UNSURUNUN İSTİSMAR EDİLMESİ

Propaganda, ‘Propagare’ sözcüğünden gelmektedir. Bu sözcük ilk defa 1622 yılında Papa 15 nci Greguar tarafından, hristiyanlığı yaymak amacıyla kardinallerden oluşan bir heyet kurduğu zaman, kullanılmaya başlamıştır. Bu heyetin “görevi, din kitaplarını incelemek, hristiyan imanını kitlelere yaymak ve desteklemek için siyasal ve dinsel anlamda propaganda yapmaktır.”¹⁹³ Propaganda sözü, Fransa’da 18 nci yüzyılda genel dile girinceye kadar hep kilise dilinin ve dinsel muhtevanın içinde kalmıştır. Bu tarihten sonra ise, “propaganda, toplumun görüş ve davranışını, kişilerin belirli bir görüşü belirli bir davranışı benimsemelerini sağlayacak biçimde etkileme çabası”¹⁹⁴ şeklinde algılanmaya başlanmıştır.

Propaganda kavramından, yaşadıkları zaman sürecinde en iyi istifade edebilen, tarihsel anlamda iki önemli simadan; Hitler, “propaganda iktidarı elde tutmamızı sağladı, dünyayı” terketme olanağını da bize gene propaganda verecek, Lenin ise, “önemli olan bütün toplum katlarında kargaşalık çıkarmak, propaganda yapmaktır”¹⁹⁵ şeklinde bir anlam çıkarmışlardır.

Propaganda kavramını, böylece hem tarihsel hem de ifade ettiği anlam bakımından kısaca ele aldıktan sonra; Anadolu millî hareketinin hemen her safhasında büyük oranda kendini hissettiren bir ‘**propaganda savaşı**’nın, İtilaf Devletleri tarafından nasıl hemen her fırsat değerlendirilerek icra edildiğini hep birlikte görme imkânına sahip olacağız.

Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele Dönemi’nde Anadolu’da İtilaf Devletleri tarafından yapılan yoğun propaganda faaliyetlerini çok açık bir ifadeyle, “Memleketin her tarafında, anâsırı Hristiyanîye hafî, celî, hususi emel ve maksatlarının temini

¹⁹³ Dönmezer, (1978), s. 384.

¹⁹⁴ Domenach, (1969), s. 7.

¹⁹⁵ Domenach, (1969), s. 3.

istihsaline, devletin bir an evvel çökmesine sarfı mesai ediyorlar”¹⁹⁶ şeklinde dile getirmiştir. Esas itibariyle, Anadolu insanı üzerindeki bu yoğun propaganda faaliyetlerinin az da olsa başarılı olması, toplumun içinde bulunduğu şartların olumsuzluğu nedeniyle tabii görünmektedir. Çünkü, “Propaganda en çok, hayal kırıklığına uğramış kimseler üzerinde başarılı olur. Bu kimselerin korkuları, ümitleri ve ihtirasları, mantıklarının önüne yığılarak kendileriyle dış dünya arasına girerler.”¹⁹⁷ Böylece toplumsal, ekonomik, siyasal sorunların içinde ne yapması gerektiği konusunda bocalayan Anadolu insanı, Mondros Mütarekesi sonrasında bir anda kendisini İtilaf Devletleri’nin propaganda çemberi içinde bulmuştur.

İtilaf Devletleri, öncelikle kendi emellerini gerçekleştirebilmek için Anadolu topraklarında yüzyıllardır yaşamını sürdürmekte olan azınlıkların, İmparatorluğa ve daha sonra millî harekete karşı kışkırtılması noktasından işe başlamışlardır. Bu arada İstanbul’da faaliyet gösteren Ermeni ve Rum Patriklerinin, işgal sonrasında, Anadoluda’ki hristiyan unsurlarının durumundan İstanbul’da bulunan İngiliz, İtalya ve Amerika fevkalâde komiserlerini haberdar ettiği görülmektedir.¹⁹⁸

Aslında Batılı güçlerin, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki zararlı ve yıkıcı faaliyetleri çok daha eski tarihlere kadar uzanmaktadır. 1907-1908 yıllarında İstanbul’da A.B.D. Büyük elçiliği görevinde bulunan Prof. Philip Marshall Brown’un dediği gibi; kapitülasyonlarla yabancılara, Türk Polisi ve mahkemelerinin denetimi dışında bırakılması; çeşitli misyoner teşkilâtları ile diğer yabancı kuruluşlara imtiyazlı bir durum sağlamıştır. Bu durumun getirmiş olduğu rahatlık içinde yabancı eğitim, öğretim kurumlarından “bazılarının dinî ve siyasî propaganda merkezleri olarak kullanılmış olduğu da bir gerçektir.”¹⁹⁹

Millî Mücadele Dönemi başında Anadolu’da, azınlık okulları ile yabancı eğitim kurumlarının geniş ölçüde örgütlendiklerini görüyoruz. Bu örgütlenmenin bizim açımızdan en önemli kısmını sayıları 65.918 kişiye ulaşan “kilise elemanları” (misyonerler) oluşturmaktadır.²⁰⁰ Bu dönemde Amerika’nın Türkiye’deki misyonerlik

¹⁹⁶ Atatürk, I, (1982), s. 2.

¹⁹⁷ Hoffer, (1978), s. 139.

¹⁹⁸ *Alemdar*, 19 Teşrinievvel 1335-1919 / Pazar.

¹⁹⁹ Ulagay, (1974), s. 282; P. Marshall Brown, *Foreign Affairs*’in 15 Haziran 1923 tarihli 4. sayısında ‘Kapitülasyon’ başlığı ile bir yazı dizisi yayımlanmıştır, (Ulagay’dan).

²⁰⁰ Bknz.: Çavdar, (1971), taplo: XXV, s. 87.

kurumları, okullar, hastaneler ve yetimhaneler için on milyon dolardan fazla yatırım yaptığı bilinmektedir.²⁰¹ Konuya açıklık getirmesi bakımından şu tespit son derece önemlidir: “Osmanlı İmparatorluğu’nun her yerine dağılmış bulunan Amerika Birleşik Devletleri dinî kurumlarından ‘The Near East Belief’ Ege Bölgesi’yle en fazla ilgilenenlerden birisiydi. Bu örgüt 9 Eylül 1922’ye kadar Batı Anadolu’da 200 milyon dolar hacamıştı.”²⁰²

Samsun’da 12 Ocak 1919 tarihinde Mikail Efendi’ye Pontus Cemiyeti Başkanı ve üyeleriyle İrfanperver Klübü Başkanı tarafından yazılan bir mektupta; yabancı okullarda eğitim gören Rum öğrencilerinin kurduğu, İrfanperver Klübü ile Pontus İdman Yurdu’nun biricik gayesinin, “varlığını sürdüren soydaşlarını Yunanlılığa lâyük ve has bir surette terbiye etmektir”²⁰³ denilmektedir. Aslında bu dernekleşme sürecinin “şuurlu bir planın ürünü” olarak “toplum içerisinde bilhassa özel grupların menfaatlerini desteklemek için teşkil”²⁰⁴ edilmiş olması da sosyolojik anlamda tabii bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Hükümet Merkezi’nin kontrol edemediği ve yerel idarenin de başarısız olduğu bu gibi durumlarda; toplumsal hayatın bir parçası olarak, yüzyıllardır Osmanlı toplumu ile birlikte yaşayan azınlıklar, kendi menfaatleri doğrultusunda örgütlenme temayülü içine girmişlerdir.

Rumların, Yunanlılaştırma stratejisini Anadolu’daki azınlık okulları sayesinde kolayca sağlamaya çalıştıklarını her zaman görmek mümkündür. Bafra’da öğretmenlik yapan 21 yaşlarındaki bir Rum kızının İstanbul’dan getirdiği evraklardan, İstanbul’daki Rum Okullarının sırf Anadolu Rumlarını Yunanlılaştırmak ve Pontus Hükümeti’ni kurmak için açıldığını anlamak mümkündür. Kızın yapılan sorgulamasında ise, Patrikhanenin bütün Rum öğretmenlerini aynı şekilde görevlendirdiği de açıkça itiraf edilmiştir.²⁰⁵ Burada dikkat edilmesi gereken en önemli konulardan birisi de, azınlıklarla ilgili faaliyetlerin arkasında hemen her zaman hristiyan din adamlarıyla dinî müesseselerinin bulunmasıdır.

²⁰¹ Ulagay, (1974), s. 284.

²⁰² Taçalan, (1971), s. 91.

²⁰³ Yılmaz KURT (Yayına Hazırlayan), *Pontus Meselesi*, Ankara, 1995, s. 126; Eserin orijinali T.B.M.M. Hükümeti Matb. Md. Umumiyesi tarafından belgelere dayanılarak hazırlanmıştır. Bknz.: *Pontus Meselesi, Teşkilât-Rum Şekavat ve Fecayii- Hükümeti’nin İstidlâl ve Tedbiri- Avrupa Hükümetleri ile Muharebe*, Ankara, 1338.

²⁰⁴ Wach, (1990), s. 272.

²⁰⁵ *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Nisan 1337-1921/ Salı, Nu: 151.

Mondros Mütarekesi'nin bir sonucu olarak ordunun terhis edilmesi ve İtilaf Devletlerinin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde rahatça boy göstermesi, İstanbul Hükümeti'nin Anadolu üzerindeki siyasal otoritesini zayıflatmıştır. El-Cezire Cephesi Kumandanı Nihad imzasıyla 8 Mayıs 1337 tarihli ve 2543 numaralı bir telgrafta²⁰⁶ bu durum açıkça görülmektedir. Bu belgeye göre, memleketimizdeki Amerikan kurumlarının faydadan ziyade müslümanlık²⁰⁷ aleyhinde birer fesad ocağı oldukları ve ayrıca bunların altın kaçakçılığı da yaparak ekonomiye zarar verdikleri görülmektedir.

Merzifon Amerikan Koleji Müdürü H. C. Howayt 25 Ekim 1920 tarihli raporunda;²⁰⁸ sorunlara gerçek bakış açılarının “ ‘dünyayı kendisine tabi tutmak için Yüce Tanrı'nın İsa suretinde görüldüğünü’ müslümanlara iman ettirmeyi başarmak”²⁰⁹ olduğunu söylemektedir. Bu arada Kolej'de Ermeni ve Rum öğrenciler arasındaki faaliyetler devam etmektedir. Yine aynı raporda; Merzifon'da, “asker ve sivil memurlar ile dinî görevliler ve her kısım halk”²¹⁰ la kurulan sürekli ve çok samimi ilişkilerin üstlenilen görev için büyük bir önemi ifade ettiği belirtilmiştir.

Merkez Ordusu Kumandanı Nureddin, 16 Şubat 1921 tarihinde Merzifon Amerikan Hastanesi ile Koleji'nin arandığını Genelkurmay Başkanlığı'na telgrafla bildirmiştir. Kolejde yapılan bu araştırmada, 1904 tarihinden itibaren faaliyet gösteren Pontus Klübü isminde bir örgüte ait yönetmelikler, mühürler, armalar ile Yunan bayrakları elde edilmiştir.²¹¹ Ele geçirilen belgelerden anlaşıldığına göre; yabancı devletler özellikle Amerika Birleşik Devletleri, bölgedeki gayri müslimleri Türkler aleyhine çevirmektedir. Bu faaliyetler için yılda iki milyon dolar harcayan Amerika Birleşik Devletleri'nin kontrolünde 17.000 kadar gayri müslim bulunmaktadır.²¹² Pontus Klübü yönetmeliğinden anlaşıldığına göre bu teşkilât,²¹³ “Rumları Yunan

²⁰⁶ ATASE Arşivi, K. 993, D. 171 / A-13, F. 5.

²⁰⁷ Millî Mücadele Dönemi boyunca; “Müslüman” ve “Müslümanlık”tan kastedilen anlamın, aynı zamanda, “Türk” ve “Türklüğü” de ifade ettiğini görüyoruz.

²⁰⁸ Rapor için bkz.: Kurt, (1995), ss. 162-167.

²⁰⁹ Kurt, (1995), s. 165.

²¹⁰ Kurt, (1995), s. 167.

²¹¹ ATASE Arşivi, K. 605, D. 173, F. 100; Mustafa BALCIOĞLU, *Belgelerle Millî Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, Ankara, 1991, s.85.

²¹² T.B.M.M. Arşivi, Rumuz İ, D. 4; Zikreden: Balcıoğlu, (1991), s. 86.

²¹³ Bu teşkilât hakkında, *Hakimiyet-i Milliye*'nin 30 Mart 1337-1921 / Çarşamba (Nu: 146) tarihli sayısında, “(Pontus) Rum Cemiyeti Hafiyesi: Nasıl Başladı, Nasıl Bitti” başlıklı bir yazı dizisi başlamış ve 31 Mart, 5 Nisan, 7 Nisan 1337 tarihli sayılarında da toplam dört bölümlük bir dizi yazı yayımlanmıştır.

emellerine teşvik eden ve hazırlayan son derece zararlı bir kurum”²¹⁴ dur. İstanbul’a bağlı olarak Trabzon, Samsun ve bütün Karadeniz sahillerinde teşekkül etmiş olan cemiyet, Mustafa Kemal Paşa’nın da ifade ettiği gibi “suhuletle ve muvaffakiyetle”²¹⁵ çalışıyordu. Bu arada Damat Ferit’in, kendi taraftarları aracılığıyla Anadolu’daki Rumlarla temas kurduğu ve onlara yardım ettiği de bilinmektedir.²¹⁶

Merzifon Amerikan Koleji, Anadolu’nun parçalanması yolundaki faaliyetlerinden dolayı İçişleri Bakanlığı’nın 24 Mart 1921 tarihinde Amasya Mutasarrıflığı’na yazdığı bir yazı ile kapatılmıştır.²¹⁷ Amerikalılar, Merzifon Amerikan Koleji’nde Pontuscu faaliyetlere göz yummanın ötesinde adeta yardımcı olmuşlardır. Hatta “Rumları kıskırtırken Ermenileri de ihmal”²¹⁸ etmedikleri görülmektedir. Sözgelisi, Elâzığ’da Amerikalıların ‘teşvik ve delâletiyle’ bir Ermeni Komitesinin kurulduğunu²¹⁹ görüyoruz.

Amerikalı Senatör King, 3 Şubat 1922’de *The New York Times*’da yayınlanan bir konuşmasında; “Dinî, siyasî ve insan haklarının korunmasından yana olan tüm örgütlerimizle Mustafa Kemal denen haydudun vahşet ve zulmüne karşı çıkmalıyız”²²⁰ cümleleriyle Türk millî hareketi hakkında Amerikan düşüncesinin ne kadar tehlikeli ve zararlı boyutlarda olduğunu açıkça göstermektedir. İşin en ilginç tarafı insan haklarını savunmak bahanesiyle, gayesi sadece memleketin asayişini muhafaza ederek, kendi vatani ve milletin mal, can ve namusunu korumayı amaç edinen²²¹ bir toplumsal “müdafaa-i nefis”²²² hareketinin vahşet ve zulüm sayılmasıdır.

Millî Mücadele Dönemi’nde Anadolu’da yaşayan azınlıkların İtilaf Devletleri tarafından hemen her fırsatta millî harekete karşı kullanıldıkları görülmektedir. Konya’da müdireliğini Miss Kouchman’ın yaptığı Amerikan Hastanesi’nin daha çok Ermenileri koruduğu bilinmektedir. Yine dönemin en önemli ajanlarından birisi olan İngiliz Papaz Frew’un hastaneye giderek sık sık hastane müdiresi ile görüşmesi de, millî

²¹⁴ Kurt, (1995), s. 371.

²¹⁵ Atatürk, I, (1982), s. 2; Ayrıca vesika için bkz.: Atatürk, III, (1982), Vesika No: 2, ss. 900-901.

²¹⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Nisan 1337-1921 / Perşembe, Nu: 153.

²¹⁷ Kurt, (1995), s. 376; ATASE Arşivi, K. 605, D. 173, F. 100; Balcıoğlu, (1991), s. 85.

²¹⁸ Balcıoğlu, (1991), s. 52.

²¹⁹ ATASE Arşivi, K. 1880, D. 17, F. 11.

²²⁰ Ulagay, (1974), s.153.

²²¹ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 266.

²²² Bitlisli Rıza SUÂD, *İzmir İşgali*, Naşiri: Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Suâd, Silvan, Şubat 1339, s. 11.

harekete karşı olan iki ezeli rakibin kendi idealleri uğruna nasıl biraraya geldiklerini gözler önüne sermektedir.²²³

Ermeniler, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde millî hareket aleyhinde İngiliz²²⁴ ve Yunanlılar adına propagandalar yaparak, halkın kafasını karıştırmış ve onların psikolojik durumlarını bozmaya çalışmışlardır.²²⁵ Ayrıca bu bölgelerde, işgalci güçlerin işine yarayacağı konularla millî ordu hakkındaki bilgileri de onlara ulaştırmışlardır.²²⁶ Hatta bu bilgilerin zaman zaman İstanbul basınına da bilgi kaynağı olduğunu görüyoruz.²²⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın, 22 Ağustos 1919'da Erzurum'dan yayınladığı bir Tâmin²²⁸ de Rum Patrikhanesinde, reisi, Patrik Vekili Droteos olan **Mavri Mira** isimli bir heyet teşkil edildiği ifade edilmiştir. Ermeni Patriği Zevan Efendi de Mavri Mira Cemiyeti ile aynı görüşleri savunmaktadır.²²⁹ Bu heyet, "vilayetler dahilinde çeteler teşkil ve idare etmek, mitingler ve propagandalar yaptırmak"²³⁰ görevini üstlenmiştir.

24. 11. 1336 tarihinde Konya'dan Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderilen bir istihbarat raporu²³¹ bize, İngilizlerin Anadolu'da Ermeni azınlıktan kendi menfaatleri doğrultusunda istifade ettiğini göstermektedir. Bu rapora göre; Kayseri civarındaki bir köyde Ermeni Mektebi Müdürü olan Amerika uyruklu bir Ermeni, beraberinde bazı Ermenilerle üç müslüman olduğu halde; İngilizlerin 33 işaretli bir torpidosuyla casusluk faaliyetlerinde bulunmak üzere Karadeniz'e hareket etmiştir. Yine Anadolu'daki yabancı okulların büyük bir kısmında telsiz, telgraf cihazı bulunduğu ve özellikle Talas'taki Ermeni Mektebi'nde bulunan bir telsiz telgraf yardımıyla İstanbul'daki

²²³ Fahreddin ALTAY, *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, İstanbul, 1970, s. 180.

²²⁴ İngilizler, Ermenileri "doğu illeri içinde bir Ermeni Hükümeti" kurmak vaadiyle elde etmişlerdir. Bknz.: Ertürk, (1975), s. 187.

²²⁵ ATASE Arşivi, K. 683, D. 126 A, F. 22; Hamit PEHLİVANLI, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilâtı*, Ankara, 1992, s. 134.

²²⁶ ATASE Arşivi, K. 680, D. 118, F. 31; Pehlivanlı, (1992), s. 136.

²²⁷ *Alemdar Gazetesi*, 28 Mart 1336-1920 / Pazar günü çıkan nüshasında; Biga'dan Ermeni Patrikhanesine gelen haberleri, Türk basınına yakışmamasına rağmen, kendisi için kaynak olarak değerlendirerek, "Dahili Haberler" adıyla yayınlamıştır.

²²⁸ Bu tamimin tam metni için bknz.: Atatürk, III, (1982), ss. 899-900.

²²⁹ 11 Ağustos 1919'da Harbiye Nezareti tarafından orduya duyurulan bir tamimde, "Ermeni Patriği Zevan Efendi; Mavri Mira Cemiyeti'nce satın alınmıştır" denilmektedir. Bknz.: Celâl BAYAR, *Bende Yazdım*, C. V, İstanbul, 1967, s. 1455, Not: 1.

²³⁰ Atatürk, I, (1982), s. 2.

²³¹ ATASE Arşivi, K. 704, D. (34-A)-11, F. 4.

İngilizlerin Anadolu hakkında düzenli olarak bilgi sahibi oldukları beyan edilmektedir. Bütün bunlar gözönüne alındığında, azınlık okullarının, yabancıların Anadolu'daki her türlü yıkıcı faaliyetlerinde öncelikle kullandıkları önemli kurumlar olduğu gözlemlenmektedir.

Millî harekete karşı genellikle olumsuz davranmalarına rağmen; “memleketin en zengin ve müreffeh varlıklı sınıfı Ermenilerdi. Şehirde ve kasabalarda, esnaf ve sanatkârlar Türklerden pek azdı, Ermeniler yüksek bir hayata ulaşmışlardı.”²³² Durum aslında sadece Adana'da değil, Anadolu'nun hemen her yerinde aynı idi. Urfa'ya gelen Amerikan Muavenet Cemiyeti Halep Şubesi Reisi Dr. Lambert, öncelikle Urfa'yı işgal ederek ahali kuvvetlerinin karşı gelmesi sonucu terk ve tahliye mecbur olan Fransızlar hakkında bir araştırma yapmıştır. Araştırma neticesinde, mahalli halkın ne Ermeniler'e ne de Fransızlar'a kendilerinin sebep olduğu bir şey yapmadıklarını anlamıştır. Dr. Lambert, İstanbul'daki Amerikan mümessiline gönderdiği raporunda;²³³ şehirde asayişin çok iyi olduğunu, Ermeniler'in hiçbir sorununun bulunmadığını, asayişin temini açısından Fransızlar'ın bölgeye bir daha gelmemelerini çok önemli gördüğünü belirtmektedir. Ayrıca Urfa Ermenilerinin, Fransızlar Urfa'ya tekrar geldiklerinde ‘ahali-i osmaniye’ ile beraber silâhla mücadele edeceklerini beyan ettiklerini de açıkça ifade etmiştir.

Fransızlar, Mondros Mütarekesi'nin bir sonucu olarak Adana'yı işgal ettikten sonra, bölgedeki bütün toplumsal kesimleri birbirine düşürmek için çeşitli ırk mezhep farklılıklarını ortaya çıkararak körükleme yolunu kendi propagandalarının temel hareket noktası yapmışlardır.²³⁴ Bu propagandaya paralel olarak, Çukurova Bölgesi'nde Türkler'i ezmek için “Nusayri Fellâhlarını”²³⁵ kullanmışlardır. Ayrıca, Fransızların

²³² Damar ARIKOĞLU, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961, s. 42.

²³³ *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Nisan 1336-1920 / Cuma, Nu: 24.

²³⁴ Arıkoğlu, (1961), ss. 78-79.

²³⁵ Altay, (1970), s. 216. Nusayrîliğin, “görüşlerinin temelini Hz. Ali'nin ilâhlaştırılması teşkil eder.” “Bütün kollarına göre, Ali mâbuddur, tanrıdır.” Bknz.: Ethem Ruhi FİĞLALİ, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 4. Baskı, İstanbul, 1990, s. 185. Konu ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bknz.: Fığlalı, (1990), ss. 180-192; ‘Fellâh’ tabiri ise, çiftçi, ekin eken ve biçen ile zenci, siyah Arab anlamlarını ifade eder. Bknz.: Ferit DEVELİOĞLU (Hazırlayan), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 5. Baskı, Ankara, 1982, “fellâh” maddesi, s.305. ‘Fellâh’ kelimesi burada çiftçi anlamında kullanılmıştır.

Adana Valisi Bremon, müslümanların sempatisini kazanmak ve Fransız propagandası yaptırmak üzere; “Adana’da bir medrese, Osmaniye’de Fetva Okulu”²³⁶ açmıştır.

Aylarca süren Antep kuşatmasında halkın direncini kıramayacağını anlayan Fransızlar, Antep halkına gönderdikleri bildirilerin birinde; “Kuva-yı Millîye namı altında sizi kandıran kumandanlar Padişah’a isyan etmiş bir kuvvettir. Bu harbe iştirak edenler ne gazi ne şehit”tir. “Bunlar şer’an katil addedilir”²³⁷ ifadelerini kullanarak hem Sultan-Halife’nin karizmatik otoritesinden hem de dinî muhteva ve sembollerden faydalanmak suretiyle halkı elde etmeye çalışmışlardır. Halbuki Antep halkı, Fransızların işgali üzerine Ermenilerin açıktan açığa bağımsızlık için mücadele ettiğini biliyordu. Halk şunları söylüyordu: İşgal boyunca “biz Antepliler, yas günleri yaşamaya başlamıştık. Hiç bir Antepli canından, malından emin değildi. Ermenilerin taşkınlıkları günden güne artıyordu. Okunan ezanlarımıza açıktan açığa bağıra bağıra küfürler savuruyorlar. Dinimize, imanımıza, Allah’ımıza, Peygamberimize ağza alınmayacak lâflar söylüyorlardı.”²³⁸ Böylece gerçekleri bizzat yaşayarak gözlemlemiş olan Antep halkının, Fransızların bu propagandalarına inanması beklenemezdi. Bunun bir sonucu olarak da Fransızlar, halkın hemen hemen bütün toplumsal katmanlarını karşılarında bulmuşlardır.

Millî Mücadele yıllarında, İstanbul’da “üç müttefik işgal kuvvetleri arasında Türklere insanca muamele edenler yalnızca İtalyanlar”²³⁹ olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun istihbarat teşkilâtı, Teşkilât-ı Mahsusa’nın liderlerinden olan Hüsamettin ERTÜRK’ün ifadesine göre;²⁴⁰ Türklere karşı gösterdikleri anlayış sayesinde İtalyanların “silâh ve cephane nakli, zabitan ve efradın kaçırılması, Malta’dan, mevkûf bulunan devlet ricali ve Türk münevverlerinin firarı” gibi konularda büyük yardımları olmuştur. Galip Kemali Bey, bu anlayışın en önemli sebebini; İtalya tarafından temsilci olarak İstanbul’a tayin edilen eski Belgrad Sefiri Kont Sfoza’nın, “şark ruhunu ve bilhassa Türkleri iyi bilip sevmiş olması, memleketin hakiki

²³⁶ Ener, (1970), s.37.

²³⁷ M. N. LOHANİZE, *İstiklâl Sevgisinin Abidesi Gaziantep*, Gaziantep, 1974, s.129; Sadettin GÖMEÇ, *Millî Mücadele’de Gaziantep*, Ankara, 1989, s. 79.

²³⁸ *Yakın Tarihimiz*, “Gaziantep Müdafaasının Bilinmeyen Tarafları”, C. II, Sayı: 19, İstanbul, 1962, s. 181.

²³⁹ Söylemezoğlu, (1939), s. 92.

²⁴⁰ Ertürk, (1964), s. 410.

menfaatlerini(n)”²⁴¹ bu şekilde daha çok sağlanacağına inanmasında görmektedir. Aslında Kont Sfoza tam bir Türk dostudur.²⁴² İtalyanların Türklere karşı iyi davranışları, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir de Robeck’e 14 Ekim 1919’da yazılan bir raporda; Türklerden korkan İtalyanların “bu bölgelerde kalabilmelerinin Türklerin lütfuna bağlı olduğunu”²⁴³ çok iyi bildikleri şeklinde izah edilmiştir.

Millî Mücadele Dönemi’nde gerek İstanbul ve gerekse Anadolu halkı üzerinde İngilizler yoğun bir propaganda faaliyeti yürütmüşlerdir. İngiltere’nin Türkiye ile ilgili olarak birinci derecede yapılmasını istediği iki önemli konu vardır. Birincisi, İstanbul ve Boğazlara hakim olmaktır; bu talep İstanbul’un işgal edilmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. İkincisi ise, Doğu’daki İslâm zincirini kırarak biri Ermenistan, diğeri Kürdistan olmak üzere nüfuzları altında iki ayrı devletin ihdas edilmesidir.²⁴⁴

Dışişleri Bakanı Lord Balfour’un 9 Kasım 1918’de Calthorpe’a yazdığı özel talimatta;²⁴⁵ “Mısır ve Hindistan’daki müslüman uyruklarımızın Türklerin ‘tamamen yenildiklerini’ anlamalarını ‘özellikle’ istiyoruz” demektedir. Aslında İngiltere için, “Türkiye ile savaşın özel bir önemi vardır.”²⁴⁶ Çünkü Türkiye, İngiltere’nin doğudaki en büyük topraklarının, Hindistan, Burma, Malaya, Borneo, Hong Kong, Avustralya ve Yeni Zelanda yolunun tam ortasındadır. Dünyadaki milyonlarca müslüman Türkiye’yi, “İslâmın Yenilmez Kılıcı”²⁴⁷ olarak, müslüman olmayan Batı’ya karşı ayaklanışının öncüsü saymaktadır. Bu ise, “dünyadaki tüm müslümanların dörtte birini yönetmekte olan İngiltere’yi çok yakından ilgilendirmektedir.”²⁴⁸ Londra’da bulunan Hindistan murahhas heyetinin bir azası basın yoluyla İngiliz Hariciye Nazırı’na gönderdiği bir mektupta;²⁴⁹ İngiltere’nin bugün Türkiye’yi imhasının arzusunun temelinde, onun bir kaç asırdan beri İslâm âleminin en kuvvetli müdafaacısı ve devleti olmasının yattığını ifade etmiştir. Bu şekilde Türkiye esaret altına alınınca bütün İslâm dünyası himayesiz kalacaktır.

²⁴¹ Söylemezoğlu, (1939), s. 93.

²⁴² Ertürk, (1964), s. 407.

²⁴³ Ali Kemal MERAM, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkiler Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 227.

²⁴⁴ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 20-2.

²⁴⁵ Akşin, (1983), s. 93.

²⁴⁶ Fromkin, (1993), s. 277.

²⁴⁷ Ulagay, (1974), s. 251.

²⁴⁸ Ulagay, (1974), s. 251

²⁴⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Haziran 1336-1920 / Perşembe, Nu: 37.

İstanbul'un elde edilmesi çabasının başlıca nedeni, buranın "müslümanların müşterek ve hür bir beldesi, hilâfetin ve İslâm istiklâlinin"²⁵⁰ kıymetli bir merkezi konumunda olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, Sultan-Halife'nin kuvvet ve nüfuzuyla dinî karizmasının yok edilerek 'İslâm Birliği' düşüncesinin gündemden çıkarılması İngiliz politikasının önemli bir parçasıdır.²⁵¹ Böylece İngiltere, "hilâfetin yüzyıllardan beri İslâm dünyası üzerindeki etkilerinden"²⁵² de kurtulacaktı. Aslında Türkiye'nin başını ezerek, "müslümanların kalb ve fikirlerini birleştiren hilâfet makamını el altına almak(la)", hem Türkiye artık gücünü kaybedecek hem de İngiltere, "hilâfet makamını vesayeti altında bulundurarak" İslâm âlemi üzerinde vasıtasız tasarrufta bulunabilecekti.²⁵³

İngiltere'nin Türkiye politikasına Hristiyanlık fikir ve ruhu hakim olduğundan dinî bir muhtevayı da kapsamaktadır.²⁵⁴ Aslında bu durumu Lloyd George'un Lordlar Kamarasındaki; "Her ne olursa olsun bu kürsüden hristiyanlık âlemine karşı vait ve ilân ederim ve Canterbury Piskopos'u da şahit olsun ki; bundan böyle zalim Türk idaresi altında hristiyanların ezilmesine müsaade etmeyeceğiz. Ve bir tek hristiyan bırakmayacağız"²⁵⁵ şeklindeki konuşması İngilizlerin Türkler'e olan nefretinin açık bir ifadesidir. Bu aynı zamanda müslümanlığın, yüzyıllardır hristiyanlık üzerindeki hakimiyetinin getirdiği bir nefret duygusunun, dışa vurumunun da ifadesi gibi görünmektedir.

İngilizler'e göre, Türkler'in tamamen yenilmeleri "İslâmın siyasal bakımdan sömürüsüne 'öldürücü bir darbe'"²⁵⁶ olarak değerlendirilmelidir. İngiltere Başbakanı'nın 23 Nisan 1920'deki bir konuşmasında, "politikamızın özü bütün Türk olmayan azınlıkları Türkler'in idaresinden kurtarmaktır. Bu politika parlamento içinde ve dışında herkesin ortak isteğidir"²⁵⁷ şeklindeki cümleleri İngiltere'nin azınlıklar

²⁵⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Nisan 1336-1920 / Salı, Nu: 23.

²⁵¹ Sabahattin SELEK, *Anadolu İhtilâli*, 2. Cilt, 8. Baskı, İstanbul, 1987, s. 456.

²⁵² Ertürk, (1975), s. 29.

²⁵³ *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Mayıs 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 27.

²⁵⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Haziran 1336-1920 / Perşembe, Nu: 37.

²⁵⁵ Söylemezoğlu, (1953), s. 261; Galip Kemalî Bey İngiltere Başbakanına 1. 1. 1920 tarihinde Roma'dan yazdığı, İngiltere'nin Osmanlı'ya yaptığı haksızlıkları anlatan ateşli bir mektuptan dolayı, Lloyd George'un şikâyeti üzerine Damat Ferit tarafından "tard" cezasıyla görevinden alınmıştır. Bknz.: Söylemezoğlu, (1953), s. 285; Bu mektup için bknz.: Söylemezoğlu, (1953), ss. 285-293.

²⁵⁶ Akşin, (1983), s. 93.

²⁵⁷ Ulagay, (1974), s. 256.

meselesi ile yakından ilgilendiği düşüncesini de gündeme getirmektedir. Halbuki Batılı devletler kendi işgalci ve sömürgeci davranışlarını; azınlıkların toplumsal hakları ile daha da önemlisi azınlıkların dinî inançlarının korunması maksadına matuf olarak yaptıklarını hemen her fırsatta ifade etmektedirler. Böylece Anadolu toprakları üzerindeki faaliyetlerine dinî bir meşruiyet de getirmeye çalışmışlardır.

İngilizler, “Türklüğün dünya haritasından silinmesi” arzularının gerçekleşebilmesi için, “Yunan Ordusu”²⁵⁸ ile Sultan-Halife’nin askerî, politik ve dinî otoritesinden istifade etmeyi amaçlamışlardır. Bu sebepten İngilizlerin Anadolu üzerindeki hesaplarında Rumlar önemli görevler yüklenmişler, İngiliz istihbaratının sadık elemanları edasıyla her fırsattan faydalanarak bozgunculuk çıkarmışlardır. Samsun’daki Pontuscu faaliyetlerden ötürü Yozgat’a sürgüne gönderilen Komisyoncu Mihaliki, İngiliz İstihbaratı’na gönderdiği mektuplarında hristiyanlara zulüm ve eziyet yapıldığını yazarken;²⁵⁹ Samsun’da başka bir Rum tüccarı olan Eviya Horzaman da yine bu istihbarat örgütü ile yakın ilişki içinde bulunuyordu.²⁶⁰

İngiltere Başbakanı, “samimi bir Yunan dostu olduğunu”²⁶¹ vurguladıktan sonra; “her İngiliz’in kalbinde sıcak bir köşenin Yunanistan için” ayrıldığını ve Yunanlıların tekrar eski mutlu devirlerine kavuşmalarının asıl hedefleri olduğunu “hiç bir Yunanlının bundan şüphe etmemesi”²⁶² gerektiğini ifade ediyordu. Onun için, “Yunanlılar, Doğu Akdeniz’in geleceğinde önemli yer tutacak olan bir millettir, verimli ve enerji doludur. Onlar Türk barbarlığına karşı, hristiyan medeniyetini temsil ederler.” “Daha büyük bir Yunanistan Britanya İmparatorluğu için yüksek çıkarlar sağlayacaktır. Yunanlılar, an’ane, eğilim ve çıkarları icabı bize dostturlar.”²⁶³ Aslında Lloyd George, “Anadolu’yu, siyasî hakimiyeti altına almış olduğu İstanbul Hükümeti’ne tabi kılmak istiyordu.” Bu nedenle de, “Anadolu Millî Hükümeti’ni daha ziyade kuvvetlendirmeye meydan vermeden ve her neye malolursa olsun, boğmağa karar vermişti.”²⁶⁴ Bu hedefe ulaşılabilmesi için, “Anadolu içlerine kadar İngiliz askeri gönderilemediğine göre bir

²⁵⁸ Kaymakam Salâhaddin, *Türk İstiklâl Harbinde Birinci İnönü Muharebesi*, İstanbul, 1933, s. 2.

²⁵⁹ ATASE Arşivi, K. 1879, D. 12, F. 14; Balcıoğlu, (1991), s.52.

²⁶⁰ ATASE Arşivi, K. 1125, D. 12, F. 3; Balcıoğlu, (1991), s. 53.

²⁶¹ Şimşir, (1989), s. 102.

²⁶² Kaymakam Salâhaddin, (1933), s. 17.

²⁶³ *Winston Churchill İstiklâl Savaşında*, Yeni İstanbul Yayınları, İstanbul, 1969, s. 41.

²⁶⁴ Kaymakam Salâhaddin, (1933), s. 9.

tek yol kalmıştır: Bu bir tek yol, iki tarafı sonuna kadar²⁶⁵ savaştırmaktır. Sözkonusu amaca uygun olarak İngiltere, Yunan Ordusunun her türlü araç, gereç, silâh, malzeme, uçak v.s. gibi ihtiyacını açıkça karşılamıştır.²⁶⁶

İngiltere, Anadolu üzerindeki işgalci hareketin bir sonucu olarak Yunan Ordusu'nun rahatça ilerleyebilmesi için hareketin diğer Batılı devletler karşısında da meşru bir zemine oturması gerektiğini düşünüyordu. Buna uygun olarak da hareketin aynı zamanda dinî bir muhtevaya büründüğünü ve Yunan Ordusunun açıkça hristiyan medeniyetinin bir temsilcisi durumunda olduğunu her zeminde ifade etmiştir.

Bu bakış açısına rağmen, Lloyd George, İngiliz Kamarasında yaptığı bir konuşmada; “mücadele-i hazırda bir Türk-Yunan veya bir İngiliz-Türk mücadelesi değildir. Bütün vekayii İngiliz-Moskof çarpışmasından ibarettir” demiştir. İngiltere, bolşevikliğe yönelen “şark milletleri arasında iradesine malik ve az çok bir kuvvete sahip olan Anadolu Hükümeti'nin bilvasıta şark işlerinde aramamasını temin için, evvelâ İstanbul Hükümeti'ni sonra da Yunanistan'ı Anadolu'ya” saldırttı. Böylece Anadolu hareketi mensuplarını daha çok Batı'da meşgul etmiştir. Yine bu zincirin bir halkası olarak “Türklerle şarkı ayıracak muhtar Kürdistan'ı ve müstakil bir Ermenistan'ı”²⁶⁷ da gündeme getirmiştir.

Rus bolşevik cereyanının mutlak surette durdurulması İngiltere'nin menfaatinedir. Gayesi öncelikle Rusya'yı Batı'ya çekmektir. Doğu'ya saldıracak bir bolşevik ordusu, İngiltere'nin henüz tam hakim olamadığı sömürgeleri ile İngiltere'yi yaşatan Hindistan'ı onun elinden kopartacaktır.²⁶⁸

Millî mücadele sırasında, Anadolu hareketini yoketmeye çalışarak tehdit oluşturan önemli bir unsur da ‘**Bolşevikler**’ ve ‘**Bolşeviklik Propagandaları**’ olmuştur. Dönem içerisinde, “Rusya'nın maddi ve manevi yardımlarını sağlamak için bolşeviklik eğilimli gruplara göz yumul”²⁶⁹ duğunu görüyoruz. Bu şekilde kurulmasına müsaade edilen örgütlerin en önemlileri, “Yeşil Ordu Cemiyeti” ile “Halk İştirakiyyun

²⁶⁵ Şimşir, (1989), ss. 152-153; Jaeschke, (1986), s. 92.

²⁶⁶ Şimşir, (1989), s. 116; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Şimşir, (1989), ss. 142-145.

²⁶⁷ ATASE Arşivi, K. 580, D (38)-88, F. 20-1.

²⁶⁸ ATASE Arşivi, K. 580, D (38)-88, F. 20.

²⁶⁹ ATASE Arşivi, K. 605, D. 173, F. 62; Balcıoğlu, (1991), s. 53.

Fırkası”dır. Aslında bunları, toplumsal katılımı teşkilâtlanmadıklarından dolayı sosyolojik anlamda birer örgüt olarak da tanımlamak hayli zor görünmektedir.

Yeşil Ordu Cemiyeti,²⁷⁰ “bolşeviklik yoluyla, İslâmiyetin ilk günlerini, asr-ı saadeti yeniden canlandırma”²⁷¹ şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu cemiyet Millî Mücadele Dönemi içerisinde Türkiye Büyük Millet Meclisi dışında kurulan ilk siyasal örgüt²⁷² olması bakımından önemlidir. Halk İştirakiyyun Fırkası ise, dinî değerleri bolşevik hedefi için âlet etmekte ve “orduya nüfuz etmek” için mücadele vermektedir.²⁷³ Sovyet Rusya’nın, İngilizlerin Anadolu’da yaptığı gibi bozguncu faaliyetlerde bulunmak üzere, Kızılordu’dan Albay Budjeni ile arkadaşlarından oluşturulan bir heyetle²⁷⁴ yoğun bir ‘Bolşevik’ propagandası yapma gayreti içinde olduğu görülmektedir. Böylece millî hareketin sonuçta bir bolşevik mücadeleye dönüştürülmesi çabası içine çekilme düşüncesi de ortaya çıkmış görünmektedir. Hatta İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold, “Sultan’ın Anadolu’daki ‘Bolşevik Nüfuzu’ndan kaygılarını” Londra’ya ileterek “Bolşevikliğin Anadolu’dan Kafkaslar’a itilmesini”²⁷⁵ istediğini bildiriyordu.

Rusya’nın Anadolu millî hareketini destekleyerek yakından ilgilendiği, Rus Millet Komiserliğince Kâzım Karabekir Paşa’ya gönderilen bir tâminde açıkça gözlemlenmektedir.²⁷⁶ Bu tâminde bazı bölümleri konunun anlaşılabilirliği açısından aşağıya almayı uygun gördük:²⁷⁷ “Ey Rusya’nın ve Şarkın İslâmları; o camileri, ibadethaneleri, mektepleri; tahrip ve hakları gasbedilen kimseler! Sizin dininiz ve âdetleriniz, millî ve medenî hürriyetiniz serbest ve el sürülmez bir halde kalacaktır. Serbestçe ve maniasız olarak hayatı milliyenizi tanzim ediniz. Buna hakkınız vardır. Bilmelisiniz ki, Rus inkılâbı kebirinin Sovyetleri sizin hukukunuzu bütün kuvvetiyle himaye edecektir. Binaenaleyh inkılâba ve onun salâhiyetdar hükûmetine yardım ediniz.” Tamim; “Artık susulacak devir geçti. Memleketinizin efendisi kendiniz olunuz.

²⁷⁰ Yeşil Ordu Cemiyeti hakkında geniş bilgi için bkz.: Tevetoğlu, (1988), ss. 197-260.

²⁷¹ Doğan AVCIOĞLU, *Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, 1. Kitap, 10. Baskı, İstanbul, 1976, s. 332; Bolşeviklik hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Goloğlu, (1970), ss. 241-276.

²⁷² Şapolyo, (1967), s. 123.

²⁷³ ATASE Arşivi, K. 605, D. 173, F. 63-1.

²⁷⁴ Ertürk, (1975), s. 175.

²⁷⁵ Şimşir, (1989), s. 70.

²⁷⁶ Bu tamim tam metin halinde bir telgrafla Büyük Millet Meclisi’ne bildirilmiş ve Meclis’te alkışlar arasında okunmuştur.

²⁷⁷ ATASE Arşivi, K. 1037, D. 78-111, F. 5; *T.B.M.M.Zabıt Ceridesi*, I, (1940), ss. 256-257.

Arkadaşlar, kardeşler dünyanın esir milletlerinin tahlisini bayraklara yazalım” şeklinde Türk Milleti’nin kurtuluşunu ve Anadolu millî hareketinin haklılığını savunan cümlelerle sona ermektedir.

Sovyet Rusya, esas itibarıyla Anadolu içerisine yayılan bolşevik elemanları ve ajanları vasıtasıyla, “Anadolu halkını İngiliz amaç ve siyasasına karşı harekete geçirmek ve bolşevikliğe”²⁷⁸ sevgi duymalarını sağlamak istemektedir. Fakat İngilizler, Rusya’nın kendi faaliyetlerini zayıflatmayı esas alan bu amaçlarını öğrenmekte gecikmemişlerdir.

Bolşeviklik²⁷⁹ düşüncesi, Anadolu’da Yeşil Ordu Cemiyeti vasıtasıyla propaganda faaliyetine başlamıştır. Bu faaliyetleri öğrenen Harbiye Nezareti 1. 1. 1337 tarihinde Merkez Ordusu Kumandanlığı’na gönderilen bir telgrafla, Yeşil Ordu’nun teşkilâtı ve talimatını²⁸⁰ içeren beyannameleri kimin yazdığı sorulmaktadır.²⁸¹ Verilen cevapta bu beyannamelerin Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi ve Amasya’da ikâmet eden Lâtif Efendi²⁸² tarafından yazılarak²⁸³ dağıtıldığı söylenmiştir. Şeyh Servet Efendi, Anadolu halkının bugün başına gelenlerin sebebini İslâm Dini’nin temellerini unutmış olmalarında görmektedir. Ona göre, Rusya, devrimleriyle İslâm Dini’nin temel felsefesini benimsediğini göstererek başarılı olmuştur. Biz de onları örnek alarak sorunlarımızı çözebiliriz.²⁸⁴

Amasya’dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’ne²⁸⁵ 25. 1. 1337 tarihinde gönderilen bir telgrafta, Diyarbakır İstiklâl Mahkemesine tayin edilen ve bolşevik propagandası yaparak görevine giden²⁸⁶ Şeyh Servet Efendi’nin Amasya’da iki gün kalarak, Rusya’daki idarenin İslâma uygun olduğunu anlatan iki konferans verdiğinden bahsedilmektedir.²⁸⁷ Ayrıca Sivas’da da , “cihadı hilâfet hakkında” bir vaaz vererek;

²⁷⁸ Ertürk, (1975), s. 176.

²⁷⁹ Bolşeviklik hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Goloğlu, (1970), ss. 241-276.

²⁸⁰ Yeşil Ordu Talimatı için bkz.: ATASE Arşivi, K. 641, D. (44-A) 303, F. 9-1, 2, 3, 4.

²⁸¹ ATASE Arşivi, K. 641, D. (44-A) 303, F. 8.

²⁸² Lâtif Efendi’nin ismi, ATASE Arşivi, K. 641, D. (44-A) 303, F. 12’ de bu şekilde geçmesine rağmen aynı dosyanın F. 11’ inde Lütü Efendi şeklinde yazılmıştır.

²⁸³ ATASE Arşivi, K. 641, D. (44-A) 303, F. 12.

²⁸⁴ Hasan İzzettin DİNAMO, *Kutsal İsyan, Millî Kurtuluş Savaşı’nın Gerçek Hikâyesi*, C. III, 2. Baskı, İstanbul, 1969, s. 353.

²⁸⁵ Bugünkü anlamda “Genelkurmay Başkanlığı”nın karşılığıdır.

²⁸⁶ ATASE Arşivi, K. 641, D. (44-A) 303, F. 6-1.

²⁸⁷ ATASE Arşivi, K. 641, D. (44-A) 303, F. 13.

vaazında “din maskesi altında bolşevizm”²⁸⁸ den bahsetmesi, yöre halkı üzerinde kötü bir tesir bırakmıştır. Bu propagandanın, ayrıca Ankara’da bulunan bir kısım bolşevikler tarafından da para karşılığında satın alınan insanlar vasıtasıyla ²⁸⁹ daha etkili hale getirilmek istendiğini görüyoruz. Bu durum karşısında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, El-Cezire Kumandanlığına; “Mebus Şeyh Servet Efendi bazı zevatla beraber bolşevik propagandası yapmaktadır”²⁹⁰ diyerek bilgi verdikten sonra mahalli memurların bu propagandaya meydan vermemesi konusunda uyarıda bulunmaktadır.

Yeşil Ordu Cemiyeti mensupları Mustafa Kemal Paşa’nın bilgisi dışında, “adını istismara yeltenerek; bazıları, yollarının hak yolu olduğunu iddia ederek atılım ve faaliyetlerine ‘dinî’, ‘İslâmî’”²⁹¹ bir hava vermişlerdir. Trabzon’da, “ordumuzun bozulduğu Kemal Paşa Hazretlerinin esir edildiği”, Rusların kızdırılmaması gerektiği gibi propagandalarla saf, temiz, cahil insan toplulukları kandırılmaktadır. Trabzon’da kayıkcılık yapan Yahya ve arkadaşları bu olumsuz propagandanın esiri olmuşlardır. Bunlar Anadolu’ya girmeye çalışan komünistlere rehberlik etmekte ve propaganda malzemelerini yurda sokmaktadırlar.²⁹²

Yeşil Ordu Cemiyeti’nin Eskişehir şubesi üyelerinden olan Çerkes Ethem Bey’in kurduğu basımevinde, ‘*Seyyare-i Yeni Dünya*’²⁹³ isimli, açıkça bolşeviklik propagandası yapan bir ‘İslâm Bolşevik Gazetesi’ yayınlanmaya başlar. Arif Oruç Bey²⁹⁴ tarafından çıkarılan bu gazete²⁹⁵ nin bir yazarının Çerkes Ethem’le yaptığı bir mülâkatta, “Bolşevikliğin cihanı istilâ edeceğine zatıalınız kâni bulunuyor musunuz?”²⁹⁶ sorusuna Ethem Bey; “Evet. Bolşevizm cihanı istilâ edecektir. Biz onu lâıyk olduğu hisle karşılayıp kabul edersek memleket herhalde mesut olacaktır”²⁹⁷ cevabını vermiştir. Ethem Bey hatıralarında; “Moskova yoldaşları Türk ihtilâli ileri

²⁸⁸ ATASE Arşivi, K. 641, D. (44-A) 303, F. 15.

²⁸⁹ ATASE Arşivi, K. 641, D. (44-A) 303, F. 6-1.

²⁹⁰ ATASE Arşivi, K. 641, D. (44-A) 303, F. 7.

²⁹¹ Tevetoğlu, (1988), s. 219.

²⁹² ATASE Arşivi, K. 993, D. 171 / A-13, F. 41 / 1.

²⁹³ Bir Sovyet yazarı bu gazetede çıkan makaleler için; “Kominizmin, ona bir çeşit müslüman ahlâkı atfeden, ilkel ve bilinmez, fakat nisbeten dürüst yorumlarını ihtiva ediyordu” demektedir. Mete TUNÇAY, *Türkiye’de Sol Akımlar*, Ankara, 1978, s. 147; Gazete konusunda daha geniş bilgi için bkz.: Cemal ŞENER, *Çerkes Ethem Olayı*, 4. Baskı, İstanbul, 1986, ss. 71-75.

²⁹⁴ Arif Oruç Bey için bkz.: Şener, (1986), s. 71; Tunçay, (1978), s. 144.

²⁹⁵ Goloğlu, (1970), s. 271; Şener, (1986), s. 70.

²⁹⁶ Coşar, (1963), s. 127.

²⁹⁷ Coşar, (1963), s. 127; Goloğlu, (1970), s. 272; Dinamo, 8, (1970), s. 105.

gelenleri arasında daha ziyade beni emin buluyorlardı ve bu kanaatlerini açıkça ortaya koymuştlar”²⁹⁸ demek suretiyle konuyu açıklığa kavuşturmuştur. Ethem Bey’in bolşevik düşünceye ve Rusların da onun liderliğine sıcak bakmaları hususu; onun milli hareketin önemli bir siması durumunda iken birden bire millî hareketin karşısına çıkarak isyan etmesinde rol oynayan önemli etkenlerden birisi olarak değerlendirilebilirse sanırız hata olmayacaktır. Gerçekten de Ethem Bey ve kardeşleri, Yeşil Ordu Cemiyeti içinde önemli bir statüye sahip olunca, Sovyet Rusya dikkatini birdenbire onun askeri gücüne çevirmiştir.²⁹⁹

Sir H. Rumbold, 27 Kasım 1920’de Lord Curzon’a gönderdiği bir raporda; “Eğer çok şiddetle askerî harekâta geçmezsek milliyetçiler üstünlüğü ele geçirecekler, üstelik korkumuz halkın çoğunluğunu tatmin edici bolşevik prensiplerin Türkiye’ye sızmasıdır. Biz kendimizi bolşevizme karşı İslâmın koruyucusu gibi göstermeliyiz. Mümkün olduğu kadar bolşeviklikle Mustafa Kemal’in arasını açmalıyız.” demektedir. Yine aynı raporda, o, “şimdiye kadar Rusları İslâm düşmanı zanneden” İslâm dünyasının “yavaş yavaş uyanıp gerçek düşmanlarının İngiltere olduğunu anlamaya”³⁰⁰ başladıklarını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ali Fuat Paşa kendisine, Mustafa Kemal Paşa tarafından, “gelecekte Ruslarla dostluk siyasetimize bir Türk komünist fırkasının Ankara’da kurulmasının faydalı ve lüzumlu olacağını”; daha önce “Rusya’ya gönderilen ilk Murahhas Heyetimizin bildirdiğini” ve bu fikirlerinde ısrar ettiklerinin söylendiğini anlatır.³⁰¹ Bu arada Ankara Hükümeti’nin gayri resmi yayın organı olarak neşriyat yapan *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, “Tanzimatçı ruhlu taklid bir komünizmin değil, Türk ve Anadolu bünye-i ictimaiyesinin istediği hakiki ve feyyaz bir komünizmin müdafiliğini yapmayı, Türkiye’yi hakikaten bir selâmete çıkarmak için esası ve temeli addeder”³⁰² tarzındaki temel düşünceyle kamuoyunu bilgilendirmektedir.

Mustafa Kemal Paşa tarafından, “Ankara’daki bütün zararlı bolşevik cereyanlarına Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin istediği istikameti verebilmek için bir

²⁹⁸ Çerkes Ethem, *Çerkes Ethem’in Hatıraları*, Güniz Matbaası, 1962, s. 109.

²⁹⁹ Dinamo, 8, (1970), s. 100.

³⁰⁰ Erol ULUBELEN, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1982, s. 272.

³⁰¹ Cebesoy, (1953), ss. 512-513.

³⁰² *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Teşrinisani 1336-1920 / Salı, Nu: 63; Zeki SARIHAN, *Çerkes Ethem’in İhaneti*, 2. Baskı, İstanbul, 1986, s. 152.

komünist partisi”³⁰³ Hakkı Behiç Bey’e kurdurulmuştur. Durumu haber alan İngilizler, Mustafa Kemal Paşa’nın emriyle kurulan komünist partisinin tüzüğünü ele geçirerek Arapça, Urduca ve Hint dillerine çevirmişler ve Türkçe asıllarıyla birlikte sömürgelerindeki müslümanlara dağıtmışlardır. Bu belgelerle İslâm dünyasına Ankara’daki hükümeti kuran Mustafa Kemal Paşa’yı bolşevikliğin temsilcisi,³⁰⁴ Kuva-yı Milliye’yi de bolşevik bir teşkilât ³⁰⁵ olarak tanıtmışlardır. Bu davranışlarıyla müslüman kamuoyunu uluslararası platformda millî hareket aleyhine çevirmek suretiyle zayıflatma yoluna gitmişlerdir. Aslında Mustafa Kemal Paşa, bolşeviklerle işbirliğine karşıdır. Ona göre; “Bolşeviklerin Anadolu’ya girdikleri günden başlayarak mutluluğumuz, Moskova tarafından emilecektir.”³⁰⁶

İsmet Bey (İnönü), millî hareketin Rusya ile ilişkisini, “kurtuluşumuz, Sovyet Rusya ile karşılıklı şartlar içinde bir anlaşma yapmaktır. Yoksa komünist inkılâbı perdesi altında insanlık ve ahlâk dışı Sovyet esirliğinde değildir”³⁰⁷ şeklinde özetlemiştir.

Rus bolşevik cereyanını mutlak bir surette durdurmak İngiltere’nin menfaatinedir. Gayesi öncelikle Rusya’yı batıya çekmektir. Çünkü doğuya saldıracak bir bolşevik ordusu İngiltere’nin henüz temel tutturamadığı sömürgeleri ve İngiltere’yi yaşatan Hindistan’ı onun elinden koparacaktır. Doğu’da Hindistan, İran, Afganistan, Arablar ve Türkler İngiltere’nin siyasetinden zarar gören en önemli unsurlar olarak Rus bolşeviklerinin başarısından yardım beklemektedirler.³⁰⁸

İstanbul Hükümeti Ankara’nın Sovyet Rusya ile ilişki kurmasından ve Anadolu’daki bolşevik faaliyetlerden yararlanarak yeni propagandalara girişmiştir. Damat Ferit Paşa Hükümeti 8 Ağustos 1920 tarihli bildirisinde; millî hareket mensuplarının bolşeviklerden yardım istemesinin Osmanlı milletine büyük bir saygısızlık olduğu belirtildikten sonra, dine, imana söven bolşeviklerin Allah’ın ve insanların düşmanı olduğu halka duyurulmaktadır.³⁰⁹ Aslında İstanbul Hükümeti’nin

³⁰³ Ali Fuat CEBESÖY, *Moskova Hatıraları* (21. 11. 1920- 2. 6. 1922), İstanbul, 1955, s. 41.

³⁰⁴ Ertürk, (1975), s. 438.

³⁰⁵ Nail MORALI, *Mütareke’de İzmir Olayları*, Ankara, 1973, s. 19.

³⁰⁶ Şimşir, (1989), s. 140.

³⁰⁷ Goloğlu, (1970), s. 270.

³⁰⁸ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 20.

³⁰⁹ Belen, (1983), s. 221.

bolşevikliğe düşman olmasının temel dayanağı, İngiltere'nin isteği doğrultusunda bir politikanın uygulanmasından başka bir şey değildir. Yoksa Damat Ferit Paşa gibi birisi, ne Osmanlı'nın şerefine ne de dinin, imanın ayaklar altına alınmasını gözönünde tutmuştur. Çünkü Ferit Paşa, "yalnız şahsî menfaatlerinin icabını düşünen ve bunları teminden başka bir şeyi hayaline sokmayan bir adamdı."³¹⁰

Mustafa Kemal Paşa'ya İstanbul'dan gelen bir raporda;³¹¹ İstanbul'a gelen İngiliz Yüzbaşı Sulby'nin Mustafa Sabri Efendi'den İslâm Dini'nin bolşeviklik aleyhinde olduğuna dair bir fetva aldığı belirtilerek; bu fetvanın karşılığında da İngilizlerin İslâm aleminden gelecek diğer temsilcilerle birlikte Sultan-Halife'nin başkanlığında bir hilâfet meclisi teşkil edilmesine müsaade edecekleri ifade edilmiştir. Böylece Millî Mücadele Dönemi'nin en önemli savaşlarından birisini teşkil eden '**fetvalar savaşı**' da, İngilizler tarafından başlatılmış oluyordu. Hristiyan olmalarına rağmen İngilizlerin, Anadolu müslümanları üzerinde politik anlamda imtiyaz elde edebilmek için; dönemin toplumsal etkileşim açısından en başta gelen araçlarından birisi olan fetva kurumunu, şeyhülislâmlık makamını kullanarak istismar etmeye çalışması, Millî Mücadele Dönemi boyunca her zaman görebileceğimiz bir davranış yöntemidir.

Bütün zamanlar içerisinde, "İngiliz siyasetinin en büyük meziyet ve kudreti" olan "vaziyeti kavrayarak, derhal lâzım gelen tedbirleri çekinmeden almaktaki azim ve cüreti"³¹² burada da kendini göstermiştir. İngilizler, fetva yöntemiyle, İslâmiyetin, 'Bolşevik' düşünceye tamamen ters düştüğünü Anadolu insanına anlatmaya çalışmışlardır. Bu tarz propagandanın yanısıra İngiliz uçaklarının, özellikle bolşevik propagandanın yoğun olarak yapıldığı, "Trabzon, Giresun, Samsun ve İnebolu'ya bolşeviklik aleyhinde, onların Türk Azerbeycan'da yaptıkları mezalime dair beyannameler"³¹³ attığı görülmektedir.

Refik Halid, 'İttihad ve Terakki'nin Yeni Plânı'³¹⁴ başlıklı yazısında; 'Hareket-i Milliye' ve 'Bolşevizm'i, İttihad ve Terakki'yi kurtaracak iki el olarak görmektedir.

³¹⁰ Karacebe, (1940), s. 65.

³¹¹ Uluğ, (1973), s. 165.

³¹² Söylemezoğlu, (1953), s. 265.

³¹³ Nami MALKOÇ, 920 (336) *Yılının Kurtuluş Savaşları*, 107 Sayılı Askerî Mecmuanın Tarih Kısmı, İstanbul, 1937, s. 4, Dipnot: 1'den.

³¹⁴ *Alemdar*, 18 Şubat 1336-1920 / Çarşamba.

Ona göre, İttihadçılar memleket dahilinde ‘Hareket-i Milliye’, hariçte ise ‘Bolşevizme’ dayanmışlardır. İttihadçılar, Türkiye’de bolşevizmin hiç bir zaman kuvvetlenemeyeceğini bilmelerine rağmen; sadece kamuoyu ve Avrupa’yı tehdit etmek için onu bir blöf olarak kullanmaktadır.

Teâlî-i İslâm Cemiyeti³¹⁵ tarafından *Alemdar Gazetesi*’nde yapılan açıklamalarda; bolşevikliğin dine tecavüzü kendisi için bir amaç edinmesinden dolayı, İslâm Dini açısından son derece tehlikeli olduğu³¹⁶ ve bolşevik harekete karşı gelmenin, Halife’ye ve İslâma hizmet etmek anlamını³¹⁷ taşıdığı ifade edilmektedir. Ayrıca cemiyetin bolşeviklik aleyhine fetva verilmesi hususunda da aktif görev yaptığı bilinmektedir.³¹⁸ Cemiyetin yayınladığı beyannamede;³¹⁹ İslâm Dini’nin her hususta ‘İtidal’ esasına dayandığı belirtildikten ve konuyla ilgili uzun açıklamalar yapıldıktan sonra, artık İslâmın cihad anlayışının “kılıçtan kaleme intikal” ettiği belirtilmiştir. Ayrıca milli hareket mensuplarını, “Kuva-yı Bâğiye” şeklinde adlandırarak, bunların silâha sarıldıkları için yokedilmelerinin dinin bir emri olduğu ifade edilmektedir. Konu dikkatlice ele alındığında, cemiyetin İngiltere ile aynı görüşleri paylaştığını savunmak subjektif bir yargı olmayacaktır.

Mustafa Kemal Paşa, 4. 3. 1336 tarihinde 12. Kolordu Kumandanlığına yazdığı bir telgrafta; İngilizlerin millî hareketi baltalamak amacıyla tertib ettikleri “harekât-ı irticaiye”de başarılı olabilmek için, “Ferit Paşa yârânından birinin taht-ı riyasetinde bir kabinenin” iktidara gelmesinin muhtemel olduğunu³²⁰ ifade etmiştir. Bu gerçek daha bir yıl önce 1919 yılı Mart ayında Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin işbaşına geçmesinde görülmektedir. Onun iktidarında ipler tamamen İngilizlerin eline geçmiştir.³²¹ Bu

³¹⁵ Teâlî-i İslâm Cemiyeti, 18 Şubat 1919 tarihinde -İngilizlerin İstanbul’daki politikalarının bir gereği olarak- kurulmuştur. Cemiyetin mensupları; “galip silâhların arkasında bir uygarlık dehası bulunduğunu, bu deha ile İslâmiyeti birleştirmenin önemli bir ödev olduğunu” ifade ederek, İngiltere ve Yunanistan’la iyi geçinmenin gereğini dile getirmişlerdir. Bknz.: Tarık Zafer TUNAYA, *Siyasi Partiler*, C. II, İstanbul, 1986, s. 385; Pehlivanlı, (1992), s. 150.

³¹⁶ *Alemdar*, 24 Şubat 1336-1920 / Salı.

³¹⁷ *Alemdar*, 17 Şubat 1336-1920 / Salı.

³¹⁸ Malkoç, (1937), s. 39.

³¹⁹ Teâlî-i İslâm Cemiyeti’nin İkinci Beyannamesi için bknz.: Anadolu, Anadolu’nun Muhterem ve Masum Ahalisi! Teâlî-i İslâm Cemiyeti’nin İşbu Beyannamesini Nazar-ı Dikkat ve Ehemmiyetle Okuyunuz, ATASE Kütüphanesi, İstiklâl 157 Numarada kayıtlıdır; ATASE Arşivi, K. 525, D. 129, F. 1-14; Güner-Kabataş, (1990), ss. 223-227.

³²⁰ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)*, 180 Sayılı Ordu Dergisine Ek’tir, Yıl:5, Sayı: 18, Aralık 1956, Vesika No: 455, E. U. Basımevi, Ankara, 1956.

³²¹ Ulagay, (1974), s. 96.

aslında son derece normal bir sonuçtur. Çünkü, Damat Ferit'i Hükümetin başına İngilizler getirmişlerdir.³²² İngiliz Sefareti Baştercümanı Mr. Ryan, onu Türkiye'de İngiliz partisinin reisi olarak saymaktadır.³²³ Bu zat İngilizlerin âleti (oyuncağı) olması yüzünden³²⁴ Türk Milleti'nin nefretini kazanmıştır.³²⁵

Mr. Ryan,³²⁶ bir raporunda, Anadolu'daki milliyetçilerin; 'Milliyetçi ol, çünkü İslâmı kurtaracak tek yol odur. İslâma sadık ol, çünkü senin millî varlığını kurtaracak tek yol odur.' şeklinde ifade edilen iki prensibi benimsediklerini anlatır. Mr. Ryan, bunun için İngiltere'nin en doğru davranışının, "gerçek ideali din gibi davranacak çıkarıcı bir grubu, idareci olarak"³²⁷ iş başına getirmek olması gerektiği görüşünü savunmaktadır. Millî Mücadele Dönemi boyunca İngilizlerin Mr. Ryan'ın bu raporunda temel düşünce olarak belirttiği, '**gerçek ideali din gibi davranan çıkarıcı bir grubun iktidara getirilmesi**' görüşünü mücadelenin hemen her safhasında büyük bir titizlikle benimseyerek uyguladığı gözlemlenmektedir. Damat Ferit, Said Molla gibi şahıslar bunun en kolay ve tipik örneklerini teşkil etmektedir.

Millî Mücadele Dönemi boyunca İngilizler, millî hareketin "mutlak surette ve derhal ezilmesi"³²⁸ gerektiği düşüncesiyle; Yunanistan'a tam bir destekle, Güney Rusya ile Türkiye arasında kalmış devletlere her türlü yardım vaad ederek, Türkiye'ye doğu ve batıdan saldırtmak ve daha da önemlisi, "içeriden de ihanetleri ve irtica hareketlerini tahrik etmek"³²⁹ suretiyle yoğun faaliyet ve politik manevralar göstermişlerdir. Bu anlamda, "Anadolu'daki asker ve halkı tereddüde düşürmek için bol paralar vererek Anadolu'ya ajanlar"³³⁰ göndermişler ve bu ajanları vasıtasıyla "bol bol para ve altın dağıtarak ahalinin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıyı propagandalarında"³³¹ değerlendirme yolunu başarıyla uygulamışlardır.

³²² *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Nisan 1336-1920 / Cumartesi, Nu: 20.

³²³ Rey, (1945), s. 253.

³²⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Eylül 1336-1920 / Perşembe, Nu: 60.

³²⁵ Söylemezoğlu, (1939), s. 169.

³²⁶ Mr. Ryan, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinin birinci çevirmenidir. Refet Paşa onu, "amaçları uğrunda hainleri ve alçakları kullanan bir entrikacı" olarak görür. Bknz.: Şimşir, (1989), s.232.

³²⁷ Ulubelen, (1982), s. 210; Meram, (1969), ss. 232-233.

³²⁸ Ulubelen, (1982), s. 205; Meram, (1969), s. 227.

³²⁹ Cebesoy, (1955), ss. 281-282.

³³⁰ ATASE Arşivi, K. 693, D. 157, F. 260; Pehlivanlı, (1992), s. 107.

³³¹ Sahir UZEL, *İstiklâl Savaşımız Esnasında Kürtçülük Cereyanları ve Irak-Ravandiz Hareketi*, Resmi Vesaiiki Müstenit Harp Tarihi, ATASE Kütüphanesi İstiklâl 215 Numarada kayıtlı daktilo metin (Tarihsiz), s. 155.

İngilizler, odak noktasını “masum Anadolu halkı”nın oluşturduğu olumsuz propaganda faaliyetlerinde; ‘suret-i haktan’ görünerek, ülkede emniyetin kalmadığını, herşeyin bittiğini ve mücadele etmenin gereksiz olduğunu halka anlatmaya çalışmaktadır. Böylece halkı, millî mücadele hareketinden nefret ettirme düşüncesiyle kendi tarafına geçmeye zorlayarak, millî ordunun temel insan kaynaklarını da yoketme³³² çabası içine girmiştir.

İtilaf Devletleri donanmasının 13 Kasım 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi’nin bir gereği olarak İstanbul’a gelmesi, aynı zamanda yoğun bir politik propaganda döneminin de başlangıcı olmuştur. Bu dönemde İngilizler, İstanbul’a çıktıkları zaman gerek İstanbul’da gerekse Boğazlarda yerleşme isteklerini temin etmek³³³ amacına uygun olarak, kamuoyu desteğinin sağlanmasına katkıda bulunacak bir cemiyetin³³⁴ en kısa zamanda kurulması düşüncesiyle faaliyete geçmişlerdir. İngiliz Haber Alma Servisi’nin İstanbul şefi olan Papaz Frew,³³⁵ Padişah’a, “şayet bir İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurulur ve bilhassa sarıklı din adamları buraya ithal edilirse, İngiltere’yi” kazanmanın kolay olacağını ve imzalanacak antlaşmada İngiltere sayesinde “şartların oldukça hafif kaleme alınacağını telkin etmiş”tir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu’nun “İngiliz mandası altında, bütün İslâm âlemine hükmeden bir devlet olarak kalabileceğini anlatmıştır.”³³⁶ Kurulacak cemiyetin özellikle ‘**sarıklı din adamları**’nı içine alma şartı, düşünülmesi gereken önemli bir noktadır. Bu noktada Osmanlı toplum yapısını oluşturan insanların dinî inanışları ile örf ve âdetleri her türlü etkileme gücünün üzerindedir. Dolayısıyla böyle bir cemiyetin, dinî “bir maske altında faaliyete geçme(si)” toplumsal yapının etkilenmesine zemin hazırlayabilmesi açısından “daha verimli”³³⁷ olacaktır.

Sözkonusu cemiyetin kurulması için sakalı ve sarığı yanında, Sultan Abdülhamit’in Şeyhülislâmı Cemaleddin Efendi’nin kardeşi Neş’et Molla’nın oğlu³³⁸

³³² ATASE Arşivi, K. 687, D. 140, F. 1- 12, 13, 14.

³³³ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 20-2.

³³⁴ ATASE Arşivi, K. 1041, D. 395 / A-135, F. 14-1.

³³⁵ Tevetoglu, (1988), s. 15.

³³⁶ Ertürk, (1964), s. 521.

³³⁷ Ferhat BAŞDOĞAN, *Propaganda*, Ankara, 1960, s. 48.

³³⁸ Okday, (1975), s. 416; İnal, (1969), s. 2058, Dipnot: 3’ten; Bazı yazarlar Sait Molla’nın babası Neş’et Molla’nın Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi’nin kardeşi değil, yeğeni olduğunu söylemektedirler. Bknz.: İlhami SOYSAL, *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler*, İstanbul, 1985, s. 25; Tevetoglu,

olan Said Molla aday olarak seçilmiştir. Bunun üzerine Mayıs 1919 başlarında İngiliz Askerî Ateşesi, Said Molla ile bir görüşme yapar. Bu görüşmede; Molla, “İngiltere Osmanlı Devleti’nin yönetimine el koyarsa, saltanat ve hilâfetin İngilizlerin elinde bulunduğunu gören Mısır ve Hindistan müslümanlarının da İngiltere’ye dost olmanın gereğine inanacaklarını ileri sürdü.”³³⁹ Molla’nın fikirleri İstanbul Komiseri Calthorpe tarafından beğenilerek hemen İngiltere’ye iletilmiştir. Böylece kurucuları arasında Said Molla’nın da bulunduğu, “İngiliz Muhibleri Cemiyeti”nin İstanbul’da kurulduğu, yine Said Molla tarafından 23 Mayıs 1919³⁴⁰ Cuma günü belediye başkanlarına çekilen bir telgrafla bildirilmiştir.³⁴¹ Mustafa Kemal Paşa, “İngilizlere yardım edilmesinin gereği konusunda Said Molla imzasıyla” gelen bu telgrafla ilgili olarak “hükümetin ilgi derecesini ölçmek için Ferit Paşa’dan” bilgi istediğini; ancak cevap alamadığını söylemektedir.³⁴²

Beyannamesinde, İngiltere Devleti tarafından “memaliki Osmaniye’nin temini vahdet ve hukuku için” sevgi ve dostluğa dayanan bir cemiyetin “İngiliz Muhibleri Cemiyeti” namıyla teşkil edildiği³⁴³ ifade edilerek, cemiyetin adı ve gayesi hakkında bilgi verilmektedir. Halk, cemiyete “İngiliz kavm-i necibi hakkındaki muhabbetini izhar ve cemiyetin maksadına iştirak etmek arzusunda bulunanlar cemiyete dahil olabilirler” cümlesiyle davet edilmekte ve Birinci Dünya Savaşı’na katılanların cemiyete alınmadığı özellikle belirtilmektedir.³⁴⁴ Yine başka bir beyannamesinde; cemiyet vatan evlâtlarının, tam bir sadakat ve azim ile hilâfet ve saltanatın etrafında toplanmalarını ve her türlü siyasetten uzak olmalarını sağlayacak bir düşünce içindedir. Bu gaye ise vatanımız için yegâne kurtuluş yoludur,³⁴⁵ denilerek halk üzerinde

(1988), s. 139.

³³⁹ Akşin, (1983), s.238.

³⁴⁰ İstanbul’un İngilizler tarafından 16 Mart 1920 tarihinde işgal edildiği (Bknz.: Aybars, (1990), s. 379.) düşünüldüğünde, propaganda faaliyetlerine yaklaşık olarak bir yıl önce başlanarak, adeta işgalin kamuoyu gözünde olumlu bir çerçeveye oturtulmaya çalışıldığı düşüncesi akla gelebilir.

³⁴¹ Utkan KOCATÜRK, *Atatürk ve Türk Devrimi Krolonjisi 1918-1938*, Ankara, 1973, s. 33; Aslında ‘İngiliz Muhipleri Cemiyeti’ adının Londra’da kararlaştırıldığı görülmektedir. Bknz.: Cemal KUTAY, *Türk Milli Mücadelesinde Amerika*, İstanbul, 1979, s. 92.

³⁴² Atatürk, (1987), ss. 4-5; Mustafa Kemal Paşa, 26. 5. 1919 tarihinde Havza’dan vilâyetlere gönderdiği bir telgrafta, böyle şeylere kulak asılmayarak, bağımsızlık noktasının asıl düşünülmesi gereken konu olarak değerlendirilmesi gerektiğini açıklamıştır. Bknz.: *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, (1981), s. 92.

³⁴³ *İngiliz Muhibleri Cemiyeti’nin Beyanname ve Programı*, Dersaadet, Hilâl Matbaası, 1335, ss. 1-2.

³⁴⁴ *İngiliz Muhibleri Cemiyeti’nin Beyanname ve Programı*, (1335), s. 2.

³⁴⁵ *Alemdar*, 28 Mart 1336-1920 / Pazar; İngiliz Muhibleri Cemiyeti ile *Alemdar Gazetesi* arasında her

cemiyetle ilgili olumlu bir tesir bırakılmaya çalışılmaktadır. Bütün bunlara karşılık olarak, cemiyetin “asıl amacı ise, Türkiye’de İngilizler lehine bir hava yaratmak ve Amerikan taraftarlığına karşı İngiliz taraftarlığını yaymak ve benimsetmek”³⁴⁶ ten ibarettir.

Said Molla’nın, İngiliz Muhibleri Cemiyeti’ni “tam Lloyd George’un Amerika Devleti Başkanı Wilson ve Clemenceau ile birlikte, Yunanistan’ın İzmir’e asker çıkarmasını tasvip etmek suretiyle Türk Milleti’ne darbelerin en müthişini vurduğu bir zamanda”³⁴⁷ kurması; onun aynı zamanda İngiliz Haberalma Servisi’nin aylıklı bir adamı³⁴⁸ olarak “satılık ajan”³⁴⁹ olmasının da bir tarihi belgesi olabileceği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Bu aslında bizim değil, tarihin onu yargılamasından başka bir şey değildir. Kastamonu’da yayınlanan *Açıksöz Gazetesi*; “İngiliz Muhibleri Cemiyeti (denilen) fesad ocağı, İstanbul’da Cağaloğlu’nda Hasan Fehmi Paşa’nın konağında Said Molla”nın reisliğinde açılmıştır. Açılış sırasında, “Said Molla, Mehmet Ali ve Hafız İsmail irad-ı nutuk ederek İngiltere ve Fransa’nın temâdi-i ömür ve âfiyetine duahân olmuşlardır”³⁵⁰ diyerek okuyucularına, cemiyetin açılışını duyurmuştur.

Hilâfetin merkezi olan İstanbul’da müslüman olan kimselerin, İngiltere ve Fransa gibi hristiyan unsurların uzun ömürlü ve sağlıklı olmaları için dua etmeleri; dua eden bireyler açısından subjektif bir yargı olarak, bu kimselerin bundan sonraki kişisel davranışlarının ne derece güvenilir ve dürüst olacağı önyargısını da beraberinde getirmektedir. Bu düşünce boyutuna sahip olan bireylerin, Millî Mücadele Dönemi boyunca saf, temiz duygularla dinine sınıksız bağlı olan ve dininin ne olduğu bilgisine de yeterince sahip olmayan Anadolu insanı üzerindeki yıkıcı tesirlerinin ne derece büyük toplumsal sorunlar doğurabileceğini söylemek elbette zor olmayacaktır. Bu noktada suçlu aramak gerekiyorsa; yargılanması gereken ne dinin bizatihi kendisi ne de Anadolu’nun bu saf, temiz ve iyi niyetli halkıdır. İşte bu noktada toplumbilimcinin,

zaman yakın bir ilişki olduğunu görüyoruz. Cemiyet bir davetinde, “bilcümle şube reislerinin *Alemdar*’ın Babıali Caddesindeki dairesine” gelmelerini istemektedir. Bu nokta, İstanbul basınının İngiliz siyaset adamlarıyla olan yakın irtibatını göstermesi bakımından önemli bir gözlem olarak değerlendirilebilir. Bknz.: *Alemdar*, 28 Kanunevvel 1335-1919 / Pazar.

³⁴⁶ Tevetoğlu, (1988), s. 55.

³⁴⁷ Jaeschke, (1986), s. 3.

³⁴⁸ Kutay, (1979), s. 58.

³⁴⁹ Falih Rıfkı ATAY, *Çankaya -Atatürk’ün Doğumundan Ölümüne Kadar-*, İstanbul, 1980, s. 202.

³⁵⁰ *Açıksöz*, 2 Eylül 1336-1920 / Perşembe, Nu: 75.

bilimsel perspektif içinde tarihsel olayları titizlikle değerlendirerek, toplumsal hareketlilikleri sağlayan sebepleri iyi irdelemesi gerektiği düşüncesini taşıyoruz. Böylece toplumbilimci, aynı zamanda sosyolojinin objektif bakış açısına da hizmet etmiş olacaktır.

İstanbul'daki Amerikan Elçiliği'nin 10 Kasım 1919 tarihli raporuna göre; "İngiliz kilisesi din adamlarından, uzun yıllardır İstanbul'da oturan ve İngiliz Komiserliği sivil memurlarıyla yakın ilişkisi olan Rahip Frew",³⁵¹ Said Molla ile her zaman irtibat içinde olmuştur.³⁵² Aslında Frew'un Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiltere tarafından ülke menfaatleri doğrultusunda teşkilât oluşturmak üzere İstanbul'a getirilmiş olduğu bilinmektedir.³⁵³ Bu itibarla casusluk örgütü durumunda olan ³⁵⁴ İngiliz Muhibleri Cemiyeti'nin kurulmasında çok büyük bir role sahiptir.³⁵⁵ Cemiyetin başkanlığına Said Molla getirilmiş olmasına rağmen, "perde arkasında en büyük rolü Papaz Frew almıştı. Papaz çok cömertti."³⁵⁶ Said Molla, Frew'dan "aldığı büyük paralarla millî mücadele aleyhinde her türlü kötülüğü yapmaktan çekinmemiştir."³⁵⁷ Toplumun dinle ilgili davranışlara, dinî değerlere kısaca dinden kaynaklanan her türlü faaliyete karşı son derece duyarlı olması, İngiliz Muhibleri Cemiyetini bu tarz davranışlara yöneltmiştir. Bunun için, "mahalle imamları, medrese ve tekke meşayihî" para karşılığında ³⁵⁸ cemiyete sokulmaya çalışılıyordu. Osmanlı istihbarat teşkilâtı Teşkilât-ı Mahsusa'nın lider kadrosundan olan Hüsamettin ERTÜRK, "Papaz Frew'un çevirdiği fırıldakları pek güzel anlamış ve ona onun tatbik ettiği metodlarla cevap vermiş olan bu din adamlarını" hatıralarında övgüyle yad etmiştir.³⁵⁹ Ayrıca cemiyetin toplantılarının genellikle, İslâm Dini'nin müslümanlar için bayram olarak telâkki ettiği

³⁵¹ Duru, (1978), ss. 55-56.

³⁵² Gıyas YETKİN, *İçimizdeki Düşman (500 Yıldanberi Türkiye'de Papazların Gizli Faaliyetleri)*, 2. Baskı, Tertipleyen: Zeki Kaman, Ankara, 1964, s. 139.

³⁵³ Ertürk, (1975), s. 126.

³⁵⁴ Tevetoglu, (1988), s. 55.

³⁵⁵ Jean DENY, *Yeni Türkiye*, Çev.: Sencer Kodalbaş, Ankara, 1960, s. 34.

³⁵⁶ Ertürk, (1964), s. 521; İngiliz Haberalma Servisi'nin ajanı olan Papaz Frew, Anadolu'daki isyanları da teşvik ederek paraca desteklemiştir. Bknz.: Rahmi APAK, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1988, s.193.

³⁵⁷ M. Cemil ÖZGÜL, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1919-23 Nisan 1920)*, Ankara, 1989, ss. 104-105; Nurşen MAZICI, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, İstanbul, 1984, ss. 118-119.

³⁵⁸ Tevetoglu, (1988), s. 98.

³⁵⁹ Ertürk, (1964), s. 521.

ve kutsal addettiği ‘Cuma’ günleri düzenlenmesi ve bunu önceden İstanbul gazetelerinde ilân ederek³⁶⁰ duyurulması ilgi çekici bir nokta olarak göze çarpmaktadır.

Said Molla’nın Papaz Frew’a gönderdiği milli harekete karşı ihanet dolu mektupların suretleri, “Said Molla’nın evinden ve mektupların müsveddelerinin yazılı bulunduğu bir defterden aynen”³⁶¹ alınmıştır. Papaz Frew, Said Molla için, “elinden her şey gelen sarıklı dostum”³⁶² demektedir. Said Molla’nın Şeyhülislâm soyundan gelmesine ve toplumdaki dindar görüntü ve tavırlarına rağmen, zaman zaman dinî değerlere karşı son derece ilgisiz hatta saygısız bir tavır sergilediği de görülmektedir. Padişah, 7 Teşrinisani Cuma günü Said Molla’nın çıkardığı *Türkçe İstanbul Gazetesi*³⁶³ elinde olduğu halde, gazeteyi Ali Fuad Bey’e doğru uzatarak; “ ‘kadın zihniyeti’ serlevhası adı altında ve ‘kütüphanelerdeki küflü kitaplar’ diye Kütüb-i İslâmiye’yi” kötü gösteren bir bendi işaretleyerek, “neşriyat-ı vakıayı âlem-i İslâm namına halife sıfatıyla lânet ve kemal-i nefret ile protesto ediyorum” ibaresini içine alan bir tezkere hazırlanmasını çok sinirli bir şekilde istemiştir.³⁶⁴ Fakat bu tepkisine rağmen, “Sultan’ın İngiliz dotluğuna kur yapmak için kullandığı” Said Molla,³⁶⁵ birinci dereceden önemi haiz olmasından dolayı, Ferit Paşa’nın son sadaretinde Adliye Nezareti Müsteşarı olarak tayin edilmiştir.³⁶⁶ Belki de, Sultan-Halife’nin ne yapacağı konusundaki kararsızlığı ve tarihi görevini (vatani ve teb’asını Allah’ın emaneti gibi görebilme fonksiyonunu)n gereğini icra edemeyişi onun yukarıdaki ikilemi yaşamasına neden olmuştur.

Said Molla’nın millî hareketin yokedilmesi açısından önemli davranışlarından birisi de, özellikle Anadolu’daki “müslüman halkı, hristiyanlar aleyhine kışkırtıp”,³⁶⁷ “bütün cihana millî teşekkülün hristiyanları” katlettiğini yayarak müdahale vücuda

³⁶⁰ *Alemdar*, 17 Temmuz 1336-1920 / Cumartesi; *Alemdar*, 19 Ağustos 1336-1920 / Peşembe.

³⁶¹ Atatürk, I, (1982), s. 292; Oniki adet mektup için bkz.: Atatürk, I, (1982), ss. 292-300; Güngör, I, (1955), ss. 99-107; Kansu, II, (1986), ss. 473-480; Dinamo, 5, (1970), ss. 16-25; Bu mektupların on tanesinin el yazısı ile yazılmış şekli Türk Tarih Kurumu Arşivinde 600 numarada kayıtlı olarak mevcuttur.

³⁶² Tevetoglu, (1988), s. 82.

³⁶³ Said Molla’nın *Türkçe İstanbul Gazetesi*’nin “İngiliz Büyükelçiliğinden aylık 3 000 liralık destek görmekte” olduğu bilinmektedir. Bknz.: Duru, (1969), ss. 56-57; Özgül, (1989), s. 104.

³⁶⁴ Türkgeldi, (1951), ss. 251-252.

³⁶⁵ Jaeschke, (1986), s. 2.

³⁶⁶ *Alemdar*, 17 Mayıs 1336-1920 / Pazartesi.

³⁶⁷ Selâhaddin GÜNGÖR, *Atatürk’e Kafa Tutanlar*, 1. Kitap, Hadise Matbaası, 1955, s. 88.

getirme çabası idi.³⁶⁸ Mustafa Kemal Paşa, Amasya’da iken Çanakkale Mevkii Kumandanı Miralay Şevket Bey’den bu konuyu doğrular mahiyette bir telgraf alır. Bu telgrafta; “Nigehbancılar³⁶⁹ ve Hürriyet ve İtilaf, İngiliz Muhibleri Cemiyeti bir blok teşkil etmişler; blok, Ali Kemal ve Said Molla gibi eşhas da anasır-ı gayri müslimeyi Kuva-yı Milliye aleyhine tahrik ediyor”³⁷⁰ denilmektedir.

Millî Mücadele Dönemi boyunca, İngilizlerin gerek Askerî Nigehban Cemiyeti, gerekse Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın mensuplarıyla çok yakın ilişki içinde olduğu görülmektedir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti 2. Şube Müdürlüğünde görevli müstahdem ihtiyat zabiti mülâzımlarından Sedad Bey’in İngiliz casusu olması,³⁷¹ İngilizlerin resmi bir kurum içerisinde ne derece büyük bir nüfuza sahip olduğunu ve Osmanlı’nın en önemli askerî müessesesini nasıl kolayca kontrol ettiklerini göstermektedir.

Askerî Nigehban Cemiyeti teşkil edilmesinin sebebi, cemiyetin programında açıkça görülmektedir. Programa göre,³⁷² askerlik mesleğinin saf ve temiz ruhu ile yaşamak ve izzet-i nefis sahibi olmak ancak “hükümetin emir ve kumandasına tabi olmakla mümkündür. Bu hususun temini içinse Padişah’a, memlekete, dine karşı tam bir sadakat göstermek mecburiyeti bulunmaktadır. Cemiyetin merkezinin Harbiye Nezareti olması dikkat edilmesi gereken bir husustur. Ali Fuat Paşa’ya göre, bu cemiyet, “küçük rütbeli zabitanı, kumandanları aleyhine çevirmek ve ordunun milletle beraber yürütmesine mani olmak istiyordu.” Aslında bu cemiyet, “Balkan Harbi’nden evvel ordudan tardedilmiş küçük rütbeli subaylar tarafından kurulmuştu.”³⁷³ Böylece Anadolu’da yeşerip filizlenen millî hareketin en önemli unsuru olan ‘zabitan’ sınıfına fesad karıştırılarak, Anadolu hareketi yokedilmeye çalışılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, konu ile ilgili olarak; “Bu cemiyetin mevcudiyeti ve faaliyeti ordu mensuplarının

³⁶⁸ Rıza NUR, *Hayat ve Hatıratım*, C. 3, İstanbul, 1968, ss. 598-599; Tevetoğlu, (1988), s. 66.

³⁶⁹ **Askerî Nigehban Cemiyeti**; İsmail Hakkı Çopur diye “tanınan bir topçu binbaşısının hayalhanesinden doğmuş donkişotvari bir teşekküldü... Ordu ile çoktan alâkalarını kesmiş ve köşelerine çekilmiş bir takım emekli paşalarla alaylı subaylardan, tüfekçi ve kamacı ustalarından meydana getirilen bu cemiyet, orduda istikbali olmayan, yahut istikballerini kaybetmiş bulunanlar için parlak bir ümit ve emek kapısı olmuştu.” Bknz.: Göztepe, (1969), s. 125.

³⁷⁰ Kansu, II, (1986), s. 436.

³⁷¹ ATASE Arşivi, K. 993, D. 37(A-12), F. 2.

³⁷² Askerî Nigehban Cemiyeti Programı için bknz.: *Alemdar*, 7 Kanunusani 1335-1919 / Salı.

³⁷³ Cebesoy, (1953), s. 217.

asabiyetini tahrik ediyordu. Heyeti Temsiliye'ye müracaatlar başlamıştı.”³⁷⁴ demek suretiyle işin tehlikeli boyutlarını ortaya koymuştur.

Bir Kuva-yı Milliye ajanının İstanbul'dan gönderdiği rapora göre; cemiyetin asıl gayesi, Padişah'la Anadolu'nun irtibatını keserek hilâfet ve saltanatı mahvetmek ve kontrol altına almaktır.³⁷⁵ Cemiyet adeta bunu onaylarcasına; millî hareketi idare ve sevkeden zevatın ordu mensubu olamayacağını bir beyanname ile millete duyurmuş³⁷⁶ ve Padişah'a “üç bin küsur zabitan namına”³⁷⁷ bağlılıklarını dile getiren bir arziye sunmuştur.

Askerî Nigehban Cemiyeti mensubu bazı zabitlerin, İstanbul'dan bir vesika ile Anadolu'ya geçerek, oradaki olaylardan İngilizleri haberdar ettikleri anlaşılmaktadır.³⁷⁸ Yine bu zabitler ahali arasına girerek kendilerini Kuva-yı Milliye taraftarı göstermişler ve “her altı köyden bir nahiye teşkil ile (buraya) bir zabıt tayin”³⁷⁹ edilerek, bunlar vasıtasıyla Kuva-yı Milliye reislerinin vatan haini, ahlâksız ve namussuz adamlar olduğu propagandası ile ahaliyi millî hareket aleyhine çevirmeye çalışmışlardır. Bu zabitlerin Anadolu'daki faaliyetleri sırasında, daima İngilizlerle birlikte hareket ederek onlardan yardım aldıkları görülmektedir.³⁸⁰

İngilizler, “Boğazlardaki hakimiyetlerini temin etmek”³⁸¹ ve “Kuva-yı Milliye'yi dağıtmak üzere”³⁸² Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Askerî Nigehban ve Kızıl Hançerliler³⁸³ Cemiyetinden oluşan bir ‘Cemiyet-i Ahmediye’ teşkilâtını kurdumuşlardır. Daha sonra Teâlî-i İslâm Cemiyeti'nin de Anadolu'daki şubeleriyle birlikte bu yeni cemiyete iltihak ettiğini görüyoruz.³⁸⁴ İngilizler, cemiyete silâh ve mühimmat konusunda her türlü desteği sağlamışlardır.³⁸⁵ Ayrıca yine İngilizler, kurulmasını müteakiben, Cemiyet-i Ahmediye'ye ilk destek olarak beş bin Lira'dan

³⁷⁴ Atatürk, I, (1982), s. 235.

³⁷⁵ ATASE Arşivi, K. 1041, D. 395 / A-135, F. 14-2.

³⁷⁶ *Alëmdar*, 7 Temmuz 1335-1919 / Perşembe.

³⁷⁷ *Alëmdar*, 23 Eylül 1335-1919 / Salı.

³⁷⁸ ATASE Arşivi, K. 1041, D. 395 / A-135, F. 14-13.

³⁷⁹ *İzmir'e Doğru*, 10 Mart 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 40; Cebesoy, (1953), s. 299.

³⁸⁰ ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 5.

³⁸¹ Mehmet ŞEFİK, *İstiklâl harbinde 57. Tümen ve Aydın Millî Cidali*, C. III, 106 Sayılı Askerî Mecmuanın Tarih Kısmı, İstanbul, 1937, s. 93.

³⁸² *İzmir'e Doğru*, 10 Mart 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 40.

³⁸³ *Türk Dünyası*, 9 Teşrinisani 1335-1919 / Pazar, Sayı: 69.

³⁸⁴ Cebesoy, (1953), s. 298.

³⁸⁵ ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 102; F. 113.

fazla İngiliz Lira'sı yardım etmişlerdir.³⁸⁶ Öyle tahmin ediyoruz ki, ilk bakışta Hz. Muhammed'in diğer bir ismi olan "Ahmed" adını taşıyan cemiyete 'Cemiyet-i Ahmediye' denilmesiyle bu cemiyet, dinî bir şekle çekilmeye; böylece de millî harekete karşı çıkan çevrelerce yıkıcı faaliyet ve propagandalarına dinî anlamda bir meşruiyet getirilmeye çalışılmıştır. Hatta bununla da yetinilmeyerek Anadolu'da, Cemiyet-i Ahmediye yerine en azından cahil halk kesimi için daha net bir dinî muhtevayı temsil eden, '**Kuva-yı Muhammediye**' tabiri kullanılmıştır. Müteakiben cemiyet bu yeni ismiyle, "dinî bir perde altında ve ahalinin taassubundan istifade ile Kuva-yı Milliye'ye karşı cihad" ilân ederek³⁸⁷ yıkıcı faaliyetlerine başlamıştır.

Böylece İngilizler, propagandalarına yine en geçerli formülü, "inanç bildirileri"³⁸⁸ ni bularak ve Anadolu insanının en zayıf noktasına, yani tam olarak ne olduğunu, neyi ifade ettiğini bile bilemediği, ama samimi bir kalble yüzyılların getirdiği mirasla inandığı dinî değerlerine hitab ederek başlamayı hedef olarak seçmişlerdir.

İngilizlerin, Anadolu üzerinde "vahdet-i milliyemizi ihlâl ve ahaliî memleketi" birbirinin aleyhine tahrik ederek ortaya çıkacak karışıklıktan istifade ile memleketi kontrol etmek³⁸⁹ şeklinde özetleyebileceğimiz politik düşünceleri mevcuttu. Bunu uygulayabilmek amacına yardımcı olmaları için; teşkilâtlı ve resmi girişimlerin yanında bol miktarda yetişmiş ajanın da Anadolu'da görevlendirildiğini biliyoruz. Sadece yabancı uyrukluları değil, aynı zamanda Anadolu'daki yabancı işletmelerde çalışanları da ajan olarak kullanmaktadırlar.³⁹⁰ Bu ajanlar, para ile satın alınan yerli elemanlarla birlikte köylere ve ovalara kadar yayılarak³⁹¹ geniş bir propaganda ağı oluşturmuşlardır. Millî Mücadele Dönemi'nde Anadolu, adeta ajanların bir çeşit top koşturdukları ve her türlü konuda bol miktarda konuştukları bir arena haline gelmiştir.

Bu dönemdeki gözde İngiliz ajanlarından birisi de, "Hint Hilâfet Komitesi üyesi"³⁹² denilerek, Anadolu'ya gönderilen ve İngiltere tarafından okutularak yetiştirilmiş olan Hintli Mustafa Sağır³⁹³ dir. İstanbul'da bulunduğu sırada; "kuva-yı

³⁸⁶ Cebesoy, (1953), s. 299.

³⁸⁷ *İzmir'e Doğru*, 10 Mart 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 40.

³⁸⁸ Domenach, (1969), s. 64.

³⁸⁹ *HTVD*, Sayı: 18, Vesika No: 453

³⁹⁰ ATASE Arşivi, K. 1879, D. 12, F. 18; Balcıoğlu, (1991), s. 51.

³⁹¹ Erdeha, (1975), s. 147.

³⁹² Fahreddin ERDOĞAN, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, 1954, s. 281.

³⁹³ Hintli Mustaf Sağır'le ilgili geniş bilgi için bkz.: Ertürk, (1975), ss. 251-258.

milliyecilerle temas halinde, onlara bol maddi yardımda bulun”duğu gerekçesiyle tutuklanır. İngiliz uyruklu olduğundan dolayı İstanbul’daki İngiliz Komiserliğine durumu bildirilir. İngilizler de Mustafa Sağır’ın kendi ajanları olduğunu İstanbul Merkez Kumandanlığı’na söylemeleri üzerine ³⁹⁴ serbest bırakılır. Yine kamuoyunu yanıltmak amacıyla İngilizler tarafından tutuklanarak 17 gün zindanda kalır.³⁹⁵ İstanbul’da bulunduğu süre içerisinde Darülfünun öğrencileriyle çok yakın bireysel ilişkiler kurar, onlara odasının “duvarlarında sanatkârane yazılarla süslü ve Kur’an âyetleri, hadisten satırları ihtiva eden levhaları göstermiş”tir. Ayrıca evinin kapısının üzerindeki, “Türk ve Hind Uhuvveti İslâmiye Cemiyeti İstanbul Merkezi” yazılı levhayı onlara okutur. Konuşmasının sonunda da öğrencilere, “geliniz, arkadaşlar hepinizi bu cemiyete kaydedeyim, ihtiyaçlarınızı temin, noksanları ikmal edelim. Tahsil hayatınızı biraz kolaylaştıralım”³⁹⁶ diyerek onların dikkat ve sevgilerini kendi üzerine çekmeye çalışmıştır. Bu Hintlinin bütün tasvir ve ifadelerinde dinî semboller ve muhtevadan bahsederek, cemiyetin güvenini kazanmaya çalışma çabasında nasıl dinî değerlere bir vasıta olarak müracaat ettiğini böylece gözlemlemiş oluyoruz. Ayrıca evde Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa’nın fotoğraflarının da bulunması dikkat edilmesi gereken diğer önemli bir husustur.³⁹⁷ Mustafa Sağır, İstanbul’da bulunduğu süre içerisinde kendisini, Hind İslâm Hilâfet Komitesi Merkez Kurulu üyesi olarak tanıtmış ve bu sıfatla Sultan-Halife ve Veliahd Abdülmecid Efendi ile ayrı ayrı görüşmüştür. Padişah’la görüşmesinden sonra; “Sultan Vahdettin’in İngiliz siyasetine ve Britanya İmparatorluğu’nun dostluğuna birinci derecede değer ve önem verdiği”ni öğrenerek İngilizlere iletir. Bundan sonra İngilizler Sultan’a tam olarak güvenirler.³⁹⁸ Veliahd Abdülmecid Efendi’yi ise millî harekete karşı sıcak görür ve durumdan İngilizleri haberdar eder. Bunun üzerine Sultan-Halife’nin Veliahd hakkındaki düşünceleri menfi yönde değişir.³⁹⁹ Bu sırada gizlice Dürrizade Abdullah Efendi ile de görüşerek, onu Anadolu millî hareketi aleyhinde⁴⁰⁰ etkilemeye çalışmıştır. Şeyhülislâmın millî

³⁹⁴ Ertürk, (1964), ss. 270-271.

³⁹⁵ Ertürk, (1964), s. 269; Ertürk, (1975), ss. 264-265; Ergün HİÇYILMAZ, *Casusluk Örgütleri*, İstanbul, 1981, s. 135.

³⁹⁶ Ertürk, (1964), s. 268; Ertürk, (1975), s. 74; Hiçyılmaz, (1981), s. 135.

³⁹⁷ Hiçyılmaz, (1981), s. 135.

³⁹⁸ Ertürk, (1975), ss. 254-255.

³⁹⁹ Ertürk, (1964), s. 271.

⁴⁰⁰ Ertürk, (1964), ss. 268-269.

hareketin Sultan-Halife'ye karşı bir isyan olduğunu belirterek, Anadolu müslümanlarını Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına karşı harekete geçirmeye davet eden 'fetva'sının çıkarılmasında da önemli bir rol oynamıştır.

Hintli Mustafa Sağır, 28 Kasım 1920 Cuma günü artık Anadolu'ya gelmiştir. İnebolu'da bulunduğu süre içerisinde, "daima İngilizler aleyhinde müslümanlık, Türklük lehinde"⁴⁰¹ konuşarak, etrafındaki insanların kendisine inanması için gayret sarfetmiştir. Ayrıca 31 Kasım 1920'de Kastamonu'da namazdan sonra Nasrullah Camii'nde vaaz vererek,⁴⁰² halkın millî ve manevî değerlerinden de en iyi şekilde faydalanmıştır.

Mustafa Sağır'ın, İngilizler tarafından Anadolu'ya gönderilişinin asıl sebebini; özellikle askerî bürokrasinin seçkinleri durumunda olan paşalardan kimin İngiltere'nin hakiki dostu olduğunun tesbit edilmesi⁴⁰³ şeklinde değerlendiren görüşler de bulunmaktadır. Ankara'ya gelir gelmez, Mustafa Kemal Paşa'yı Büyük Millet Meclisi'ndeki başkanlık odasında ziyaret eder. Görüşme sırasında, "Hindistan'dan getirdiği üzerinde 'Lâ ilâhe illâllah Muhammed'ur-Resulullah' yazılı sancağı şerifi" vererek; Hint müslümanlarının Anadolu hareketine maddi ve manevî açıdan yardımcı olacaklarını ve kendisinin de bu işi tebliğe memur edildiğini söyler. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, ona iltifat eder ve Meclis'e alkışlar arasında takdim edilir.⁴⁰⁴

İngiliz casusu⁴⁰⁵ olduğunun anlaşılması üzerine, İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanarak, idama mahkum olur. "Lord Curzon ve Hintli Ağa Han'ın tavassutlarına rağmen"⁴⁰⁶ kalabalık bir topluluk önünde idam edilir.⁴⁰⁷ Böylece Mustafa Sağır sorunu da çözümlenmiş olur.

İngiltere'nin, Güneydoğu Anadolu'da uygulamış olduğu politikanın, aslında "**Böl ve Yönet**"⁴⁰⁸ prensibinin hayata geçirilmesinden başka bir şey olmadığı

⁴⁰¹ Peker, (1955), s. 273.

⁴⁰² Peker, (1955), s. 274.

⁴⁰³ Ertürk, (1964), s. 270.

⁴⁰⁴ Ertürk, (1964), ss. 275-276.

⁴⁰⁵ Millî Mücadele Dönemi'nde Anadolu'da İngilizler adına casusluk yapan Hintliler için bkz.: KANDEMİR, *İstiklâl Savaşında Bozguncular ve Casuslar*, ss. 128-149.

⁴⁰⁶ Arıkoğlu, (1961), s. 210; Bayur, (1973), s. 74.

⁴⁰⁷ Erdoğan, (1954), s. 281; Ertürk, (1964), ss. 287-288, 291; Ulagay, (1974), s. 134.

⁴⁰⁸ Mim Kemal ÖKE, *İngiliz Ajanı Binbaşı E. W. NOEL'in "Kürdistan Misyonu" (1919)*, İstanbul, 1989, s. 1 (Giriş'ten).

görülmektedir. İngilizlerin ‘**Kürtçülükle**’ ilgili propagandalarının temelinde; Anadolu millî hareketinin söndürülmesi ile “Musul ve Kerkük petrollerini koruyacak kukla bir Kürt Devleti”⁴⁰⁹ vücuda getirilmesi düşüncesi yatmaktadır.⁴¹⁰ Bu arada İngilizlerin Musul’la da yetinmeyerek gözlerini Diyarbakır’a da diktikleri görülmektedir. Bu bölgenin kontrolünü sağlayabilmek için;⁴¹¹ İngiltere himayesinde müstakil bir Kürdistan Devleti kurulması konusunda Damat Ferit Paşa Hükümeti ile İngiltere’nin anlaştığı görülmektedir.⁴¹²

Martin Van BRUINESSEN, Kürtler, “vilâyet yönetimleri ile olan sorunlarına, hükümete karşı giriştikleri isyanlara rağmen, Padişah’ın meşruiyetini neredeyse hiç bir zaman inkâr etmemişlerdir.” Çünkü, “Halifelğin Kürtler için çok büyük bir önemi” vardır. Müslümanlarla hristiyanların aralarındaki sorunlar “büyük bir olasılıkla Halife-Padişah’a karşı varolan bağlılık duygularını daha da güçlendirmiş”⁴¹³ tir, demek suretiyle Güneydoğu Anadolu’da yaşayan insanların yerel yönetimlerle idare merkezine (özellikle Halifelik kurumuna) olan toplumsal bakış açısını da açık bir şekilde dile getirmektedir. Bu durumu, Millî Mücadele Dönemi boyunca, bu toplumsal yapı ve tabakalarda bariz olarak gözlemlemek mümkün görünmektedir. Yine Bruinessen’e göre, Türkler ve Kürtler Sultan-Halife’ye ortak bağlılıkları sayesinde “birlikteliklerini koruyabilmişler”⁴¹⁴ dir.

⁴⁰⁹ Akyüz, (1975), s. 102; Yaşar AKBİYİK, *Millî Mücadele’de Güney Cephesi (Maraş)*, Ankara, 1990, s. 28.

⁴¹⁰ 1919 Yılı başlarında, bu düşünceye başlangıç olarak, Irak’taki Süleymaniye Sancağı’nda İngiltere himayesinde ve Şeyh Mahmud’un reisliğinde bir Kürt Beyliği’nin kurulduğunu görüyoruz. Bknz.: Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıkoglu Arşivi, Nu: 78, s. 78.

⁴¹¹ Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıkoglu Arşivi, Nu: 78, s. 78.

⁴¹² Erdeha, (1975), s. 146; Akşin, (1983), s. 590.

⁴¹³ Marti Van BRUINESSEN, “Osmancılıktan Ayrılıkçılığa: Şeyh Said Ayaklanması’nın Dinî ve Etnik Arka Plânı”, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev.: Levent Kafadar, İstanbul, 1992, s. 132.

⁴¹⁴ Bruinessen, (1992), ss. 150-151; İstanbul Hükümeti dolayısıyla Sultan-Halife’nin başlangıçta Anadolu millî hareketine “karşı mücadele vermesi” Kürtler tarafından “ciddiye alınmıyordu, çünkü genel olarak, galip müttefik güçlerin” Padişah’ı böyle davranmaya zorladıkları düşüncesi onlar tarafından kabul edilmişti. Bknz.: Bruinessen, (1992), s.151.Esas itibarıyla Kürtlerin millî harekete kazanılmasında, “esaret altında bulunan Sultan-Halife’nin” kurtarılması şeklinde cereyan eden Ankara Hükümeti politikası önemli bir rolü başarıyla icra etmiştir.Konu ile ilgili olarak aşağıdaki tarihi değerlendirmenin de fikir vermesi bakımından nakledilmesinin uygun olacağını düşünüyoruz. “Rus Ordusu Kürtlerin canını yakmakla Osmanlılara öyle hizmet etmişler, onlara karşı öyle büyük bir Kürt bağlılığının doğmasına yol açmışlardır ki, bunu Sultan Reşad da, Enver Paşa da hiç bir zaman sağlayamazdı.” Bknz.: Bazil NİKİTİN, *KÜRTLER, Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev.: Hüseyin Demirhan-Cemal Süreyya, 3. Baskı, İstanbul, 1991, s. 391.

Konu bu platformda değerlendirilirken, Bitlis Mebusu Ziya Bey 18.11.1920’de Büyük Millet Meclisi’nde şunları söylüyordu:⁴¹⁵ “Efendiler; Kürtlerin bütün siyasetleri, bütün mefkûreleri dinlerindedir.” Her şeyi din esasına dayandırırılar. “Bu meclis-i Âli -ki İslâmiyeti kurtarmağa azmetmiştir- Kürtler bu Meclis’e karşı fena fikirler besleyemezler. Bütün fena fikirler oralarda tesir görmez.” Bu sebepten, Ankara Hükümeti’nin “Halife’nin sancağı altında Türk-Kürt kardeşliği çağrıları, Kürtlerin milliyetçi çağrılarında daha fazla yankı buluyordu.”⁴¹⁶

İngiltere için, Anadolu hareketinin yokedilmesinde faydalanılabilecek hususlardan birisi de, Kürt milliyetçiliğinin gündeme getirilmesidir. Esas itibariyle, “Kürtlerin arasında, ‘İslâmcı’ veya ‘Milliyetçi’ olmak üzere iki akım(ın) hakim olduğunu” ve “İngiltere’nin ‘Milliyetçileri’ desteklemesinin daha avantajlı” olacağı görüşünün, İngilizlerin Güneydoğu’daki propaganda faaliyetleri için görevlendirilen Bnb. NOEL tarafından da savunulduğu ⁴¹⁷ bilinmektedir. Genel olarak bakıldığında Bnb. Noel’in bu düşüncesinin İngiltere’nin Kürt politikasında önemli bir merhaleyi oluşturduğunu gözlemlemek mümkündür. Çünkü, Bazil NİKİTİN’in de ifade ettiği gibi; “ulusal çıkar, Kürtlerin hayatında görece bir yer” tutmakta ve “İslâmiyete bağlılıktan daha ağır basmaktadır.”⁴¹⁸ Millî Mücadele Dönemi boyunca, işte bu bakış açısından hareket eden İngilizler, propaganda faaliyetlerinde Kürt milliyetçiliğini hemen her zaman ön plâna çıkarmışlardır.

15 nci Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti’ne gönderdiği bir raporda;⁴¹⁹ İngilizlerin, Musul ve İran’daki aşiretleri kendi maksatları için kullanmak amacıyla “müstakil bir Kürdistan teşkili sözleriyle aldatmakta ve bu suretle Türklerle Kürtler arasına ihtilâf sokarak memleketin” ve müslüman unsurların parçalanması için gayret sarfettiğini yazmaktadır. İstanbul Hükümeti’ni kontrolü altına alan İngilizler, şimdi Şark vilâyetlerinde paralar yağdırarak, özellikle bazı aşiret reislerini elde ederek propagandalarını sürdürüyordu. Böylece saf, iyi niyetli yokluklar

⁴¹⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, C. 5, 3. Baskı, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1981, s. 432.

⁴¹⁶ Bruinessen, (1992), s.144.

⁴¹⁷ Öke, (1989), s.53.

⁴¹⁸ Nikitin, (1991), ss. 391-392.

⁴¹⁹ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)*, 171 Sayılı Ordu Dergisine Ek’tir, Yıl: 3, Sayı: 9, Eylül 1954, Vesika Nu:213, E.U. Basımevi, Ankara, 1954.

içinde yaşayan halkı kandırarak müstakil Kürdistan peşinde koşturuyorlardı.⁴²⁰ Bu gayeye ulaşmak için organize edilmiş bir örgüte ihtiyaç hasıl olmuştur. Böylece Mayıs 1919'da İstanbul'da, "Kürt istiklâli fikrini doğrudan doğruya"⁴²¹ destekleyerek teşvik eden, Kürt rüesasının öncülüğünde ve İngilizlerin verdikleri paralarla teşkil edilen bir 'Kürt Teâlî Cemiyeti'⁴²² kurulmuştur.⁴²³ Cemiyetin kurucularından ve genel merkez üyelerinden olan Mevlânzade Rifat'a göre;⁴²⁴ "Kürt Teâlî Cemiyeti'nin yegâne gayesi, kahir ekseriyeti Kürt olan bu yerlerin küçük bir azınlık olan Ermenilerin hakimiyetine - her ne pahasına olursa olsun- girmesine mani olmak, Kürt milletine millî bir intibah ve inkişaf uyandırmak idi." Fakat bu genel anlamda görüntüsel bir hedef olarak görülüyordu. İngilizlerin asıl amaçları, bu cemiyetin ve diğer casusluk örgütlerinin vasıtasıyla İstanbul ve Anadolu'daki müslümanlar arasında Türklük-Kürtlük-Çerkeslik gibi millîlik propagandaları⁴²⁵ yaparak, müslüman unsurlar arasındaki birlik ve beraberliği bozmaktı.⁴²⁶

Kürt Teâlî Cemiyeti'nin aktif propagandaları neticesinde, biraraya gelen İstanbul'daki Kürt zabitlerinin Kürdistan konusunda cemiyete destek verecekleri İngiliz mahfilinde konuşulmaktadır.⁴²⁷ Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'ne girmedeği halde mebus sıfatını taşıyan "bir takım adamlar, İngilizlerin parasile milletin içerisine girip ifsadata memur edilmişlerdir"⁴²⁸ diyerek, konu hakkında Meclis'in dikkatini çekmiştir. İngilizler, cemiyetteki "Kürt aydınları ile gençlerine Bitlis, Elâzığ, Diyarbakır, Tunceli yöresindeki aşiretlerini birleştirerek" kendi hükümetlerinin "koruması altında bir Kürt hükümeti kurulacağına söz vermekte"⁴²⁹ idi. Bu arada Diyarbakır eşrafına da, verilen İngiliz paraları ile aynı konuda yöre halkı üzerinde yoğun

⁴²⁰ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 20-2; Uzel (Tarihsiz), s. 153.

⁴²¹ Ahmed Bedevi KURAN, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1956, s. 625; Erdeha, (1975), s. 146.

⁴²² Kürt Teâlî Cemiyeti hakkında geniş bilgi için bkz.: Abdülhalûk M. ÇAY, *Her Yönüyle KÜRT DOSYASI*, Ankara, 1993, ss. 371-383.

⁴²³ Ertürk, (1975), s. 187; Akbıyık, (1990), s. 28.

⁴²⁴ Mevlânzade Rifat, (1993), ss. 371-372.

⁴²⁵ İzzet ÖZTOPRAK, *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, Ankara, 1989, s. 88.

⁴²⁶ Ertürk, (1975), ss. 69-70.

⁴²⁷ ATASE Arşivi, K. 993, D. 171 / A-13. F. 64.

⁴²⁸ T.B.M.M. *Gizli Celse Zabıtları*, 1, (1985), s. 15.

⁴²⁹ Ertürk, (1975), s. 187; Hayreddin ÂBİDİN, *Tarihte Ankara-İstiklâl Harbi ve Bursa Hatıratı*, Semih Lütfi Sühulett Kütüphanesi, 1934, s. 41; Deny, (1960), s. 36. Kâzım Karabekir cemiyetin asıl hedefinin "doğu vilâyetlerinde bir Kürdistan teşkili" olduğunu söylüyordu. Bknz.: Karabekir, (1990), ss. 10-11.

bir propaganda yaptırılmakta ⁴³⁰ ve eşrafın toplumsal yapı üzerindeki nüfuzundan yararlanmaya çalışılmaktaydı. Kürtler konusundaki faaliyetlerin organize edilmesi amacıyla, bütün kolaylıkların kendisine gösterilerek, dolaştığı bölgede yardım edilmesiyle ilgili elindeki resmî belgelerle ⁴³¹ ve Kürt Teâlî Cemiyeti üyeleriyle birlikte Malatya'ya giden Binbaşı Nowel'in "Diyarbakır ve havalisinde Kürtleri istiklâle teşvik"⁴³² eden yoğun propaganda faaliyetlerini ⁴³³ görüyoruz.

Kürt Teâlî Cemiyeti'nin önemli simalarından olan Mevlânzade Rifat, "Kuzey Kürdistan vilâyetlerinde oturan Kürt ve Ermenilerin... nüfus miktarı ve yerleşim sahalarının tetkikine lüzum görül(düğünden), Kürt lisanına aşına"⁴³⁴ olan Binbaşı Nowel'in bu iş için görevlendirildiği gibi son derece sıradan bir gerekçeyi savunmaktadır. Halbuki Diyarbakır'daki 13 ncü Kolordu Kumandanı, 7 Ağustos 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta; Malatya Mutasarrıfı'nın, "İngiltere'nin himayesinde bir Kürdistan teşkili maksadıyla propaganda ve reklâm" yaptığını ve cahil aşiret reislerinin de buna iştirak ettiklerini bildirmiştir. Yine aynı telgrafta İstanbul'dan gelen Kürt Teâlî Cemiyeti üyelerinden olan, "Kamuran ve Ali isminde iki zat ile Mevlânzade Rifat Bey'in külliyetli İngiliz parasiyle propaganda için buralara gönderildiği"⁴³⁵ de belirtilerek bu cemiyetin gerçek niyeti ortaya çıkmış olmaktadır.

Kürt Teâlî Cemiyeti mensuplarının Güneydoğu Anadolu'daki, -Türkiye'nin parçalanmasını savunan Rus ve İngiliz politikasının da desteklediği- propaganda esasları özet olarak şunlardır:⁴³⁶ 1. Bölgedeki aşiret reisleri, ağalar ve şeyhlerin desteğinin sağlanarak; bunlar arasındaki mevki veya servet düşkünü olan bireylerin tespit edilerek propaganda da kullanılması, 2. Bölge halkı arasında, bölgenin toplumsal, ekonomik ve kültürel yönden geri kalışının istismar edilmesi, 3. Cemiyet mensubu sivil veya asker

⁴³⁰ ATASE Arşivi, K. 27, D. (75)-107, F. 68.

⁴³¹ *Alemdar*, 1 Teşrinisani 1335-1919 / Cumartesi.

⁴³² ATASE Arşivi, K. 96, D. (153)-344, F. 6-7, 8, 9.

⁴³³ *Alemdar*, 1 Teşrinisani 1335-1919 / Cumartesi; Uluben, (1982), s. 201; Baytok, (1970), s. 32.

⁴³⁴ Mevlânzade Rifat, (1993), s. 370; Mevlânzade Rifat, İngiliz zabiti Binbaşı NOEL'in "o zaman İstanbul'da toplanmakta olan Kürt Teâlî Cemiyeti'nin Kürdistan hülyalarıyla gözleri ve vicdanları bulanmış olan azası tarafından adeta gökten inmiş mabut sayıldığı"nı söylemiştir. Bu sözleriyle Mevlânzade bir çelişki içerisine girmiştir. Bknz.: Mevlânzade Rifat, (1993), s. 374.

⁴³⁵ *HTVD*, 172 Sayılı Ordu Dergisine Ek'tir, Yıl:3, Sayı:10; Aralık 1954, Vesika Nu:233, E.U. Basım-evi, Ankara, 1954.

⁴³⁶ Çay, (1993), s. 374.

bürokratların yüksek nüfuzlarından istifade edilmesi, 4. 1917-1920 yıllarının siyasal bunalımından yararlanılmasıdır. Cemiyetin millî hareket karşıtı fikirlerinin, Damat Ferit'in bazı Kürt bölgelerine, Kürt eşrafından valiler atayarak, desteklendiğini görüyoruz.⁴³⁷ Bu amaca uygun olarak görevlendirilen Elaziz Valisi ve Malatya Mutasarrıfı, Kürt Beyleri ile aşiret reislerini müstakil bir Kürdistan vaadi ile kendi taraflarına çekme faaliyeti içerisine girmişlerdir.⁴³⁸ Ayrıca “bölgelerindeki hoca ve şeyhlerle de görüşerek”, Ankara Hükümeti'nin iktidarı ele geçirmesi durumunda, “dinin ve şeriatın kalkacağını”⁴³⁹ söyleyerek onları kazanmanın, bölge halkının kazanılması anlamına geldiği noktasından hareket edilmiştir.

Millî Mücadele Dönemi'nde, Kürt unsurların millî duygularını istismara yeltenenlerden birisi de **Ermeniler**'dir. Zaman zaman Ermeni reislerinin, Kürt aşiret reislerine mektup yazarak millî harekete karşı birlikte hareket etmeyi teklif ettiği görülmektedir. Ancak Ermenilere, hemen her defasında, Ermenilerin müslümanlara yaptıkları mezalimin henüz unutulmadığı ve hiç bir Kürt müslümanın Ermenilerle birlikte hareket etmeyecekleri cevabı verilmiştir.⁴⁴⁰ Ayrıca bu düşüncüyü desteklemek üzere İngilizlerin, Kürtlerle Ermenilerin kardeş olduklarını iddia eden propagandasının da yaygın bir şekilde yapıldığı⁴⁴¹ görülmektedir.

İngilizler, 1919 yılında Diyarbakır'da bir Kürt Klübü kurmuşlardır.⁴⁴² Bu arada Bnb. Nowel'in direktiflerine uygun olarak ve “İngiliz himayesi altında bir Kürdistan teşkil”⁴⁴³ etmek gayesiyle bu klüp tarafından Diyarbakır'da bir toplantı yapılır. Ancak Kürt Teâlî Cemiyeti'nin faaliyetlerinin bir uzantısı olan bu faaliyet halktan destek görmemiş, cemiyet mensuplarına bilâkis kötü gözle bakılmıştır.⁴⁴⁴ Amerikan Elçiliği'nin 30 Eylül 1919 tarihli raporunda;⁴⁴⁵ Bnb. Noel ile birlikte bazı Kürtlerin, Kürtleri ayaklandırmaya çalıştıkları bildirilmiştir. Kürt Teâlî Cemiyeti'nin, Sait Molla

⁴³⁷ Akşin, (1983), s. 590.

⁴³⁸ Ertürk, (1964), s. 253.

⁴³⁹ Kenan ESENGİN, *Kürtçülük Sorunu*, İstanbul, 1976, s. 104.

⁴⁴⁰ *İzmir'e Doğru*, 20 Teşrinisani 1335-1919 / Perşembe, Nu: 2.

⁴⁴¹ Veysel ÜNÜVAR, *İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921*, İstanbul, 1948, s. 3.

⁴⁴² Vedat ŞADİLLİLİ, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, C. 1, Ankara, 1980, s. 163.

⁴⁴³ ATASE Arşivi, K. 316, Defter No: H-13, 13.Kolordu Harp Ceridesi, 14 Haziran 335: 24 Haziran 335, Karargah: Diyarbakır, Cildi: 18, F. 3-1.

⁴⁴⁴ Çay, (1993), s. 373.

⁴⁴⁵ Duru, (1978), ss. 47-48.

aracılığıyla İngiliz Muhipleri Cemiyeti ile çok yakın bir ilişki⁴⁴⁶ içinde çalıştığı görülmektedir.

İngilizler, Kürt lider ve şeyhlerine, Mustafa Kemal Paşa'yı yakalamaları halinde, Kürt Devleti kurmalarına yardım edeceklerini söylemişler, ancak bu konudaki teklif itibar görmemiş⁴⁴⁷ ve bu öneriye yanaşmamışlardır. Binbaşı Noel, Lawrens'in Arabistan'da yaptığını Doğu Anadolu'da Kürtler için yapmak istiyordu.⁴⁴⁸ Faaliyetlerinde o bölgedeki "dinî, millî asabiyet ile tanınan bazı Kürt aşiretleri(nin) reislerini kâh fazlaca para vermek, kâh cebir ve şiddet göstermek suretiyle elde etme"⁴⁴⁹ ye çalışmaktadır. Aslında İngilizler, propaganda faaliyetlerinde cahil halk kesiminin kitle olarak oluşturduğu, bireylerin tek başlarına doğru ya da yanlış bile olsa herhangi bir konuda fikir yürütemedikleri bir toplumsal yapının hakim olduğu ortamı iyi değerlendirmişlerdir. Bu toplumsal yapıdaki, "basit insanların zekâsı gözlerindedir." Bu "halk tabakası duyumları izler. Bir şey hoşuna gidiyorsa, benimser onu; o şey gerçekte kötü bile olsa".⁴⁵⁰ İşte İngilizler, böyle bir toplumsal yapıyı kolayca etüd ederek, onların beğenisini kazanan sempatik baktıkları her malzemeyi değerlendirmişler ve halk üzerinde ya doğrudan ya da -genellikle baş vurdukları gibi- liderleri (şeyh, aşiret reisi v.s.) vasıtasıyla hakimiyet kurmaya çalışmışlardır. Güstave Le Bon'un da ifade ettiği gibi, "kitlelerin kanaatleri körü körüne itaat, korkunç hoşgörmezlik, dinî hislere bağlı şiddetli propaganda ihtiyacını taşır."⁴⁵¹ Bu ihtiyacı gören İngilizler, bütün Anadolu'da hiç bir masraftan kaçınmayarak, Anadolu millî hareketinin yok edilmesi uğruna yukarıda da geniş örneklerle açıklamaya çalışıldığı gibi yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir.

İngilizlerin Anadolu'yu parçalamak için giriştiği yoğun faaliyetleri; subjektif bir yargı olarak değerlendirilme tehlikesini de göze alarak ifade ediyoruz ki, basiretsiz, olaylara sadece kendi kişisel menfaatleri açısından bakabilen belki de Türk Tarihinin en kişiliksiz, bilgisiz ve kabiliyetsiz bir devlet adamı olan Ferit Paşa unsuru da eklenince, toplumsal yapının ve içinde bulunan ekonomik sıkıntıların çileden çıkardığı Anadolu

⁴⁴⁶ Uzel, (Tarihsiz), s. 42, 44; Öke, (1989), s. 18.

⁴⁴⁷ Ertürk, (1975), s. 187.

⁴⁴⁸ Erdeha, (1975), s. 130; Ulubelen, (1982), s. 193; Uzel, (Tarihsiz), s. 44; Hiçyılmaz; (1981), s.23.

⁴⁴⁹ Tayyib GÖKBİLGİN, *Millî Mücadele Başlarken*, Birinci Kitap, Ankara, 1959, s. 133.

⁴⁵⁰ Nikitin, (1991), ss. 391-392.

⁴⁵¹ Le Bon, (1976), s.79.

insanı ile devletin bürokratik yapısı, tarihsel niteliklerini âdeta kaybetme noktasına gelmiştir. Hatta çok ilginç bir örnektir ki; Damat Ferit 1920 yılında, sırf Anadolu millî hareketi ile hareketin dinamik liderini yok edebilmek için İngilizlere kendi teb'ası üzerinde âdeta kumar oynamayı teklif etmiştir. İngilizlere mâdem ki, “Mustafa Kemal'den nefret ediyorsunuz... O halde birlikte Kürtleri Mustafa Kemal aleyhine kullanalım”⁴⁵² teklifinde bulunmuş ve ona bu görüş için teşekkür edilmesine rağmen kabul görmemiştir.⁴⁵³

Anadolu insanı, içinde bulunduğu her türlü imkânsızlığa katlanarak, üzerinde oynanan her türlü oyuna rağmen bu yoğun, yıkıcı propaganda faaliyetlerine karşı koymasını bilmiş ve Kuva-yı Milliye Cephesi'ndeki yerini almıştır. Böylece kurtuluş mücadelesinde savaşın, ancak kendisi sayesinde kazanılabileceği düşüncesinden hareket ederek, kendi geleceğini yine kendisi hazırlama yolunu tercih etmiştir.

⁴⁵² Jaeschke, (1986), ss. 144-145; Ulubelen, (1982), s. 265.

⁴⁵³ Jaeschke, (1986), s. 155.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUVA-YI MİLLİYE HAREKETİ

'**Kuva-yı Milliye**' tabiri, Millî Mücadele Dönemi boyunca hem 'Millî Kuvvetler' (Milis Kuvvetleri) hem de millî mücadeleyi bir bütün olarak kapsayan bir ifade anlamında¹ kullanılmıştır. Bu tabir, Kurtuluş Savaşı'nın bütün gücünü ve başarısını adeta vücuda getiren bir ruhun tanımı olmuştur. Bu şekliyle 'Kuva-yı Milliye', "kısa zaman içinde bir ruh, bir duygu, bir inanış, bir ümid ve hürriyet mihrabı"² haline gelmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle; "millet orduya kendi içinden teslim ettiği efradını; düşman tecavüzüne maruz kalan mıntıkaların müdafaasına, düşman tasallutuna uğrayan kardeşlerinin hayatının muhafazasına memur etmeğe mecbur olmuştu. İşte buna **Kuva-yı Milliye** diyoruz."³ Aydın ve Menteşe Havalisi Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı olan Demirci Efe ise, 14 Mart 1920 tarihinde Nazilli'de yayınladığı bir beyannamede 'Kuva-yı Milliye'yi şöyle açıklamaktadır:⁴ "Yunanlıların şenaatleri ve cinayetleri karşısında siz bizim yerimizde olsa idiniz, ne yapar idiniz, silâhınıza sarılmaz mıydınız. İşte kıyam yaptığımız vazife-i zatiye ve millîye budur. Ve bize de Kuva-yı Milliye ismi verilmiştir."

Anadolu ihtilâlini harekete getiren kuvvet, 'Kuva-yı Milliye'dir. Bu ruhun özelliği, "ferdî menfaatler yerine millî menfaatlerin geçmesi."⁵ Daha hamasî bir ifadeyle Kuva-yı Milliye, "imanlı bir mefkûrenin galeyanlı anlarıdır."⁶ Millî Mücadele'ye taraftar olarak, harekete katılan her bireye de '**Kuva-yı Milliyeci**' veya kısaca 'Millîci'⁷ denilmektedir. Diğer bir ifadeyle, 'Kuva-yı Milliyeci', "hiç bir resmî makamdan emir almadan, yalnız maşeri vicdanından emir alan Hürriyet ve İstiklâl

¹ Selek, I, (1987), s. 118; Çay-Kalafat, (1990), s.7.

² Ali Rıza ÖGE, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları*, Bursa, 1957, s. 5.

³ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, I, (1985), s. 6.

⁴ *İzmir'e Doğru*, 17 Mart 1336-1920/Çarşamba, Nu. 43; *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Haziran 1336-1920/Perşembe, Nu. 39.

⁵ Şapolyo, (1975), s. 79.

⁶ Enver Behnan ŞAPOLYO, *Kuva-yı Milliye Tarihi (Gerillâ)*, Ankara, 1957, s. 7.

⁷ Selek, I, (1987), s. 118; Çay-Kalafat, (1990), s. 7.

mücahitlerinin adıdır.”⁸ Bu hareket, “bir hayat ve memat cidalı”⁹ olup, “istiklâli vatan ve şerefi dinimiz için kabul”¹⁰ edilen bir savaşın adıdır.

Kuva-yı Milliye kavramını, Millî Mücadele Dönemi içerisinde, hem bir teşkilâtlanma hem de bir halk hareketi şeklinde ¹¹ ele almanın uygun bir fikir olduğunu düşünüyoruz. 29 Kasım 1918’de İstanbul’da, millî cepheyi teşkil eden siyasî bir grubun kendisine ‘Millî Kongre’ adını vermesi¹² hareketin ilk teşkilâtlanma safhasını ifade etmektedir. Selek’e göre,¹³ bu kongre, “kuva-yı milliye deyimini kullanan ilk siyasî teşekkül” olup, mensuplarının çoğu sonradan Anadolu millî hareketine katılmışlardır. ‘Millî Kongre’nin kuruluşunda ‘Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti’ ve cemiyetin başkanı olan Göz Doktoru Esat Paşa’nın rol oynaması ise, millî hareketin çıkış noktasında ‘asker’ kaynaklı olan bireylerin ‘hareket ettirici güç’ olarak belirlediğini açıklaması bakımından önemlidir. Mustafa Kemal Paşa, Kuva-yı Milliye hareketinin, “bütün memlekette ve memleketin en ücra köşelerinde bile vücuda gelmiş doğrudan doğruya kanunî ve medenî bir teşkilât” olarak “Müdafaa-i Hukuk”¹⁴ Cemiyetleri adıyla örgütlendiğini söylemektedir.

Kuva-yı Milliye hareketinin içinde her meslekten ve kültürden insan yer almıştır. Hareketin aslında en kuvvetli tarafı bir “**halk hareketi**”¹⁵ olmasıdır. Hiçbir tesir ve yaptırım altında kalmadan, milletin tamamen kendi eseri olan ¹⁶ bu hareket gücünü ve meşruiyetini yine buradan almaktadır.¹⁷ Anadolu insanının büyük bir kısmının, toplumbilimsel anlamda bir bütün olarak harekete katılması, onların ‘aklı-selim’e sahip olmasının da bir işaretidir. Çünkü Berger’in söylediği gibi,¹⁸ “Toplumdan ayrı kalmak ferdi tek başına başedemeyeceği çok sayıda tehlikeye maruz bırakır. Daha

⁸ Şapolyo, (1957), s. 7.

⁹ Armstrong, (1928), s. 91.

¹⁰ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. II, 17 Mart 1337 (1921) - 25 Şubat 1338 (1922), T. İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, s. 481.

¹¹ Şevket Süreyya AYDEMİR, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, 2. Cilt, (1919-1922), 9. Baskı, İstanbul, 1983, s. 141.

¹² Selek, I, (1987), s. 96.

¹³ Selek, I, (1987), s. 98.

¹⁴ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 6.

¹⁵ İnönü, I, (1985), s. 209; Şapolyo, (1957), s. 7.

¹⁶ Atatürk, I, (1982), s. 155; Cebesoy, (1953), s. 41; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 7; Cevdet Kerim, (1927), s. 3.

¹⁷ *İzmir’e Doğru*, 25 Nisan 1336-1920 / Pazar, Nu: 56.

¹⁸ Berger, (1993), s. 52.

aşırı bir durumda ise, neredeyse yokolma tehlikesine iter.” “Toplum içerisinde olmak demek ‘aklı başında’ olmak demektir.” Anadolu insanı bir bütün olarak harekete katılmakla, aynı zamanda yokolmaktan da kendisini kurtarmasını bilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, 22 Haziran 1919 tarihinde Amasya’da bütün askerî ve sivil erkâna yazdığı bir tâimimle Kuva-yı Milliye’nin fikri temellerini ¹⁹ atmıştır. Aynı zamanda hareketin ilk basamağı olan ²⁰ bu Tâimim’in önemli hususları şunlardır: 1. Vatanın bütünlüğü, milletin istiklâli tehlikededir. 2. Hükümet merkezinin görevini yapamaması, milletin aşağılanması sağlamaktadır. 3. “Milletin istiklâlini yine milletin kesin kararı ve direnişi kurtaracaktır.” Musevî Hahambaşı Hayım Efendi, yabancı gazetecilere Anadolu’daki hareketle ilgili olarak, “Mustafa Kemal Paşa tarafından icra edilen hareket-i milliye bir hakikattir.” Bütün Anadolu Türk ahalisi kendisiyle beraberdir,²¹ şeklinde demeç vermiş ve hareketin kitleler tarafından kabul edilmiş olan toplumsal yapısına işaret etmiştir. Hareketin askerî liderlerinden olan Ali Fuat Paşa da, Türk Milleti’nin harekete katılımı konusunda şunları söylemiştir: “Bu ölüm kalım mücadelesinde akli başında, vatanperver her Türk, evvel veya sonra üzerine düşen vazifeyi ya yapmış, yahut yapmaya çalışmıştır.”²² Kuva-yı Milliye hareketi içerisinde genel olarak Kürtler de, Türklerle birlikte “dinî, ilmî, ictimâî, iktisadî sebepler dolayısıyla”²³ tek vücut olarak hareket etmişlerdir.

Böylece Millî Mücadele Dönemi’nde, “vatan, millet ve devlet mefhumlarının efradın fikir, his ve iradeleri üzerinde vücuda getirdiği birlik mefkûresi... millî şuur(u)”²⁴ meydana getirerek hareketin, “din ve vatanın temini, selâmeti için ihtiyar olunan müdafaai meşruai milliye”²⁵ şeklinde ve ‘Kuva-yı Milliye’ adıyla ortaya çıkmasını sağlamıştır. “Önemli olan kudret vasıtalarına sahip olmaktan çok geleceğe olan inanç”²⁶ tır. İşte Anadolu insanı bu inanç sayesinde “kudret ile

¹⁹ (Yayına Hazırlayan) Bekir Sıtkı BAYKAL, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, Ankara, 1969, s. XI (Afet İnan’ın Önsözü’nden).

²⁰ Yaşar KALAFAT, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Ankara, 1992, s. 11.

²¹ Akyüz, (1975), s. 57; Mim Kemal ÖKE, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, 2. Baskı, İstanbul, 1991, s. 445.

²² Cebesoy, (1953), s. 41.

²³ *Türk Dünyası*, 23 Kanunevvel 1335-1919 / Salı, Sayı: 22.

²⁴ Kazancıyef, *Harp Psikolojisi*, Çev.: Osman Nuri Balkanlı, İstanbul, 1944, s. 3.

²⁵ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, II, (1940), s. 22.

²⁶ Hoffer, (1978), s. 21.

desteklenme(miş)”²⁷ olduğu halde, askerî teçhizat bakımından kendisinden çok daha güçlü milletlerin orduları karşısında başarılı olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri eski Başkan Yardımcısı Humprey’in; “Barutun icadından sonra en tehlikeli silâh, MİLLÎ KURTULUŞ SAVAŞLARIDIR”²⁸ cümlesi bu gerçeği dile getirmektedir.

Kurtuluş Savaşı, “İntihar eden ‘Anka’ ’nın külleri arasında yeni bir benlik arayışının ilk aşaması” olarak, “güçlü ve gerçekçi bir temelde” başlamıştır. Bu gerçekçi temel, Anadolu insanının İstanbul’a seslenişinde kendisini göstermektedir: “Benim ilmim yok, fakat aklı selimim var. Benim topum yok, fakat azim ve imanım var.” Anadolu bu seslenişe bir cevap bulamayınca da; “Mâdem ki, yaptığımız şeyin manasını” bilmiyorsunuz, o halde susunuz ve sonuna kadar sesinizi çıkarmayınız,²⁹ diyerek serzenişte bulunmuştur. Kısaca ifade etmek gerekirse, Kuva-yı Milliye hareketi, Mondros Mütarekesi’nin memleket üzerindeki işgalci ve zulüm dolu uygulamasının bir sonucu olarak toplumsal “bir ihtiyaçtan doğmuştur.”³⁰

A. HAREKETİN DOĞMASINI SAĞLAYAN FAKTÖRLER

Kuva-yı Milliye hareketi, Anadolu insanının toplumbilimsel anlamda, “kendi içindeki dinamizmi(ni) ifade eden”³¹ bir toplumsal hareketliliğin (mobilité) sonucu olarak ortaya çıkmıştır. “Geniş halk kitlelerinin ortaklaşa sahip olduklarını hissettikleri bir problemin (işgaller sonucu görülen zulüm ve işkence) kollektif bir tarzda çözümlenmesi anlamını”³² ifade eden bu toplumsal hareketlilik, toplumsal yapıyı oluşturan bireylerin kendilerinin geliştirdiği bir davranış tarzıdır. Bireysel anlamda, millî hareketi benimseyen bu tür bir davranış gösterilmesinin, “hem fiziksel ve toplumsal çevreden, hem de insanın içinden gelen nedenleri”³³ bulunmaktadır.

Bu nedenlerin başında, İzmir’in 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanistan tarafından işgal edilmesi gelmektedir.³⁴ İşgalin gerçekleşmesini müteakiben hareketin, toplumsal

²⁷ Hoffer, (1978), s. 22.

²⁸ Erol TOY, *Türk Gerillâ Tarihi*, İstanbul, 1970, s. 7.

²⁹ Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU, *Ergenekon (Millî Mücadele Yazıları)*, Ankara, 1981, s. 159.

³⁰ Söylemezoğlu, (1953), s. 368.

³¹ Âmiran KURTKAN, *Genel Sosyoloji*, İstanbul, 1976, s. 284.

³² Türkdoğan, (1988), s. 46.

³³ Feriha BAYMUR, *Genel Psikoloji*, 3. Baskı, İstanbul, 1976, s. 63.

³⁴ Karpas, (1985), s. 388; Bıykoğlu, I, (1981), s. 107; İhsan ILGAR (Derleyen), *Mütareke’de Yerli ve Yabancı Basın*, Kervan Yayınları, (B.Y.Y.), s. 155.

anlamda fikrî temeli doğmuştur. Bu fikrî temelin, bireysel anlamda Mustafa Kemal Paşa tarafından 15 Mayıs 1919'da Erkân-ı Harbiye'de Cevat Paşa (Çobanlı) ve Fevzi Paşalara açıklanarak gündeme getirildiğini³⁵ görüyoruz. “Yunan birliklerinin İzmir ve bölgesine girmeleri Türkiye’de büyük bir infial”³⁶ yaratmıştır. “Ağır bir psikoloji hatası”³⁷ olan İzmir’e asker çıkartılması, Yunan Hükümeti için “hem siyasî hem de askerî açıdan bir gaf ” olarak görülmektedir. “Bu çıkartma Türk milliyetçiliğinin kıvılcımlarını bir aleve dönüştürmüş, Mustafa Kemal’e şans kapılarını”³⁸ arkasına kadar açmıştır. Yine “Mustafa Kemal’in temsil ettiği vatanseverlik davasına karşın derin sempati”³⁹ doğurarak, millî hareketin cazibe kazanmasında önemli bir rolü üstlenmiştir.⁴⁰

İzmir’in işgal edilmesi sırasında, Ali Nadir Paşa’nın halkın gözü önünde bir Yunan askeri tarafından tokatlanması⁴¹ ahali üzerinde kötü bir tesir bırakmıştır. İşgalin başlaması üzerine, İzmir’de “mahallerden ve camii şeriflerden istifade ile teşkilâtın başlatılmasına “ karar verilerek ‘Teşkilât-ı Milliye’ adıyla “tekmili Garbi Anadolu’ya şamil bir teşkilât vücuda getiril”⁴²miştir. Böylece Batı Anadolu millî hareketinin, toplumsal bir teşkilâtlanma olarak ilk temeli de atılmıştır. **İzmir Reddi İlhak Cemiyeti**, “İzmir elden gidiyor” anlamına gelen telgraflarla bütün vilâyet, sancak, kaza ve nahiye belediye riyasetlerine, İzmir ve havalisinin Yunan kuvvetlerince işgal edilmekte olduğunu⁴³ bildirmiştir.

İşgalin öğrenilmesi üzerine, İstanbul’da ve memleketin her yerinde yapılan büyük mitingler⁴⁴ ve Anadolu’dan İstanbul Hükümeti ile İtilaf Devletleri

³⁵ “...Fevzi Paşa’nın anlattığına göre, Anadolu’da bir ‘Millî İdare’ kurulması konusu üzerine konuşurlarken gelip bu görüşmeye katılan Mustafa Kemal Paşa, ‘Ben zaten bunun için Anadolu’ya gidiyorum.’ demiş ve üç kumandan bu hususta anlaşmışlardır.” Bknz.: Bıykoğlu, I, (1981), s. 35.

³⁶ Karpas, (1959), s. 32.

³⁷ Deny, (1960), s. 37.

³⁸ Alexandr Anastasius PALLIS, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, Çev.: Orhan Azizoğlu, İstanbul, 1995, s. 34.

³⁹ Jaeschke, (1986), s. 160.

⁴⁰ *Ferik Nurettin Paşa Hazretleri’nin İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi Hazretleri’ne Yazdıkları Mektup*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1341, s. 8.

⁴¹ ATASE Arşivi, K. 27, D. (75)-107, F. 7.

⁴² Ferik Nurettin Paşa, (1341), s. 6.

⁴³ Jaeschke, (1986), s. 79; Bu telgraf *Hadisat Gazetesi*’nin 19 Mayıs 1335-1919 / Pazartesi tarihli nüshasında yayınlanmıştır.

⁴⁴ **16 Mayıs 1919 / Cuma Kastamonu Mitingi** (Peker, (1955), s. 29); **18 Mayıs 1919 / Pazar günü Darülfünun’da** heyecanlı bir toplantı yapılmıştır. (Bknz.: Kemal ARIBURNU, *Millî Mücadele’de İstanbul Mitingleri*, Ankara, 1951, s. 5.); **19 Mayıs 1919 / Pazartesi Fatih Mitingi**, (Söylemezoğlu,

mümessillerine gönderilen protesto telgrafları⁴⁵ vasıtasıyla işgal hareketi şiddetle kınanmıştır. İşgal sırasında, “başını kaldıramayacak derecede bitkin”⁴⁶ olan Anadolu; işgalle birlikte “bağrına zehirli bir ok(un)”⁴⁷ saplandığını bütün toplumsal kurumlarıyla birlikte hissetmiştir. “Birbirinden ayrı binlerce kişi”, “...millî bir vak’anın tesiriyle biraraya gelerek psikolojik bir kitle”⁴⁸ halinde adeta isyan etmişlerdir. “Hayal kırıklığına uğramış” olan halkta “beraberlik ve fedakârlık eğilimleri kendiliğinden”⁴⁹ doğmuştur. Anadolu’nun bu durumunu çok iyi gören Mustafa Kemal Paşa, 20 Mayıs 1919’da 9 ncü Ordu Kıttaatı Müfettişi sıfatıyla Sadarete gönderdiği telgrafta,⁵⁰ Yunanlıların İzmir’i işgal etmelerini millet ve ordunun kesinlikle kabul etmeyeceğini açıkça bildirmektedir.

İzmir’in işgaline tepki olarak yapılan mitinglerin en tesirlisi,⁵¹ 23 Mayıs 1919 Cuma günü Sultanahmet Meydanı’nda yapılan mitingdir. Ali Fuat Paşa bu mitingin, “bütün Anadolu’da derin ve müsbet tesirler uyandır”⁵² dığını söylemektedir. Galip Kemali Bey,⁵³ “Ulucami’nin kapısı önünde siyah kumaşlarla kapalı yüksek bir kürsü kuruldu, altı minareden siyah örtüler sarkıtılmıştı, üzerine. ‘İzmir Türkündür, Türk kalacaktır’ yazılı siyah bayraklar bütün cemaate hüznle karışık bir korkunç asabiyet

(1939), s. 106; Ertürk, (1964), ss. 319-323; Coşar, (1963), ss. 5-6; Arıburnu, (1951), ss. 12-19; Şapolyo, (1968), s. 17; Fevziye Abdullah TANSEL, *İstiklâl Harbinde Mücahit Kadınlarımız*, Ankara, 1988, s. 21.); **20 Mayıs 1919 / Salı Üsküdar Doğancılar Mitingi**, (Ömer Sami COŞAR, *İstiklâl Savaşı Gazetesi*, C. I, 21 Mayıs 1919 / Salı, Milliyet Gazetesi Yayını; Arıburnu, (1951), ss. 21-23); **22 Mayıs 1919 / Perşembe Kadıköy Mitingi**, (Coşar, I, (1919), 23 Mayıs 1919 / Cuma; Arıburnu, (1951), ss. 32-36); **23 Mayıs 1919 / Cuma Sultanahmet Mitingi**, (Söylemezoğlu, (1939), ss. 107-108; Halide Edip ADIVAR, *Ateşten Gömlek*, 11. Baskı, İstanbul, 1973, s. 31; Cebesoy, (1953), ss. 63-64; Gökbiçgin, I, (1959), ss. 89-90; *Alemdar*, 24 Mayıs 1335-1919 / Cumartesi; Arıburnu, (1951), ss. 37-48; Şapolyo, (1968), ss. 27-31); **27 Mayıs 1919 / Salı Sultanahmet Mitingi**, (İlyas Sami KALKAVANOĞLU, *Millî Mücadele Hatıralarım*, İstanbul, 1957, ss. 8-9; Arıburnu, (1951), ss. 54-56.); **28 Kasım 1919 / Cuma Balıkesir Mitingi**, (*İzmir’e Doğru*, 30 Teşrinisani 1335-1919 / Pazar, Nu: 5; Kâmil SU, *Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı*, Ankara, 1984, ss. 110-111.).

⁴⁵ *Alemdar*, 18 Mayıs 1335-1919 / Pazar; *Alemdar*, 19 Mayıs 1919 / Pazartesi; *Alemdar*, 20 Mayıs 1919 / Salı; *Alemdar*, 22 Mayıs 1919 / Perşembe; *Alemdar*, 23 Mayıs 1919 / Cuma; *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, Sayı: 7 (Nisan 1968, ss. 20-23), Sayı: 9 (Haziran 1968, ss. 9-10), Sayı: 10 (Temmuz 1968, ss. 22-25), Sayı: 11 (Ağustos 1968, ss. 5-7), Ankara, 1968; Atatürk, (1981), s. 2,9; ATASE Atatürk Özel Arşivi, K. 3, D. 1335 / 4-1, F. 1-2, 1-7.

⁴⁶ Karaosmanoğlu, (1981), s. 110.

⁴⁷ Osman Zeki, (1338), s. 18.

⁴⁸ Le Bon, (1973), s. 32.

⁴⁹ Hoffer, (1978), s. 86.

⁵⁰ Baykal, (1969), s. 5, Vesika No: 24 / 3528.

⁵¹ Jaeschke, (1986), s. 82.

⁵² Cebesoy, (1953), s. 63.

⁵³ Söylemezoğlu, (1939), s. 107.

saçıyordu.” tarzıyla miting ortamını tasvir ederken; İstanbul’daki bütün mitinglerin en önemli, vazgeçilmez hatiplerinden olan Halide Edip Hanım⁵⁴ da, mitinge katılan ahali için “Hiçbiri ne önünü, ne arkasını görüyordu. Hamal ile genç okumuş, Karagümrüklü işçi, İstanbul’lu kadınla yüksek ökçeli kadının omuz omuza, yüz yüze geldiği bir gündü... Binaların üstünden, camiin avlusundaki ağaçlardan salkım salkım insan kümeleri sarkıyor... Gözleri sürmeli olduğunu en boyalı genç kadınlar bile unutmuş, bütün boyaları yanaklarından yaşlarla akıyordu.”⁵⁵ diyerek duygularını dile getiriyordu. Halide Edip Hanım’ın millî davaya inanmış olarak “zulme ve zalimlere karşı muhteşem isyanı halkı coşturmuştu. İşgal kuvvetleri, hükümet ve saray ise şaşırmış ve telâşa düşmüş”⁵⁶ tü. Miting dağılınca Galip Kemali Bey’in yanına gelen İtalyan Zabıtası Reisi Miralay Kont Kaprini, “ömründe böyle ulvî bir manzara görmediğini”⁵⁷ itiraf etmiştir. Hatta Calthorpe 31 Mayıs’tan sonra İstanbul ve civarında miting yapılmaması için hükümetten temennide bulunur.⁵⁸ Miting sonunda, Müslüman Türk Milleti’nin Allah’tan başka yardımcısı olmadığı ve mukaddes vatanın işgal edilen bölgeleri boşalincaya kadar Padişah’ın etrafında “demir bir çember gibi fedayı hayata hazır” olduklarını belirten bir karar almışlardır.⁵⁹

İzmir’in işgaliyle birlikte gelen protesto telgrafları hükümeti önce korkutmuştur. Bu tepkiler üzerine İstanbul’da “hükümetin tensibiyle yapılacak olan” mitingler ve nümayiş hareketleri daha sonra serbest bırakılmıştır.⁶⁰ Bu millî teşebbüslerden daha sonra “Kuva-yı Milliye” doğmuştur.⁶¹ Böylece “hayal kırıklığı sadece beraberlik ve fedakârlık isteği yaratma”mış, “...aynı zamanda bunları gerçekleştirecek mekanizmayı da yarat”⁶² mıştır. Artık “Anadolu bir koyun değil, yaralı,

⁵⁴ Rus Diplomatı Aralov, Halide Edip Hanım için; “kızıla çalan saçlarıyla, koyu gri gözleriyle, dış görünüşünde çekici” ve “...bir toplum örgütü olan ‘Türk Ocağı’na seçilmiş ilk Türk kadınıydı.” demektir. Bknz.: S. İ. ARALOV, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Çev.: Hasan Ali Ediz, 2. Baskı, Ankara, 1985, s. 75.

⁵⁵ Adivar, (1973), s. 31.

⁵⁶ Cebesoy, (1953), s. 64.

⁵⁷ Söylemezoğlu, (1939), s. 108.

⁵⁸ Jaeschke, (1986), s. 82.

⁵⁹ Ariburnu, (1951), ss. 47-48.

⁶⁰ Karay, (1964), ss. 125-126. Refik Halid Karay, İzmir’in işgalinden sonra; Ferit Paşa’nın, “hüznünden, ye’sinden mahzun ve çok önemli bir sesle ağladığını söylemektedir. Bknz.: Karay, (1964), s. 123.

⁶¹ Türkgeldi, (1951), s. 215.

⁶² Hoffer, (1978), s. 86.

çok ağır yaralı bir arslanı(r)... İzmir'in işgali bu yaraya biber ekti; efeler yer yer silâhlandı ve Anadolu mukavemetinin nüvesi teşekkül etti. İşte bu başlangıç Mustafa Kemal'in işini çok kolaylaştırdı"⁶³ mıştır. Yunan işgali kaldırılmadıkça ahalinin umumi galeyanını önlemek, silâhlarını ellerinden almak imkânsızdır. Bu galeyan işgal kaldırıldığında son bulur, silâhlar toplanabilir.⁶⁴

Anadolu'da işgal hareketleriyle birlikte gerek doğu ve gerekse batı bölgelerinde yapılan baskı ve zulümler karşısında müslüman ahali, artık yeni çareler ve ümitler arayışı içine girmiştir. Adana'yı işgal eden Fransızlar'ın teşvikiyle Ermeniler, "...evsafi insaniyesini kaybetmiş sahte bir halâs ve medeniyet maskesiyle Türk'e saldırıyordu."⁶⁵ Ermeniler de işgal sırasında Fransızlar'a yardımcı oluyordu. Kurdukları çetelerle Türk köylerini yakan⁶⁶ Ermeniler, müslümanların mallarını gasbetmek uğruna, evlerini yakıyor, "kadınların bilezik ve küpeleri, kolları ve kulakları kesilmek suretiyle"⁶⁷ alınıyor ve namuslarına tecavüz ediliyordu.⁶⁸ 12 nci Kolordu Kumandanı 5 Mart 1920 tarihli raporunda;⁶⁹ Kilikya'da müslümanların ellerindeki silâhların alınarak Kuva-yı Milliye'nin dağıtılması İstanbul Hükümeti tarafından talep olunurken; Ermenilerin müslüman ahali aleyhine tepeden tırnağa silâhlandırıldığını söylemektedir. İşgal sırasında Maraş'ta bulunan Ermenilerin zulümlerine dayanamayarak onları öldüren Bitlis Defterdarı'nın kahraman hanımı,⁷⁰ Kuva-yı Milliye'nin ne derece büyük bir toplumsal desteğe sahip olduğunu göstermektedir.

Sultan-Halife adına Damad Ferit imzasıyla 20 Eylül 1919'da yayınlanan bir beyannamede;⁷¹ Anadolu'nun İzmir'in işgaline gösterdiği tepkilerden haberdar olunduğunu, ancak şu anda millete düşen görevin aklı selimle hükümetin kararlarına uymak gerektiği ve millete bu konudaki güvenin tam olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bu

⁶³ Karaman, (Tarihsiz), s. 10.

⁶⁴ *İzmir'e Doğru*, 11 Şubat 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 28.

⁶⁵ Ali Saib, (1340), s. 13.

⁶⁶ *İzmir'e Doğru*, 1 Şubat 1336-1920 / Pazar, Nu: 24; Cebesoy, (1953), s. 257; ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 8-4.

⁶⁷ *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Haziran 1336-1920 / Perşembe, Nu: 39.

⁶⁸ Ener, (1970), s. 171.

⁶⁹ Atatürk, I, (1982), s. 382; HTVD, Sayı: 18, Aralık 1956, Vesika No: 463.

⁷⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Şubat 1336-1920 / Cuma, Nu: 7; *İzmir'e Doğru*, 11 Şubat 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 28; Kansu, II, (1986), s. 582.

⁷¹ *Türk Dünyası*, 21 Eylül 1335-1919 / Pazar, Sayı: 25; Ahmet Cevat EMRE, *İKİ NESLİN TARİHİ, Mustafa Kemal Neler Yaptı*, İstanbul, 1960, ss. 252-253.

sırada İstanbul Hükümeti, azınlıkların tahrik edici ve yıkıcı faaliyetlerine karşı, “mütarekename hükümlerine aykırı hiçbir harekette bulunulmamasını”⁷² emrediyor ve işgalci Yunanlılar’a karşı Batı Anadolu’da mücadele eden Kuva-yı Milliye’nin lider kadrosunu (Hacı Şükrü ve Demirci Efe) bu mücadelelerinden vazgeçirmek için İstanbul’a davet ediyordu.⁷³ Bu davranışıyla Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti, kendi kararlarına Anadolu insanının tam bir itaatle uymasını; onların hiçbir sorununa çözüm getirmeden bir çeşit zorlama ile talep etmektedir. İdare merkezi, böylece teb’asını büyük bir zulüm ve baskı ile başbaşa bırakmıştır. Bunun sonucu olarak da, müslüman Türk Milleti, toplumsal bir gelişme göstererek, kendi isteği, çabası ve alınteriyle “bilinçli ve iradeli”⁷⁴ bir hareket olan Kuva-yı Milliye’ye yönelmiştir.

Fevzi Paşa, 27 Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı konuşmada, Kuva-yı Milliye’nin haksız işgallerden ve İzmir’in işgali sırasındaki Yunan mezalimini Avrupalı Devletlerin tasdik etmesinden dolayı bir tepki olarak milletten doğduğunu söylemektedir.⁷⁵ Yunan Ordusu işgal bölgesinde müslüman halka, akla hayale gelmeyen mezalimi yaparak; müslüman yerleşim bölgelerini ateşe vermiş⁷⁶ ve silâhsız köy halkı üzerine bomba atmıştır.⁷⁷ Her fırsatta bulunduğu yörede halkın namusuna göz dikerek, genç kızlarla kadınlara tecavüz etmişlerdir.⁷⁸ Aydın ve Menteşe Havalisi Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı olan Demirci Efe, yöre halkının Kuva-yı Milliye’ye katılmasını sağlamak amacıyla, 14 Mart 1920 tarihinde bir Beyanname⁷⁹ yayınladı. Bu beyannamede; Yunanlılar’ın yaptıkları mezalim anlatıldıktan sonra, bu canilerin hedeflerinin “vahşetlerle Aydın Vilâyeti’nden biz müslümanları kaçırmak, mahvetmek ve bu vecihle bu güzel memleketimizi bir Yunanistan yapmak” olduğunu özellikle belirtir.

Yunanistan’ın işgal ettiği her bölgede yaptığı mezalimin bir neticesi olarak, “millî istiklâlimizi tehdit eden” bu ordulardan “vatanı temizlemek” gibi “gayet şerefli ve

⁷² Altay, (1970), s. 180.

⁷³ ATASE Arşivi, K. 27, D. (75)-107, F. 54, 56.

⁷⁴ Kessler, (1985), s. 53.

⁷⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, I, (1940), s. 91.

⁷⁶ ATASE Arşivi, K. 27, D. (75)-107, F. 31.

⁷⁷ ATASE Arşivi, K. 27, D. (75)-107, F. 45.

⁷⁸ İnceday, (1927), s. 220; Akıncı, (1989), s. 239.

⁷⁹ *İzmir’e Doğru*, 17 Mart 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 43; *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Haziran 1336-1920/ Perşembe, Nu: 39.

icrası zaruri bir gayeyi”⁸⁰ güden millî teşkilâtlar yapılarak çatışmalar meydana gelmiştir.⁸¹ Böylece millet, “aklını başına topladı, derin bir uçuruma sürüklendiğini anladı, sonra da haklarını kendi başına savunmaya karar verdi.”⁸² Bunu düşünüp, eylem haline dönüştürdüğü andan itibaren de kitle toplumu (kalabalık)⁸³ olmaktan kurtularak, “akıl ve iradeye dayanan”⁸⁴ bir toplumsal yapıyı ifade eden ‘toplum’ haline gelmiştir. Anadolu insanı, bu tarihsel safhada artık, “düşünen insanların akılla belirlenen iradî uyma ve ayrılmaları ile oluşturdıkları”⁸⁵ millî bir birlik içinde kendisine toplumsal bir yer bulmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, 3 Haziran 1919’da Havza’dan Sadarete gönderdiği bir telgrafta;⁸⁶ İzmir, Manisa ve Aydın’ın işgaline memleketin her yerinde millî bağımsızlığın kurtarılması amacıyla halkın tepki gösterdiğini; ayrıca doğu illerindeki halkın da bu durumu görerek Batı bölgelerindeki gibi işgal hareketlerinin Ermeniler tarafından yapılabileceği düşüncesinde olduklarını bildirmiştir. Burada Mustafa Kemal Paşa, Ergil’in ifadesiyle ⁸⁷ “ulusal direnişin doğduğu ve geliştiği iki kayna(ğa)” işaret etmiştir. Bu kaynaklar, Ege’deki yerel şartlarla, Doğu’daki Ermeni tehdidinden oluşan bu hassasiyetin oluşturduğu ortamdır.

Mustafa Kemal Paşa, İzmir’in işgali ile yapılan protesto mitingleri ile çekilen telgrafların memleketi hiçbir zaman kurtaramayacağını; bu hareketlerin “ancak sinei milletten bilfiil doğan kudreti müşteriye istinat”⁸⁸ ettiğinde kurtarıcı olabileceğini savunmaktadır. Bu düşünceden hareketle, 13 Ağustos 1919’da Doğu’daki beylerle, nüfuzlu şeyhlere, Hilâfet ve Saltanat ile milletin büyük bir felâketle karşı karşıya geldiğinden bahseden bir mektupla birlikte Erzurum Kongresi tüzüğünü göndererek böyle bir teşkilatlanmaya gitmelerini ister.⁸⁹ Bu şartlar altında Anadolu insanının,

⁸⁰ Çerkes Ethem, (1962), s. 72.

⁸¹ Stivari Yüzbaşı Ahmed, (1928), s. 46.

⁸² Goloğlu, (1970), s. 24.

⁸³ ‘Kalabalık’ kavramını, “Gelip geçici, devamsız, teşkilâtsiz ve hepsi aynı sabit fikre dayalı aynı heyecanla yüklü insanların meydana getirdikleri grup” anlamında kullanıyoruz. Bknz.: Kurtkan, (1976), s. 232.

⁸⁴ Kessler, (1985), s. 10.

⁸⁵ Kessler, (1985), s. 14.

⁸⁶ Atatürk, (1981), s. 95; ATASE Atatürk Arşivi, K. 15, D. 1335 / 35-2, F. 7.

⁸⁷ Ergil, (1981), ss. 67-68.

⁸⁸ Yunus NADİ, *Mustafa Kemal Paşa Samsun’da*, (2), İstanbul, 1955, s. 73.

⁸⁹ Selâhattin TANSEL, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, C. II, Ankara, 1973, s. 89.

“İmparatorluğu koruyalım”⁹⁰ düşüncesine büyük bir destek vererek, millî harekete elinden geldiğince sarıldığı görülmektedir. Ayrıca Anadolu’daki Rum ve Ermeni çetelerin, “müslüman halk üzerinde uyarıcı bir etkisi olmuş ve köklü, ideolojik potansiyelin çıkmasına yol açmış”⁹¹ tır.

İzmir’in işgali ile birlikte oluşan yokolma tehlikesi ve esaret sorunu, milletin vicdanında kutsal bir birlik uyandırmıştır. Bu birlik sayesinde millet vatan, din ve namusunun varlığını kurtarmaya azmetmiştir. Asıl itibariyle Anadolu’da ortaya çıkan millî teşkilât, “bu meşru azim ve imanın hayırlı bir sonucundan ibarettir.”⁹² Kuva-yı Milliye Anadolu’nun her yerinden her sınıftan bireylerin ⁹³ desteğiyle milletin kuvvet ve kudretini ⁹⁴ ifade eden bir kavramdır.

Mustafa Kemal Paşa, ‘Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi namına’ imzasıyla, Ankara’dan 16 Mart 1920’de bütün vali, mutasarrıf, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, belediye riyaasetleriyle Matbuat Cemiyetine birer telgraf çekerek, bugün 16 Mart 1920’de “İstanbul’u cebren işgal etmek suretiyle Devlet-i Osmaniye’nin yediyüz senelik hayat ve hakimiyeti”ne son verilmiştir. “Yani bugün Türk Milleti, kabiliyeti medeniyesinin, hakkı hayat ve istiklâlinin ve bütün istikbalinin müdafaasına davet edildi.” Hilâfetin esaretten kurtarılması ve millî istiklâlin temini esastır,⁹⁵ diyerek askerî ve sivil bürokrasi ile ahaliyi bilgilendirmiştir. Böylece millî hareketin gayesini bir kere daha dikte etmek suretiyle, hareket hakkında olumlu kamuoyunun oluşmasına çalışılmıştır. Hatta 15 nci Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa’ya gönderilen bir yazıda; “16 Mart’ta İstanbul’u, Meclisi Milliye ve Harbiye Nezaretini bilhücum süngü ile işgal”⁹⁶ ettikleri anlatılarak konunun vehameti açıklanmıştır.

⁹⁰ Öke, (1989), s. 46.

⁹¹ Steinhau, (1973), s. 95.

⁹² Atatürk, (1981), s. 68; ATASE Atatürk Arşivi, K. 8, D. 1335 / 18, F. 1, 1-1, 3.

⁹³ Ercüment HASIROĞLU, “Millî Mücadele’de Sivas’ta Toplanan Kadınlar Kongresi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 2, Kasım 1967, Ankara, 1967, ss. 17-18. Sivas’ta toplanan kadınlar, vatan, istiklâl, din ve namuslarını korumak amacıyla erkeklerle aynı safda çarpışmak için yemin etmişlerdir.

⁹⁴ Cemal KUTAY, “Millî Mücadele’de Devletleşen Belde Balıkesir”, *Millî Mücadele’de Balıkesir*, İstanbul, 1986, s. 14.

⁹⁵ Atatürk, I, (1982), ss. 419-420.

⁹⁶ HTVD, Sayı: 26, Aralık 1958, Vesika No: 669, Ankara, 1958.

Mustafa Kemal Paşa'nın hareketin gayesini anlatmadaki başarısı sadece Anadolu'da değil, Tunus, Suriye gibi ülkelerde de kendisini göstermiştir. Tunus'ta İstanbul'un işgalinin, Kralın Sarayı önünde İngilizler aleyhine yapılan bir gösteri ile protesto edildiğini görüyoruz. Buralardaki müslüman halk, "Mustafa Kemal'in ve Halife'nin etrafında toparlanmayı savun(an)" aktif bir siyaset takip etmiştir.⁹⁷ Bu davranışların altında yatan gerçek, bütün müslümanların da manevi lideri olan Halife'nin esaret altında bulunmasıdır. Onun esaretten kurtarılması İslâm Dünyası açısından da, 'din'in bir emri olarak son derece önemlidir.

İstanbul'un işgali Anadolu'nun her yerinde şiddetle protesto edilmiştir.⁹⁸ Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Edirne Heyet-i Merkeziyesi, 18 Mart 1920'de yayınladığı bir beyannamede;⁹⁹ işgal sona ermediği sürece barış için masaya oturulmayacağı belirtildikten sonra, "16 Mart 1920 de İstanbul zorla işgal edilerek Osmanlı İmparatorluğu'nun 700 senelik hayat ve hakimiyetine son" verilmiştir. "Hilâfet ve saltanat makamı kurtuluncaya kadar istiklâl ve vatan mücadelesine devam edilecektir" denilmektedir. Böylece Anadolu'nun müslüman halkı, Kuva-yı Milliye'nin şahsında başlayan millî harekete sadece kendi can, mal ve ırzı için değil, aynı zamanda kendi anlayışı çerçevesinde dinî anlamda bir kudsiyeti de ifade eden 'hilâfet'in kurtarılması için de büyük bir özveri ile katılmıştır. Hareketin başarılmasında başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere hareketin bütün askerî ve sivil liderlerinin, Sultan-Halife'nin esaret altında bulunduğu stratejisini işlemiş olmaları önemli bir husustur.

Sultan-Halife'nin sarayında esir olduğunu anlayan halk, derin bir üzüntü içinde olmasına rağmen "davasında zafere ulaşmak için başka bir lidere sığınma ihtiyacını hissetti. Doğal olarak da bu seçim Mustafa Kemal üzerinde birleşti." Avrupa, aslında, Sultan-Halife'yi "mutlak kontrolleri ve egemenlikleri altında tutmak suretiyle Mustafa Kemal'in yetki ve gücünü meşrulaştırarak sağlamlaştırmıştır."¹⁰⁰

⁹⁷ İskender GÖKALP - François GEORGEON, *Kemalizm ve İslâm Dünyası*, Çev.: Cüneyd Akalın, İstanbul, 1990, s. 25.

⁹⁸ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 8. Konyalılar, 22 Mart 1920'deki bu telgraflarında, vatanımızı sonuna kadar savunacağız, demektedirler.

⁹⁹ HTVD, Sayı: 24, Haziran 1958, Ankara, 1958, Vesika No: 614.

¹⁰⁰ Mine Ferid Bey, (1922), s. 11.

Anadolu’da işgallerle birlikte gelen felâketler sonucu, halkın toplumsal anlamda paniğe kapılmasını, İmparatorluğun “toplumsal örgüt”¹⁰¹ lerinin çözülerek dağılmasıyla oluşan bir kaosun neticesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu tarzda bir yaklaşımı, *İzmir’e Doğru Gazetesi*’nde yayınlanan bir Beyannamede¹⁰² görmekteyiz. Burada, hilâfet ve saltanat merkezi olan İstanbul ve devletin idari organları işgal altında olduğu için, İstanbul Hükümeti’nin durumu belli oluncaya kadar her türlü yönetim işini mahalli idareler üstlenecektir, denilmektedir. Bu iş için yegâne dayanaklarının millî iman ve azim ifadesi olan Kuva-yı Milliye, yardımcılarının ise, sadece Allah olduğunu ahaliye duyurmaktadırlar. Böylece iktidar yapısında meydana gelen bu yönetim boşluğunun ilk sonucu olarak “iktidarın hiyerarşik merdivendeki bir alt basamağı”¹⁰³ olan mahalli idareler, daha doğrusu millî teşkilâtlar yönetime el koyarak ülkeyi kontrolleri altına almışlardır.

Mondros Mütarekesi’nden sonra devletin toplumsal örgütlerinin çözülmesinin tabii bir sonucu olarak, Büyük Millet Meclisi’nin açılarak Ankara Hükümeti’nin meşru örgütlenme biçiminde iktidarı ele almasına kadar geçen süreçte; bireyler ve topluluklar arasındaki ilişkiler, uygulanabilirlik anlamında hiçbir geçerliliği olmayan yazılı kanunlar yerine, örf-âdetler ve toplumda yerleşmiş bulunan diğer değer hükümleri sayesinde sürdürülmüştür. Anadolu insanının sahip olduğu örf ve âdetler, “bağrında gelişip, hizmetinde bulunduğu” toplumsal yapının “hayatındaki ahengi yaratan başlıca faktör”¹⁰⁴ olarak Millî Mücadele Dönemi’nde çok önemli toplumsal bir rol üstlenmiştir.

Anadolu insanı, Büyük Millet Meclisi’nin açılışı gibi belirgin bir yeniliği “ona ihtiyacı olduğu” ve “ondan bir fayda umduğu”¹⁰⁵ için kabul etmiştir. Bu yeni mekân, aynı zamanda onun, en iyi iletişim kurabildiği sivil ve askerî yapıyı ifade eden bir örgütlenme biçimidir. Böylece, içinde bulundukları toplumsal, ekonomik, askerî ve siyasal sebeplerin tesiriyle fikirleri değişmiş ve geleneksel-karizmatik bir otoriteye bağlılıktan kendilerini kurtararak, bizzat kendi bünyelerinden çıkmış olan temsilcilerden meydana gelen Büyük Millet Meclisi ile Ankara Hükümeti’ne tabi olmuşlardır. Halkın

¹⁰¹ George A. LUNDBERG - Clarence C. SHRAG - Otto N. LARSEN, *Sosyoloji*, C. I, Çev.: Özer Ozan-kaya, Ankara, 1985, s. 279.

¹⁰² *İzmir’e Doğru*, 19 Mart 1336-1920 / Cuma, Nu: 44.

¹⁰³ Adolf A. BERLE, *İktidar*, Çev.: Nejat Muallimoğlu, İstanbul, 1980, s. 40.

¹⁰⁴ Çağatay, (1962), s. 137.

¹⁰⁵ Hamide TOPÇUOĞLU, *Hukuk Sosyolojisi, Ders Notları*, 2. Baskı, Ankara, 1956, s. 31.

Ankara Hükümeti'ne beklentilerini yerine getirebileceği düşüncesiyle bağlanması, hükümetin bir çeşit meşruiyet kazanmasını da sağlamıştır.¹⁰⁶ Anadolu bunu yapmakla, bir anlamda toplumsal düzenini de otoriteye kavuşturmuş olmaktadır.

Anadolu'daki çeşitli toplumsal kesimlerin temsilcilerinden teşekkül etmiş olan Büyük Millet Meclisi'nin "23 Nisan 1920'deki açılış seansında gösterişli bir oylamayla, Sultan-Halife'nin ve şehrinin yabancı ülkelerin işgali altında kaldığı sürede, vatanın şimdiki ve gelecekteki kaderine el koyduğu"¹⁰⁷ açıklanmıştır. Büyük Millet Meclisi, Türk insanı için hükümetin taşıdığı büyük önem yanında, millî birlik ve beraberliğin¹⁰⁸ temsil edilmesi açısından da önemli bir odak merkezi olmuştur. Büyük Millet Meclisi'nin açılmasının, Mustafa Kemal Paşa ile diğer liderlerin ve Kuva-yı Milliye ruhunu benimseyen insanların düşünce yapısından kaynaklanan bir toplumsal planlamanın ifadesi olduğunu düşünüyoruz. Böyle bir planlama, René KÖNİĞ'in ifadesine benzer bir tarzda;¹⁰⁹ toplumu iç ve dış tehlikelere karşı dayanışma içinde tutma gereğinden kaynaklanan ve hedefi en geniş anlamda himaye olan toplumsal ve ahlâkî bir temel düşüncenin ürünü olmuştur. Vatanı işgal edilerek, Sultan-Halife'si esaret altında bulunan ve tarifsiz zulme tabi tutulan Anadolu'nun "ihtiraslı insanları" ile vatanı, namusu, malı ve canının kurtarılması temeline dayanan "bir fikir sistemi ve teşkilât kurma yeteneklerine sahip bir grup" seçkin zümrenin, "...birleşmesi, ...bir iktidar husule"¹¹⁰ getirmiştir.

İstanbul Hükümeti tarafından 10 Ağustos 1920 tarihinde Paris'te imzalanan Sevr Andlaşmasına,¹¹¹ halk karşı çıkarak onaylamamış¹¹² ve tepki göstermiştir.¹¹³ Sir

¹⁰⁶ "Weber'e göre, siyasî rejimlerin meşruiyet kazanma türlerinden biri, bir önderin kendisini yapılması gereken işleri başaracak güçte göstermesi"dir. Bknz.: Mardin, (1983), s. 76. Mustafa Kemal Paşa, İstiklâl Savaşı'nın başından sonuna kadar hareketin tartışmasız lideri olarak, her zaman bu gücü topluma göstermesini bilmiş ve onların üzerinde güvene dayalı bir otorite kurmuştur.

¹⁰⁷ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 10-10.

¹⁰⁸ Frey, (1965), s. 6.

¹⁰⁹ René KÖNİĞ, *Günümüz Sosyolojisi*, Çev.: Battal İnandı, İzmi, 1994, s. 63.

¹¹⁰ Berle, (1980), s. 50.

¹¹¹ Andlaşma Paris'in Sevr (Se'vres) denen yerinde" yapıldığı için bu isim verilmiştir. Bknz.: Aybars, I, (1990), s. 235. Andlaşmanın tam metni için bknz.: Nihat ERİM, *Devletler Arası Hukuku ve Siyasal Tarih Metinleri*, Ankara, 1953, ss. 525-691.

¹¹² Afet İNAN, *Kurtuluş Savaşında Türk Kadını*, Ankara, 1985, s. 3.

¹¹³ *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Eylül 1336-1920 / Pazartesi, Nu: 61. Anadolu insanına göre, meşru olmayan ve işgal altında bulunan bir hükümetin temsilcilerinin bu sulhu Osmanlı Milleti adına imzalamaya yetkileri yoktur. Bu yetki, sadece Osmanlı Milleti'nin temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi azaları için geçerlidir. Bknz.: *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Ağustos 1336-1920 / Cumartesi, Nu: 59.

Harry Luke, 'The Times'in 26. 10. 1920 tarihli nüshasında, "Sevres çılgınca, acınacak ve ölü doğmuş bir muahede" diye yazmıştı. Jaeschke'ye göre, o bu ifadesiyle "sözlerini tam hedefe isabet ettirmişti."¹¹⁴ Kısaca söylemek gerekirse Sevr, bir " 'barış' antlaşması değil, bir ulus hakkında gerçekçi bir 'ölüm fermanı'dır."¹¹⁵ Lütfi Simavi'ye göre, Sultan Vahidettin'in ısrarla konferansa gönderdiği Damat Ferit, toplantılarda takip ettiği acemice siyaset ile konferansın aleyhimize neticelenmesine başlıca âmil olmuştur."¹¹⁶ Hatta Damat Ferit, andlaşmanın şartlarını çok ağır bulmasına rağmen, kabul etmiş ve imzalanmasını onaylayarak¹¹⁷ "bir insan için, dünyada işlenebilecek kabahatlerin en büyüğü"¹¹⁸ işlemiştir.

Sevr Andlaşması'nın imzalanması, Anadolu'daki Padişah yanlısı "muhafazakârların milliyetçilere destek vermesinde anahtar rolü oynamıştır."¹¹⁹ Böylece andlaşmanın "insafsız şartları"¹²⁰ karşısında başından beri millî harekete karşı geleneksel bağlılıkları nedeniyle direnen bir avuç 'seçkin zümre', gerçekleri görerek millî harekete katılmışlardır. İşgallerle birlikte gelen işkence ve zulme, andlaşmanın ümitsizliği de eklenince, "Türkler ölüm cezasına çarptırıldıklarını anladı"lar ve "toplu bir başkaldırma belirdi. İlk defa atalarının şanlı kanlarının damarlarında dolaştığını hissettiler. Ya bağımsız olarak yaşamaya ya da haysiyetiyle ölmeye yemin ettiler."¹²¹

Böylece İzmir'in işgaliyle birlikte Kuva-yı Milliye saflarına dahil olmaya başlayan¹²² Anadolu insanının bu katılımı; işgal kuvvetleri ile azınlıkların Anadolu'daki mezalimleri, İstanbul'un işgal edilmesiyle birlikte Sultan-Halife'nin esir edilmesi ve arkasından da Sevr Andlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte zaman zaman sorunlar yaşansa bile, toplumsal yapının hemen hemen tamamını içine almıştır. Kuva-yı Milliye ruhunun, toplumun her kesimine ulaştırılması ve geniş toplumsal katılımın oluşmasında, kendi içindeki anlayış farklılıklarından doğan bir çeşit savaşı da göze alarak toplumsal bir işlevi yerine getiren din adamları ile dinî kurumların hiç de inkâr

¹¹⁴ Jaeschke, (1986), s. 206.

¹¹⁵ Sander, (1987), s. 203.

¹¹⁶ *Yakın Tarihimiz*, C. II, Sayı: 23, "Damat Ferit'in Sevr Hazırlığı", s. 291.

¹¹⁷ Kadri, (1991), s. 283.

¹¹⁸ Mithat, (1946), s. 323.

¹¹⁹ Smith, (1959), s. 28.

¹²⁰ Ulagay, (1974), s. 252.

¹²¹ Mine Ferid Bey, (1922), s. 9.

¹²² Steinhaus, (1973), s. 82.

edilemeyecek derecede büyük bir önemi haiz olduğunu görüyoruz. Bu görev, “insan medeniyetinin tarihi boyunca dinin, toplum üzerinde mutlak bir surette inkâr olunamaz bir etkiye sahip”¹²³ olduğunu göstermesi bakımından da tarihsel bir önemi haizdir.

B. HAREKETİN DOĞUŞUNDA DİNÎ KURUMLAR, DİNÎ ANLAYIŞ VE DİN ADAMLARININ TESİRİ

Dinine bağlı Anadolu insanının Kuva-yı Milliye Hareketi’ne katılmasında “din adamları(nun) güvenilir birer otorite”¹²⁴ olarak “doğal lider”¹²⁵ konumunda olması, hareketin geniş halk kitlelerine ulaşabilmesi açısından önemli bir hususu ifade etmektedir. Anadolu’nun en büyük şehrinden en küçük köyüne kadar hemen her yerinde din adamlarına (müftü, ulema, müderris, imam, şeyh v.s.) rastlamak mümkündür. Bunlar “dinî mefkûreler(in) şevkiyle Millî Mücadele’nin muvaffakiyetine can ve gönülden çalışmışlar, kavlen ve fiilen bu uğurda ellerinden geleni yapmışlardır.”¹²⁶ Sadece cahil halk kitlelerini değil aynı zamanda, toplumun seçkin zümresini de etkileyerek hareketin meşruiyetine inandırmışlar ve önemli bir sorunun da çözümüne yardımcı olmuşlardır.

Sabahattin SELEK’in ifadesiyle, “Kuva-yı Milliye edebiyatının”¹²⁷ nev’i şahsına münhasır, renkli İslâmi bir kimliği bulunmaktadır. Bu kimlik kimi zaman dinî bir tören, ibadet, vaaz veya dua şeklinde; kimi zaman da dinî söylemler (fetva, hutbe v.s.), dinî içerikli beyannameler ve hitabeler tarzında kendini göstermektedir. Halkın geleneksel anlamda benimsediği ve kullanıldığında sempati ile baktığı dinî sembollerin, millî hareketin öncü kadrosu tarafından Millî Mücadele Dönemi boyunca, “etkili bir biçimde kullanılması”¹²⁸ onların liderlik özelliklerine de sahip olduğunu göstermektedir.

Anadolu’nun hemen her yerinde “bölge esasına” dayalı olarak “siyasetle ilgileri olma”¹²⁹ dığını ilân eden ve Mondros Mütarekesi’nin getirdiği endişelerle

¹²³ Wach, (1990), s. 245.

¹²⁴ Krech - Crutchfield, (1980), s. 217.

¹²⁵ Aydın, (1990), s. 391.

¹²⁶ Ertürk, (1964), ss. 520-521.

¹²⁷ Selek, I, (1987), s. 78.

¹²⁸ Dönmezer, (1978), s. 265.

¹²⁹ Selek, I, (1987), s. 98.

birlikte “temsil ettikleri bölgelerin tarih, coğrafya ve nüfus bakımından Türklere ait olduğunu isbat”¹³⁰ ederek toprak bütünlüğünün devamı amacıyla **Müdafaai Hukuk Cemiyetleri**¹³¹ teşkil edilmiştir. Başlangıçta pasif olmalarına rağmen Anadolu’da arka arkaya gelen işgallerin tesiriyle birlikte aktivite kazanmışlardır. Bu cemiyetlerin kurulması, örgütlenmesi ve faaliyet göstermesinde, memleketin namuslu, şerefli ve istiklâl aşığı din adamları, toplumsal yapının diğer seçkinleri (âyan, eşraf,¹³² aşiret reisleri, esnaf v.s.), özellikle de askerî ve sivil bürokratlarla birlikte önemli görevler üstlenmişlerdir.¹³³ Ayrıca bu cemiyetlerin bazı dinî kurumlardan da (cami, tekke, medrese v.s.) idare merkezi ve toplanma yeri olarak istifade ettikleri görülmektedir.¹³⁴

Müdafaai Hukuk Cemiyeti Teşkilât Nizamnamesine ek olarak çıkarılan 1919 tarihli talimatın bir maddesinde; “millî müfrezeleri teşkil ederek her kişiye Kur’an’a el basarak yemin ettiril(mesi)”¹³⁵ dikkat çekici bir husustur. Bütün Müdafaai Hukuk Cemiyetlerinin dinî değer ve sembollerden istifade etmek suretiyle halkla geniş bir yelpaze içinde iletişim kurmaya çalıştığını görüyoruz. Kastamonu Müdafaai Hukuk Cemiyeti’nin besmele ve bir âyet-i kerime ile başlayan beyannamesi¹³⁶ başından sonuna kadar dinî bir söylem niteliğini taşıyan millî bir belgedir. Burada özet olarak;

¹³⁰ Selek, I, (1987), s. 99.

¹³¹ Anadolu’da Birinci Dünya Savaşı sonunda “bütün memleket ve millet varlığının tehlikeye düştüğü günlerde kurulan” Müdafaai Hukuk Cemiyetleri’nin “fikir ve isim itibariyle temeli ve öncüsü” * nın 31 Ocak 1913 tarihinde kurulmuş olan ‘Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’ ** olduğu düşünülmektedir. Her iki cemiyetin aralarındaki bu yakın ilişkiyi 31 Temmuz 1330 tarihli Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Nizamnamesi’nde de görmek mümkündür. (Bknz.: *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*, Dersaadet, Matbaa-i Hayriye ve Şirketi, 1330.)

* Bıyıkoglu, I, (1987), s. 66.

** Geniş bilgi için bknz.: Nâzım H. POLAT, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara, 1991.

¹³² Doğan AVCIOĞLU, ‘eşraf’ı, toprak ağaları, derebeyler, aşiret reisleri, tüccar ve din adamları gibi Anadolu’nun “geleneksel egemen sınıflarının” tümünü kapsayan genel bir kavram olarak tanımlamaktadır. Bknz.: Avcioğlu, I, (1967), s. 286 (Dipnottan). Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bknz.: Aydemir, II, (1983), ss. 34-36.

¹³³ Şapolyo, (1957), s. 20. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin hemen tamamında din adamlarının ya cemiyet başkanı ya da cemiyetin üyesi olarak mevcut olduğunu görüyoruz. Örnek teşkil etmesi bakımından bunlardan bazılarını aşağıya alıyoruz. Sivas Müdafaai Hukuk Cemiyeti Başkanı Müftü Abdurrauf Efendi (Cumhur ODABAŞIOĞLU, *TRABZON Belgelerle Millî Mücadele Yılları 1919-1923*, Trabzon, 1990, s. 54); Konya Reisi Sivaslı Ali Kemal Hoca (Altay, (1970), s. 201); Kastamonu Reisi Şeyh Ziyaeddin Efendi, ikinci reis Hoca Şükrü Efendi, Sinop’ta Müftü Salih ile Müftü İbrahim üye, İnebolu Reisi Müftü Ahmed Efendi, Devrekânî’de Müftüoğlu Ahmet (Bknz.: Açıksözcü, (1933), s. 21; Peker, (1955), ss. 93-94).

¹³⁴ Dinamo, 5, (1970), s. 218; Akbıyık, (1990), s. 150.

¹³⁵ *Türk İstiklâl Harbi, C. 7, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919 - 2 Kasım 1923)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1975, s. 37.

¹³⁶ Peker, (1955), ss. 232-233.

birlik ve beraberlik içerisinde maddî ve manevî değerlerimize tecavüz eden düşmana karşı koymak için kuvvet toplamının ‘farz-ı ayn’ olduğu belirtilmiştir. Ayrıca toplanan kuvvetlerle askerî talimler yapılması, cuma günleri namazdan sonra hep birlikte protesto yürüyüşleri düzenlenmesi, Kastamonulular olarak din ve memleketin müdafaası için millî bir ordunun teşkil edilmesi üzerinde durulmuştur. Ferik Nurettin Paşa’nın da özellikle ifade ettiği gibi,¹³⁷ Kuva-yı Milliye’nin iki önemli cephesi ‘millî’ ve ‘dinî’ nitelikleri taşımasıdır.

Daha önce de ifade edildiği üzere, Yunanistan’ın İzmir’e asker çıkarması müslüman Türk’ü çok etkilemiştir. Bu toplumsal etki bilinmeden, İstiklâl Savaşı’nın toplumbilimsel anlamda bilinmesi de mümkün görünmemektedir. Yunanlıların işgal bölgelerinde “şiddet ve nefretle”¹³⁸ hareket etmeleri sayesinde bölgede yaşayan ahalinin ‘kendisini müdafaa etme isteği’ ivme kazanarak doğmuştur. Böylece toplumsal örgütlenmelerle birlikte karşı savunma hareketi eyleme dönüşmüştür. Yunanlılar ve yerli işbirlikçileri olan Rumlar, müslüman halkın mal, can ve namusuna tecavüz etmeleri yanında; halkın dinî inançlarının çeşitli ifadeleri ve sembolleri olan camileri yakmak, “her camiin başına bir jandarma” koyarak onları tahrik etmek,¹³⁹ camileri gece klüplerine,¹⁴⁰ meyhanelere¹⁴¹ dönüştürmek, mahallelerde ‘istavroz yukarı, yıkılsın camiler’ şarkılarını söyleyerek resmi geçitler yapmak, camilere ateş ederek delik deşik etmek,¹⁴² ezan okumak isteyen müezzinleri tehdit ederek ezan okutturmamak, okuduğu zaman da şehit etmek, Peygamberimize alenen sövüp, saymak,¹⁴³ millî hareketi savunan hocaları öldürmek,¹⁴⁴ müslümanların hicret etmesi için her türlü kötülüğü yapmak ve camilere Yunan bayrağı asmak¹⁴⁵ gibi İslâm Dini’nin kutsal değerlerini alçaltıcı davranışların içine girmişlerdir.

¹³⁷ Muzaffer Ordumuzun Kumandan-ı Muhteremi Ferik Nureddin Paşa Hazretlerinin İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi Hazretlerine Yazdıkları Mektubun Sureti, Matbaa-i Osmaniye, 1341, s. 6.

¹³⁸ Jaeschke, (1986), s. 159.

¹³⁹ Meram, (1969), s. 230.

¹⁴⁰ Mine Ferid Bey, (1922), s. 7.

¹⁴¹ Ahmed, (1928), s. 26.

¹⁴² İzmir’e Doğru, 18 Nisan 1336-1920 / Pazar, Nu: 54; Aker, III, (1937), s. 57.

¹⁴³ İzmir’e Doğru, 17 Mart 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 43; Hakimiyet-i Milliye, 17 Haziran 1336-1920 / Perşembe, Nu: 39; Rize Mebusu ESAT, Adana’nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları, İstanbul, 1934, s. 27.

¹⁴⁴ Kasım ENER, Çukurova’nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı, İstanbul, 1963, s. 73.

¹⁴⁵ HTVD, Sayı: 9, (1954), Vesika No: 200.

Hatta Yunan işgal kuvvetleri çok daha ileri giderek İzmir ve Aydın'ı işgali sırasında; "Kutsal eserlere, mezarlıklara varıncaya kadar her şeyi yakıp, yıkıp, yağmalamışlardı. Hiçbir şeye saygı duymuyorlardı. "Bursa'da edepsizliklerini gerçek sanat eseri Yeşil Cami'nin fayanslarını (seramik) yağmalayarak ve padişahların mezarlarını dinamitle havaya uçurarak gösterdiler."¹⁴⁶ Daha açık bir ifadeyle; Ortodoks Kilisesinin, Anadolu'nun işgali sırasında aktif rol oynaması, savaşın bir '**haçlı seferi karakteri**'ne bürünmesine neden olmuştur. Jaeschke'ye göre, durum böyle olunca Türkler'de de "dinî faktörün ağır basma(sı)" şaşılmanması gereken bir hususdur.¹⁴⁷ Böylece bir çeşit '**dinler savaşı**' doğmuştur. İşgal kuvvetlerinin, işgal bölgesindeki gayri müslim unsurları da kullanarak müslüman halka akla hayale gelmeyecek, eşi benzerine az rastlanır eziyet ve zulümler çektirerek, dinî değerlerle dinî kurumlara (cami, mescit, mezarlık v.s.) tecavüz etmeleri müslüman halkın, özellikle de din adamlarının Kuva-yı Milliye'nin şahsında millî hareketi benimseyerek lider kadronun içinde yer almalarına büyük bir katkıda bulunmuştur. Ayrıca işgal bölgesinde "yaşayan din adamları", "ulusal bağımsızlığın olmadığı yerde, dinsel özgürlüğün de olamayacağı"¹⁴⁸ düşüncesinden hareket ederek, Sultan-Halife'nin karizmatik ve geleneksel otoritesine, millî hareket aleyhindeki isteklerine uymayarak karşı çıkmışlardır.

Millî hareketin, İzmir'in işgal edilmesini müteakiben toplumsal yapıda oluşan ilk tepkileriyle birlikte, işgalcilerin yaptıkları mezalimlere gösterilen karşı hareketler ve toplumsal bir başkaldırının gerçek örgütlenmesi anlamına gelen kongreler faaliyete başlamıştır. Arkasından da İstanbul'un işgalini takip eden olaylar ve millî hareketin sonuna kadar gösterilen mücadelede, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte yer alan lider kadronun en önemli yardımcıları 'din adamları' olmuştur. Bunlar, Sultan-Halife ve Hükümeti'nin teb'ası üzerindeki, kaynağını yüzyıllardır hulûs-i kalb ile inandıkları dinî bir gelenekten alan karizmatik otoritesini -işgal kuvvetlerinin isteği doğrultusunda- son bir ümitle istismar ederek başvurduğu dinî söylemlere de bir karşı '**fetva savaşı**'nı, çok daha güçlü bir toplumsal ve dinî temellendirme ile gündeme getirmişlerdir. Böylece din

¹⁴⁶ Mine Ferid Bey, (1922), s. 8.

¹⁴⁷ Jaeschke, (1981), s. 192.

¹⁴⁸ Ergil, (1981), s. 204.

adamları, Anadolu millî hareketinin vazgeçilmez birer temsilcisi olarak tarihsel süreç içerisindeki yerlerini almışlardır.

Mustafa Kemal Paşa onca yılın getirdiği savaş tecrübesi ve askerî yaşamı sebebiyle Anadolu insanının toplumsal yapısını çok iyi bilmektedir. Havza'ya ayak basar basmaz, toplum üzerinde önemli bir hakimiyet unsuru olan “din faktörü”¹⁴⁹ ve “halkın Padişaha bağlılığını”¹⁵⁰ dikkate almış ve Millî Mücadele Dönemi boyunca da bu hususu hiçbir zaman gözardı etmemiştir. 30 Mayıs 1919 tarihinde Havza'da arkadaşlarıyla birlikte cuma namazı kılmıştır.¹⁵¹ Bu hareketiyle Mustafa Kemal Paşa ilk defa halkın karşısına çıkmıştır. Halkla yüzyüze ve aracısız bir şekilde, ahalinin en çok itibar ettiği mekân olan camide gerçekleşen bu görüşmenin, halkın ona sevgi ve saygı duymasında önemli bir rol oynadığını düşünüyoruz. Bu aynı zamanda Mustafa Kemal ATATÜRK hareketinin halka rağmen değil, halkla bir bütün olarak başlamasının da en önemli noktalarından birisidir. Daha sonra Havza'da, 12 Haziran 1919 günü kasaba ve köylerden halkın geniş katılımıyla cuma namazının kılınmasını müteakiben yapılan mitingde, toplumsal yapının bütün katmanları tarafından çok sevilen ve sayılan Sıtkı Hoca bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada; bugün ülkenin içinde bulunduğu durum karşısında tek çarenin silâha sarılmak olduğunu açıkça belirtmiş ve halkı galeyana getirmiştir.¹⁵² Mustafa Kemal Paşa daha başlangıçtan itibaren büyük bir önder olduğunun işaretlerini vermiş ve “dinî”, “siyasî” ve “ictimai iman yarat(arak)”¹⁵³ halkın istediği mecraya doğru yönelmesini sağlamaya başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Anadolu'da bulunduğu süre içerisinde halkın saygı ve sevgi ile bağlılık duyduğu din adamları ve şeyhlerle yakın bir ilişkisi olmuştur. Hafız İsmail'i Bursa'da teşkilât yapmak üzere görevlendirmesi¹⁵⁴ bunun küçük bir örneğidir. Bu ilginin tabii bir sonucu olarak da, “dinî liderler önceleri halka moral vermekle işe başlamış” olmalarına rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın hareketin başına geçmesiyle birlikte onu desteklemişlerdir.¹⁵⁵ Anadolu'da, “siyasal ve sosyal hayata hocalar, şeyhler,

¹⁴⁹ Selek, I, (1987), s. 80.

¹⁵⁰ Jaeschke, (1981), s. 190.

¹⁵¹ Aydemir, II, (1983), s. 24.

¹⁵² *Yakın Tarihimiz*, C. I, “Millî Mücadele'nin İlk Mitingi”, s. 358; Aydemir, II, (1983), s. 25; Dinamo, II, (1969), s. 343.

¹⁵³ Le Bon, (1976), s. 119.

¹⁵⁴ ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 60-1.

¹⁵⁵ Jaeschke, (1981), s.192.

arazi sahipleri(nin) hakim”¹⁵⁶ olması, Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’daki şeyhler ve aşiret reisleri ile ilgilenmesinin en önemli sebeplerinden birisidir. Bu amaçla Norşinli Şeyh Diyaüddin Efendiye yazdığı mektupta;¹⁵⁷ “Şeyhin Osmanlı Ordusuna, hilâfet ve saltanat makamına yaptığı hizmetler belirtildikten sonra Ermenilerin, istilâcılarının ve İstanbul Hükümeti’nin durumu açıklanıp, Erzurum’da toplanan bir kongreden Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden bahisle millî birliğin önemini vurgulayıp Sivas Kongresi ve Millet Meclisi’nin açılacağını” saygı dolu ifadelerle anlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa, sadece şeyhlere mektup yazarak onların desteğini istemekle ¹⁵⁸ yetinmemiştir. 24 Ağustos 1919 tarihinde yayınlanan bir beyanname ile açıklanan Heyeti Temsiliye’nin içine Şeyh Fevzi Efendi (Erzincan’da Nakşî Şeyhi) ve Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Bey’i de dahil ederek,¹⁵⁹ toplumsal yapının kazanılması açısından son derece önemli stratejik bir girişimde bulunmuştur.

Mustafa Kemal Paşa’nın halkın kazanılmasında, 1919 Haziran’ında Erzurum Kongresi için Sivas’tan geçerken, vali vekili olan Kadı Hasbi Efendi’ye kongreler hakkında halkı aydınlatması için zarf içinde bir kâğıt vermesi ¹⁶⁰ de dikkat edilmesi gereken son derece önemli bir girişimdir. Kadı Efendi aldığı kâğıttaki bilgileri ahaliye Cami-i Kebir’de yaptığı bir toplantıda anlatmış ve kongre öncesi halkın bilgilendirilerek bilinçlenmesini sağlamıştır.

İşgal hareketlerini protesto etmek amacıyla yapılan mitingler ve aydınlatıcı konuşmalar, genel olarak dinî açıdan büyük bir önemi ifade eden ve dinî duyguların doruk noktaya ulaştığı zamanlardan olan cuma günleri ¹⁶¹ yapılmıştır. Genellikle “resmi dua günü”¹⁶² olarak ilân edilen bu kutsal günde yapılan mitinglerde; “dinimiz, ırkımız,

¹⁵⁶ Belen, (1983), s. 171.

¹⁵⁷ Çay-Kalafat, (1990), ss. 43-44.

¹⁵⁸ Avcıoğlu, I, (1976), s. 312.

¹⁵⁹ Atatürk, I, (1982), s. 67. Mustafa Kemal Paşa hatıralarında, “...bu zevat hiçbir vakit biraraya gelip birlikte çalışmış değildir.” demek suretiyle konuya bakış açısını net bir tarzda ifade etmiştir.

¹⁶⁰ Vehbi Cem AŞKUN, *Sivas Kongresi*, 2. Baskı, İstanbul, 1963, s. 57.

¹⁶¹ Cuma günleri yapılan mitingler için bkz.: *Alemdar*, 11 Teşrinievvel 1335-1919 / Cumartesi; *İzmir’e Doğru*, 30 Teşrinisani 1335-1919 / Pazar, Nu: 5; *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Nisan 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 25; *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Ağustos 1336-1920 / Cumartesi, Nu: 59; *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Eylül 1336-1920 / Pazartesi, Nu: 61; ATASE Arşivi, K. 3, D. 1335/ 4-1, F. 1-5; Atatürk, (1981), s. 7; Söylemezoğlu, (1939), ss. 107-108; Arıburnu, (1951), s. 26, 37, 38, 43, 56; Şapolyo, (1968), s. 31.

¹⁶² Arıburnu, (1951), s. 56.

namusumuz çiğneniyor. Yaşamak hakkımız gasbolunuyor”,¹⁶³ bugün mağlubuz ve elimizde topumuz tüfeğimiz yok, fakat göğsümüzde silâhtan daha kuvvetli imanımız, Allah’ımız var.¹⁶⁴ “Vatanını seven her müslümanın bu ictimalarda bulunması vecibe-i diniyedir.”¹⁶⁵ “Yemin ediyorum ki: Osmanlı sancağına, tarihine hıyanet etmeyeceğim. Allah’a, hakka, milletlerin ilâhi Hakkına dayanan Türk Milleti, bütün müslüman ve Türk Dünyasına ilân ediyorum.”¹⁶⁶ denilmek suretiyle millî birlik ve beraberliğe davet edilerek, halkın millî ve dinî hislerle toplumsal bir karşı hareketlilik içine sokulduğunu ve büyük oranda başarılı olduğunu görüyoruz. Sadece İstanbul mitinglerinin tertiplenmesinde ¹⁶⁷ değil, Anadolu’da yapılan mitinglerde de vatana tecavüzle dine tecavüzü aynı gören ¹⁶⁸ din adamlarının toplumsal şuurun oluşmasındaki katkılarını ¹⁶⁹ gözardı edemeyiz.

23 Mayıs 1919 tarihli Sultanahmet Mitingi’nin aşağıdaki davetiyesinde, ‘cuma günü’nün nasıl önemli bir işlevi yerine getirdiği görülmektedir: “DAVETİYE, Müslüman! Yedi asırlık bir saltanatın taksim olacağını görüyorsun! İşte bu hicranlı günlerimizde birleşmeğe, anlaşmağa her hususta ihtiyacın var. İşini bırak. Cuma namazından sonra Sultanahmet’teki ictimaa koş. Kadın, erkek, çoluk çocuk orada bulun...”¹⁷⁰

Halkın, dinî inancının bir gereği olarak en yüksek oranda katılımı ‘cami’ denilen dinî bir mekânda ‘cuma namazı’ için biraraya gelindiği sırada, din adamları tarafından verilen vaazlar ve okunan hutbeler, Anadolu insanının millî harekete karşı kamuoyundaki her türlü yıkıcı propagandaya rağmen olumlu bir tavır takınmasında tarihsel bir görevi yerine getirmiştir. Dinî bir olgu olan ‘ibadet’, “din içerisinde mutlak bütünleştirici gücü” temsil eder. “Beraberce ibadet eden bir insan grubu”, toplumun çeşitli kültürel zümrelerinden bile olsa, çabukça bir “birlik oluşturur ve bu en azından

¹⁶³ Arıburnu, (1951), s. 16.

¹⁶⁴ Söylemezoğlu, (1939), s. 106; Ertürk, (1964), s. 323; Arıburnu, (1951), s. 12; İnan, (1985), s. 25.

¹⁶⁵ Arıburnu, (1951), s. 56.

¹⁶⁶ Söylemezoğlu, (1939), ss. 107-108; Arıburnu, (1951), s. 43; Şapolyo, (1968), s. 31.

¹⁶⁷ Armstrong, (1928), s. 65.

¹⁶⁸ Peker, (1955), s. 156.

¹⁶⁹ *İzmir’e Doğru*, 27 Teşrinisani 1335-1920 / Perşembe, Nu: 4; *İzmir’e Doğru*, 30 Teşrinisani 1335-1919 / Pazar, Nu: 5; *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Şubat 1336-1920 / Pazartesi, Nu: 6; *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Mayıs 1336-1920 / Pazartesi, Nu: 30; Coşar, I, 20 Mayıs 1919; Coşar, (1963), ss. 26-27; Tarhan TOKER, *Kuvayı Milliye ve Millî Mücadele’de Denizli*, Denizli, 1983, s. 32.

¹⁷⁰ Şapolyo, (1968), s. 27.

ibadet faaliyeti devam ettiği müddetçe sürer.”¹⁷¹ İbadet amacıyla biraraya gelen Anadolu insanı, bu vesile ile camideki din adamının kendisine anlattığı konularda da aydınlanabilmektedir. İşte Millî Mücadele Dönemi boyunca, din adamının halkla en ücra yurt köşesinde bile bütünleşerek Kuva-yı Milliye davasını anlatmasının sırrı burada yatmaktadır. Böylece millî hareketin liderleri, halka kadar inebilmiş ve onun desteğini en geniş katılımıyla alarak, hareketin bir ‘halk hareketine’ dönüşmesini sağlamışlardır.

Cami’nin dinî bir sembol olarak, her türlü tehlikeden uzak bir ‘toplanma merkezi’ görevini üstlenmesi de diğer önemli bir husustur. Bu aslında caminin kurumsal anlamda İslâmiyet açısından tarihsel bir görevidir. İzmir’in işgali sonrasında Balıkesir’de, “İstasyonda bir Fransız kıt’ası” ile şehirde “İngiliz Muhibleri Cemiyeti” bulunduğundan dolayı eşraf, memleketin durumu hakkında ortak bir karar alabilmek için aleni toplantı yapacak güvenilir bir yer arar, ama uygun yer bulunamaz. Bu arada “umumî bir ictimâ yapılmasının çaresi” olarak güvenilir bir mekân olan Mescit düşünülür ve halka gizliden gizliye 18 Mayıs 1919’da Alaca Mescit’te bir mevlid okunacağı duyurulur. “Geniş mescit tıklım tıklım, okunan mevlid artık yalnız bir din nağmesi değil, bir cihad narasıdır. Kalbler alev alev” yanmaktadır. Toplantı sırasında hemen 40 kişilik bir Reddi İlhak Cemiyeti kurulur ve halk işgal hareketine karşı örgütlenir.¹⁷² 19 Mayıs 1919 günü aynı mescitte yapılan cemiyet toplantısında iki heyet seçilir. Birincisi İstanbul’a gidip, durumu idare merkezi ile görüşmekle, ikincisi de “Edremit’e giderek körfeze vaki olacak bir işgal karşısında halkı uyurma(k) ve tedbir alma”kla görevlendirilmiştir.¹⁷³ Güvenilir bir toplanma merkezi olan camiler, böylece millî birlik ve beraberliğin sağlanmasında toplumsal başkaldırının ilk filizlenme merkezleri olarak da işlev yapmışlardır.

İstanbul’daki Özbekiye Tekkesi de “Kuva-yı Milliye’nin bir merkezi”¹⁷⁴ gibi çalışmaktadır. Tekke “Ankara yolcularının ilk uğrağı ve gizli bir sığınağı”¹⁷⁵ dır.

¹⁷¹ Wach, (1990), ss. 436-437.

¹⁷² Kemal ÖZER, *Kurtuluş Savaşı’nda Gönen*, Balıkesir, 1964, s. 24; Aydın AYHAN, “İzmir İşgali Sırasında Balıkesir”, *Millî Mücadele’de Balıkesir*, 2. Baskı, İstanbul, 1986, ss. 41-42; A. Aydın BOLAK, “Millî Mücadele’de Balıkesir”, *Millî Mücadele’de Alaşehir Kongresi (Bilimsel Toplantı)*, 16 Ağustos 1985, İzmir, 1988, s. 79.

¹⁷³ Ayhan, (1986), s. 43; Bolak, (1988), s. 81.

¹⁷⁴ İnönü, I, (1985), s. 186; Cemal KUTAY, *Çerkez Ethem Dosyası*, C.1, 3. Baskı, İstanbul, 1989, s.280.

¹⁷⁵ Goloğlu, (1970), s. 121; Sabahattin ÖZEL, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, İstanbul, 1987, s. 46 (Dipnot: 188).

Tekkenin Şeyhi Atâ Efendi, İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Kuva-yı Milliye hesabına çalışmış¹⁷⁶ ve durum anlaşıncı da İsmet Bey (İnönü) ile birlikte Anadolu'ya geçmiştir.¹⁷⁷ İstanbul'daki Kuva-yı Milliyecilerin zaman zaman mecburiyet karşısında tekkede derviş gibi kalarak istihbaratta bulundukları,¹⁷⁸ ayrıca tekkelerin barınma dışında silâhların saklanması için¹⁷⁹ de ideal yerler olduğu görülmektedir. "Geleneksel olarak her köylü halkın muhafazakâr"¹⁸⁰ olması gibi, Anadolu insanı da dindar ve muhafazakârdır. Bu niteliklerinden dolayı, "din adamları(nı) güvenilir birer otorite"¹⁸¹ olarak görmektedir. Anadolu'nun içinde bulunduğu toplumsal, siyasal, askerî, ve ekonomik durumla ilgili bilgiler, en küçük yerleşim merkezlerine kadar otorite olarak kabul edilen bu din adamları vasıtasıyla ulaşmaktadır. Ayrıca halkın okuma-yazma oranının çok düşük olduğu da gözönüne alındığında, din adamının cami-mescidde veya evlerde bilgilendirmesi dışında onun bilgiye ulaşabilmesi imkân dahilinde olamamaktadır. Bu sorun daha çok eğitim kurumlarının olmadığı; aydınlarla askerî ve sivil bürokratların bulunmadığı yerleşim merkezlerinde ortaya çıkmaktadır. Böyle bir toplumsal yapıda, 'din adamları', bu boşluktan istifade ederek halkın, Sultan-Halife'ye bağlılığını da içine alan geleneksel dindarlık anlayışını millî hareket lehine çevirmesini bilmişlerdir. Din adamlarının millî harekete taraftar olmadığı veya yıkıcı propagandaya alet olduğu durum, zaman ve yerlerde ise, toplumsal otoriteyi ve kontrolü sağlayacak askerî bir gücün de bulunmaması durumunda millî harekete karşı isyan hareketlerinin gündeme geldiğini görüyoruz. Burada bizim için önemli olan husus, 'din adamı'nın doğru hareket edip etmediği konusu değildir. Asıl önemli olan ve üzerinde durduğumuz konu, 'dinî anlayış' ve 'din adamı'nın toplumsal yapı üzerinde bıraktığı tesirin boyutlarıdır.

Batı Anadolu bölgesinin temsilcileri ve müftülerin¹⁸² toplanmasıyla yapılan ilk millî kongre (Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye) adıyla 17 Mart 1919 da İzmir'de¹⁸³

¹⁷⁶ Razi YALKIN, "Rahmetli Şeyh Atâ", *Tarih Hazinesi*, Sayı: 5, İstanbul, 1951, s. 217.

¹⁷⁷ İnönü, I, (1985), s. 186; Kutay, I, (1989), s. 280.

¹⁷⁸ Coşar, (1963), s. 74.

¹⁷⁹ Kemal KOÇER, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul (İşgal Sıralarında M.M. Grubunun Gizli Faaliyeti)*, İstanbul, 1946, s. 181.

¹⁸⁰ Wach, (1990), s. 292.

¹⁸¹ Krech-Crutchfield, (1980), s. 217.

¹⁸² Toker, (1983), ss. 22-23.

¹⁸³ Ferik Nurettin Paşa, (1341), s. 6.

toplanarak 'İzmir Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyeti' kurulmuştur. Daha sonra Anadolu'da yaşanan işgal hareketleri, müslüman halka yapılan zulümler ve aşağılanan dinî değerler, "saklı olan enerjiyi olağanüstü bir patlamayla uyandırmaya yetmişti."¹⁸⁴ Bu müslüman Türk'ün birleşmesini sağlamış ve kongrelerin ¹⁸⁵ teşkil edilmesiyle birlikte de toplumsal örgütlenmeler uygulama alanına konulmuştur. Kongrelerin faaliyette bulundukları süreç boyunca, kamuoyu vücuda getirmede etkin bir rol oynadıklarına şahit oluyoruz. Bu örgütlerin oluşturulmasında yerel yöneticiler, eşraf ve aydınlarla birlikte din adamları da önemli görevler üstlenmişlerdir.

Birinci Balıkesir Kongresi ¹⁸⁶ (28 Haziran 1919), Millî Mücadele tarihimizde Kuva-yı Milliye'nin yarı muntazam ordular haline gelerek, halkın münferit çete grupları içinde mücadele etmesi yerine, başlarında milis kumandanlar olduğu halde milis kuvvetler olarak nizamî ordu emrinde çalışmasını esasa bağlayarak uygulamaya koymuştur. Böylece yeni bir şekil alan milis kuvvetleri, İstiklâl Harbini fiilen başlatmış ve Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar savaşı yürütmüştür.¹⁸⁷ Balıkesir Kongresi'nde, "maksat ve gaye"nin "istihlâsı vatan" olduğu belirtilerek "teşkilât-ı muntazama dahilinde Yunanlıları Anadolu'dan tard etmeğe azm"¹⁸⁸ edilmiştir.

23 Temmuz 1919'da açılan **Erzurum Kongresi**'nin ilk günü kongrenin reisliğine seçilen Mustafa Kemal Paşa,¹⁸⁹ Kongreyi açış konuşmasında ¹⁹⁰ kısaca; "Ve mukadderata hâkim, bir irade-i milliyenin, ancak Anadolu'dan zuhur edeceğini tasrih ettim" diyerek "irade-i milliyeye müstenit bir şura-yı millî tesisini ve kuvvetini irade-i milliyeden alacak bir hükümetin teşkilini" istemektedir. Kongrenin sona ermesiyle birlikte alınan kararlar, 7 Ağustos 1919 tarihli bir beyanname ile yayınlanmıştır. Bu beyannamenin ¹⁹¹ önemli maddeleri şunlardır: "2. Osmanlı Vatanı'nın tamamîyet ve

¹⁸⁴ Smith, (1959), s. 101.

¹⁸⁵ Anadolu ve Trakya'da toplanan kongreler için bkz.: Bolak, (1986), s. 124; Selek, I, (1987), s. 103.

¹⁸⁶ Kongre kararları ve İtilâf Dev.lerine çekilen protesto telgrafları için bkz.: Ahmed, (1928), ss.53-56

¹⁸⁷ A. Aydın BOLAK, "Alaşehir Kongresi'nin 66 ncı Yıldönümü Vesilesiyle Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri İle İlgili Kısa Tebliğ", *Millî Mücadele'de Balıkesir*, 2. Baskı, İstanbul, 1986, s. 139.

¹⁸⁸ Şerafettin TURAN (Tertip ve Tanzim Eden), *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacı Muhittin ÇARIKLİ'nin Kuva-yı Milliye Hatıraları*, Ankara, 1967, s. 3.

¹⁸⁹ Atatürk, I, (1982), s. 64.

¹⁹⁰ Bknz.: Atatürk, III, (1982), ss. 926-931, Vesika No: 38; Atatürk, (1981), ss. 15-21; ATASE Atatürk Özel Arşivi, K. 3, D. 1335 / 4-2, F. 9, 9-1: 8.

¹⁹¹ Atatürk, (1981), ss. 29-32; ATASE Atatürk Özel Arşivi, K. 3, D. 1335 / 4-2, F. 12, 12-1: 3; Cebesoy, (1953), ss. 120-121; Dursunoğlu, (1946), ss. 168-170; Kansu, I, (1986), ss. 115-116; Baykal, (1969), ss. 23-24.

istiklâli milliyemizin temini ve makamı saltanat ve hilâfetin masuniyeti için Kuva-yı Milliye'yi âmil ve irade-i milliyeyi hakim kılmak esastır.” “9 ...kitle-i umumiye bu kerre ‘Şarkî Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti’ ünvanıyla... her türlü fırkacılık cereyanlarından” tamamen uzaktır. “Bilcümle İslâm vatandaşlar cemiyetin âzayı tabiiyesindendir.” Kısaca, beyannamede bütün müslümanların cemiyetin tabii birer üyesi oldukları, millî birlik ve beraberliğin son derece önemli olduğu açıkça belirtilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Kongre'nin en önemli kararı, mandanın reddedilerek, millî iradenin benimsenmesidir.¹⁹² Dinî söylem ve sembollerin yoğun olarak işlendiği kongrenin açılış ve kapanışında dua yapan Şiran Müftüsü Hasan Fahri Efendi'ye, Mustafa Kemal Paşa'nın 9.9.1919 tarihli bir mektupla¹⁹³ teşekkür ettiğini görüyoruz.

WACH'ın ifadesiyle;¹⁹⁴ “Dinî kültürün her dalı, özellikle dua, topluluk hayatı açısından özel bir önem taşı(r).” ‘Dua’ nın ifade ettiği bu anlamın, Millî Mücadele Dönemi boyunca özellikle hareketin lider kadrosu ile hareketin bir çeşit toplumsal dinamikleri gibi bir işleve sahip olan din adamları zümresi tarafından, hemen her zemin ve zamanda kullanıldığı görülmektedir.¹⁹⁵ Dolayısıyla, bu dönemde “duanın toplum için birleştirici bir özelliği”¹⁹⁶ de ifade ederek, dinî anlamda bir sembol (veya ibadet) olarak toplumbilimsel bir görev yaptığına şahit oluyoruz.

Erzurum Kongresi sırasında vali vekili olan Kadı Elhac Hurşid Efendi'nin büyük hizmetleri olmuştur. Sadaretten, Mustafa Kemal Paşa ve Sabık Bitlis Valisi Mazhar Müfit Bey'in tutuklanmasıyla ilgili olarak gelen emre, bunun mümkün olmadığını, böyle bir durumda kendisinin de tehlikeye gireceğini belirten bir cevap vermiştir.¹⁹⁷ Mustafa Kemal Paşa, Kadı Hurşit Efendi için; “...hakikaten vatansever, anlayışlı, Millî Mücadele'nin muvaffakiyetine can ve gönülden bağlı bir muhterem zat,

¹⁹² Mazhar Müfit KANSU, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. 1, 2. Baskı, Ankara, 1986, s. 129.

¹⁹³ Aydemir, II, (1983), ss. 108-109. Kongreye katılan din adamları için bkz.: Dursunoğlu, (1946), ss. 49-50; Kansu, I, (1986), ss. 78-80; Baykal, (1969), ss. 25-26.

¹⁹⁴ Wach, (1990), s. 13.

¹⁹⁵ Bazı örnekler için bkz.: Peker, (1955), s. 124, 328; Turan, (1967), s. 67, 122; *Sebilürreşad*, C. II, Sayı: 46, “Millî Mücadele'de Din Uleması”, İstanbul, Mayıs 1949, s. 334; Dursunoğlu, (1946), (1946), s. 109; Mehmet Akif TÜTENK, *Millî Mücadele'de Denizli*, İzmir, 1949, s. 82.

¹⁹⁶ Wach, (1990), s. 13.

¹⁹⁷ Kansu, I, (1986), ss. 91-92.

kendisini çok takdir ettim.”¹⁹⁸ diyerek sivil bürokraside görev alan bir din bilgininden övgüyle bahsetmiştir.

Anadolu toplumu, Büyük Millet Meclisi’nin açılmasına kadar geçen süreçte, “hakimiyetin yürütülmesinde, bağımsız merciler sistemine sahip” olmadığı için “hakimiyet başlangıç (olarak) otoritesi siyasete dayanmayan kişilerce ...yürütül”¹⁹⁹ mektedir. Toplumda bu işlevi yapan önemli gruplardan birisi de din adamlarıdır. Din adamlarının, toplumsal yapının içinde bulunduğu güç şartlar altında, nasıl birer aksiyon adamı olarak hem cephe gerisinde halkın kazanılmasında hem de cephede bizzat savaşın içinde önemli görevler yaptığına şahit oluyoruz. Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’daki din adamlarına, sürekli vaazlarla halkın moralini ve dinî duygularını harekete getirerek, “nüfuzlu din adamlarının da aynı safta bulunmasını sağlama”²⁰⁰ çabalarını Jaeschke; “Milliyetçiler duruma o kadar hakim oldular ki, işgal altındaki Adana’da bile onların fetvası okundu.”²⁰¹ şeklinde değerlendirmektedir.

Yunan işgaline karşı bölgesel örgütlenmeyi sağlamak amacıyla, “Aydın’dan Bandırma’ya kadar bütün cephelerde Harekât-ı Milliye Reddi İlhak Heyetleri” üyelerinden teşkil edilen **Alaşehir Kongresi**, 16 Ağustos 1919 Cumartesi günü açıldı. 25 Ağustos 1919 tarihinde²⁰² Kongre, her türlü firkacılığı reddederek bir “kütle-i muvahhide” halinde Yunan ordusuna karşı koyma kararını vererek sona erdi.²⁰³ “Biz vatan için çalışıyoruz, elbette Allah muinimiz olacaktır.”²⁰⁴ diyen Kongre’nin Katibi Müftü-zâde Abdülgafûr Efendi, 19 Ağustos 1919 Salı günü, “Harekât-ı Milliye” için halktan ve eşraftan tahsil edilmesi düşünülen para ile ilgili olarak şunları söylemektedir:²⁰⁵ “Tahsil olunacak para iane değildir. İane cebren verilmez. bu müdafaa-i vatan ve din ve ırz için tahsil olunacak bir meblâğdır. Bunu vermek her müslüman için farzdır. Hatta diyebilirim ki bu hususta temerrüd edenlerin şer’an idamı

¹⁹⁸ Kansı, I, (1986), s. 101.

¹⁹⁹ Kehr, (1992), s. 93.

²⁰⁰ Selek, I, (1987), s. 80.

²⁰¹ Jaeschke, (1981), s. 198.

²⁰² Turan, (1967), s. 121.

²⁰³ Turan, (1967), s. 206; *ALASEHİR KONGRESİ, 16 Ağustos-25 Ağustos 1919*, ATASE Kütüphanesi, İstiklâl: 166 No.da kayıtlı kitapçık; ATASE Atatürk Arşivi, No: 4/1, K. 13, D. 1335. Kongre Talimatnamesi ve Kongre tarafından İtilaf Devletlerine gönderilen protesto telgrafı için bkz.: Millî Mücadele’de Alaşehir Kongresi, (1988), ss. 70-74.

²⁰⁴ Turan, (1967), s. 96.

²⁰⁵ Turan, (1967), s. 157.

bile caizdir.” Böylece, milis kuvvetlerinin iâşesinin temini meselesine, toplumsal yapıda oluşabilecek her türlü yanlış algılamaları ve aleyhte propagandaların tesirini en asgari seviyeye indirebilmek amacıyla dinî bir meşruiyet kazandırılmıştır.

“Millî tarihin büyük Türk rönesansı, ihtilâl ve kurtuluş kongresi”²⁰⁶ olarak nitelendirilen **Sivas Kongresi**, 4 Eylül 1919 Perşembe günü ²⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa’nın, bir konuşması ile açılmıştır.²⁰⁸ “Millî Mücadele tarihimizin en mühim siyâsî vesikalarından birisi olan ...”²⁰⁹ Kongre’nin 11 Eylül 1919 tarihli Beyanname²¹⁰ sinin en önemli hususu; “kitle-i umumiye”nin bu defasında “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” ünvanıyla isimlendirilmiş olmasıdır. Erzurum Kongresi’yle aralarında önemli fark yoktur. “Yalnız Sivas Kongresi umumî bir mahiyet arzeder.”²¹¹

Mustafa Kemal Paşa Sivas Kongresi’nin fikir babasıdır. O, Sultan-Halife’ye açık bir şekilde saldırmaksızın, halkın güvenine sahip bir otorite sağlanıncaya kadar Heyet-i Temsiliye’nin, millete yol gösteren bir yapılanma tarzı olarak görevinde kalmasını istemiştir.²¹² Bilahare Büyük Millet Meclisi’nin açılmasıyla birlikte onun tarihsel görevini sona erdirmiştir. Kongrelerin, Millî Mücadele Dönemi boyunca “boşlukta olan Devlet’e sahip” çıkararak, “değişen şartlara göre alınması lüzumlu kararları birer mahalli Millet Meclisi hüviyetleri içinde cesaretle”²¹³ aldıkları görülmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, 21 Ağustos 1919’da Erzurum’da bulunduğu sırada Sivas Kadısı Hasbî Efendi’ye bir telgraf çekerek; “Sivas halkının endişeye düşmemesi için zâtı fâzılânelerince Sivas’lıları irşad ve tenvir ile Sivas Kongresi’nin millet ve vatan hakkında yapacağı tesiri(n)” izah edilerek, halkın her türlü kuşkusunun giderilmesi talep edilmiştir.²¹⁴ Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Erzincan’dan Sivas’a giderken yollarında Nakşi Fevzi Efendi’yi götürmüşler ve manevî açıdan rahatlatarak moral

²⁰⁶ Kansu, I, (1986), s. 211.

²⁰⁷ Atatürk, I, (1982), s. 88.

²⁰⁸ Kansu, I, (1986), ss. 212-216; İğdemir, (1986), ss. 107-111.

²⁰⁹ Cebesoy, (1953), s. 167.

²¹⁰ Beyanname için bkz.: Atatürk, III, (1982), ss. 1063-1065, Vesika No: 130; Atatürk, (1981), ss. 45-47; ATASE Atatürk Arşivi, K. 5, D. 1335 / 5-1 A, F. 14, 14-1; Cebesoy, (1953), ss. 167-168; İğdemir, (1986), ss. 113-115; Aşkun, (1963), ss. 153-155; Güner-Kabataş, (1990), ss. 85-86.

²¹¹ Cebesoy, (1953), s. 168.

²¹² Smith, (1959), ss. 20-21.

²¹³ Bolak, (1986), s. 125.

²¹⁴ Kansu, I, (1986), s. 165.

almışlardır.²¹⁵ Bu yolculukta, ayrıca, Erzurum'da millî hareketin önde gelen şahsiyetlerinden ve "bölgedeki aşiret reislerinin hürmet ve muhabbetine sahip"²¹⁶ Erzurum'lu Raif Efendi²¹⁷ de onlarla beraberdir. Kongreler sırasında halkın güveninin kazanılmasında önemli bir semboller ve değerler dizisini ifade eden din olgusundan hemen her safhada faydalanılmıştır. Sivas Kongresi'nin 12 Eylül 1919 Cuma günü toplantısının Ulu Cami'de yapılması²¹⁸ konuya çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir.

Vatanın ve dinin kurtarılması uğruna din adamlarının, paylarına düşen her fedakârlığı yapmaya çalıştıkları görülmektedir. Toplumda genel anlamda sevgi ve saygı gören bu insanların gözlerini kırpmadan, hem de toplumun gözleri önünde çeşitli fedakârlıklarda bulunması; toplumsal yapının millî hareket lehinde motive edilmesine katkı sağlamıştır. Hafız Hüseyin'in Yunanlıların "Akhisar'a taarruz ettikleri zaman ...minareye çıkarak salavat getir(mesi) ve Allahû Ekber nidasıyla orduyu minareden idare etm(esi) üzerine tevcih edilen silâhlar karşısında hiç şaşırma"²¹⁹ ması, onun aynı zamanda vatanın müdafaa edilmesine duyduğu imanın bir ifadesidir. "İman(ın), daima insanın eli altında bulunan kuvvetlerin en büyüklerinden biri(si)"²²⁰ olduğunu böylece bir kere daha göstermiştir.

İzmir'in işgal edildiğini öğrenen Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi, 17 Mayıs 1919'da halkı Çarşı Camii'nde toplayarak; "Düşman istilâsına karşı seyirci kalmanın doğru olmayacağını ve muktedir olanların elden gelen olanakları hazırlamaları gerektiğini, Allah'ın emri ve Peygamber'in sünnetine itimat edilmesi"²²¹ çağrısında bulunmuştur. Böylece ahalinin millî hareket lehine bilinçlenmesini sağlamış, sonrada hareketin bizatihi içine girerek bir eylem adamı olmuştur. Yöredeki Dede Efendi ve 25-30 kişilik çetesi ile Ali Bey'in çetesini mücadele için ikna eder. Denizli'ye giderek Müftü Ahmet Hulûsi'yi görür ve ondan da onay alır. Çal'daki faaliyetlerinde eşraf ve ileri gelenlere; "Mukaddesatını düşmana göz göre göre çiğnetenlerin insan ve İslâm sayılmayacağını, çöken saray saltanatının yerine milletin kalbinde iman nurunun bir kat

²¹⁵ Kansu, I, (1986), ss. 202-203.

²¹⁶ Mahir İZ, *Yılların İzi*, 2. Baskı, İstanbul, 1990, s. 96.

²¹⁷ İZ, (1990), s. 95.

²¹⁸ İğdemir, (1986), s. 105.

²¹⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 4, (1981), s. 215.

²²⁰ Le Bon, (1976), s. 119.

²²¹ Toker, (1983), s. 31; Tütenk, (1949), s. 10.

daha parlamış olduğunu ve bu davada Allah'ın nusretinin muhakkak bulunduğunu” açıklayınca, onu dinleyenler emrine âmâde olduklarını söylediler. Bunun üzerine orada bulunan 20 kişiden, 15 Temmuz 1919 tarihli ve “... cümlemiz dinimizi, vatanımızı, namusumuzu vikaye için size iştirak etmeğe söz veriyoruz. Buna dair her ne emir olunursa ifasına amadeyiz. Eğer muhalif olursak kanımızı katlimizi helâl ederiz.” anlamında bir senet²²² alır ve Heyet-i Milliye kurulur.

Jandarma dairesi ile askerlik şubesinin depolarının kapıları kırılarak, orada bulunan cephe, pala, silâh ne varsa hepsinin alınmasında Müftü Efendi aktif rol oynar.²²³ Çal kasabası eşrafını, köylere giderek oralardaki eşrafla görüştürür ve onların vasıtasıyla gönüllü asker toplanır.²²⁴ Bu kuvvetler daha sonra cepheye gönderilir. Ayrıca Demirci Mehmed Efe ile Çivril eşrafından Çorbacızade Mehmet Ali Ağa'ya, Dinar eşrafından Osman Bey'e de mektuplar ve haber yollanarak²²⁵ harekete kazandırılır. Nazilli'de halkın örgütlenmesinde önemli bir beyin olarak görev yapan Hacı Süleyman Efendi,²²⁶ âlim bir din adamıdır.²²⁷ Seçkinlerin olayları rasyonel anlamda yeterince değerlendiremedikleri bir sırada, onların bile “kuşkularını gidererek ...Kuva-yı Milliye safında” yer almalarını sağlama²²⁸ başarısını göstermiştir. Hareketin askerî liderlerinden olan Rauf (ORBAY) Bey Haziran 1919'da Nazilli'de Hacı Süleyman Efendi ile buluşarak, memleketin içinde bulunduğu durumu değerlendirir. Hacı Süleyman Efendi, Demirci Mehmed Efe'ye bir heyet göndererek, bir mektupla affedildiğini, Nazilli'ye gelmesi gerektiğini belirtir. Ancak Efe buna güvenemez ve Hacı Süleyman Efendi'den oğlunu rehin olarak göndermesini ister. O da oğlu Ragıp Bey'i Demirci'ye gönderir.²²⁹ Bunun üzerine Demirci Mehmed Efe 11 Temmuz 1919 Cuma

²²² Coşar, I, (19 Temmuz 1919 / Cumartesi); *Sebilürreşad*, C. 1, Sayı: 12, “İstiklâl Savaşı'nda Müftülerin Hizmetleri, Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi'nin Hatıraları”, Ağustos 1948, ss. 185-186; Tütenk, (1949), s. 27.

²²³ *Sebilürreşad*, I, (Ağustos 1948), ss. 185-186; Tütenk, (1949), s. 27.

²²⁴ *Sebilürreşad*, I, (Ağustos 1948), s. 186; Tütenk, (1949), s. 13.

²²⁵ Tütenk, (1949), s. 27.

²²⁶ Sadi BORAK, *Atatürkçü ve Toplumcu Örnek Bir Din Adamı: HACI SÜLEYMAN EFENDİ*, İstanbul, 1974, s. 84.

²²⁷ Akıncı, (1978), s. 193.

²²⁸ Borak, (1974), s. 84.

²²⁹ Borak, (1974), ss. 79-81.

günü ²³⁰ dağdan inerek Kuva-yı Milliye'ye katılır. Böylece millî hareketin askerî gücünün sempatik bir tavırla zenginleştirilip, güçlendirildiği görülmektedir.

Aydın savaşlarında büyük hizmeti olan ²³¹ Hacı Süleyman Efendi, Aydın millî hareketinin ilk teşkilatlanma yeri olan Çine'de ve havalisinde millî hareketin uyanmasında önemli bir rol oynamıştır.²³² Mustafa Kemal Paşa, Hacı Süleyman Efendi'ye 20 Mayıs 1919 tarihinde gönderdiği bir telgrafta; "Siz bizim her zaman ve her vaziyette samimi bir mefkûre arkadaşımızsınız. Afiyetinizi temenni ederim. Efendim."²³³ demek suretiyle hitap etmiş ve bir din adamını ilk kez mefkûre (ideal) arkadaşı olarak nitelendirmiştir.

Toplumsal örgütler, yayınladıkları beyannamelerde;²³⁴ halkın yaşama duygusunun, iki önemli temel unsuru olan 'din' ve 'namus' kavramları üzerinde durmuşlardır. Mücadele için geç kalındığında, bu toplumsal değerlerin kolaylıkla tecavüze uğrayacağını açıkça beyan ederek, halkın kazanılmasına çalışmışlardır. Camilerde verilen vaazlarda, dinin toplumsal yapı üzerindeki olumlu tesirlerinden birisi olan 'yardım' konusu hemen her safhada gündeme gelmiştir. Camilerde, Kuva-yı Milliye için zenginlerden para ve mal yardımı alınırken, fakirlerden de "fizikî gücüyle vatan kurtarma görevine atılmaları sağlanmış, gönüllü toplama olanağı da elde edilmişti(r)."²³⁵ Bu yönteme, 15 Haziran 1919'da "Bandırma'da halktan toplanan toplam 3 bin lira para yardımı Reddi İlhak İdare Heyeti'ne teslim edilmiştir."²³⁶

Millî Mücadele Dönemi boyunca camilerin vaazlar, hutbeler, siyasî ve askerî içerikli konuşmalar yoluyla toplumsal yapı üzerinde bir kamuoyu oluşturma yeri olarak da değerlendirildiği görülmektedir. Asıl olarak, "Kamuoyu çeşitli gruplarda oluşur, onu desteklemek için toplumun çeşitli gruplarına hitap etmek gerekir. Kamuoyunun oluşumu sadece haberleşme araçlarının geliştiği modern topluma özgü bir süreç

²³⁰ Sadi BORAK, Efe'nin dağdan iniş zamanı olarak özellikle cuma gününü seçmesinin günden kutsallığına binaen Efe tarafından özellikle istenildiğini söylemektedir. Bknz.: Borak, (1974), s. 82.

²³¹ Coşar, I, (2 Temmuz 1919).

²³² Şefik, II, (1987), s. 71; Rahmi APAK, *İstiklâl Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara, 1990, s. 92.

²³³ Borak, (1974), s. 6.

²³⁴ Denizli Reddi İlhak Cemiyeti'nin 10 Haziran 1919 tarihli beyannamesi. Bknz.: Tütenk, (1949), s.15.

²³⁵ *Türk İstiklâl Harbi*, 7, (1975), s. 18.

²³⁶ *Türk İstiklâl Harbi*, I, (1975), s. 17.

değildir. Geleneksel toplumda da kamuoyunun oluştuğu odaklar vardır.”²³⁷ İşte bu dönemde de en güvenilir ve kolay biraraya gelme mekânı olarak camiler bu görevi üstlenmişlerdir.

Balıkesir Reddi İlhak Cemiyeti, 21 Mayıs 1919 tarihinde, Müftü Efendi’nin bilgisi dahilinde, “Ramazan dolayısıyla köylere giden vaizlerin” müslüman halkı birlik ve beraberliğe sevketmesi için dinî vaazlar vermelerini, “bu şekilde bir İslâm cemaatı şuuru oluşturarak, zamanı geldiğinde hemen bir millî ordu kurulabilmesi için zemin hazırlanma(sını)”²³⁸ görüş olarak benimsemiştir. Çukurova millî savaşında, Karaisalı Müftüsü Hacı Mehmet Efendi, bir taraftan ihtiyar yaşına rağmen gece gündüz cephelerde dolaşarak ²³⁹ millî kuvvetlere moral verirken, diğer taraftan da ahaliye; “Padişah İngilizlere âleti şer ve fesat olmaktadır.” “Din ve memleketi kurtarmak için mücadele meydanına atılan rüesa ve kumandanlara iltihak ve onlara itaat farz olunmuştur”²⁴⁰ demek suretiyle halkın savaşımı için dinî bir yasallaştırmayı da ifade etmiş oluyordu. Bu telkin ve irşadların Adana Heyet-i Merkeziyesinin oluşarak faaliyet sahasını genişletmesinde çok olumlu tesirleri gözlemlenmiştir.²⁴¹ İşgal sırasında, “köy köy gezerek ‘Esir ve şer aleti olan Padişaha itaat, din kurallarına aykırıdır, din(i) ve memleketi kurtarmak için Millî Mücadele’ye katılmak farzdır’ ”²⁴² şeklindeki hutbeleriyle halkın uyarılmasını sağlamış ve mücahitleri cepheye uğurlama sırasında da yaptığı “ruhları coşturan veciz duası”²⁴³ ile istiklâl mücadelesine bütün kişiliğiyle katılmıştır.

İşgal sırasında Maraş halkı, hem Fransızların kötü idaresinden hem de Ermenilerin saldırılarından dolayı artık canından bezmiştir.²⁴⁴ Buna bir tepki olarak teşkil edilecek millî orduyu, bir “İslâm cemaati teşkili şeklinde kurmak ve milleti İslâm mabetleri etrafında birleştirecek dinî bir görünüm vermek başarı sağlayacaktır. Camii ve mescidi olan her köy ve mahalle bir piyade takımı sayılarak bunun idaresi mescidin imam ve müezzini gibi din adamlarına veya bu sıfatı takınacak olan gönüllülere teslim

²³⁷ İlber ORTAYLI, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983, s. 143.

²³⁸ Ayhan, (1986), s. 43; Bolak, (1988), s. 81.

²³⁹ Arıkoğlu, (1961), s. 103.

²⁴⁰ Cebesoy, (1953), s. 297.

²⁴¹ Mehmet Arif, (1970), s. 31.

²⁴² Ener, (1970), s. 67, (Dipnot: 1).

²⁴³ Ener, (1963), s. 45.

²⁴⁴ *Selâhattin Âdil Paşa’nın Hatıraları, HAYAT MÜCADELELERİ*, İstanbul, 1982, s. 333.

edilecektir...”²⁴⁵ denilmek suretiyle millî teşkilâtın dinî olgularla çevrelenmiş çerçevesi çizilmiş olmaktadır.

28 Kasım 1919 Cuma günü Maraş²⁴⁶ kalesinde Fransız bayrağı dalgalanmaktadır. Bu manzara karşısında çok etkilenen Avukat Mehmet Ali Bey, bir beyanname²⁴⁷ kaleme alarak²⁴⁸ halkın, toplumsal bir karşı koyma hareketi içerisine girmesine çalışır. “Alemlî İslâma Hitab” diye başlayan bu beyannamede; binüçyüz seneden beri varolan bir dinin öldüğü, “ecdadının kanı pahasına fethettiği bir kalenin burcu(ndaki) Al Sancağın bugün Fransızlar tarafından indirilip yerine kendi bandıraları(nın) konuldu(ğu)” belirtildikten sonra; korkmadan sancağımızı tekrar yerine koyalım. “Sen mütevekkilen Allah’a mevcudiyetini gösterecek olursan, değil birkaç Fransız kuvveti hatta bütün Fransız milleti” bile senin inancını kıramaz, denilmektedir. Mehmet Ali Bey, Beyanname’nin iki nüshasını cuma namazından önce Ulu Cami’in avlusuna, birer nüshasını da Çarşıbaşı, Sarayaltı ve Arasa Cami’lerinde göze çarpacak yerlere oğluna astırır. İmam cuma hutbesini okurken dışarıdan “Bayraksız namaz kılınmaz” diye bir ses duyulur. Bunun üzerine cami imamı Rıdvan Hoca’nın “Hürriyeti olmayan bir milletin cuma namazı kılması caiz olmaz” şeklindeki sözleri üzerine,²⁴⁹ camiin minberindeki tarihî sancak alınır ve cami tamamen boşaltılır. Bu sırada bir ihtiyar; “Haydin babam din kavgasıdır bu”²⁵⁰ şeklindeki bir çeşit din savaşı hatırlatmasıyla, halkın ileriye doğru yürütmesine sebep olur. Halk kaleye girer ve Fransız bayrağını indirerek, yerine Türk bayrağı göndere çekilir.²⁵¹ Böylece, bayrak savaşı eyleme dönüşerek dinler savaşına bürünmüştür. Bağımsızlığın sembolü olan bayrağın dalgalanması, aynı zamanda din unsurunun da bağımsız olmasıyla paralellik

²⁴⁵ ATASE Arşivi, K. 325, D. 15, F. 115; Akbıyık, (1990), s. 142.

²⁴⁶ Selâhattin Âdil Paşa, Millî Mücadele Dönemi’nin Maraş’ını şöyle anlatmaktadır: “Halkı genellikle dindar, gelenek ve âdetlerine bağlı, görünüş ve kıyafet bakımından Türk-Osmanlı aşiret görüntüsünde olup eski kıyafetlerini korumuş çalışkan insanlardır.” Bknz.: Selâhattin Âdil Paşa, (1982), s. 330.

²⁴⁷ Pişkin, (1942), s. 53; Şapolyo, (1957), ss. 172-173; Beyanname için bknz.: Lütfi OĞUZCAN, *Millî Mücadele’de Güney Bölgesinde BAYRAK ve BAYRAK ÖZLEMİ*, Mersin, 1966, ss. 12-13; *Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi*, C. IV, Ankara, 1966, s. 60.

²⁴⁸ Tansel, II, (1973), s. 212.

²⁴⁹ Pişkin, (1942), ss. 52-53; Hüsameddin KARADAĞ, *İstiklâl Savaşı’nda Maraş*, Mersin, 1943, ss. 15-16; Şapolyo, (1957), ss. 172-173; Dinamo, 5, (1970), ss. 237-238; Tansel, II, (1973), ss. 212-213; Akbıyık, (1990), ss. 125-126.

²⁵⁰ Karadağ, (1943), s. 16.

²⁵¹ Karadağ, (1943), s. 16; Selâhattin Âdil Paşa, (1982), s. 333.

arz etmektedir. “Sembol, dıştan bir işaret veya jest” olarak “bir anlam veya değeri temsil eder.”²⁵² Bayrağın dalgalanmaması, çağrışım yoluyla Anadolu insanının “duyguları(nı) hatırlatıp tahrik”²⁵³ etmiş ve böylece kurtuluş fikrine toplumsal açıdan canlılık kazandırmıştır.

Halkın büyük bir kesiminin okuma-yazma bilmediği düşünülürken, cami avlusuna asılan bu beyannamenin, seçkin zümre hariç toplumsal yapı üzerinde doğrudan (aracısız) ve etkin tarzda iletişim kurması ve bir çeşit toplumsal hareketliliğin dinamik tavrını sergileyebilmesi mümkün görünmemektedir. Ancak Beyanname’nin seçkinler (eşraf, din adamları, asker ve sivil bürokratlar v.s.) olarak ifade ettiğimiz zümre üzerinde, konunun süratle gündeme gelmesi açısından varlığı yadsınamayacak derecede önemli olmuştur. Onun bu fonksiyonu dinî söylemlerle desteklenmiş ve toplumsal bir eylem haline dönüşmüştür.

WACH’ın da ifade ettiği gibi, toplumsal gruplar üzerinde dinî “değerlerin baskı yapıcı karakterini inkâr”²⁵⁴ etmek mümkün değildir. Bunun çok açık örneği, Maraş’ın Fransızlar tarafından işgali sırasında yaşamıştır. Sütçü İmam, bir cuma günü sokakta yürürken “Fransız üniformalı iki askerin Türk kadınları üstüne saldırdıklarını görür” ve kuşağının altındaki tabancadaki “mermilerin tümünü, saldırganların üstüne boşaltır.” Onun bu davranışı, halkın sabrını taşıyarak karşı harekete geçmesini sağlayan bir kıvılcım olmuştur. Bu olayı müteakiben Maraş’ın en kalabalık camisinde kürsüye çıkan Müftü Efendi hutbede; müslüman kadınlara ve kızlara saldırılan bir yerde camilerde toplanıp namaz kılınmaz ve “şunu iyi biliniz ki, düşman bayrağı altında Cuma Namazı caiz değildir. Varın bunu tüm camilere iletin. Söyleyin ki müslümanlara, günümüz cihad günüdür. Namaz günü değildir. Her kim ki, bu cihada katılmaz, o dinden caymış, imandan ayrılmıştır”²⁵⁵ demek suretiyle ahalinin artık silâhlı mücadeleye girişmesinin, en büyük ve en önemli dinî ibadet olduğunu büyük bir inanma duygusu içinde açıklamıştır.

Denizli Müftüsü Ahmet Hulûsi Efendi, 17-19 Mart 1919 tarihleri arasında İzmir’de toplanan kongrede, İzmir’in “hukukunu siyasî, icabederse silâhla müdafaa

²⁵² Dönmezer, (1978), s. 264.

²⁵³ Dönmezer, (1978), ss. 264-265.

²⁵⁴ Wach, (1990), s. 41.

²⁵⁵ Toy, (1970), ss. 209-210.

etme”²⁵⁶ gayesini taşıyan bir Reddi İlhak Cemiyeti’nin kurulmasında aktif rol almıştır. Kongre haricinde gayri resmi sıfatla Nurettin Paşa ile konuşurken Paşa’ya; günün birinde İzmir’i Yunanlıların işgal edebileceğini, o zaman Denizliler olarak kendilerinin boş durmayıp silâha sarılacaklarını anlattıktan sonra, böyle bir durum ortaya çıkınca “bize gelin kumandayı ele alırsınız” demesine rağmen, olumlu cevap alamamıştır.”²⁵⁷ Bu sözleriyle Müftü Efendi, memleketin içinde bulunduğu siyasî ve askerî çıkmazı, ileride olabilecekleri de görme başarısıyla birlikte algılamış ve âdeta stratejik bir panorama çizmiştir.

İzmir’de olup biteni halka bildirmek amacıyla 15 Mayıs 1919 günü Denizli’de bir miting tertip edilir. Halkın geniş katılımını sağlamak için cami imamı ve dellâllar, “Allah’ını, dinini, vatanını sevenler müftülük dairesi önünde toplansın”²⁵⁸ nidalarıyla sokaklarda dolaşır. “Müftülük Dairesi önünde toplanan halk, Ulucami’den çıkarılan sancakla başlarında Denizli Müftüsü faziletli, Ahmed Hulûsi olduğu halde tekbirler getirerek”²⁵⁹ belediye meydanında toplanır. Kürsüye ilk çıkan Müftü Efendi, halka heyecan dolu cümlelerle şöyle seslenir: “Hemşerilerim, şimdi İzmir’i Yunan askerleri işgal etmiştir. Bu işgale muhalefet ve düşmanın taarruzuna mukabele lâzımdır. İşgal edilen memleket halkının silâha sarılması ve savaşması farz-ı ayın; uzak memleketler halkı için farz-ı kifayedir; fetva veriyorum. Silâh ve cephane azlığı veya yokluğu hiçbir zaman mücadeleye mani teşkil etmez. Elinizde hiçbir silâhınız olmasa dahi üçer taş alarak düşman üzerine atmak suretiyle mutlaka fiili mukabelede bulununuz. Biz birçok ülkeleri hükmetmiş fatihlerin torunlarıyız, (ve orada tanıdığı hristiyanları göstererek) bunlar da bize birer vediadır, onlara dokunmayınız.”²⁶⁰

Böylece Dürriyade tarafından millî hareket mensuplarını ölüme mahkûm eden meşhur fetvanın verilmesinden hemen hemen bir yıl önce, Anadolu millî hareketinin lehine olmak üzere ‘ilk fetva’ verilmiş oluyordu. Bu bir din adamının, Sultan-Halife ve

²⁵⁶ *Sebilürreşad*, C. III, Sayı: 57, Ağustos 1949, s. 105.

²⁵⁷ Lütü MÜFTÜLER, *Millî Mücadele’de Denizli*, Balıkesir, 1947, s. 3; *Sebilürreşad*, III, (Ağustos 1949), s. 106.

²⁵⁸ Sadi BORAK, “Sarıklı Bir Mücâhit”, *Hayat Mecmuası*, Sayı: 9, Ekim 1968, s. 13.

²⁵⁹ Tütenk, (1949), ss. 8-9; Toy, (1970), ss. 177-178; Toker, (1983), s. 29; Borak, (1968), s. 13; Nuri KÖSTÜKLÜ, *Millî Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Ankara, 1990, s. 64.

²⁶⁰ Apak, (1990), s. 88; Borak, (1968), s. 13; Tütenk, (1949), s. 9; Erdeha, (1975), s. 410; Sarıhan, (1986), ss. 30-31; Dinamo, III, (1969), ss. 311-312; Selek, I, (1987), s. 79; Cemal KUTAY, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara, 1973, s. 45.

İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'daki işgaller karşısındaki tutumuna dinî içerikli toplumsal bir başkaldırı hareketi olmaktadır. Müftü Efendi'nin işgalcilere karşı cihad fetvası vermesi ve savaşı “benimsemesinin temelini oluşturan güdü(sü)”, onun “doğru bildiği şeyi yapmak istemesi(nde)”²⁶¹ gizlidir. O, işgalcilerin zulmünü ve müslüman ahalinin başına gelecekleri bir aydın olarak çok iyi bilmektedir. Bunun çok açık bir ifadesi olarak da, ‘fetva’ vasıtasıyla Sultan-Halife’ye isyan bayrağını açmış ve bunu dinî değerlerinin gerçeği, akılcı, tabii bir neticesi olarak görmüştür.

Müftü Ahmed Hulûsi Efendi, ahaliyi harekete geçirmekle yetinmemiş, Babıali ve Dahiliye Nezareti’ne, “Düşman bu sabah İzmir’i işgal etmiştir. Biz şerefimizi ve namusumuzu müdafaa edeceğiz. Düşmanı topraklarımızdan atmaya azimliyiz. Bize silâh yardımında bulununuz”²⁶² şeklinde cümleler ifade eden bir telgraf göndererek, bir anlamda idare merkezini ikaz etmiştir. Bir örneğini burada gördüğümüz ve teb’anın büyük bir kısmı tarafından da çeşitli şekillerde ikaz edilmelerine rağmen Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti’nin, toplumsal yapının sesine kulak vermeyerek, devlet olma sorumluluklarını yerine getirmemesi, bir anlamda İmparatorluğun hakimiyet unsuru olarak artık sona ermesi gerektiğine işaret ediyordu. Bunu söylemek ne subjektif bir yargı ne de bir çeşit hayalcilik (ütopya) olarak değerlendirilmelidir.

İşgal kuvvetlerinin mezalimini öğrenen Müftü Efendi, 22 Mayıs 1919’da, Kuva-yı Milliye’nin başarısında milis kuvvetleri kumandanı olarak önemli görevler icra eden ‘zabitan sınıfı’nın bir mensubu olan Topçu Binbaşı İsmail Hakkı Bey’le birlikte hareket etme kararı alır ve uygulamaya sokar. Arkasından da onun yardımıyla “Yunanlıların Denizli’yi işgal edebileceklerinden hareketle Aydın ve Denizli’de silâhlı çeteler teşkiline”²⁶³ başlar. 29 Mayıs 1919 günü Denizli’de Müftü Ahmed Hulûsi Efendi’nin başkanlığında ²⁶⁴ dinamik bir sürecin ²⁶⁵ ifadesi olarak ‘Müdafaai Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyeti’ kurulur. Bu safhadan sonra, artık toplumsal yapı millî birlik ve beraberliği sağlayarak vatanın kurtarılması uğruna örgütlenmeye başlamıştır. Bu haliyle

²⁶¹ Kâğıtçıbaşı, (1985), s. 71.

²⁶² Borak, (1968), s. 12.

²⁶³ Tütenk, (1949), s. 11.

²⁶⁴ Coşar, I, (4 Haziran 1919); Tütenk, (1949), s. 12; Toy, (1970), s. 178.

²⁶⁵ Yücekök, (1971), s. 7.

örgüt, “belirli bir amaca hizmet etmek için” kurulmasından dolayı da “halkın ihtiyaçlarının rasyonel bir ifadesidir.”²⁶⁶

Müftü Ahmed Hulûsi Efendi, 12 Temmuz 1919’da Reddi İlhak Cemiyeti’ni lağvederek, yerine Denizli Heyet-i Milliyesini teşkil etmiştir.²⁶⁷ “Bu heyet umumî bir riyaset divanı ile altı şubeden” oluşmuştur.²⁶⁸ Teşkilâtın reisi Müftü Efendi idi. Şubeler, “iaşe ve maliye, irşad, silâh ve gönüllü cem’i ve sevki, nakliyat ve mübayaat, sıhhiye... inzibat” gibi görevleri icra etmektedir. ayrıca riyasete bağlı bir ‘hey’et-i nasiha’ da mevcut olup, Hoca Tevfik, Esad, Ahmed Hamdi Efendilerden oluşturulmuştur. Bunların görevi, civar vilâyetlerle kazalara giderek halka vaaz ve nasihat etmek suretiyle, millî mücadeleyle taraftar temin etmektir.²⁶⁹

Müftü Ahmed Hulûsi Efendi’nin, halkın millî harekete katılımını sağlamak amacıyla her türlü yolu denediği görülmektedir. 22 Mayıs 1919’da, Denizli’de eşrafi ve çete mensuplarını toplayarak; “alacakları millî ve dinî emri ifa edeceklerine dair Kur’an üzerine yemin”²⁷⁰ ettirir. Her tabakanın önemli zevatını biraraya getirir. Çete reislerini, çetelerden gönüllü; tüccar ile eşrafi da hali vakdi yerinde insanlardan yardım toplamaları için görevlendirir. Özellikle çete reisleriyle ²⁷¹ çok iyi diyalog kurarak, milis kuvveti olmaya yatkın eli silâh tutan gönüllülerin harekete katılmalarını sağlamıştır. İyi diyalog kurduğu kişilerin başında Demirci Mehmed Efe gelmektedir.

Müftü Efendi, “Nazilli’de Umum Kumandan Mehmed Efe oğluma” hitabıyla başlayan 30 Haziran 1920 tarihli bir yazıda efradın maneviyatının takviyesi için Denizli ulemasından Hacı Osman Efendi’nin nasihat imamı olarak gönderildiğini söyler ve “Efe Oğlum” diye sözlerini bitirir.²⁷² Mehmed Efe’nin de, Müftü Efendi’ye ‘babacığım’ diye²⁷³ hitap etmesi aralarında sevgi ve saygıya dayanan bir yakın ilişkinin olduğunu gösterir. Müftü Efendi, ‘Efe Oğlum’ hitabıyla başlayan bir yazısında, Denizli’deki Rum erkeklerinin, olabilecek işgalde halka zulüm yapmasını engellemek için, uygun görülen

²⁶⁶ Yücekök, (1971), s. 7.

²⁶⁷ Tütenk, (1949), s. 23; Toker, (1983), s. 49.

²⁶⁸ Şubelerle ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Kutay, (1973), ss. 53-54.

²⁶⁹ *Sebilürreşad*, III, (Ağustos 1949), s. 108.

²⁷⁰ Tütenk, (1949), ss. 11-12; Toker, (1983), s. 33.

²⁷¹ Tütenk, (1949), s. 18,30.

²⁷² Tütenk, (1949), s. 83.

²⁷³ Tütenk, (1949), s. 63.

bir yere nakillerini talep eder. Onun da müsaadesiyle aile efradı ile yetim çocukları olarak 16 Temmuz 1920 tarihinde Tavas'a gider.²⁷⁴

Gönüllü müfrezeleri kumandanlıklarına ya zabıt ya da polis komiseri²⁷⁵ kökenlileri reis olarak tayin etmektedir. Böylece, kazalardan tertiplenen müfrezeler 'dua'larla cepheye gönderilirken,²⁷⁶ onların savaşabilmeleri için de konusuna vakıf insanların kumandası altına verildikleri görülmektedir. Müftü Efendi, Batı Anadolu'daki teşkilâtları işgallere karşı uyarırken, halkın sâkin olmasını ve "millî hukuku temin edecek olan silâhlı teşkilâtı" vakit geçirmeden kurmalarını²⁷⁷ söylemektedir. Bir taraftan cepheyi görmeye giderken,²⁷⁸ diğer taraftan da başka bir yerleşim merkezine giderek ahaliyi silâhlı mücadeleye²⁷⁹ çağırma başarısını göstermektedir.

23 Haziran 1919 da Denizli'den müracaat eden gönüllülerin başında Ahmed Hulûsi Efendi kendisi olduğu halde Nazilli'ye hareket eder²⁸⁰ ve 24 Haziran günü Nazilli'ye gelir. Burada eşraf ve din adamlarıyla görüşür. Bir deponun altında bulduğu küflü mataraları cübbesinin altına sararak toplar, çuvarlarla kaldığı otele getirir ve temizletir. Daha sonra da kaput bezinden diktirilen ekmek torbalarıyla birlikte cepheye gönüllülere gönderir.²⁸¹

Denizli Heyet-i Milliyesi, Müftü Efendi'nin reisliğini yaptığı ilk toplantı sonunda yayınladığı beyannamesinde;²⁸² "müftülerin, hocaların ve bütün milletin vatan müdafaasına yardıma koşmağa mecbur olduklarını ve davete uymayan yedek subayların idam edileceklerini" duyurarak toplumsal yapının her kesiminin, özellikle de din adamlarının vatanın müdafaası için çalışmaya mecbur olduklarını açıkça ifade etmiştir.

Batı Anadolu'daki toplumsal örgütlerin en önemlisi olan Denizli Heyet-i Milliyesi,²⁸³ teşkilâtın reisi Ahmed Hulûsi Efendi'nin başarılı çalışmaları sayesinde yöredeki Kuva-yı Milliye müfrezelerinin personel (insan kaynağı, moral, v.s.), istihbarat

²⁷⁴ Tütenk, (1949), s. 42; Toker, (1983), s. 91.

²⁷⁵ Coşar, I, (04 Haziran 1919).

²⁷⁶ Tütenk, (1949), s. 16.

²⁷⁷ Şapolyo, (1957), s. 13.

²⁷⁸ Tütenk, (1949), s. 16.

²⁷⁹ Tütenk, (1949), s. 12.

²⁸⁰ Toker, (1983), s. 41.

²⁸¹ Tütenk, (1949), s. 19; Toker, (1983), s. 46.

²⁸² Coşar, I, (19 Temmuz 1919).

²⁸³ Belen, (1983), s. 79.

ve hertürlü lojistik (silâh, cepbane, ulaşım, giyim kuşam, yiyecek v.s.) desteğini sağlamıştır. Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi ve 25 kişilik gönüllü efradın, Denizli'ye nakledilmesi için bir treni kendilerine tahsis etmiştir. Tavas Müftüsü Tahir, 28 Temmuz 1919'da verdiği raporda; toplanan silâhların cepheye gönderildiğini ve “310-313 doğumlu gönüllüler”in silâhsız olarak askerlik şubesine başvurdukları belirtilmiştir.²⁸⁴ Tavas'ın Yıldırım Çetesi Reisi İhtiyat Zabıtlarından Mümtaz Demir, Ahmed Hulûsi Efendi'den her nefere 40 kuruş olmak üzere 45 nefer için üç günlük toplam 2700 kuruş talep eder. O da sözkonusu paranın Tavas Heyet-i Milliyesi'nden celbine karar verir.²⁸⁵

Müftü Ahmed Hulûsi Efendi, sadece Denizli ve yöresinin değil, Maraş halkının da ekonomik sıkıntılarını gidermeye çalışmıştır. Bu maksatla toplanan 400 Liranın Denizli Ziraat Bankasına 17 Şubat 1920 günü yatırıldığını Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir. 16 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın Müftü Efendi'nin mirac kandilini tebrik eden bir telgraf gönderdiğini²⁸⁶ görüyoruz.

Müftü Efendi, 'irşad' yöntemini, halkın ve cephedeki askerlerin moralinin düzeltilebilmesi için bir hareket tarzı olarak görmüştür. O, nerede olursa olsun, her zaman en azından irşad görevini yerine getirmiş, dinin ve vatanın kurtarılması uğruna sürekli bir mücadele vermiştir. “Yunanlıların Aydın'a mukavemetsiz, muhalefetsiz girmesinden altı gün sonra Denizli Müftüsü Dinar'a gitmeğe mecbur” olmuştur. Burada da hemen halkın millî harekete kazandırılması faaliyetine girişmiştir. Rumlar, Aydın'da bulunduğu süre içerisinde onu, ölümle tehdit etmişlerdir. Yine İzmir'de çıkan Rumca gazetelerin Müftü Efendi'ye küfürler yağdırdıkları görülmektedir.²⁸⁷

Dinî motiflerin, insan davranışlarını belirlemede en sağlam kuvvetlerden birisi²⁸⁸ olduğunu bilen Ahmed Hulûsi Efendi, 2 Ağustos 1919'da Numune Kız Mektebi Müdüriyetine gönderdiği bir yazıda;²⁸⁹ “...Kuva-yı Milliye Kumandanlarına gönderilmek üzere ihzar edilen bayrakların kenarlarına bazı âyeti kerime nakşi münasib görüldüğünü” ifade eder. Arkasından da bunların kısa zamanda işlenebilmesi için okulun öğrenci ve öğretmenlerinin görevlendirilmesini talep eder. O, âyet-i kerimelerle

²⁸⁴ Toker, (1983), s. 55, 81.

²⁸⁵ Tütenk, (1949), s. 52; Toker, (1983), s. 91.

²⁸⁶ Toker, (1983), s. 86.

²⁸⁷ Apak, (1990), s. 89.

²⁸⁸ Freyer, (1977), s. 191.

²⁸⁹ Tütenk, (1949), s. 57; Toker, (1983), s. 82.

işlenmiş olan bu bayrakların, müfrezelerin psikolojik yapısı üzerinde olumlu tesirler bırakacağına inanmaktadır. İnancın “insanlık tarihi içinde oynadığı uçsuz bucaksız rol”²⁹⁰ düşünüldüğünde, ümidle dolu olan birey, bir slogan, bir kelime, bir simge gibi ²⁹¹ bir takım inanç unsurlarının tesiriyle, vatanın müdafaa edilmesi uğruna bizatihi kendisini rahatça tehlikeye atabilmiştir. Balıkesir Kuva-yı Milliye Kıt’ası, “camii kebire gidip oradan aldığı büyük bayrağı dalgalandıra dalgalandıra halkın duaları arasında”²⁹² ve adeta bir çeşit bayram havası içerisinde savaşa gitmiştir.

Müftü Ahmed Hulûsi Efendi, mutasarrıflıktan millî kuvvetlerin kaldırılarak dağıtılması ile ilgili olarak gelen bir bildiriye, 5 Ağustos 1919’da cevap verir. Bu yazısında;²⁹³ Yunanlıların zulüm dolu işgallerini Eğridir’e kadar genişletebileceklerini, “Denizli İslâm ahalisi, sadece hayatımızı, ırkımızı, namusumuzu, dinimizi korumak maksadıyla ve hükümetin durum ve zaman dolayısıyla yapmasında acz gösterdiği vazifelerin yerine getirilmesi”ne çalışıldığı ve Yunan zulmü ile ölmektense halkın canlarıyla ve mallarıyla çarpışarak ölmeye karar verdiği belirtilmektedir. Ayrıca bu yazıda, “hükümetin sağlayamadığı halkın yaşama hakkını ve millî ve dinî, namusu korumaktır.” Halk bu hareketin meşruluğuna inanmaktadır. Hareketimiz particilik “değildir, sadece millî hayatın ve dinî namusun muhafazası içindir.” denilmek suretiyle millî heyetin gayesi de açıklanmaktadır. Arkasından da, Denizli Heyet-i Milliyesi olarak 25 Ağustos 1919’da “halkı(n) irşad(ı) ve cepheye yardım” etmesini sağlamak için, Burdur, Antalya, Dinar ve Sandıklı yörelerine nasihat heyetleri gönderilmiştir.²⁹⁴

Denizli Müftüsü, çevresindeki diğer din adamlarını tesiri altına alarak, onların da Kuva-yı Milliye’ye katılmalarını temin etmiştir. Bunlardan birisi olan Çal Müftüsü Ahmed İzzet Efendi, onunla görüştüktan sonra kendi bölgesinde gönüllü toplamıştır.²⁹⁵ Yöredeki din adamları ile çeşitli askerî ve sivil erkân Ahmed Hulûsi Efendi’ye gönülden bağlıdır ve onu adeta bir çeşit danışman olarak görmektedir. Hareketin içinde yerini alan Garbî Karaağaç Müftüsü Hasan, 27 Haziran 1920 de, saygı dolu bir hitabe ile ahalinin heyecan içinde olduğunu belirttikten sonra, ne yapması gerektiğini açıkça Ahmed

²⁹⁰ Dollot, (1991), s. 60.

²⁹¹ Hoffer, (1978), s. 22.

²⁹² Özer, (1964), s. 25.

²⁹³ *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 8, Mayıs 1968, ss. 5-7.

²⁹⁴ Tütenk, (1949), s. 34.

²⁹⁵ Coşar, I, (04 Haziran 1919 / Çarşamba).

Hulûsi Efendi'den sormaktadır.²⁹⁶ Harekât-ı Milliye Başkanı Mehmet Tahir, 19 Aralık 1919'da Müftü Ahmed Hulûsi Efendi'ye gönderdiği ve "Makamı Pederim Efendim Hazretleri" şeklindeki hitabe ile başlayan bir telgrafta,²⁹⁷ ele geçirdiği bir Yunan mavzeri ile Yunan askerinin zırhlı bir şapkasını hatıra olarak kendisine gönderdiğini belirtir.

Kuva-yı Milliye'nin toplumsal yapı ile bütünleşerek oluşturulmasında oynadığı rolün yanında, konunun uluslararası platformlarda da gündeme getirilerek, kamuoyunun hareket lehine yönlendirilmesinde Denizli Müftüsü'nün katkıları gözardı edilemez. 25 Aralık 1919'da Denizli Mitingi'nde alınan kararlar, İstanbul Hükümeti ile İtilâf Devletleri temsilcilerine ve Avrupa basınına gönderilmiştir. Burada işgal hareketlerinin, "Türk Milleti'nin hayatın(d)a kara bir" leke olarak, tarihe yazılacağı belirtilerek, işgal hareketleri ile zulümlerin son bulmasını, Anadolu halkının daima isteyerek beklediğini²⁹⁸ ifade etmektedir. İngiliz murahhası Miralay Imblik, Müftü Efendi ile bir mülâkat yapar. Ona Yunanlıların, İtilâf Devletlerinin emriyle İzmir'e çıktığını ve hareketlerinin İtilâf Devletlerine karşı olduğunu, kısaca vazgeçmelerini söyler. Müftü, bizim dinimiz esarete karşı, kime karşı, nerede ve nasıl olursa olsun savaş etmemizi emreder. Biz esir olmayız, çarpışacağız ifadesini kullanmıştır. Müteakiben Miralay Imblik, "İngiltere Hükümetine de mi?" diye sorunca, Müftü, "Bizim için hiçbir devletin farkı yoktur. Hangi devlet olursa olsun cevabını vermiştir."²⁹⁹ Müftü Ahmed Hulûsi Efendi ve Belediye Reisi Tevfik imzasıyla 03 Ocak 1920'de, İtilaf Devletleri ve Japon siyasi temsilcilerine gönderilen bir yazıda; Yunanistan'ın İzmir'i ortodoks ve Rumlaştırarak kendisine iltihakı kolaylaştırmak amacıyla, bu yörede yaşayan müslüman nüfusu³⁰⁰

²⁹⁶ Tütenk, (1949), s. 83.

²⁹⁷ Toker, (1983), s. 90.

²⁹⁸ Toker, (1983), s. 85.

²⁹⁹ *Sebilürreşad*, C. III, Sayı: 58, Eylül 1949, s. 122.

³⁰⁰ "Merkezi İzmir olan Aydın Vilâyeti'ne, Aydın Livası ile birlikte, Manisa ve Denizli Livaları bağlı" dır. Bknz.: Erdeha, (1975), s. 42, 367. 1914 nüfus istatîğine göre, Aydın Vilâyeti'nin merkez kazası olan İzmir Şehri'nin köyleriyle birlikte nüfus dağılımı; Müslüman (100.356), Rum (73.676), Ermeni (10.061), Musevi (24.069), Ermeni Katolik (813), Protestan (253), Lâtin (1.785) şeklinde olmak üzere toplam 211.013 kişidir. Bknz.: Erdeha, (1975), ss. 368-369. İzmir'in toplam nüfusunun, 100.356'sının Müslüman, geri kalan 110.657 kişinin de gayri müslim olduğu düşünüldüğünde, Müftü Ahmed Hulûsi Efendi'nin bu girişiminin dengelerin muhafaza edilmesi açısından çok önemli olduğu görülmektedir.

göçe zorlamaya çalıştığını, bunun engellenmesi için İzmir Rum Metropolitliğinin ikaz edilmesi talep edilmektedir.³⁰¹

Ahalinin ve gönüllü müfrezelerin moralinin bozularak ümitsizliğe kapılmaması ve “ibadet fiilleri”nin toplumsal yapıyı “birleştirmeye yönelik”³⁰² etkilerinin doğmasına yardımcı olabileceği düşüncesiyle, Müftü Efendi 3 Mart 1920 de ‘Millî Polis Komiserliğine’ şunları söylemiştir:³⁰³ Kahvehanelerdeki oyunların terkedilmesi, ezan okununca bütün müslümanların camiye giderek tesbih duasının sonuna kadar camide kalması ve meyhanelerin tamamen kapatılarak, halkın sarhoş olmasına izin verilmemesi esas olarak kabul edilmelidir.

Vatansever ulema sınıfının temsilcilerinin en önemlilerinden birisi olan ³⁰⁴ Müftü Ahmed Hulûsi Efendi’nin, bir din adamı olarak Denizli ve civarının millî hareket lehinde örgütlenmesinde başarıya ulaşması, dinî anlayış ve din adamının Anadolu insanı üzerindeki olumlu tesirinin uygulama alanına geçmiş örneklerinden birisidir. Bu aynı zamanda Müslüman Türk Milleti’nin, toplumsal yapının bütün katmanlarını içine alan bir örgütlenme biçimine girerek ve ‘imanın bir gereği’ olarak Kuva-yı Milliye’ye ümid bağlamasıdır. Kurtuluş mücadelesinde zabitan sınıfıyla birlikte din adamlarının oynadığı rolün önemini tartışmak hayli zor görünmektedir. Aslında bunu toplumbilimsel bir gerçek olarak dönemin içinde bulunduğu süreçte de gözlemleme imkânına sahibiz.

Din adamının, toplumsal yapı üzerinde ‘güvenilirlik’ niteliğine bağlı olarak olumlu tesir bırakan örneklerinden birisi de **Saray Müftüsü Ahmed Efendi**’dir. 9-13 Mayıs 1920 tarihleri arasında yapılan Edirne Kongresi’nde millî hareket lehinde önemli kararların alınmasında aktif rol oynamıştır. Kongrenin zaman itibariyle, İstanbul Hükümeti’nin millî hareket mensuplarını asi olarak ölüme mahkum eden ‘fetva’sının hemen arkasından başarıyla yapılması dikkat edilmesi gereken bir husustur. Müftü Efendi’ye göre;³⁰⁵ aydınların ve halkın üzerine düşen vazife, memleketin “muhafaza ve müdafaa” edilmesidir. Ahali bu hareketiyle, Padişah’a isyan etmiş olmayacaktır. Mücadeleden kaçınan bir Türk düşünülemez. “Düşman istilâ tehlikesi olan bir yerde,

³⁰¹ Toker, (1983), s. 86.

³⁰² Wach, (1990), s. 45.

³⁰³ Tütenk, (1949), s. 78.

³⁰⁴ Apak, (1990), s. 88, 89.

³⁰⁵ Bıykoğlu, I, (1987), s. 270; Selek, I, (1987), ss. 79-80.

cihad farz-ı ayındır.” Asıl düşmana karşı koymazsak, Padişahımızın emrinden ayrılmış oluruz. Malımız, canımız ancak bu sayede kurtarılabilecektir.

Müftü Ahmed Efendi’nin bu sözleri, Kongre’ye katılan ve sayıları az da olsa millî harekete taraftar görünmeyen bazı din adamlarının hareketin lehine oy kullanmalarını sağlamıştır. Böylece o, “otoriter bir bilgi kaynağı olarak”³⁰⁶ üzerine düşen görevi de yerine getirmiş olmaktadır. Bu etkileşim Kongre’nin son gününde çok açık bir şekilde kendini göstermiştir. Müftü Efendi, hareketin malî cephesinin “milletin boynunda” olduğunu ve servet sahiplerinin isterlerse bu sorunu çözümleyebileceklerini açıkça belirtir. O, Kongre’ye katılan üyelerin, kendi yaşadıkları bölgelerde, halkın aydınlatılması ve harekete kazandırılması görevinin bir ifadesi olan ‘irşad’ faaliyetinin hayatî önemi haiz olduğunu belirterek sözlerine son verir.³⁰⁷ Bu haliyle din adamları, toplumun seçkin bir zümresi olarak, hareketin yasallaştırılmasının bilgisini de bizatihi taşımaktadır.

Kuva-yı Milliye’nin, toplumsal yapıda yükselen bir değer olarak, büyük oranda taraftar toplaması ve ivme bularak hareketlilik kazanmasında, önemli rol üstlenen ‘din adamı’nın gerektiğinde gözünü kırpmadan ölüme gittiği de görülmektedir. Burhaniye’de Kuva-yı Milliye Reisi olan Müderris Hacı Şükrü Efendi’nin, “bir kumandan kadar asker, bir diplomat kadar erkân bilen bir âmir” olarak “Yunanlılar tarafından şehid”³⁰⁸ edilmesi bunun küçük bir örneğidir.

Millî Mücadele Dönemi boyunca dinî motif ve semboller, toplumsal bir etkileşim aracı olarak, sadece din adamları tarafından değil, zabitan sınıfı tarafından da bolca kullanılmıştır. Subaylar ve özellikle askerî birliklerin komutanları, dinî inanç ve değerlerin efrad ve ahali üzerindeki olumlu tesirini görerek, bu yolla onların hem harekete kazandırılmasına hem de morallerinin yüksek tutulmasına çalışmışlardır. Bekir Sami Bey, işgale uğrayacak gözüyle bakılan Bandırma’ya gelir gelmez, Yunan askerlerini karşılamak için evlere asılan bayrakları indirtmiştir. Arkasından da 22 Mayıs 1919 Perşembe günü öğle namazından sonra camide, “müslüman halka millî

³⁰⁶ Krech-Crutchfield, (1980), s. 217.

³⁰⁷ Bıykoğlu, (1987), ss. 286-287.

³⁰⁸ Gıyas YETKİN, *Ateşten Ateşe (Millî Kurtuluş Savaşımızın Adsız Kahramanı Akça Efe)*, Ankara, 1964, s. 75.

mukavemeti hazırlamak ve bir teşkilât kurmak lüzumunu anlat(an)”³⁰⁹ bir vaaz vermiştir. Akhisar’da da aynı şekilde camide halka hitap ederek, millî hareketin önemini anlatmıştır.³¹⁰

Kuva-yı Milliye Umum Kumandanı olan Mehmed Efe,³¹¹ 3 Mart 1920’de Denizli ve çevresi Heyet-i Millîyelerine yazdığı bir telgrafta;³¹² ordunun moralinin düzeltilmesi için halkın “camilerde beş vakit namaz” ile tekkelerde zikir sırasında dua etmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur.

Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem Bey, bütün halka ve özellikle “kopuk, sapık, eşkiya bozuntusu varsa cümlesine ve hatta Manyas’a bile hissiyat-ı millîye ve diniyelerini okşayıcı mektuplar yazarak”³¹³ onların millî harekete katılmalarını sağlamaya çalışmıştır. Balıkesir, Kütahya ve Manisa yöresine dağıtılan ve “Düşman İşgaline Maruz Kalan Hakiki Müslüman ve Türklere” hitabıyla başlayan 13-14 Teşrinievvel 1921 tarihli ve İbrahim Ethem imzalı beyannamede;³¹⁴ öncelikle işgal altındaki ahaliye, gördüklerinin geçici olduğu, biraz daha sabrederek başlarına gelenleri “birer ders-i ibret” olarak görmelerini ve etraflarındaki müfrezeleri işgal kuvvetlerine haber vermeyerek, kardeşce davranmalarını ve yiyecek vermelerini söylemektedir. Bu şekilde halkın, millî harekete kendi isteğiyle katılması için uyarıda bulunmaktadır. Beyannamenin altına ise, “Bu kâğıdı her köy okumağa ve diğer köylere göndererek ilmuhaber almaya mecburdur. Zayi edenlerin cezası idamdır.” denilmek suretiyle, halkın harekete en geniş şekliyle katılımının sağlanmasına çalışılmıştır.

Akıncı Müfrezesi Kumandanı olan Kaymakam İbrahim Ethem Bey, aynı anlamda başka bir beyannamesinde de;³¹⁵ İkinci defa dağa çıktığımızın 40 ncı gününde de Allah’a şükür “yaşıyoruz. Demek ki düşman Allah rızası için, din ve vatan için çalışanlara birşey yapamıyor ve yapamayacaktır. Onun için düşmandan korkmayız.”

³⁰⁹ Cebesoy, (1953), s. 125.

³¹⁰ Cebesoy, (1953), s. 128.

³¹¹ Halide Edip Hanım, Efe’nin görüntüsünü şu cümlelerle tasvir etmektedir: “... Efe girdi; en parlak, en süslü cepkenli takımını giymiş, fesinin üstünü binbir dağ çiçeği oyalarla süslemiş, kalın, kuvvetli vücudu, tabancalar, gümüşlü hançerler, bıçaklarla dolmuş, arkasına mavzeri asmıştı...” “... pembeli sarırlı kaskak işlemeli tütün kesesi”, “onun yanında bıraktığı sırma işlemeli çerçevesi, uzun ağacı çubuğu...” bulunuyordu. Bknz.: Halide Edip ADIVAR, *Dağa Çıkan Kurt*, İstanbul, 1984, s. 38.

³¹² Tüten, (1949), s. 78.

³¹³ Akıncı, (1989), s. 357.

³¹⁴ Akıncı, (1989), ss. 118-119.

³¹⁵ Akıncı, (1989), s. 147.

Çekilen zahmetler, vatana hizmet yolundadır, asla “yılmayınız”, denilmek suretiyle müfrezelerine moral vermektedir. Ahaliye de müfrezelerine ihanet edilirse, birinci defada kulaklarının, ikinci defada da kafalarının kesileceği anlatılmaktadır.

57 nci Fırka Kumandanı Mehmet Şefik Bey, Muğla halkının millî mücadeleye kazandırılmasında; “bir memleket halkının ağzından... vatan ve din namına cihada davet etmenin” uygun olacağını düşünmektedir. Bu noktadan hareketle, “Denizli ahali İslâmiyesinin ağzından müessir bir telgraf kaleme” olarak Çine telgrafhanesinden çektirir. Bir müddet sonra Muğla’dan bir gönüllü müfrezesi, başlarında Teğmen Kadri olduğu halde gelir.³¹⁶ Bu olay, halkın sosyo-psikolojik yapısını çok iyi bilen bir komutanın başarısının temelinde yatan gerçeği gözler önüne sermektedir. Yöneticilerin veya bir savaş idarecisinin, kendisine tabi olan toplulukların sosyo-kültürel yapısını bilmesinin, onun başarılı olmasıyla paralellik arzettiği tarihi bir perspektifte böylece kendisini göstermektedir.

Din adamının toplumsal yapı üzerindeki önemini gören, Celâl (BAYAR) Bey, Aydın yöresinde sarıklı bir hoca kıyafetine girmiş ve Galip Hoca namıyla, “zeybeklerle ve Ege muhitiyle işbirliği yapmış”tır. Demirci Efe’ye müşavirlik yaptığı zaman faaliyetlerini faydalı bulduğu diğer efelere de “aynı mefkûre ile hareket etmelerini” tavsiye etmiştir.³¹⁷ Celâl Bey, Galip Hoca kimliğiyle yaptığı bu faaliyetlerinde, din düşmanlarına karşı koymanın Allah’ın emri olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Ayrıca o, “Cümlemiz şehit oluncaya kadar harbe devam edeceğiz. Bu bize düşen farzdır”³¹⁸ demek suretiyle bir din adamı gibi halkı millî hareketin zaruretiyle inandırmaya çalışmıştır. Demirci Mehmet Efe’ye 5.9.1919’da Buldan’dan yazdığı bir mektupta³¹⁹ da; “Muhterem Efendiciğim! Allahu Azimüşşan ile beraber siz de şahitsiniz ki, bu millet muharebesinde hiç fırkacılıktan bahsetmedim ve bahsetmek de vatana hıyanet idi... Allah sizden razı olsun.” “Arkadaşlarımızla Hacı Şükrü Bey’e, kızanların hepsine selâm! Ve tuttuğunuz hak yolunda sonuna kadar devam ederek, din ve milleti selâmete çıkarmanızı ve tarihte şanlı bir adam sıfatıyla görünmenizi Allah’tan dilerim... Efeciğim”

³¹⁶ Şefik, II, (1937), ss. 52-53.

³¹⁷ Kuran, (1956), s. 684.

³¹⁸ Ertürk, (1964), s. 349.

³¹⁹ Turan, (1967), s. 55.

demek suretiyle dinî motifleri en güzel ve etkili bir biçimde kullanarak, onları kontrol etmeye çalışmıştır.

Düşman tehdidi altında bulunulduğu için müdafaanın ³²⁰ dinin emri olduğunu savunan ³²¹ din adamı, gerektiğinde “halkı cihada davet etmiş ve talebelerini silâhlendirerek cepheye göndermiş ve kendisi de cihada katılmıştır.”³²² Yöresinde hareketin lideri konumunda olan Bartın Müftüsü Hacı Rifat Efendi, “memleketin zenginlerini ve eşrafı toplayıp”, “vazifeniz mukaddestir. Cihad dinimizde farzların en büyüğüdür”³²³ demek suretiyle, silâh altına alınan müfrezelerin “noksanlarını ikmal için” bütün kuvvetiyle çalışmıştır. Ayrıca yöredeki “bütün imam ve din adamlarını seferber etmiştir.”³²⁴ Uşak’ta Kuva-yı Milliye’nin “temel dayanağı” olan Müftü İbrahim Bey, hareket için iki milyon lira para toplamıştır. ³²⁵ Bahçe Kazası Müftüsü Hacı Abdurrahman Efendi ile Çal’dan Müftü Ahmed İzzet Efendi, Acıpayam’dan Müftü Hasan Müfrezeleri 20 Temmuz 1919’dan sonra Aydın’da birleşerek umum cepheyi oluşturmuşlardır.³²⁶ Müftü Ahmed Şükrü Efendi, “topladığı gönüllüleri kendi eliyle techiz” etmekte ve “dua ile sırtlarını sıvazlayıp onlara heyecan” vermeye çalışmaktadır.³²⁷

Köşk, Aydın ve Havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanı olan **Hacı Şükrü Bey**, Denizli, Tavas, Acıpayam, Çal, Honaz Heyet-i Milliyesine yazdığı 4 Ağustos 1919 tarihli bir yazıda;³²⁸ cephede çarpışan mücahitlere ‘Çete’ denmesinin “dost ve düşmanlarımız üzerinde kötü etki” yarattığı için bundan sonra din ve vatan uğruna çarpışmalarının simgesi olarak ‘Mücahidin’ şeklinde isimlendirileceklerini belirtmektedir. Aynı zamanda bir din adamı olan Hacı Şükrü Bey, yanlışlığa meydan vermemek için konuyu bir örnekle de açıklamıştır. (Atça Çetesi, yerine Atça Mücahidin’i gibi...) Bundan sonra “kesinlikle ÇETE kelimesinin kullanılmaması” gerektiği hususunun halka bildirilmesini istemiştir. Böylece, toplumda hiç de hoş

³²⁰ Bıykoğlu, I, (1987), s. 272.

³²¹ Toy, (1970), s. 170; Toker, (1983), s. 32, 41, 42, 43.

³²² Cevat Rifat ATILHAN, *İstiklâl Harbinde Sarıklı Kahramanlar*, İstanbul, 1967, s. 108.

³²³ Atılhan, (1967), s. 57.

³²⁴ Atılhan, (1967), s. 62.

³²⁵ Avcıoğlu, I, (1976), s. 307.

³²⁶ Tütenk, (1949), s. 29.

³²⁷ Toker, (1983), ss. 38-39.

³²⁸ Tütenk, (1949), s. 59; Toker, (1983), s. 83.

karşılanmayan ve hemen hemen tamamen olumsuzluğu ifade eden bir kavram yerine, dinî içerikli, din ve vatan uğruna savaş edenlere isim olarak verilen bir kavramın (mücahidin) kullanılması; hem müfrezelerin morali açısından hem de kamuoyunun onlara bakışı açısından son derece olumlu toplumsal bir yorum biçimidir.

İnebolu Müftüsü Ahmed Hamdi Efendi, 1 Haziran 1921 günü camide yaptığı vaazda, Kuva-yı Milliye'nin öneminden ve "iskeleye gelen silâh ve cephaneleri boşaltmanın, taşımanın sevabından" bahsederek, halkı bu konuda aydınlatmaktadır. Müftü Efendi, Yahya Paşa Camii imamına, İnebolu iskelesine her malzeme (silâh, cephane v.s.) gelişinde, çarşı ve meydanlarda halkın bu malzemeyi boşaltması için çağrı yapma görevini verir. Yine cephane boşaltılacağı bir gün iskeleye düşman gemilerinin geleceği öğrenilir. Durumu camide namaz kılarken öğrenen "Müftü Hamdi Efendi, 'Ey ahali camilerden çıkın, çarşayı kapayın, haydi peşime düşün' deyip camiden cübbesiz fırlayınca halkın koştuğu, bir gürültü dayanağı halinde dükkân, kahve, mağaza kepenklerinin kapandığı, hastası sağlamı eli ayağı tutanın müftünün peşinde tekbir, tehlil ile" iskeleye yürüdüğü görülür. Böylece büyük bir mucize gerçekleştirilir ve 2 Haziran 1921 sabahı Yunan torpidosu iskeleye geldiğinde ortada hiçbirşey görünmez.³²⁹

Millî Mücadele Dönemi'nin isimsiz kahramanları olan din adamları,³³⁰ muhafazakâr ve gelenekçi toplum modelinin tipik bir örneği olan Anadolu insanı için, "güvenilir bir otorite"³³¹ olarak önemsenecek derecede büyük bir bağlılığa sahiptir. Onların bu imtiyazı dinî nitelikler, dinî yaşayış ve dinî bilgilerin güven duyulan birer temsilcisi olmalarından, kaynaklanmaktadır. Bu noktada 'din unsuru', toplumsal yapının genel olarak bütün katmanları üzerinde varlığını göstermektedir. Aslında Anadolu insanı, "bir dinî otoriteye sahip bulunan" din adamının "ulûhiyetle fevkalâde sıkı bir samimiyet içerisinde"³³² yaşadığına inanmaktadır. Bu inanma duygusu da 'din adamı'na güvenerek, onun peşinden gitmeyi beraberinde getirmektedir. Aslında bu durumun genel olarak bilgiden yoksun olan Anadolu insanı için tabii bir hareket tarzı olduğunu da söylemek mümkündür.

³²⁹ Peker, (1955), ss. 328-329.

³³⁰ ATASE Arşivi, K. 464, D. (86)-22, F. 2; Ertürk, (1964), s. 520.

³³¹ Krech-Crutchfield, (1980), s. 217.

³³² Wach, (1990), s. 400.

İstiklâl Marşı'nın şairi olan **Mehmed Akif (ERSOY) Bey**, Eşref Edip Bey'le³³³ birlikte İstanbul'dan kaçarak İnebolu'da Anadolu'ya ilk ayak bastığında, "sevinçten mest" olmuştur. Burada kaldığı iki gün içinde, "camilerde yığın yığın toplanan halka vaazlar vererek, vatan ve milleti, din ve Hilâfeti kurtarmak için, birleşmenin şart olduğunu ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne itaatin farz bulunduğunu telkin etmiştir."³³⁴ Mehmed Akif Bey Balıkesir'de bulunduğu sırada, 23 Kânun-ı Sâni 1920'de Zaganos Mehmed Paşa Camii'nde cuma namazından sonra, ahaliyi millî hareket lehinde galeyana getirecek veciz bir vaaz vermiştir.³³⁵ Bu vaazında, bir müslüman için, Allah'ın yardımından, merhametinden ümid kesmenin küfür olduğunu, müslümanların her türlü fırkacılıktan uzak birlik, beraberlik içinde olmalarını, düşman kapıya dayandığından, mücadelenin her birey için 'farz-ı ayn' olduğunu açıkça ortaya koymuştur.³³⁶

Büyük Millet Meclisi'nin 9.10.1920 tarihli oturumunda irşad görevi ile Kastamonu'ya gidecek olan Burdur Mebusu Mehmed Akif Bey'in izinli sayılmasına karar verilir.³³⁷ Kastamonu'da bulunduğu süre içerisinde gerek Nasrullah Camii'nde (19 Teşrinisani 1920 / Cuma)³³⁸ gerekse Kastamonu'nun kazalarında "Sevr Muahedesi aleyhinde müslümanların düşmana karşı birleşerek millî harekâta iştirak etmeleri hakkında vaazlar vermiş"³³⁹ tir. Bunlar *Sebilürreşad*'da neşredilerek³⁴⁰ Anadolu'nun bütün kasabalarına gönderilmiştir. Ayrıca "Elcezire Kumandanı Nihat Paşa tarafından... Diyarbakır Matbaasında çoğaltılarak Doğu Vilâyetlerine ve sınırdaki askerlere

³³³ "Mustafa Kemal Paşa'nın daveti üzerine Şair Mehmet Akif Bey'le Anadolu'ya geçen Sebilürreşad sahibi Eşref Edip Bey(in), Kastamonu'daki millî hareketin canlanmasında çok önemli rolü olmuştur." Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile çok yakından ilgilenmiştir. Bknz.: Peker, (1955), s. 237-238.

³³⁴ *Yakın Tarihimiz*, C. IV, "Mehmet Akif ve İstiklâl Marşı", s. 131.

³³⁵ *İzmir'e Doğru*, 1 Şubat 1336-1920 / Pazar, Nu: 24.

³³⁶ *İzmir'e Doğru*, 1 Şubat 1336-1920 / Pazar, Nu: 24; Hasan BOŞNAKOĞLU (Hazırlayan), *İstiklâl Marşı Şairimizin İstiklâl Harbindeki Vaazları*, İstanbul, 1981, ss. 71-80.

³³⁷ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, C. 5, (1981), s. 4.

³³⁸ Boşnakoğlu, (1981), ss. 38-63.

³³⁹ Peker, (1955), ss. 237-238.

³⁴⁰ Bknz.: Mehmed Akif ERSOY, "Millî Mücadele'de Sebilürreşad", *Sebilürreşad*, C. VII, Sayı: 159, İstanbul, Ekim 1953. Millî Mücadele Dönemi boyunca basında da dinî değer ve sembollerin ön plana çıktığı görülmektedir. Celâl Sahir, 31 Mayıs 1919 tarihli Büyük Mecmua'daki 'Ramazan' başlıklı yazısında; Ramazan Ayı'na hoş geldin dedikten sonra "...bu sene İslâm ili bir felâket diyarı..." diyerek adeta Ramazan Ayı'na sitem etmektedir. Bknz.: Şapolyo, (1968), s. 61. İstanbul'un işgalini hiçbir müslümanın kabul etmesi beklenemezdi. (Bknz.: *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, I, (1940), s. 124.). Fransız generali İstanbul'a girdiği gün Süleyman Nazif gazetesinde şöyle bağırmaktadır: "Dört yüz yıldan beri Muhammed'in ezanından ve Türkün topundan başka birşey duymayan darülhilâfe uykudan uyan!" Bknz.: Apak, (1990), s. 40.

yayınlanmıştır.”³⁴¹ Kastamonu halkının millî hareket lehinde örgütlenmesinde ve harekete karşı herhangi bir toplumsal başkaldırıya pek rastgelinmemesinde, bu dinî söylemlerin önemli rol oynadıkları değerlendirilmektedir.

Mehmed Akif Bey, 10 Kânun-u Evvel 1920 Cuma günkü vaazında; sözlerine Hz. Peygamberin ilk peygamber olduğundaki mücadelelerini anlatarak başlar. Ona göre, Millî Mücadele Dönemi’nde Anadolu insanının içinde bulunduğu sorunların asıl sebebi, toplumun İslâmiyetten uzak olmasıdır. Bu meyanda İslâm Dini’nin emirlerini tek tek anlatır. Arkasından da “Yunan çeteleri Aydın, Bursa vilâyetlerini yakıp yıkarak Anadolu’nun göbeğine kadar sokuluyor... biz halâ işin farkında değiliz!” İstanbul düşman elinde biz “uyuyoruz”, diyerek halkı mevcut siyasî durum hakkında bilgilendirmektedir. Son olarak da Hindistan ve Tunus müslümanlarının acı durumunu anlatır, eğer biz de aklımızı başımıza toplamazsak aynı duruma düşeriz,³⁴² uyarısıyla halkı millî hareket ve büyük Millet Meclisi etrafında tek vücut olmaya çağırır. Kısaca Mehmed Akif Bey, Kastamonu’daki bütün vaazlarında, millî harekete tam destek vermenin dinî bir ibadet olarak algılanmasını, millî birlik ve savaşın farz olduğunu, Halife Ordusu tabirinin “büyük bir gaflet, cehalet ve körlük”³⁴³ örneği bir oyundan ibaret olduğunu ve işgalden yardım beklemenin vatana, millete ve dine ihanet olduğunu toplumsal yapı üzerinde olumlu tesir bırakacak bir şekilde büyük bir özveriyle anlatmıştır. Bu vaazların özellikle Anadolu’da iç isyanların çıktığı döneme rastgelmesi, toplumsal yapı üzerindeki önemini bir kat daha artırmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Sivas Kongresi’nden sonra Ankara’ya giderken 23 Aralık 1919’da Hacıbektaş’a,³⁴⁴ Şeyh Cemaleddin Efendi’yi ziyaret etmek amacıyla uğrar. Cemaleddin Efendi’nin Anadolu’da bulunan alevilerin bağlı bulunduğu en büyük şeyh olması, Mustafa Kemal Paşa’nın onun güvenini kazanmasını zaruri kılıyordu.³⁴⁵ Bu durum şeyhin, “dinî otorite ve buna bağlı olarak oluşan hiyerarşinin dinî cemaat yapısı içindeki rolü”³⁴⁶ de düşünüldüğünde, çok daha ciddi ve

³⁴¹ Peker, (1955), ss. 237-238.

³⁴² *Sebilürreşad*, C. 7, Sayı: 159, (Ekim 1953), ss. 130-135; Boşnakoğlu, (1981), ss. 26-37.

³⁴³ *Sebilürreşad*, I, (Ekim 1953), s. 153.

³⁴⁴ Baki ÖZ, *Kurtuluş Savaşı’nda Alevi-Bektaşiler*, 3. Baskı, İstanbul, 1990, s. 46; Tansel, II, (1991), s.170.

³⁴⁵ Enver Behnan ŞAPOLYO, *Atatürk ve Seymen Alayı*, Ankara, 1971, s. 16.

³⁴⁶ Güney, (1988), s. 18.

önemsenmesi gereken bir görünüm kazanmaktadır. Bu ziyaret öncesinde millî hareketin askerî liderlerinden olan Ali Fuat Paşa'nın, 11-12 Aralık 1919 gecesı, Cemaleddin Efendi'nin misafiri olduğunu görüyoruz. Bize göre bu misafirlik, Mustafa Kemal Paşa'nın ziyareti için bir çeşit altyapı oluşturmıştır. Daha o gece Şeyh, Ali Fuat Paşa'ya, "Paşam, millî birliğe ve teşkilâta elimden gelebilen bütün maddî ve manevî yardımını yapacağım"³⁴⁷ diyerek görüşlerini ortaya koymuştur. Şeyh, Mustafa Kemal Paşa'yı Hacibektaş'ın dışında bir yerde karşılar ve kendisine iltifatlarla bulunur. Şeyh'in bu davranışı alevi topluluğunun millî harekete verdiği önemi³⁴⁸ göstermesi bakımından önemlidir. Harekete sıcak bakmalarının en önemli sebeplerinden birisi de; Anadolu'da asırlarca iktidarı elinde tutan ve "sünnî mezhebinden (olan) Halife ve Padişah'ın hükümetine karşı çekingen ve güvensiz bir duygu içinde"³⁴⁹ yaşamalarıdır.

Mustafa Kemal Paşa, Hacibektaş'ta bulunduğu süre içerisinde, millî birliğin sağlanmasında önemli toplumsal bir faktör olarak gördüğü Çelebi Cemaleddin Efendi ile iyi bir diyalog kurar. Ondan, "tamamen Kuva-yı Milliye'ye taraftar olacağına dair söz"³⁵⁰ alır. Mustafa Kemal Paşa, Hacibektaş'a uğrayarak Anadolu alevilerinin gönülleri fethetmiştir.³⁵¹ Kendisi de ekonomik sıkıntı içinde olmasına rağmen, Hacibektaş'ta bulunan büyük alevi babalarına 50 şer Lira yardımda bulunması³⁵² ise, Mustafa Kemal Paşa'nın tartışmasız lider karakterini göstermesi bakımından değer taşımaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın, Millî Mücadele Dönemi boyunca toplumun bütün toplumsal katmanlarıyla (her inanç ve her kültürden) son derece iyi diyalog ve dostluklar kurması, onun hareketin ve hareket sonrası devlet kurma çabalarının tartışmasız bir lideri konumuna yükselmesini sağlayan önemli bir bakış açısı olduğunu düşünüyoruz.

27 Aralık 1919'da Ankara'³⁵³ ya gelen Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Ankara uleması ve bütün tarikat şeyhleri tarafından³⁵⁴ dinî bir törenle³⁵⁵ karşılanır.

³⁴⁷ Cebesoy, (1953), s. 263.

³⁴⁸ Ziya ORANLI (Yayımlayan), *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, Anlatan: Ali Metin (Atatürk'ün Emir Çavuşu), Ankara, 1967, ss. 45-46; Goloğlu, (1970), s. 5; Sakallı, (1988), s. 25.

³⁴⁹ Uluğ, (1973), s. 152; Sakallı, (1988), s. 26.

³⁵⁰ Kansu, II, (1986), s. 494.

³⁵¹ Dinamo, 5, (1970), s. 210; Şapolyo, (1971), s. 17; Öz, (1990), s. 49.

³⁵² Kansu, II, (1986), s. 495.

³⁵³ Nüfusunun çoğunu Türklerin oluşturduğu, az miktarda Rum, Ermeni ve Musevî de bulunan * Ankara halkı, geçimini sağlamaktadır. Toprağın verimli olmasından dolayı bir ziraat memleketi görünür-

Karşılama töreninin şekli Mustafa Kemal Paşa'yı çok sevindirir.³⁵⁶ Ankara'ya gelir gelmez “doğrudan Hacı Bayram-ı Veli Hazretleri'nin mübarek türbelerini ziyaret ettikten sonra hükümet önünde toplanan binlerce halk tarafından”³⁵⁷ karşılanmış, “kurbanlar kesilmiş, Halifelik ve Padişah Efendimiz Hazretleriyle devlet ve milletimizin mutluluğu için dualar edil”³⁵⁸ miştir. Wach'a göre,³⁵⁹ bu şekilde icra edilen “Dua, kurban ve âyin yalnızca ona katılanların tecrübelerini açığa vurmakla kalmazlar, aynı zamanda grubun teşkilâtı ve zihniyetini biçimlendirme ve belirlemeye de büyük ölçüde katkıda bulunurlar.” Dolayısıyla, Mustafa Kemal Paşa'ya yapılan bu karşılama merasimi, Ankara halkının millî hareket ve onun liderleri lehinde örgütlenmesi çabasında önemli toplumsal bir zemin hazırlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya geldiği zaman 1200 Lirası mevcuttur. Ankara Müftüsü “Rifat Hoca tüccarlardan 6000 Lira toplayarak kendisine”³⁶⁰ verir. Müftü Efendi'nin yardımları ile Mustafa Kemal Paşa en zor durumlarda bile ekonomik sıkıntılarını kolayca atlatır. Ayrıca Rifat Hoca, her ay eşraftan topladığı bin Lirayı Heyet-i Temsiliye'ye yardım olarak verir.³⁶¹

Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920 tarihinde Kolordu Kumandanlarına, Vilâyet ve Livalara yayınlanan bir tebliğinde;³⁶² “Makam-ı Hilâfet ve Saltanatın masuniyet-i istiklâlini ve Devlet-i Osmaniye'nin tahlisini temin edecek tedabiri teemmül ve tatbik etmek üzere millet tarafından salâhiyet-i fevkalâdeyi haiz bir meclisin Ankara'da ictimaa daveti... zaruri görülmüştür.” demek suretiyle, Büyük Millet Meclisi'nin kurulacağı haberini askerî ve mülkî erkâna duyurmaktadır. Kehr'er'in ifadesiyle, “Siyasî hakimiyet, hakimiyet kurma faaliyetidir. Hakimiyet, sadece

mündedir.**

* Safvet, (1925-1341), s. 51; Vehbi KOÇ, *Hayat Hikayem*, İstanbul, 1973, s. 11.

** Safvet, (1925-1341), s. 21.

³⁵⁴ Oranlı, (1967), s. 50; Şapolyo, (1967), ss. 366-367.

³⁵⁵ Kansu, II, (1986), ss. 497-498.

³⁵⁶ Oranlı, (1967), s. 50; Şapolyo, (1967), s. 367.

³⁵⁷ Atatürk, (1982), s. 77, Belge No: 78 / a.

³⁵⁸ Şapolyo, (1967), s. 95.

³⁵⁹ Wach, (1990), s. 46.

³⁶⁰ Atay, (1980), s. 243.

³⁶¹ Goloğlu, (1970), s. 40; Avcıoğlu, I, (1976), s. 307; Kansu, II, (1986), ss. 506-507; Belen, (1983), s. 143.

³⁶² *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 13, 337 No.lu Vesika.

politikayla sınırlı olmayan cihanşumul bir faaliyetir.”³⁶³ Bu gerçeği çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, 23 Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisi’nin açılışına karar vermiş³⁶⁴ ve böylece Türk Milleti’nin “kişiliğini, içeriye ve dışarıya karşı güçlen”³⁶⁵ dirmek suretiyle bir güven ortamı oluşmuştur. Büyük Millet Meclisi’nin kurulması ile birlikte Anadolu insanı, “hiçbir toplum otorite olmadan yaşayamaz”³⁶⁶ prensibi çerçevesinde kendisini emniyet içerisinde hissetmeye başlamıştır. Bu duygu, Anadolu insanı için çok büyük bir önemi ifade etmektedir. Çünkü, “1914 yılında, iç barış ve nüfus büyümesi”nin sona ermesi anlamına gelen Birinci Dünya Savaşı boyunca, “tarihindeki en kötü demoğrafik hastalığına” tutulmuş ve “1914’ten 1923’e kadar” nüfusunun %20’sini kaybetmiştir.³⁶⁷

Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 Cuma günü tamamen İslâmî bir anane ile açılır.³⁶⁸ Meclis’e, bulundukları yöre halkı adına, Anadolu’nun hemen her yerinden din adamlarının da imzalarının bulunduğu tebrik telgrafları³⁶⁹ gönderilir. Elaine D. SMITH, mebusların “Haçlı seferlerine giden şövalyeleri” hatırlatan bir davranışla, camide dua için bekleyerek, hep birlikte açılış törenine gittiklerini söylemektedir.³⁷⁰ O dönemde, Meclis’in dinî semboller ve dinî törenlerle açılmasının en önemli sebeplerinden birisi, Anadolu’nun toplumsal yapısını güçlendiren unsurların başında İslâmiyetin gelmesidir.³⁷¹ Böyle bir tören yapılarak, millî hareketin aleyhinde propaganda yapan İstanbul Hükümeti ve taraftarlarının, millî hareketi ve liderlerini ‘din olgusu’ndan uzak birer âsî gibi gösterme çabaları da yalanlanmış ve kamuoyunda olumlu bir havanın esmesine çalışılmıştır.

³⁶³ Kehr, (1992), s. 93.

³⁶⁴ Atatürk, I, (1982), s. 432; ATASE Arşivi, K. 324, D (67)-10, F. 43.

³⁶⁵ Kehr, (1992), s. 93.

³⁶⁶ Ibn Haldun, I, (1990), s. 472.

³⁶⁷ Justin Mc CARTHY, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolu’sunun Son Dönemi)*, Çev.: İhsan Gürsoy, Ankara, 1995, s. 109.

³⁶⁸ Konu ile ilgili olarak bkz.: *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Nisan 1336-1920 / Cuma, Nu:24; *İzmir’e Doğru*, 25 Nisan 1336-1920 / Pazar, Nu: 56; ATASE Arşivi, K. 398, D. (6-8)-15, F.14; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı:14, Aralık 1955, Ankara, 1955, Vesika No: 363; Cebesoy, (1953), ss.357-358; Peker, (1955), ss. 172-173; Nadi, (1), (1955), ss. 27-28; Şapolyo, (1958), s. 396; Goloğlu, (1970), ss. 147-148; Altay, (1970), s. 238; Dinamo, 6, (1970), ss. 359-361; Atay, (1980), s. 243; Kinross, (1984), ss. 335-337; İz, (1990), s. 75.

³⁶⁹ Konu ile ilgili bazı örnekler için bkz.: *İzmir’e Doğru*, 25 Nisan 1336-1920 / Pazar, Nu: 56; *T.B.M. M. Zabıt Ceridesi*, I, (1940), s. 219; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 4, (1981), ss.242-243; Tütenk, (1949), s. 86; Tokar, (1983), s. 88.

³⁷⁰ Smith, (1959), s. 38.

³⁷¹ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, I, (1940), s. 285.

Millî hareketin başından beri vatanın geleceğine yön veren en önemli adım Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıdır.³⁷² Meclis'in açılmasıyla birlikte bütün askerî ve mülkî makamların bu Meclis'e bağlanacağı, Mustafa Kemal Paşa tarafından Heyet-i Temsiliye adına bütün ülkeye duyurulur.³⁷³ Stefan VELİKOV'a göre, "Anadolu'da bir hükümet kurulması, Türkiye'nin emperyalizme karşı yaptığı kurtuluş mücadelesinin gelişmesinde bir dönüm noktası"³⁷⁴ olmuştur.

Büyük Millet Meclisi'ndeki mebusların, "çoğu doğrudan doğruya halktan çıkmış, basit, mütevazî kimselerdir." İyi niyetlerinden, "milliyet ve imanlarına bağlılıklarından başka bir faziletleri yoktur." "Azaları arasında millî davamızı kazanmak emelinden başka sabit ve berrak bir fikir ve prensip tesanüdü yoktur."³⁷⁵ Mebuslar, "yersizlikten küçük küçük gruplar halinde yatıyorlar, bulabildikleri her yerde yatıp kalkıyorlar, yiyecek içiyorlar. Herkes eşit şartlar içinde, eşit haklara sahip olarak yaşıyor... gününü herkes aynı mahrumiyet ve aynı sıkıntı içinde geçiriyordu... Ankara'nın o günlerde büyük ve yenilmez kuvveti bu idi... Memleketi kurtarma aşkı, o günlerde Ankara'da yaşayanlar için, maddî yokluğu unutturan manevî bir haz oluyordu."³⁷⁶ Karaosmanoğlu'nun ifadesiyle;³⁷⁷ hiçbir memlekette, hiçbir çağda vekil müvekkiline bu kadar yakın olmamış ve hiçbir demokrasi bu kadar demokratik bir manzara arz etmemiştir."

Milletin artık yegâne dayanağı³⁷⁸ olan Büyük Millet Meclisi'nin yapısında muhafazakâr mebusların çok olmasının en önemli sebeplerinden birisi; memleketin hemen her yerinde "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin idare heyetlerine, kongrelere geniş ölçüde katıl(an)"³⁷⁹ ve aktif olarak toplumsal örgütlenmelerin hemen hepsinin içinde yer alan din adamlarının, mebusların seçilerek Ankara'ya gönderilmesinde de etkin rol oynamalarıdır. Denizli Müftüsü Ahmed Hulûsi Efendi, 22 Mart 1920'de Tavas, Karaağaç, Çal, Buldan, Sarayköy Heyet-i Milliyelerine gönderdiği bir telgrafta,

³⁷² Yularkıran, (1939), s. 164.

³⁷³ Yularkıran, (1939), s. 164; Peker, (1955), s. 172.

³⁷⁴ Stefan VELİKOV, *Kemalist İhtilâli ve Bulgar Kamuoyu (1918-1922)*, Mütercim: Remzi Aktuna, Bulgar İlimler Akademisi, Gnkur. ATASE Kütüphane. (İst. 9 No. da Kayıtlı Daktilo Metin)

³⁷⁵ Karaosmanoğlu, (1981), ss. 83-84.

³⁷⁶ Hilmi URAN, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s. 145.

³⁷⁷ Karaosmanoğlu, (1981), s. 85.

³⁷⁸ *İzmir'e Doğru*, 2 Mayıs 1336-1920 / Pazar, Nu: 58.

³⁷⁹ Selek, I, (1987), s. 81.

Ankara'ya "gidecek mebusların devlet ve milletin iç ve dış siyasetini bilen ve her surette vatan ve milletin menfaatlerini koruyan"³⁸⁰ kişilerden seçilmesini istemiştir.

Büyük Millet Meclisi, faaliyetleri sırasında, din adamları ile yakın irtibat içerisinde olmuştur. Bu aynı zamanda Meclis'in halktan kopmayarak; aralarında iyi bir diyalogun oluşmasına da katkıda bulunmuştur. Meclis, din adamları vasıtasıyla en ücra köşedeki insana bile kendi doğrularını ve meşruiyetini anlatarak, millî hareket lehine olumlu bir fikrî yapının oluşmasını sağlamıştır. Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Reisi olan Şeyh Ziyaeddin Efendi'nin, Büyük Millet Meclisi'nden gelen telgraflardaki taleplere, millî hareketin sonuna kadar yılmadan aynen uyması³⁸¹ bunun küçük bir örneğidir.

Meclis'in halkla diyalog kurmasının yollarından birisi de, bünyesindeki din adamı mebusların, halkın irşad edilmesi için zaman zaman Anadolu'nun çeşitli bölgelerine izinli sayılarak gitmeleridir. Bolu Mebusu Devrekli Hacı Abdullah Efendi, daha önce Ereğli'nin kurtuluşu ve millî harekete katılımında dinî vaazlarla halkın irşad edilmesinde çok önemli bir görevi yerine getirmiştir. Bu itibarla, 26 Haziran 1920'de Kaymakam Şükrü Bey'in Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne yazdığı bir telgrafla,³⁸² Hacı Abdullah Bey'e halkın irşad edilmesi için Zonguldak'a izinli sayılarak gönderilmesi talep edilmektedir. Isparta Mebusu Hacı Tahir Efendi, Meclis Riyasetine verdiği dilekçesinde, "Asker toplanması, silâh tedariki ve firarilerin tekrar çağrılması ve irşad amacıyla Uluborlu Kaymakamı Said Bey ve Müftü Tahir Efendi... ile köylere çıkmak mecburiyetinde"³⁸³ olduğu için izin istemektedir.

Meclis'in zaman zaman genellikle din adamlarından oluşan mebuslardan teşkil edilen heyetleri, askerin moralini düzeltmek, ona manevi destek vermek ve Meclis'i ordunun durumu hakkında bilgilendirmek için cepheye gönderdiği³⁸⁴ görülmektedir. Yine Büyük Millet Meclisi'nde, mebus din adamları tarafından düşman karşısında çarpışan askerlerimizin başarıları için 'dua'lar okunmaktadır.³⁸⁵ Böylece din adamları vasıtasıyla, siyasî iktidarı elinde bulunduran Meclis'in hem halkla hem de ordu ile yakın

³⁸⁰ Toker, (1983), s. 87.

³⁸¹ Peker, (1955), ss. 94-95, 97.

³⁸² *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 2, (1940), s. 210.

³⁸³ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, C. 4, 3. Baskı, Ankara, 1981, s. 246.

³⁸⁴ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, C. 11, Ankara, 1958, s. 400.

³⁸⁵ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, C. 7, 2. Baskı, Ankara, 1944, s. 247,283; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, C. 9, 2. Baskı, Ankara, 1954, s. 263; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 11, (1958), s. 221.

bir manevi irtibat içinde olduğunu gözlemleyebiliyoruz. Hamdullah Suphi Bey, 25.9.1920’de Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı bir konuşmada, millî hareket uğrunda “dinî telkin kuvvetini(n)” yeterince kullanılmamasından ³⁸⁶ şikayetçi olduğunu söylemektedir.

Büyük Millet Meclisi Şer’iye Encümeni’nin ‘Âlem-i İslâma Hitabe’ şeklinde başlayan Beyannamesinde;³⁸⁷ İngilizler, İslâmı yeryüzünden kaldırmak için hilâfet ve saltanat merkezi olan İstanbul’u işgal etmişlerdir. Biz hilafeti kurtarmak ve istiklâl kavuşmak için Allah’ın emrine binaen savaşıyoruz. Bu gayeye binaen Anadolu’da ortaya çıkan Kuva-yı Milliye hareketinin tamamen uygun olduğu belirtilmektedir. böylece dinî bir kurum aracılığıyla, Anadolu mücadelesinin meşruiyeti, bütün İslâm alemine duyurularak, uluslararası platformda taraftar toplanmaya çalışılmıştır.

Düşmanın Alaşehir’e girmesi üzerine, Büyük Millet Meclisi’nin gizli celsesinde çeşitli münakaşalar olur. Bu arada Afyon Mebusu Şükrü Hoca, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile görüşür. Fevzi Paşa, Şükrü Hoca’ya durumun tehlikeli olduğunu ve “Askerî bir cephe kurabilmek için... beş ay zaman(a)” ihtiyaçlarının olduğunu belirtir. Şükrü Hoca, kırk atla kırk silâh verilirse, “Ankara’dan kırk gönüllü mücahit” ile bir çete teşkil edebileceğini belirtir. Ancak bütün çabalara rağmen 14 adet silâh bulabilirler. Bunun üzerine Hoca, bir gün içinde kendisine hemen bir asker elbisesi diktirir. Başındaki sarığı ve asker elbisesi ile, “Hacı Bayram Camii’nde cuma namazından sonra kürsüye” çıkar. Kürsüde, cemaatin camiden çıkmayarak kendisini dinlemesini ister, bu arada caminin kapılarını kapatır. Camiyi baştan başa dolduran cemaate; “Evde duvarlarda asılı duran harp silâhları boşuna asılı kalırsa ev sahibine lânet” edecektir. Memleket ve din tehlikededir ve savaş her müslümana “farzdır.” Sonrasını kendi dilinden dinleyelim. “Mustafa Kemal Paşa’nın teminatını söyledim. Fevzi Paşa’nın askerî kararını bildirdim. Cemaat ağladı. Ben ağladım. Nihayet arkamdaki ilmiye cübbesini çıkararak, asker elbisesiyle başımda sarık olarak kürsüde ayağa kalktım: -Ey cemaati müslimin, dedim, ben asker kıyafetine girdim, cepheye gidiyorum. Memleket ve din kurtuluncaya kadar cephelerde düşmanla çarpışacağım. Memleketi, dinini seven benimle gelsin, dedim.” “O gün akşama kadar

³⁸⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 4, (1981), s. 332.

³⁸⁷ İzmir’e Doğru, 2 Haziran 1336-1920 / Çarşamba, Nu: 67.

700 silâh, 600 mücahit, 120 at toplanmıştı.” Şükrü Hoca yeterli silâh ve mücahitlerle Ankara’dan ayrılırken, diğer silâhların kolorduya verilmesi talimatını verir. Bu sırada Isparta Mebusu ulemadan Hafız İbrahim Bey, Şükrü Hoca’nın emrinde bir nefer olarak çalışmak istediğini belirtir. Fakat Şükrü Hoca, ona ikiyüzelli silâhlı adam verip Isparta taraflarında teşkilât kurarak cephe kurması görevini vererek, Afyon’a hareket eder. Daha sonra Şükrü Hoca’nın Alayına, düşmana karşı başarı gösterdiği için ‘**Çelik Alay**’ ismi verilmiştir.³⁸⁸ Bu sırada Ankara’da Müftü Rifat Efendi başta olmak üzere diğer din adamları da, teşkil edilecek gönüllü alayında bir nefer gibi görev alabileceklerini söylemişlerdir.³⁸⁹ Bu olaylar, din adamlarının mabedlerinden, mescidlerinden savaş meydanlarına çıkış yaptıklarını göstermektedir. Millî hareketin, farziyetine dinî söylemlerle imza atarak iman etmiş ve Anadolu insanının millî harekete kazandırılmasında büyük bir özveri ile çalışmış olan din adamları, kurdukları gönüllü alaylarıyla da birer nefer gibi cephelerdeki yerlerini almışlardır. Bu din adamlarının teşvikleri, vaazları ve nasihatlarıyla dört uzun yıl, imkânsızlıklar, yokluk ve mahrumiyete rağmen Anadolu insanı azmini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Bu azim bir de zabitan sınıfının vatanseverlik ve askerî dehası ile birleşince artık başarı kaçınılmaz olmuştur.

Millî Mücadele’nin liderleri ve yönetici kadrosunun Osmanlı İmparatorluğu içinde yetişmiş ve deney kazanmış olmaları toplumbilimsel anlamda gözardı edilmemesi gereken bir husustur. “Bu durumun, ulusal kurtuluş savaşının temel anlayış ve örgütlenmesini etkilemediği söylenemez. Bu kadronun, örgütsüz, plansız ve bağımsızca bir başkaldırıdan çok, meşruiyet ve hukuka bağlı, düzenli bir mücadeleyi gerçekleştirmesinde, Anadolu’daki 1000 yıllık devlet deneyiminin etkisi vardır.”³⁹⁰

Anadolu insanının, “kadın, çocuk, zengin ve yoksul, kültürlü, köylü herkesin tek bir düşüncesi vardı: Ülkeyi kurtarmak.”³⁹¹ Rauf Bey, sadece Anadolu’nun değil, “İstanbul’un (da) bütün namuslu ricali ve uleması” ile birlikte “Anadolu’nun millî kudretine iman”³⁹² ettiğini söylemektedir. Bu imanı Ali Fuat Paşa hatıralarında;³⁹³ Bir

³⁸⁸ Eşref Edip, “Millî Mücadele’de Din Uleması”, *Sebilürreşad*, C. II, Sayı: 46, Mayıs 1949, ss. 334-335.

³⁸⁹ Uluğ, (1973), s. 149.

³⁹⁰ Sander, (1987), s. 204.

³⁹¹ Mine Ferid Bey, (1922), s. 17.

³⁹² Feridun KANDEMİR, *Hatıraları ve Söylemedikleri İle RAUF ORBAY*, Naşiri: Nejat Ağbaba, İstan-

yürüyüş esnasında dondurucu soğğun bulunduğu bir gün, cephane ve erzak yüklü “kağnısının başında duran ihtiyar bir nineye” yaklaşıarak üşüyor musun? diye sorduğunu, onun da; “Hayır oğul, üşümüyorum. Düşman topraklarımıza bastığı günden beri içim yanıyor” cevabını verdiğini çok açık bir dille anlatmaktadır. Bu aynı zamanda Kuva-yı Milliye hareketine, halkın büyük bir iman ve özveriyle katılımını, yine onların diliyle anlatan örneklerden yalnız bir tanesidir.

Millî Mücadele Dönemi boyunca, ümitsizliğin en yüksek oranda olduğu zamanlarda bile, gerek gönüllü müfrezelerin gerekse ordudaki efradın, istiklâl mücadelesine sarılmasında toplumsal yapıda hakim olan ‘din olgusu’ ile ‘din adamı’nın önemli katkıları olmuştur. Avcıoğlu, “... köylünün güvensizlikle baktığı milliyetçi subay ve aydınların dayanabilmeyi ümit edebilecekleri görünürdeki güç” olarak “Anadolu eşrafı, aşiret reisleri ve din adamları(nı)” görmektedir. Ona göre, “para ve asker” de ancak bu güçlerin aracılığıyla sağlanabilir³⁹⁴ bir imkândır. Bunu gören Merkez Ordusu subayları, 7 Nisan 1921’de Amasya’da Bayazıt Camii’nde okunan mevlide iştirak etmişlerdir.³⁹⁵ Böylece Amasya halkı üzerinde subaylarla ilgili olumlu bir kamuoyunun oluşmasına katkıda bulunulmuştur.

Mustafa Kemal Paşa’nın, “Fevzi Paşa siperden sipere koşuyordu. Askerleri teşci ediyor, alınması icap eden tedbirleri tamamlıyor, sonra da sipere diz çöküp, Kur’an okuyor, Tanrı’dan medet ve yardım niyaz ediyordu.”³⁹⁶ sözleri, din duygusunun savaşta, liderin psikolojik yapısı üzerindeki olumlu etkisinin askerî bir topluluk olan efrada yansımaları göstermektedir. Yine Mustafa Kemal Paşa, 9 Ağustos 1921’de “ordunun kumandasını eline aldığını” ve hattı müdafaanın olmadığını ve sathı müdafaanın olduğunu açıklayan emrinde, düşmanla savaşa girmeden önce, “birliklerdeki alay, müftü veya imamların subay ve erlere toplu bir halde iken dua okumalarını ve Allah’tan nusrat ve zafer temenniyatında bulunmalarını emir”³⁹⁷ buyurmuşlardır.

bul, 1965, s. 44.

³⁹³ Cebesoy, (1953), ss. 503-504.

³⁹⁴ Avcıoğlu, I, (1976), s. 283.

³⁹⁵ ATASE Arşivi, K. 1120, D. 4, F. 1-2; Balcıoğlu, (1991), s. 1.

³⁹⁶ Arıkoğlu, (1961), s. 259.

³⁹⁷ Güralp, (1958), s. 170.

IV. Grup Kumandanı Kemaleddin Sami, 8 Eylül 1921 tarihli harekât emrinde, askerî kıtaların karşı karşıya geldiklerinde, yanlışlığa sebep olmamak için “parola olarak ‘Allah’ kelimesini” kullanmaları³⁹⁸ emrini vermiştir. Böylece toplumsal bir grup, hem birlik ve beraberliğini dinî nitelikli bir “sembol... aracılığı ile belirtme”³⁹⁹ imkânına sahip olmuş, hem de askerî emniyetini bu yolla sağlamıştır. Garp Cephesini ziyaret eden Samih Rifat Bey askerlere moral vermek üzere bir konuşma yapar. “Sana dindar silâhınla kurduğun yeşil yurdunun gözyaşlı dualarını getiren gönüllü elçiler geldi.” “... dinimin gözcüsü ordu, ırzımın hâmisî ordu!... ırzımın kefilî ordu. Gazi İnönü ordusu!... Büyük ordu... Ne ilâhî tesirin var!” cümleleri efradı çok etkiler. Konuşma; “Anadolu’yu çiğnetme... Tanrı bugün dininin himayesini senin gücüne bıraktı. Hakka bağlan, bir kere arslan gibi dur!... Onun gibi kükre, atıl!... Erenler yardımcın olsun.”⁴⁰⁰ şeklinde sona ermiştir. Kendisini dinî muhteva ve motiflerin zenginliği içerisinde bulan efrad için, savaşmak, artık kaçınılmaz hale gelmekte ve bu toplumsal yapı, kurtuluş mücadelesinde artık bir kahramanlık yarışı içerisine girmektedir.

27 Eylül 1921’de Sivrihisar’da düşman uçakları eğitim yapan askerî birliğin üzerine sürekli olarak bomba atmaktadır. Cepheleleri özellikle dolaşarak erata moral takviyesi yapan bir hafız, eğitim alanında “Sivrihisar eşrafının da hazır bulunduğu” bir sırada gözleri yaşartan bir mevlût okur. Mevlût bitince “Kolordu kumandanı yapılan mücahedenin ulviyetinden bir lisanı sitayişle”⁴⁰¹ bahseder. Nurettin Paşa 1 nci Ordu Kumandanı olur olmaz askere bir emir çıkararak; “... her ordu cüzi tamının bulunduğu mahalde açık namazgâhlar tesis ederek beş vakit namazlarını cemaatle kılmalarını ve zafer için Allah’a topluca dua etmelerini tamim” eder. Yine Nurettin Paşa, 26 Ağustos zaferinden bir gün önce, taarruz için yapılan hazırlıklar sırasında yayınladığı bir emirde; “Bütün tabur imamları, ellerinde Kur’anı Kerim olduğu halde taarruz kıtalarından ilerde, erler arasında hafız olanlar varsa onlar da Sure-i Fetih okuyarak ilk safta bulundurulacak ve tekbir getirilerek düşman üzerine atılacaktır.”⁴⁰² demek suretiyle askerin moral

³⁹⁸ Fahri AYKUT, *İstiklâl Savaşında Dördüncü Kolordu*, İstanbul, 1935, s. 137.

³⁹⁹ Dönmezer, (1978), s. 264.

⁴⁰⁰ Şapolyo, (1968), ss. 140-141; Bu konuşma, *Hakimiyet-i Milliye*’nin 30 Haziran 1921 tarihli nüshasında ‘İnönü’nde Bir Hitabe’ başlığı ile yayımlanmıştır.

⁴⁰¹ Erdoğan SORGUÇ (Yayına Hazırlayan), *Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç’un Anıları, İSTİKLÂL HARBI HATIRATI*, İlâveli 2. Baskı, İzmir, 1996, s. 104.

⁴⁰² *Sebilürreşad*, C. VI, Sayı: 139, Kasım 1952, s. 214.

yapısına, çatışma öncesi bir çeşit doping yapmaktadır. Böylece günde beş vakit efradla birlikte topluca kılınan namazdan (ibadet) sonra yapılan duaların, askerî topluluk üzerinde farklı bir tesir icra etmesi, bu toplumsal grubun “ahengine büyük ve belki de sürekli bir güç”⁴⁰³ katmaktadır. Millî Mücadele Dönemi’nde, toplumsal ahengin pek çok örneğine hemen her yerde ve hemen her zaman rastlamak mümkündür.

Amiral Sir F. de Robeck, Lord Curzon’a gönderdiği 13 Şubat 1920 tarihli raporunda,⁴⁰⁴ Anadolu’daki dinî liderlerin, halkı millî hareket lehinde heyecanlandığını açıkça belirtmektedir. Aslında Millî Mücadele Dönemi, baştan sona dinî motifler, muhtevalar ve dinî edebiyat dolu tarihsel bir kurtuluş destanına verilen isimdir. Türk insanı, bu savaşta “muhafaza-i vatan, namus ve şerefi için her fedakârlığı göze almış, millî hükümetin her istediğini seve seve vermiş, her emrini”⁴⁰⁵ kendi arzusuyla yerine getirmiştir. Halkın harekete kendi isteğiyle katılması, toplumbilimsel anlamda meşruiyeti de beraberinde getiren çok önemli toplumsal bir davranıştır. Mondros Mütarekesi, devrin toplumsal yapısı açısından taşıdığı bütün olumsuzluklara rağmen Osmanlı ordularını terhise sevk ederek, Anadolu’da millî hareketin doğmasına bir tür zemin hazırlamıştır.⁴⁰⁶ Mustafa Kemal Paşa’ya göre, “Kuva-yı Milliye, ordu, herşey, her vasıta artık doğrudan doğruya milletin tahtı emrindedir.”⁴⁰⁷

Millî kurtuluş hareketine, ekonomik, siyasal, askerî ve toplumsal şartların çok güç olduğu bir ortamda girişilmiştir. Bundan dolayı da hareket, “Anadolu’nun köylü kitlesi üzerinde azçok nüfuzlu aşiret reisi, eşraf ve adamlarına dayan(ıl)arak yürütül”müştür.⁴⁰⁸ Mustafa Kemal ATATÜRK de bu toplumsal yapıyı ve şartları görerek, Anadolu’ya ayak bastığı andan itibaren, Osmanlı teb’ası üzerinde çok büyük bir nüfuzun temsilcisi olan din adamlarının desteğini alarak, onlarla birlikte hareket etmiştir. Anadolu millî hareketi, zaman zaman yine onların küçük bir kısmından kaynaklanan çeşitli karşı hareketlerle sorunlar yaşasa bile, halkın genel olarak bütününe içine alan bir toplumsal birlik ve beraberliğin doğuşunda etkin bir zümre olarak ‘din adamları’ görev icra etmişlerdir.

⁴⁰³ Wach, (1990), s. 67.

⁴⁰⁴ Ulubelen, (1982), s. 244.

⁴⁰⁵ *Sebilürreşad*, VI, (Kasım 1952), s. 214.

⁴⁰⁶ Kahraman, (Tarihsiz), s. 17.

⁴⁰⁷ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 7.

⁴⁰⁸ Avcıoğlu, I, (1976), s. 311.

Din adamları ile birlikte diğer yerel yöneticilerin (belediye reisi, vali, mutasarrıf v.s.) ahali üzerindeki tesirlerinin olumlu olduğu yerlerde millî hareket neşvü nema bulmuş,⁴⁰⁹ olumsuz olduğu zamanlarda ise halk, Sultan-Halife ve dinin kurtarılması adına millî harekete karşı çıkarak, bir çeşit ayaklanma hareketi içerisine girmiştir. İstanbul Hükümeti, müslüman halkı, önlerine Sultan-Halife'nin karizması ile birlikte Şeyhülislâm'ın fetvasını ve dinin Kutsal Kitabı'nı da koyarak yanıltmaya çalışmıştır. Bu propagandaların, zaman zaman gerçekleri görme kabiliyetine erişemeyen, cahil halkı nasıl millî hareketin aleyhinde sosyal hareketliliklere yönelttiğini göreceğiz. Anadolu'nun gerçekleri gören, sağduyu sahibi aydın din adamlarının, bu olumsuz propaganda ve yapılanmaları çürütücü olduğu kadar, halka mücadelede liderlik edişleri de Kuva-yı Milliye'nin başarısında büyük bir tarihsel rolü yerine getirmiştir.

⁴⁰⁹ Aydınel, (1990), ss. 44-45.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE İÇ İSYANLAR

Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'nın yenilen tarafı olarak imzaladığı Mondros Mütarekenâmesi gereği ordusunun büyük bir bölümünü terhis etme gayreti içerisine girmiştir. Andlaşmanın terhisle ilgili olan bu maddesi, aslında hem Sultan-Halife'nin hem de İstanbul Hükümeti'nin can damarıdır. 'Ordu' realitesinin hakimiyet için ifade ettiği hayatî önemin gözardı edilmesi, İmparatorluğun altıyüz yıllık yaşamının sona ermesi anlamına gelmektedir. Devleti yöneten seçkinlerin bu gerçeği görememesi, devlet ricalinin, yetersiz düşünce yapısı ile ileriye göremeyen basiretsiz ve strateji bilmeyen bireylerden oluştuğunu göstermektedir.

Biz biliyoruz ki, bir devletin varlığını sürdürebilmesi ve toplumsal otoriteyi temin edebilmesinin en önemli ve tartışmasız şartlarından birisi 'ordu'dur. Ordu, özellikle otorite merkezinin gücünün büyük oranda zayıfladığı kriz dönemlerinde, devletin hem içeride vatandaşları hem de diğer devletler nazarında varlığını devam ettirebilmesinde yegâne unsuru temsil etmektedir. Bunun insanlık tarihi boyunca genellikle böyle olduğu görülmektedir. Çünkü, "Silâhlı Kuvvetler (ordu) sosyal yapının büyük bir kısmı tarafından yaratılmıştır ve sivil halkın ekonomik ve siyasî ihtiyaçlarına hizmet etmektedir."¹

Özellikle Osmanlı İmparatorluğu gibi stratejik bir önemi haiz olan ve tarihsel çerçeve içerisinde bakıldığı zaman gücünü 'ordu'dan alan bir devletin, bu teşkilâtı dağıtması birtakım yeni sorunları da beraberinde getirecektir. Bunlar, 'hâkimiyetin hangi kuvvete dayandığı' meselesi ile terhis edilen ordudan geçimini sağlayan ve bu yolla toplumsal bir statü kazanmış olan zabitan sınıfının ne yapacağı veya durumunun ne olacağı sorunları idi. Bu noktada ortaya çıkan hızlı değişim süreci, hem askerî yapıda hem de toplumsal yapıdaki ekonomik, siyasal ve toplumsal şartlarla toplumun 'kendini güven içerisinde hissetme' kolektif şuurunu olumsuz yönde etkilemiştir. İmparatorluğun beş yıl süren ve felâketlerle dolu olan bir savaştan çıkmasından sonra

¹ Janowitz, (1960), s. 4.

böyle bir belirsizlik ortamının yaşanması, Anadolu insanının iyice sarsılmasına neden olmuştur.

Terhis edilmeye çalışılan ordunun seçkinleri olan subayların, işsiz kalarak gelecekte ne yapacağını, nasıl ve ne şekilde yaşayacağını bilmeden ortada kalmalarının getirdiği kollektif şuur, onları yeni arayışlar içerisine itmiştir. Bireysel olarak, bu olumsuz düşüncelerin üzerine, aldıkları eğitimin bir sonucu olarak, gerektiğinde canlarını bile gözlerini kırpmadan verebilecekleri vatan topraklarının yokedilebileceği sorunu da eklenince, Anadolu kurtuluş mücadelesi çok hızlı bir şekilde yeni sahiplerini bulmuştur. Millî hareketin, lider kadrosu da dahil, özellikle emekliliği gelmeyen genç subaylardan oluştuğu görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya ayak bastığında henüz kırk yaşına bile girmemiş ve "millî mücadelenin subaylarının yaş ortalaması(nın) çok genç"² olması bunu doğrulamaktadır. Ordunun, toplumsal bir grup olarak "kesin itaat isteyen otoriter bir örgütlenme"³ biçiminin bulunması, bu genç subayların, millî hareket uğruna çok kısa zamanda ve kararlılıkla biraraya gelmelerinde etkili olmuştur. Oysa, Sultan-Halife'ye bağlı olan ve onun tarafında yeralan subayların büyük bir kısmının emeklilik yaşlarının geldiğini görüyoruz. Bunların Padişah'a olan geleneksel bağlılıkları yanında, emekliliğe dayanan ekonomik imkânlarla sahip olmaları da, onların ister istemez millî hareket karşısında yer almalarına neden olmuştur.

Anadolu insanının, işgallerle birlikte görülen baskı ve zulümler karşısında, kendilerinden sadece itaat ve sabretmeyi isteyen Sultan-Halife'den ümidini keserek, kendi geleceğini kendisinin belirlemesi çabasının, ilk fiilî teşebbüsü olan Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya ayak basması, kurtuluş mücadelesinin başladığının bir işaretidir. Bu, aynı zamanda idare merkezinin kendi saltanatını ve hakimiyetini korumak için oluşan bencilliğine karşı Anadolu insanının bir tür başkaldırısı anlamına da gelmektedir. Aslında İstanbul Hükümeti, bu bencillikle, "sosyal hayatın dayandığı ahlâkî temelleri zedelediği"⁴ için kendi varlığının temellerini de sarsmıştır.

² Steinhaus, (1973), s. 84.

³ Dönmezer, (1978), s. 97.

⁴ Kessler, (1985), s. 54.

Mustafa Kemal Paşa'nın hareketi örgütlenme çabası, son derece kısa sayılabilecek bir süreç içerisinde neticelenerek, hareketin en önemli hukuksal dayanağı olan Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşunu tamamlamıştır. Bu çabalara, İtilaf Devletleri'nin büyük desteğini alan İstanbul Hükümeti'nin kışkırtmaları da eklenince Anadolu insanı açısından ne yapacağını bilemeyeşin oluşturduğu bir kaos ortamı meydana gelmiştir. Bu arada memleketin hemen her bölgesinde “iyice egemen olan düzensizlik ve asayişsizlik nedeniyle ilk kez geniş ölçüde eşkiyalık hareketleri göze çarp”maktadır.⁵ Bu çete hareketleriyle birlikte 1920 yılının sonuna gelindiğinde, merkezî Anadolu, “organize ve dıştan yönlendirilen... kimi etnik unsurların (bağımsızlık) istekli eylemleriyle ve Padişah (tarafı) isyanlarla iç güvenliği bozulan bir bölge”⁶ konumuna gelmiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Anadolu millî hareketi bir isyan (ayaklanma) hareketi değildir. Çünkü, ortada, “belli bir arazi içinde, fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde (başarıyla) bulunduran bir insan topluluğu”⁷ olan ‘devlet’ bütün kurumlarıyla birlikte bulunmamaktadır. WEBER’e göre, devletin özelliklerinden birisi olan toprak da artık İtilaf Devletlerinin işgali altındadır. Anadolu insanının, Osmanlı hukuk sistemine (Padişah ve fetvaya) karşı çıkmasının toplumsal nedeni; Padişah’ın artık esaret altında ‘doğru ve âdil’ olmayan bir uygulama içerisinde bulunmasında yatmaktadır. Bu açıdan bakıldığında halk, Padişah’a isyan etmemiştir. Aksine, Saltanat ve memleketin kurtarılması uğruna millî kurtuluş mücadelesine girişildiğinin ifade edilmesi, halkın, harekete katılımının sağlanmasında önemli bir fikrî temel olmuştur.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Sultan-Halife ile İstanbul Hükümeti’nin önyargılarla dolu kendi subjektif doğrularını bencilce savunması ve teb’aya zorla kabul ettirmeye çalışmasıdır. Bu bencillik duygusunun, sahibi olduğu teb’anın toplumsal bir yapı olarak arzu ve taleplerini “gözönünde tutmaksızın, ortak olarak kazanılmış ve kabul edilmiş bağlılıkları dikkate almaksızın kendisini amaç”⁸ olarak kabul ettirilmeye

⁵ Ahmet MUMCU, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, 11. Baskı, İstanbul, 1988, s. 62.

⁶ İhsan GÜNEŞ, “1920’de Seyyar Jandarma Müfrezelerinin Kurulması ve Bunların İç Güvenliğin Sağlanmasıdaki Rolü”, *I. Askerî Tarih Semineri, Bildiriler*, II, Ankara, 1983, s. 207; Balcıoğlu, (1991), s. 166.

⁷ Weber, (1986), s. 80.

⁸ Kessler, (1985), s. 55.

çalışılması toplumsal hayatı sarsmıştır. Bundan dolayı da Padişah ve İstanbul Hükümeti ile milletin arası açılmış; siyasal, ekonomik ve askerî iletişimin bozulmasıyla birlikte aralarında bir tür yabancılaşma meydana gelmiştir. Daha açık bir ifadeyle devletin, merkez-çevre ilişkilerinin millet-devlet biçiminde güçlü bir kimliği yansıtamaması sorunların başlangıcı olmuştur.

Bizim Anadolu millî hareketini meşru göstermemizin en temel sebebi, Anadolu insanının büyük bir kısmının harekete ya doğrudan katılması ya da onun tarafında yer almasıdır. Bu da, daha önce ayrıntılarıyla belirttiğimiz gibi, soruna toplumbilimsel bir meşruiyet kazandırmaktadır. Yoksa bu bizim subjektif bir yargılamamız değildir. Bu noktanın önemli bir boyut olduğu düşüncesi, çalışmanın peşin hükümlerden uzak ve elimizden geldiğince de objektif olmasıyla yakından ilgilidir.

Millî Mücadele Dönemi toplumsal hareketlerin âdeta bir stoku durumundadır. Bu stokun en belirgin noktalarından birisi ise iç isyanlardır. İsyanlar, yeni kurulan Büyük Millet Meclisi'nin sahip olduğu otoritenin, ancak halkın karşı eylemleriyle yokedilebileceği düşüncesinden kaynaklanmıştır. Elinde yeterli seviyede askerî gücü olmayan İstanbul Hükümeti, çeşitli propaganda metodları kullanarak Anadolu insanını millî harekete isyan etmeğe teşvik etmiştir. Bu dönem içerisinde meydana gelen isyan hareketlerinde hiçbir zaman “bir sınıf savaşı”⁹ söz konusu olmamıştır.

İstanbul Hükümeti'nin ayaklanmalar çıkararak iktidarın yeniden kazanılması uğruna, millî hareketi yoketme çabası içerisinde olması bir çeşit ‘denize düşen yılana sarılır’ mantığını ifade etmektedir. Toplumsal, siyasal, ekonomik ve askerî sebeplere dayanılarak çıkarılan bu isyanların mevcudiyeti, “1335 (1919) dan başlayarak 1337 (1921) bidayetine kadar Hükümeti en ziyade meşgul” etmiş¹⁰ ve Anadolu Millî Hareketini tehdit eden en önemli hususlardan birisi¹¹ haline gelmiştir.

A. İÇ İSYANLARIN SEBEPLERİ

Mustafa Kemal Paşa, iç isyanları bastırmanın “Yunan taarruzunu tevkif etmekten daha” önemli¹² olduğu düşüncesindedir. Miralay Arif Bey’e göre¹³ ise,

⁹ Türkdoğan, (1988), s. 9.

¹⁰ Smith, (1959), s. 34.

¹¹ İnceday, (1927), s. 79.

¹² Kansu, II, (1986), s. 593.

Anadolu inkılâbının en zorlu ve tehlikeli devresi, “İzmir’in işgal tarihi olan 15 Mayıs 1919’dan iç isyanların bitiş tarihi olan 10 Ocak 1921” e kadar olan tarihsel süreçtir.

Damat Ferit Hükümeti’nin tutumu, millî mücadele karşısındaki isyan hareketlerinin “baş nedeni”¹⁴ olmuştur. İsyânların, memleketin ekonomik açıdan büyük ve dayanılmaz bir buhran yaşadığı döneme rastlaması¹⁵ işin önemli bir cephesidir. Anadolu köylüsü açtır, kuru ekmekten başka bir şey bulamamaktadır. Evi, “gazyağısız, tuzsuz ve güneşsiz” dir.¹⁶ Memleketin ekonomik yapısının iyi olmadığı böyle bir zamanda, “Anadolu’da ziraatın çok gözde olmasına rağmen ihmal edil(miş)” olması ve “İstanbul’da vükelânın iktisadî konularla ilgilenme(mesi), memalik-i Osmaniye’de en büyük servetin ziraat olmasına rağmen”¹⁷ halkın çok zor durumda kalması, İstanbul Hükümeti’nin beceriksizliğinden başka birşey değildir. Damat Ferit Hükümeti, fazlaca para sıkıntısı çekmektedir. Buna rağmen, “Bütün varidat kaynakları kurumuş olduğu halde, Kuva-yı Milliye’yi imha yolundaki mezbuhana gayretleri” için gerekli paraları çeşitli bahanelerle bankalardan ve hükümetin kontrolündeki malî kurumlardan temin etmektedir.¹⁸ Damat Ferit’i, kendi iktidar ve saltanatının bozulmamasının dışında hiçbir sorun ilgilendirmemektedir. Halbuki “çalıp, çırpma zihniyetinden uzak ve bilgiye” dayanan “bir idare sistemi kurularak” milletin ekonomik sıkıntıları giderilebilirdi. Başta Damat Ferit olmak üzere, “Babîâli, devlet adamlığı kabiliyetinden mahrum kimselerle dolu olduğu için, bu imkânı görmek şöyle dursun, son güne kadar böyle bir lüzumu bile hissetmedi.” Babîâli daha da ileri giderek “eli ve eteği temiz kalmış kimseleri iş başından uzaklaştırmaktan”¹⁹ çekinmemiştir.

İktidar sahipleri, mütareke sonrasının bunalımlı döneminde, devlet için yapılması zaruri olan bir çok konuda çalışılması ve fikir üretilmesi gerekirken, bütün bunlara kafa yormayarak ilgisiz kalmıştır. Bu olumsuz tavır, Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti’nden beklediği çözümlerin üretilmediğini gören Anadolu insanını, millî hareket etrafında örgütlenmeye itmiştir. Bu haklı sebebe rağmen, İstanbul Hükümeti

¹³ Mehmet Arif, (1970), s. 5.

¹⁴ Mumcu, (1988), s. 62.

¹⁵ Yularkıran, (1939), s. 6.

¹⁶ Asarkaya, (1936), ss. 55-56.

¹⁷ ATASE Arşivi, K. 1041, D. 395 / A-135, F. 14-14, 15, 16.

¹⁸ Gökbilgin, II, (1965), s. 401.

¹⁹ Yularkıran, (1939), s. 6.

tarafından toplumsal yapının teşkil ettiği dokunun gevşediği ve dağılmağa müsait olduğu böyle bir dönemde, meselenin arkaplanı da düşünülmeden yoğun bir propaganda savaşına girişilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, bunların “yegâne silâhı... menfi propagandadır.”²⁰ Böylece millî hareketi, “zayıf düşürmek, içinden yıkmak için bozguncu (bir) faaliyet” içine girilmiş ve halkın çok zayıf olan “ekonomik, sosyal, askerî, moral her güc(üne)”²¹ yönelmek suretiyle de yokedilmeye çalışılmıştır.

Millî Mücadele Dönemi'nde çıkan isyanların en önemli sebebi olarak, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu **çaresizlik ortamını** görmenin uygun bir tarz olduğunu düşünüyoruz. Toplumsal bir olay olan iç isyanların sebeplerini tek başına psikolojik bir olaya indirgemek doğru olmaz. Çünkü böyle bir davranış, PARETO'nun eleştirdiği üzere, simplistiquel (basitleştirici) bir davranış olur.²² Bu açıdan düşünüldüğünde, iç isyanların sebeplerini tek başına Sultan Vahdeddin veya Damad Ferid'e yüklemek toplumbilimsel anlamda mümkün görünmemektedir. Ancak bunlara, iktidarın başı olarak hareketin çok önemli unsurları gözüyle bakılabilir düşüncesini taşıyoruz.

Genellikle isyanları doğuran sebepler tarihçiler tarafından çeşitli şekillerde ele alınıp incelenmiştir. Aydemir bu sebepleri; “Kasabalardaki parti kavgaları, Hürriyet ve İtilâfin modası geçmiş İttihad ve Terakki düşmanlığı, sarıklıların çoğunlukla cehaleti, gericiliği, bazı kasaba eşraf ve âyanının hükümeti zayıf düşürmek hevesleri, Anadolu'da asırlardır süren eşkıyalık eğilimleri, harp ve askerlik bıkkınlığı, din yerine cahilliğin hüküm sürüşü, ırk, bölgecilik akımları bu isyanlarda rol oynamıştır”²³ şeklinde sıralamıştır.

Özellikle Büyük Millet Meclisi'nin açılarak, devletin resmen kurulmasıyla birlikte, İstanbul Hükümeti ve İtilâf Devletleri, Anadolu'daki emellerine ulaşabilmek için isyan çıkarmak da dahil, her türlü yolu denemişlerdir.²⁴ İtilâf Devletleri, millî hareketin yokedilmesi uğruna sahip oldukları askerî gücü kullanmaktan çok, Anadolu insanının birbiriyle savaşmasını²⁵ sağlamak için yoğun bir propaganda üretimine

²⁰ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, I, (1985), s. 21.

²¹ Suat İLHAN, *8 nci Kolordu Bölgesindeki İsyanlar*, İstanbul, 1971, s. 75.

²² Freyer, (1977), ss.156-157; Freyer, (1967), s.88.

²³ Aydemir, II, (1983), s. 333. İsyanların kökenleri bakımından yapılan bir tasnif için bknz.: Ergil, (1981), ss. 242-243.

²⁴ İnönü, I, (1985), s. 199.

²⁵ Hamdi ERTUNA (E. General), *Türk İstiklâl Harbi, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, C. 6, Ankara, 1974, s. 25.

girişmişlerdir. Bu **propaganda savaşında**, hedef kitle olarak Anadolu'nun dinine ve geleneksel değerlerine sıkı sıkıya bağlı ve bağlı olduğu kadar da cahil olan halk kesimi, özellikle tercih edilerek, onlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Dönemin Anadolu insanının kültürel boyutu “noksan olduğu kadar, okuması yazması da yoktu(r), çoğunluk tamamile cahildi(r).”²⁶ Yapılan “propagandaya kapılmak veya kapılmama(nın), dinleyicinin kültürüne, ilmine, seciyesine, aklına, dirayetine ve şuuruna”²⁷ paralellik arzettiği düşünüldüğünde, toplumsal etkilenmenin ne derece de büyük bir alana yayılma kapasitesine sahip olduğu görülebilecektir.

Halkın bu eğitim sorunu ve tecrübesizliği ile karakteristik özellikleri, onların yıkıcı propaganda faaliyetinden etkilenmelerinde başlıca unsurlar olmuştur.²⁸ Eğitimin gayesinin, bireysel varlığımızın yanında toplumsal varlığımızı da kurmak olduğu²⁹ düşünüldüğünde, sağlıklı bir toplumun ancak eğitilmiş bireylerden meydana gelebileceği görüşünün önemi ortaya çıkacaktır. Bunun doğurduğu olumsuzlukları, Millî Mücadele Dönemi Anadolu insanı çok acı bir şekilde yaşamıştır. Bunu çok iyi bilen “Huxley, propagandaya karşı eğitimi savunmuştur. Seçme gücü bulunan kafalar, bilinçli ve sorumlu insanlar yetiştirilmesinin”³⁰ yıkıcı niteliklerle içiçe olan propagandacıları çaresizlik içinde bırakacağını söylemektedir.

Dr. Sabahattin Ali, ‘Ey Gençlik Nereye Gidiyoruz?’³¹ başlıklı yazısında; aydınların halkı yeterince aydınlatamadığını, “matbuat(ın) hafif meşreblik” yaptığını, ilme, irfana, ahlâkî faziletlere önem verilmeyen bir çevrede zorbalığın hakimiyetinin tabî olduğunu, aklı erenlerin hiçbir şeye karışmadığından, cahillerin en büyük işlere müdahale ettiğini ve “medenî, millî, dinî vazifeler(in) hep gençlik sayesinde başarılı” olacağını ifade ederek, 1919’lu yılların toplumsal yapısı ile ilgili genel bir değerlendirme yapmıştır. Anadolu insanının okuma-yazma oranına paralel olarak **bilgi düzeyinin de düşük olması**, İstanbul Hükümeti ve yabancı ajanların başarısını artırmış ve isyanların çıkışında “**başlıca sebep**”³² lerden birisi olarak rol oynamıştır.

²⁶ Zühtü GÜVEN, *Anzavur İsyanı (İstiklâl Savaşı Tarihinden Acı Bir Safha)*, Birinci Tabı, İstanbul, 1948, s. 43.

²⁷ Turgud, (1954), s. 10.

²⁸ Dönmezer, (1978), s. 389.

²⁹ Emile DURKHEIM, *Terbiye ve Sosyoloji*, Çev.: İ. Memduh Seydol, İstanbul, 1950, ss. 11-12.

³⁰ Domenach, (1969), s. 161.

³¹ *Alemdar*, 5 Kanunusani 1335-1919 / Pazartesi.

³² İbrahim, (1342), s. 16, 71.

“İnsanın temel tutumunu etkile(yen)”³³ bir unsur olan propaganda, cehaletin kol gezdiği bu toplumsal yapıda âdeta hayat bulmuştur. Trabzon mebusu Hüsrev Bey, 23. 10. 1920’ de kendisinin yaşadığı bir isyanı anlatırken; “Bir kere ifsad irşaddan daha kuvvetlidir. Halk cahildir. İfsad zemini cehaletle iyi neşvünema bulur. İkincisi Harbi Umumî altı sene devam etti. Cahil köylü asker vermek istemez, sıkıntı istemez. Onun için ifsad devam eder.”³⁴ şeklinde konuya açıklık getirmektedir. Cahil insanlar okumuşlara nazaran çok daha heyecanlı ve ateşli davranışlara sahiptirler.³⁵ Bu sebepten dolayı onların galeyana gelerek, olumsuz propagandalardan etkilenmeleri çok daha kolay olacaktır. Mustafa Kemal Paşa’nın, “Düzce, Bolu, Gerede havalisi halkı(nın) yoğun propaganda karşısında millî hareket aleyhinde davranmaya” itildiğini ³⁶ söylemesi bunun örneklerinden birisidir.

Anadolu köylüsü “Halife’nin de, Şeyhülislâm’ın da İngilizlerin elinde âlet olduğunu, Mustafa Kemal’in Anadolu’yu düşman işgalinden kurtarmak için çırpındığını, kendisine akıl hocalığı eden “sarıklı yobazların da cahil”³⁷ olduklarını bilecek kadar sağduyu sahibi değildir. Memleketin içinde bulunduğu kaos ortamını göremeyen halk, bu durumu anlayıncaya kadar çok şeyini kaybetmektedir.³⁸ Yapılan propagandalarla, “zavallı genç köylülerimizi aldattılar. Padişah müseleha yapmıştır, Padişah müdafaanızı istemiyor, köylerinize dönünüz, çoluk çocuklarınıza kavuşunuz, niçin silâh atıyorsunuz, gibi zehirleri”³⁹ toplumun bu cahil kesimine âdeta şırınga etmişlerdir. Bu durumu çok iyi bilen saray erkânı, “bütün bu insanların safiyetinden istifade”⁴⁰ ederek kendi saltanatlarını koruma uğruna onların birbirini yoketmeleri için çalışmışlardır.

Anadolu’da millî harekete karşı isyan edenlerin büyük bir kısmı **başiboş ve cahil kalabalıklardan** meydana gelmiştir. Halkın bu cehaleti, millî harekete karşı çıkan güçlerin kendi subjektif talepleri uğruna onları alabildiğince istismar etmesine büyük oranda toplumsal bir zemin hazırlamıştır. Aslında ayaklanmaların temelinde yatan

³³ Domenach, (1969), s. 8.

³⁴ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, I, (1985), s. 204.

³⁵ Wach, (1990), s. 270.

³⁶ ATASE Arşivi, K. 780, D. (6)-29, F. 2.

³⁷ Coşar, (1963), s. 168.

³⁸ İnönü, I, (1985), s. 208.

³⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, II, (1940), s. 278.

⁴⁰ Cebesoy, (1953), s. 363.

toplumbilimsel gerçek te budur. İsyancıların vücut bulduğu bölgelerde sebep ne olursa olsun, bütün propaganda hareketlerinin halkın cehaletinden istifade edilmesi ile yakın bir ilişkisi bulunmaktadır.

İsyancı eden “eylemci kalabalık, üyeleri(nin) dışındaki çevrenin değiştirilmesi hedefini”⁴¹ gütmeye çabası içerisindedir. Mevcut haliyle bunlar, “yığın”, “kitle” veya “insan birikimleri” olarak “sosyal grup oluşturmazlar.”⁴² Dolayısıyla toplumbilimin ve bizim konumuz içerisine de girmezler. Toplumsal destekten uzak olarak isyanlara katılan cahil halk kesiminin, ‘kitleler’ (kalabalıklar) bağlamında ve ‘kitleler psikolojisi’ içerisinde izah edilmesinin, genellikle uygun bir bakış açısı olacağını düşünüyoruz.

İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletleri yaptıkları propaganda savaşında, Anadolu’daki cahil, eğitimsiz, ne yapacağından habersiz ve biraraya geldiklerinde kitlesel bir güç haline kolayca dönüşebilen bireyleri; bunların psikolojik yapılarını çok iyi tanıyan eğitimli propagandacılar sayesinde istedikleri gibi yönlendirmişlerdir.

Birey itiraz ve münakaşaya giriştiğinde, kalabalık buna asla tahammül edemez.⁴³ Bu durumu, bir inzibat zabiti, 5 Mayıs 1920’de Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine⁴⁴ gönderdiği bir telgrafta;⁴⁵ İnebolu ahalisinin büyük bir kısmı çok cahil ve safdildir. Bunlara yapılacak hitaplarla, gösterilecek davranışlar “hissiyatı ve maneviyatı okşayacak” şekilde titizlikle seçilmelidir, şeklinde ifade etmektedir.

“Çobanından vazgeçmeyen bir sürü”⁴⁶ konumunda olan kitlelerin en karakteristik özelliklerinden birisi, sevk edilme arzusunun sahip olmalarıdır.⁴⁷ Bu sevk edilme arzusunun en güzel örneği, Anadolu’nun cahil köylüsüdür. Bundan dolayı da isyan hareketlerinde kolaylıkla öne sürülmüşlerdir. Anadolu’nun, propagandacıların at oynattığı bir meydan oluşunda bu toplumsal yapı gerçeği en önemli sebeplerden birisidir. Bolu, Gerede ve Düzce isyanlarının çıkışında, “halk hatiplerinin cahil halkı kandırması”⁴⁸ çok önemli bir sebep olmuştur. Burada kitle içerisindeki bireyin,

⁴¹ Lundberg-Schrag-Larsen, I, (1985), s. 276.

⁴² Dönmezer, (1978), s. 184.

⁴³ Le Bon, (1975), s. 58.

⁴⁴ Bugünkü anlamıyla Genelkurmay Başkanlığı’nın yerine kullanılmaktadır.

⁴⁵ ATASE Arşivi, K. 1303, D. 56-6, F. 23-2.

⁴⁶ Le Bon, (1975), s. 118.

⁴⁷ Le Bon, (1975), s. 43; Mensching, (1994), s. 139.

⁴⁸ ATASE Arşivi, K. 607, D. (25-A)-179, F. 14; İnönü, I, (1985), s. 205.

“rüzgârın istediği gibi kaldırdığı kum taneleri arasında, bir tek kum tanesi”⁴⁹ gibi olması, halkın kolayca millî hareket aleyhine yönlendirilmesini sağlamıştır.

Kalabalıkla birlikte isyana katılmış olan “Köylü saftır, herkesin her söylediğine inanmak ve uymaktadır.”⁵⁰ Kalabalığın içinde yer almayarak tek başına bulunan birey ise, kandırılmaya daha az müsaittir. Bu itibarla propagandacılar, “köylüyü tazyik ve cebir ile işe sürdüler.” Bu iş için, “O havalide evvelden beri mevcut olan çetelerden, alelâde eşkıya çetelerinden istifade ettiler.”⁵¹ Bu konunun, isyanların çıkış sebeplerinden birisi olan, **‘yerel yöneticilerin dirayetli olmadıkları’** sorunu ile yakın ilişkisi bulunmaktadır. Aslında bu sorun, Ankara Hükümeti’nin çok yeni oluşu itibarıyla sivil ve askerî örgütlenmesini tamamlayamamış olmasının bir sonucu olarak görülebilir. Bir de buna mevcut kurumların, İmparatorluğun çürümüş bürokratik yapısının devamı durumunda olduğu hususu eklenince; sorun, bir kat daha artmakta ve toplumsal bir gerçeklik kazanmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, “arzu edildiği gibi muktedir memur” bulunamamasının,⁵² toplumda hem yeni otoriteye itaatin yeterince sağlanamayarak, âsî için uygun ortamın oluşmasına; hem de bir fiilî isyan hareketlerinin, bir kitle hareketi olarak ortaya çıkmasına sebep olduğunu söylemiştir. İdarî ve siyasal yapı soygunculuğu özendirir. ⁵³ Soygunculuğun ve otorite boşluğunun ortaya çıkardığı tarz ise, ayaklanmaların diğer önemli bir nedeni olan **“asayişsizliğin”**⁵⁴ hakimiyetini gündeme getirmiştir. Anadolu’da 26 Nisan 1920 tarihinde, “Bir çok livada mutasarrıf ve kazalarda kaymakam yoktur. Vekâletle idare edilmektedir.”⁵⁵ Miralay Refet Bey’in, Bolu’dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine 26 Mayıs 1920’de yazdığı bir yazıda, ⁵⁶ isyan hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı bölgeler olan Bolu Mutasarrıflığı ile Nallıhan, Mudurnu, gereke Kaymakamlıklarına bir an önce dirayetli yöneticiler tayin edilmesini istemesi, konunun önemini açıklamaktadır.

⁴⁹ Le Bon, (1975), s. 39.

⁵⁰ Asarkaya, (1936), s. 54.

⁵¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 4, (1981), ss. 343-344.

⁵² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 2, (1940), s. 254.

⁵³ Özel, (1987), s. 60.

⁵⁴ Özgül, (1989), s. 105.

⁵⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 1, (1940), s. 78.

⁵⁶ ATASE Arşivi, K. 607, D. 25 / A-179, F. 63.

Bu olumsuz duruma bir de, askerî anlamda düzensiz bir oluşum olan Kuva-yı Milliye'nin içerisindeki kontrol edilemeyen efradın; "ikna yerine zorla para ve asker toplamaya başlamaları" eklenince, bu davranışlar "halkın tepkisine yol aç(mış)"⁵⁷ tır. Bu yeni tür bireysel davranışlar asayişsizlik sorununa yeni bir boyut eklemiştir. Bu türlü davranışları istismar eden Bolu Mutasarrıfı Osman Kadri, 19 Mayıs 1920 tarihli bildirisinde, millî hareket mensuplarının "vatanı kurtaracağız diye Anadolu'yu kasıp kavurdıklarını, Padişahımız esirdir, kurtaracağız diye zorla para ve asker topladıkları(nı)"⁵⁸ belirterek, hareketin aleyhinde propaganda yapmıştır.

Karahisarısahip Mebusu Şükrü Efendi, Büyük Millet Meclisi'nde 3 Şubat 1920'de yaptığı konuşmasında; iç isyanların başlıca sebebi olarak 'idaresizliği' görmektedir.⁵⁹ Buna örnek olarak ise Yozgat İsyanı'nı⁶⁰ vermektedir. A. Yaşar OCAK, bu isyanı, "millî kurtuluş hareketinin gaye ve manasını anlayamama(nın)"⁶¹ tipik bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Yozgat İsyanı'nın çıkışında İstanbul Hükümeti'nin tesiri olmamasına rağmen, sonradan bunu fırsat bilen İstanbul Hükümetince bu isyan istismar edilerek kullanılmıştır. SENCER ise, Çapanoğulları'nın öncülük ettiği bu isyanı, "...toprakları doğrudan doğruya tehlikede olmayan feodalite kalıntısı ağa ve beylerin feodal ilişkilere son vereceğinden korktukları ve çıkarlarını zedeleyeceğinden çekindikleri bir harekete karşı durmalarının en somut" örneği⁶² diye görmektedir. Faik BORAN'ın da, hatıratını anlatırken, bu görüşe katıldığını görüyoruz.⁶³ Aynacıoğulları İsyanı da bu çerçevede ele alınmalıdır. Nüfuz sahipleri Ankara'daki "yeni güç merkezi karşısında çıkarlarını tehlikede gördükleri için"⁶⁴ isyan etmişlerdir. Aslında tarihin hemen her safhasında, "Merkezî iktidar bunalıma düştüğünde ya da zayıfladığında bundan yararlanmak isteyen 'feodal' davranışlar(ın)"⁶⁵ ortaya çıktığı görülmüştür.

⁵⁷ Özel, (1987), s. 60.

⁵⁸ Kâzım ARAS, *İstiklâl Savaşında Kocaeli Bölgesindeki Harekât*, İstanbul, 1936, ss. 9-11.

⁵⁹ T.B.M.M. *Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 59.

⁶⁰ "Yozgat halkı başlangıçtan beri Çapanoğulları'nın tutumunu desteklememiştir... Hatta akrabaların-
dan bazıları bile onların tarafını tutmamıştır." Ocak, bundan dolayı bugüne kadar "Yozgat İsyanı"
ismiyle bilinen bu olaya "Çapanoğlu İsyanı" adını vermenin daha doğru olacağını söylemektedir.
Bknz.: Ocak, (1973), ss. 113-114.

⁶¹ Ocak, (1973), s. 112.

⁶² Oya SENCER, *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi*, İstanbul, 1969, s. 56.

⁶³ Ocak, (1973), Ek: IV, "Faik BORAN'ın Hatıratı", s. 129.

⁶⁴ Balcıoğlu, (1991), s. 174.

⁶⁵ Mevlüt BOZDEMİR, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, Ankara, 1982, s. 43.

Çapanoğulları başlangıçta, hilâfete ve saltanata bağlılık adına millî harekete karşı çıkmışlardır. Aslında muhalefetlerinin temel nedeni, oluşmakta olan yeni merkezi otorite karşısında kendi yerel ve bölgesel çıkarlarının tehlikeye düşmesidir.⁶⁶ Çapanoğulları Büyük Millet Meclisi'nin açılışı için mebus istenmesi sırasında Yozgat Müftüsü Mehmet Hulûsi Efendi'ye karşı çıkarlar ve Ankara'ya bir telgraf göndererek; "Ankara'da bir meclis toplanmasının Padişah'ın arzusuna ve kanunlara aykırı"⁶⁷ olduğunu ve Padişah'a isyan anlamına geldiğini⁶⁸ bildirirler. Çapanoğulları isyan hareketine halk ve kamuoyu nazarında meşruiyet kazandırabilmek için; Sultan-Halife'ye bağlılığı ve onların isteklerinin yerine getirilmesi sorununu ön plâna çıkarıp,⁶⁹ yaptıkları propagandalarda millî harekete karşı çıkmışlar ve "Allah'tan Padişah'tan ve onun kanunlarından başka bir buyruk tanımayacaklarını çevreye yaymışlardır."⁷⁰ Onların bu gücü kendilerinde bulmalarının sebebi, otoritenin idare merkezi tarafından sağlanamamış olmasıdır. Ankara Hükümeti'nin sahip olduğu kurumların henüz yerli yerine oturmamış olması sözkonusu otorite boşluğunun doğmasını sağlamıştır.

Osmanlı teb'asının, 1914-1918 tarihleri arasındaki Dünya Savaşı ile, savaş sonrasında 23 Nisan 1920'ye kadar geçen süreçte, hükümete karşı hemen hemen tamamen toplumsal yaşamında hissetmesi, yöredeki aşiretlerle çeşitli sülâlelerin yönetimde güce dayanan bir hakimiyet kurma mücadelesini doğurmuştur. Bu olumsuzluk içerisinde toplumsal yapı, özellikle de cahil halk kitleleri, büyük bir şaşkınlıkla canları, malları ve namuslarını koruyacak güçlü bir hükümetin bulunmadığını görünce, kendilerini çetelerin yanında bulmuşlardır. Kolordu Kumandanı Mirliva Refet Bey 1 Ağustos 1920'de Çapanoğulları İsyanı ile ilgili olarak Ankara Hükümeti'ne gönderdiği raporunda;⁷¹ köylülerin "hissiyat ve temayülü"nın isyan çıkarmağa müsait olmadığını, "ancak köylüleri himaye ve muhafaza"nın hükümeti tesis için önemli olduğunu, bu yapılmadığı takdirde herhangi bir adamın bile yanına bir

⁶⁶ Ergil, (1981), s. 258; Balcıoğlu, (1991), s. 173.

⁶⁷ Ertuna, (1974), s. 141; Erdeha, (1975), s. 257; Gençosman, (1980), s. 212

⁶⁸ Ertuna, (1974), s. 141.

⁶⁹ Malkoç, (1937), s. 38; Nadi, (I), (1955), s. 73; Goloğlu, (1970), s. 197; Kenan ESENGİN, *Millî Mücadele'de İç Ayaklanmalar*, 2. Baskı, İstanbul, 1975, s. 133.

⁷⁰ Erdeha, (1975), s. 256.

⁷¹ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 33-5.

miktar şaki toplayarak ve güç kullanarak bu köylüleri isyan için istediği yere sevk edebileceğini ifade etmektedir.

“Zayıf bir hükümete karşı ayaklanmaya her vakit hazır olan kitle”,⁷² uygun ortamı bulunca hemen kendi iktidarını ilân edecektir. Ankara Hükümeti’nin yeni kurulması, devlet açısından gerekli olan askerî gücün henüz yeterince ve düzenli olarak mevcut olmaması, İstanbul Hükümeti’nin aleyhte çabaları ile birleşince kalabalıklar isyan etme temayülü içerisine girmişlerdir. İsyan hareketlerinin, “devletin, uzak ve sarp bölgelerde yaşayan halk” sözkonusu olduğunda, onlar üzerindeki “otoritesi(nin) yok denecek kadar zayıf”⁷³ olmasından dolayı, bu bölgelerde çok daha etkili olduklarını görüyoruz. Refet Bey’in yukarıda belirtilen raporunda; Çapanoğullarından Halid’in eskiden beri eşkiya olduğunu ve bunların hanesinin “şimdiye kadar hükümet ayağına bakmayan dağlıların asırlık şeflerin ictimagâhı”⁷⁴ olduğunu belirtmesi bu açıdan önemlidir. Ayrıca Çapanoğullarının liderlerinin de ileri görüşlü olmayan cahil kişiler olması,⁷⁵ sorunun diğer önemli boyutu olarak dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Hüsrev Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği 22 Mayıs 1920 tarihli raporunda; Gerede’de isyan çıkmasında kaymakamın idaredeki yetersizliğinin önemli bir rol oynadığını belirttikten sonra, kaymakam için, “zavallı bir kimsedir. Dünyada değil bir kaza idaresi, kaz sürüsünü bile sevkden bihaberdir”⁷⁶ şeklinde çok açık ifadeler kullanmıştır. Bunun gibi pek çok örneğe dayanan, Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey, Anadolu’da birbirini takip eden isyan hareketlerinin sebebini “memurunin sui idaresi(ne)”⁷⁷ bağlamaktadır. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey, iç isyanların yayılma sebebini 8 Temmuz 1920’de verdiği bir beyanatta⁷⁸ açıklarken; bir isyan bastırılınca, oradan kaçan âsîlerin başka bölgelere giderek orada da isyan çıkardıklarını, böylece isyan hareketlerinin genişlemeye meylettğini ifade etmektedir.

Millî Mücadele Dönemi isyan hareketleri ele alınıp incelenirken, hemen her zaman göz önünde tutulması gereken en önemli nokta, toplumsal yapının büyük oranda

⁷² Le Bon, (1975), s. 59.

⁷³ *Low Intensity Conflict, FM 100-20*, (Washington: DC: Headquartes Department of the Army, 1981), ss. 23-24.

⁷⁴ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 33-2.

⁷⁵ Ocak, (1973), ss. 112-113.

⁷⁶ ATASE Arşivi, K. 607, D. (25-A)-179, F. 14-1.

⁷⁷ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 3, (1981), s. 216; *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 59.

⁷⁸ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 2, (1940), s. 204.

cahil insanlardan oluştuğu gerçeğidir. Bu dönemde saf, temiz Anadolu insanını her önüne gelen, adeta arenada at koştururcasına istediği yönde istismar etmiş ve toplum ne yapacağını, kimin doğru söylediğini bilemez hale gelmiştir. Bu şaşkınlık içerisinde en önemli paylardan birisine de, “Kuva-yı Milliye ve Atatürk memlekette Bolşeviklik yapmak istiyor..., halkı soyuyor..., memleketi felâkete sokan İttihatçı(lardır)”⁷⁹ gibi menfi propagandalar sahiptir. Bunların başında İngilizlerin, “hem Padişah’ı destekleyerek hem de kendi başlarına çaba harcayarak”⁸⁰ takındıkları olumsuz tavırlar gelmektedir. Dolayısıyla Anadolu’daki isyan hareketlerinin “tümünün gerisinde İngilizler(le)” birlikte onlara “âlet olan Saray ve Damat Ferit Hükümetleri”⁸¹ bulunmaktadır.

Propaganda savaşının bir parçası olarak, **millî hareket mensupları** müslüman halka “**gâvur ve Bolşevik**”⁸² olarak tanıtılmaya çalışılmaktadır. Anadolu’daki iç ayaklanmalarda çok önemli unsurlardan birisi olarak rol oynayan bu propaganda; “Bulaşıklar (Bolşevikler) geliyor! Hükümeti, Allah’ı, mabudu tanımıyorlar. Ahaliyi kesip, herkesin mallarını yağma ediyorlar”,⁸³ “Bolşevikler Hendeği bastı. Kadın ve kızlarımızı çırıl çıplak hamamlara doldurdular. Müslümanlık ve namusumuz tehlikededir. Allah’ını seven Hendeğe koşsun!”⁸⁴ ve “Kuva-yı Milliye namından istifade eden ve moskof elindeki Bolşevik kafasını taşıyanlar gibi yersiz yurtsuz serseriler”⁸⁵ şeklinde söylentiler yayılarak yapılmaktadır. Bu propagandalar sonucu, din, namus ve millet düşmanı olarak tanıtılan Bolşeviklerle ilgili olarak köylülerin, baltalarını ellerine alarak “Nerede bulaşıklar”⁸⁶ diye koşuştukları görülmektedir. Doğu ERGİL, bu saldırıların en tipik örneği olarak;⁸⁷ Bolu Mutasarrıfı Osman Kadri Bey’in Mayıs 1920 tarihli bildirisini göstermektedir.

⁷⁹ Şefik, III, (1937), s. 113.

⁸⁰ Mumcu, (1988), s. 63.

⁸¹ Özel, (1987), s. 56.

⁸² Cebesoy, (1953), s. 352.

⁸³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 4, (1981), s. 60.

⁸⁴ Cebesoy, (1953), s. 360.

⁸⁵ Alemdar, 01 Nisan 1336-1920 / Perşembe.

⁸⁶ Özel, (1987), s. 59.

⁸⁷ Ergil, (1981), s. 271.

Anadolu insanının, millî harekete karşı gelmesini sağlayabilmek için “her çeşit vasıttan istifade (edilmek) suretiyle, hedef kitleye”⁸⁸ propagandacıların “seçilmiş doğruları”⁸⁹ empoze edilmiştir. Bu yapılırken “iddia, tekrar ve sirayet”⁹⁰ gibi kitleleri etkilemenin üç önemli yolu, bütün isyan hareketlerinde kullanılmıştır.

Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, hareketin bütün liderlerini, halkın gözünden düşürmek için ‘İttihad ve Terakki Fırkası’ mensubu olarak lanse etmişlerdir. İttihad ve Terakki İktidarının, İmparatorluğu uçuruma sürüklemesi; bir kısım aydınları, bunlar iktidardan uzaklaşır, yerine de başkaları gelirse devlet, millet felâh bulur görüşüne itmiştir. Vahideddin, İttihad ve Terakki’nin amansız düşmanı olarak, “her vesile ile İttihadçılığa karşı izhar-ı husumet eder ve Anadolu hareket-i milliyesine de bu gözle bakardı.” Hüseyin Kâzım Bey’e göre, hareketin aleyhinde bulunmasının sebebi de buradan ileri gelmektedir.⁹¹

Sultan-Halife’ye göre, millî hareket mensupları “eskilerin yordakçıları” değil, “aynı tarikin sâlikleri”⁹² dir. Hareket ise, “İttihadçılığın yeni bir inkişafı”⁹³ olarak görülmektedir. “Onun nazarında İttihadçı olmayan yalnız Ferit Paşa”⁹⁴ dır. “İttihad ve Terakki’nin siyasiyat sahnesinden çekilmesi”,⁹⁵ Damat Ferit’le birlikte Hürriyet ve İtilâf Fırkası’na da iktidar kapısını açmıştır. Bu fırka mensuplarının bulundukları hemen her yerde İttihadçılıkla ilgili aleyhte bir propagandanın bulunduğu görülmektedir.⁹⁶

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Beyannamesinde;⁹⁷ fırkanın “esas ve maksadı teşkili her türlü vesait-i kanuniye ile memalik-i Osmaniye’de meşrutiyeti hakikiyenin temini cereyanına, anâsır-ı muhtelif-i Osmaniye arasında -her anâsırın hayat-ı ictimaiye ve faaliyet-i tabiiyesi mahfuz kalmak üzere- hakiki bir vahdet-i siyasiye tesisine ve vatan-ı Osmaniye’nin düçar olduğu mehalikin ve avamelin izalesiyle Osmanlı Saltanatı’nın temini atisine çalışmaktadır” denilmesine rağmen, kurulan siyasal iktidarlar, genellikle

⁸⁸ Başdoğan, (1960), s. 6.

⁸⁹ Güneri, (1967), s. 11.

⁹⁰ Le Bon, (1975), s. 124.

⁹¹ Kadri, (1991), s. 266.

⁹² Rey, (1945), s. 256.

⁹³ Rey, (1945), s. 256; Jaeschke, (1986), s. 169.

⁹⁴ Kadri, (1991), s. 266.

⁹⁵ Dr. Rıza NUR, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, Akşam Matbaası, Dersaadet, 1335 (1919), s. 4.

⁹⁶ ATASE Arşivi, K. 607, D. (25-A)-179, F. 14-1; *Alemdar*, 27 Mart 1336-1920 / Cumartesi.

⁹⁷ *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Program ve Beyanname-i Umumiyesi*, (Tarihsiz, Osmanlıca Metin), s. 10.

bu amaca uyma kabiliyet ve becerisini gösterememişlerdir. Hürriyet ve İtilâf iktidarında, fırkanın mensubu olan şeyhler ve hocalar, etraflarına toplayabildikleri kişilerle, “hırka ve lokma peşine düşmüşlerdi(r).”⁹⁸ Durum böyle olunca da, “Devletin halinde bir değişiklik olma(mıştır).”⁹⁹ Mevlânzade’ye göre mütarekeden sonra teşkil edilen Ortaçağ kalıntısı bu örgüte bir fırka demek mümkün değildir.¹⁰⁰ Bu haliyle devlet ve millete hayır getirecek durumda da değildir. Hürriyet ve İtilâfın lider kadrosunda olan hocalar, “haris ve menfaatperest”¹⁰¹ olduklarından, bu fırka “yürüyeceği yolu bilmeyen, takip edeceği siyaseti tayin edemeyen acayip bir karışım”¹⁰² halindedir. Şaşkınlıkları onları, iktidarın kazanılması çabasında, Kuva-yı Milliye’nin yok edilmesi uğruna İngilizlerle ortak çalışmaya¹⁰³ bile itmiştir.

İttihadçı düşmanlığıyla ilgili propaganda faaliyetlerine katılan din adamlarının, genellikle akl-ı selimi olmayan kişiler olduğu görülmektedir. Şeyhülislâm-ı Sabık Mustafa Sabri Efendi, *Alemdar Gazetesi*’nde yayınlanan ‘Hurafatdan Hakikate’¹⁰⁴ isimli bir makalesinde; İttihadçıların milletin başına nasıl belâ olduklarını tarihsel ve hamasî bir dille kaleme almıştır. Hafız ismail Efendi ise, Ayasofya’da Cuma günü verdiği vaazında İngiliz taraftarlığı yapmakta; Loyd George’dan, “biz Türklerle değil, İttihadçılarla harp ediyoruz.” “Bu bir Alman entrikasıdır.”¹⁰⁵ cümlelerini bir din adamı olarak rahatça nakletmektedir.

İstanbul Hükümeti taraftarları, Biga olaylarının “doğrudan doğruya İttihadçıların tazyikatından” meydana geldiğini, vergi ve asker toplanacağını ilân ederek, halkın haraca bağlandığını ve bunun üzerine, “Yaşasın Sevgili Peygamberimiz, yaşasın meşru hükümetimiz! Kahrolsun İttihadçılar, kahrolsun meş’um ve gizli kuvvetler! Yaşasın hürriyet, yaşasın meşrutiyet!”¹⁰⁶ nidâlarının ayyuka çıktığını söylemektedirler. Âsî, burada da görüldüğü gibi, genellikle, “halk arasında yardım

⁹⁸ Mevlânzade Rifat, (1993), s. 325.

⁹⁹ Dr. Rıza Nur, (1919), s. 4; Yazar, burada artık bundan sonra kim iktidara gelirse gelsin Osmanlı İmparatorluğu’nun düzelmeyeceği kanaatine sahip olduğunu beyan etmektedir.

¹⁰⁰ Mevlânzade Rifat, (1993), ss. 325-326.

¹⁰¹ Simavi, (1340), s. 246.

¹⁰² Mevlânzade Rifat, (1993), s. 326.

¹⁰³ Mehmet Arif, (1970), s. 27.

¹⁰⁴ *Alemdar*, 21 Mart 1336-1920 / Pazar.

¹⁰⁵ *Alemdar*, 27 Mart 1336-1920 / Cumartesi.

¹⁰⁶ *Alemdar*, 24 Şubat 1336-1920 / Salı.

cezbedebileceği esaslı bir sebebe sahip olmadan ciddi bir isyan hareketine tevessül edemez.”¹⁰⁷ Millî harekete karşı çıkanlar, halktan alınan kanunsuz vergilerden dolayı, Biga Kaymakamı’nın firar ettiğini ¹⁰⁸ kamuoyuna duyurarak konuyu istismar etmektedirler. Bu son cümlelerin *Alemdar*’da yayınlandığı günün tarihini taşıyan bir dilekçe’nin,¹⁰⁹ ‘Umum Ahali ve Fırka-i Muhammediye’ adına hareket eden bir grup insan ¹¹⁰ tarafından, “Biga Kaymakamı Bekir Beyefendiye” hitabıyla Biga Kaymakamlığına verildiğini görüyoruz. Burada İttihatçılığın, onbir sene boyunca 20 bin nüfusun ölümüne sebep olduğu için kötü olduğu belirtildikten sonra, Kuva-yı Milliyecilerin zulümlerinin artık canlarına tak ettiği ifade edilmektedir.

Olaylar göstermektedir ki, İstanbul Hükümeti millî hareket aleyhinde yaptığı faaliyetlerde, konu ile çok fazla ilgisi olmayan ‘İttihatçılık’ tezini savunarak, halkı ana sorunlardan uzaklaştırma yoluna gitmiştir. Böylece, o, “Yüzyüze tartışmalarda muarızı yanlış yola götürmenin yolu(nun), onu tartışılan problem dışına çıkarmak”¹¹¹ olduğu düşüncesini de en iyi şekilde uygulama alanına sokmuş bulunmaktadır. Anadolu’da çıkan isyan hareketlerinin hemen hepsinde aktif rol oynayan güçler ve propagandacılar, ‘İttihatçılık’ kılıfını kullanmışlardır. Aslında İstanbul Hükümeti’nin millî hareket mensuplarını İttihatçı olarak nitelendirmelerinin arkasında yatan en önemli gerçek (ya da meselenin arka planı), hareketin bel kemiği, olmazsa olmazı olan **zabitan** sınıfının karalanarak, karşılarındaki bu en önemli organize gücün, toplumun bütün kesimleri nazarında desteksiz bırakılmasıdır. Böyle gelişecek bir hareket, ‘Damad Ferit ve Sarayın iktidarını yeniden tesis edecektir’, gibi son derece atıl ve rasyonalist anlamda toplumsal destekten uzak bir subjektif yargının topluma benimsetilmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir. Oysa, toplumsal yapının sahip olduğu ve benimsediği ortak değer ve düşüncelerin aksini körü körüne savunmak ve bunu empoze etmek, toplumsal barışın sağlanmasının önündeki en önemli engeli oluşturmaktadır. Bu tür zorlamaların en açık örneklerini Millî Mücadele Dönemi’nin her safhasında görmek mümkündür.

¹⁰⁷ David GALULA, *Ayaklanmaları Bastırma Hareketleri (Teori ve Tatbikatı)*, Çev.: Hasan Lembet, Ankara, 1965, s. 15.

¹⁰⁸ *Alemdar*, 13 Mart 1336-1920 / Cumartesi.

¹⁰⁹ ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 141, 141-1.

¹¹⁰ Bu belgenin altında Salih Ağa, Salih Hoca, Nasuh Efendi, Bekir Çavuş, Ali Çavuş ve Fevzi Hoca’nın isimleri ve imzaları bulunmaktadır.

¹¹¹ Dönmezer, (1978), s. 390.

İstanbul Hükümeti taraftarları, İttihatçılığın, son otuz yıllık dönem içerisinde İmparatorluk tarihinde bıraktığı olumsuz görüntüleri kullanmışlar ve zararlı propagandalarında işe öncelikle ‘ordu’nun hedef gösterilmesiyle ¹¹² başlamışlardır. Bunlar, tıpkı Ermeniler, Rumlar ve İngilizler gibi, “Bu memleketi kurtarmak için birinci tedbir Osmanlı Ordusu’nun lâğve” dilmesidir, fikrini savunmaktadırlar. Diğer taraftan da, ordusu terhis edilen bir memlekette devletin, İtilâf Devletlerine karşı savaşamayacağı düşüncesini, etrafa yaymaya çalışmışlardır.¹¹³ Antalya Mebusu Hamdullah Subhi Bey, millî hareket aleyhindeki propaganda faaliyetlerinde böyle değerlendirmeye tabi tutulan zabitan sınıfı ile ordunun, Büyük Millet Meclisi’nde iyi niyetli bile olsa hiç bir şekilde tartışılmaması gerektiğini savunmaktadır.¹¹⁴ Bu düşüncenin, “Anadolu millî direnişinin başarıya ulaşabilmesi için subayın varlığı(nın) hayati önem taşı(ması)”¹¹⁵ konusu ile de çok yakın ilişkisi bulunmamaktadır.

Ergil’e göre iç isyanların çıkış sebeplerinden birisi de, milliyetçi kamp içerisinde **merkez-çevre çatışmasından** doğan karşı hareketlerdir.¹¹⁶ Bunlar, milis-asker, ordu-kuva-yı seyyare, mektepli zabıt-alaylı zabıt şeklinde bir hakimiyet mücadelesi olarak ortaya çıkmaktadır. Hareketin en belirgin örnekleri Çerkes Ethem ve Demirci Mehmed Efe’nin lideri olduğu isyan hareketleridir.

Çerkes Ethem’in isyan etmesinde, kişilik özelliklerinin çok büyük bir rolü vardır. Bu isyanın toplumbilimsel tarafı alabildiğince azdır. 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa, 2 Haziran 1920’de 11. Fırka Komutanı Arif Bey’e yazdığı bir telgrafta; “Ethem Bey(in) az tahsil görmüş, hüda-yı nabit bir zat” olduğunu, bir çerkes olmasına rağmen, Türk köylerini değil de çerkes köylerini yaktığını ve ona sert davranılmasının uygun olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁷ Çerkes Ethem’in, kendi başına buyruk ¹¹⁸ ve

¹¹² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 2, (1940), s. 301.

¹¹³ ATASE Arşivi, K. 607, D. (25-A)-179, F. 14-1; Cebesoy, (1953), s. 363; Ocak(1973), s.90, 120, 129.

¹¹⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 2, (1940), s. 301.

¹¹⁵ Balcıoğlu, (1991), s. 239. Ankara Hükümeti’nin subay ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla giriştiği çabalar için bkz.: Balcıoğlu, (1991), ss. 239-242.

¹¹⁶ Ergil, (1981), s. 243.

¹¹⁷ ATASE Arşivi, K. 872, D. (10)-4, F. 98.

¹¹⁸ Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı:74, Belge No:1612, s. 71; (Yzb.) Abdurrahman ÖZGEN, *Millî Mücadele’de Türk Akıncıları*, 4. Basım, İstanbul, 1982, s. 46.

kendisini herşeyin üzerinde gören¹¹⁹ hırsıyla,¹²⁰ bilgiden uzak, cahil¹²¹ ve güven vermeyen¹²² yapısının, onun davranışlarını belirlediği görülmektedir.

“Dahili isyanların bastırılmasında büyük bir kabiliyet göstermiş olan”¹²³ Çerkes Ethem’in, millî harekete kazandırılmasında Rauf Bey’in önemli bir payı olmuştur.¹²⁴ Çerkes Ethem’i yakinen tanıyan Ali Fuat Paşa’ya göre, o “hiç bir surette yalnız başına bırakılmamalı ve siyasete asla karıştırılma(yarak)” yüksek rütbeli bir komutanın emrinde olmalıdır.¹²⁵ Onun isyan etme sebeplerinden birisi de, “Dahili isyanları bastırmak hususunda ve Demirci Savaşlarında millî davaya bir hayli hizmeti dokunan Çerkes Ethem Bey ve müfrezelerini hayali çok geniş olan politikacılarımız(ın) iğfal” etmeleridir.¹²⁶

Çerkes Ethem ve onun “âkibetinin baş sorumlusu”¹²⁷ olan kardeşleri, nüfuzlarının yavaş yavaş yok olduğunu,¹²⁸ “millî teşkillerin ordu kadrosuna sokularak askerî bir disiplin altına alınması”¹²⁹ ile birlikte, görmüşler; bu durumdan rahatsızlık duymuşlardır. Aslında bu rahatsızlık, “muntazam bir ordu vücuda getir(il)meğe” karar verilen 9 Kasım 1920’den¹³⁰ itibaren kendisini bariz bir şekilde göstermektedir. Onlara göre, Ankara Hükümeti’nin kurulmasıyla birlikte, bu otoritenin sağlanabilmesi için gerekli olan düzenli ordu fikrinin ortaya çıkışı, bir tür alaylı zabitan sınıfının tasfiye edilmesi anlamını taşımaktadır. Mustafa Kemal Paşa, Çerkes Ethem isyanıyla ilgili olarak Büyük Millet Meclisi’ndeki 8 Ocak 1921 tarihli beyanatında,¹³¹ “Evvelâ; Kütahya ve havalisinde kendi tabirlerince bir Hükümet, fakat bizim tabirle bir derebeylik teşkiline yeltendiler.” Esas gayeleri “Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni iskat ederek yerine Heyet-i Umumiyye hakim bir Hükümet vücuda getirmek(tir)” demek

¹¹⁹ Altay, (1970), s. 251.

¹²⁰ Akıncı, (1989), s. 23.

¹²¹ Malkoç, (1937), s. 51; Göztepe, (1969), s. 245.

¹²² Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul, 1955, s. 42.

¹²³ Cebesoy, (1953), s. 406.

¹²⁴ Kâzım ÇAVDAR, *Rauf Orbay (Kurtuluş Savaşımızın Ön Kadrosu)*, İzmir, (Tarihsiz), s. 100; Kandırmir, (1965), s. 34.

¹²⁵ Cebesoy, (1953), s. 404.

¹²⁶ Cebesoy, (1953), s. 452.

¹²⁷ Kutay, I, (1989), s. 90.

¹²⁸ 1. Ferik İZZETTİN, *İstiklâl Harbi Hatıratı*, 61. Fırkanın Gedis ve Kütahya Muharebeleri, 2. Kısım, İstanbul, 1932, s. 31.

¹²⁹ Aras, (1936), s. 52.

¹³⁰ Kaymakam Selahaddin, (1933), s. 3.

¹³¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 7, (1944), ss. 225-226.

suretiyle, isyan hareketinin âdeta bir çeşit tahlilini yapmış ve gerçek sebebine temas etmiştir.

Millî hareket karşısındaki güçler, hedeflerine ulaşabilmek için çok zor maddi ve manevi şartlar altında yaşayan Anadolu insanının karşı karşıya bulunduğu bütün zorlukları ve zayıflıkları onlara karşı pervasızca kullanmasını bilmişlerdir. Toplumsal yapı için bu sıkıntıların belki de en önemlisi “**ekonomik**” sorunlardır. Bu sorun, bütün propaganda faaliyetlerinde, ya cehalet içerisindeki halkın para ile satın alınması ya da millî hareketin selâmeti ve başarısı için halktan toplanması gerekli olan vergiler konusunun İstanbul Hükümeti taraftarlarınca istismar edilmesi şeklinde gündeme getirilmiştir.

Anadolu köylüsünün aç olduğu ve “kuru ekmekten başka bir şey”¹³² bulamayıp umutsuzluğa düştüğü böyle bir dönemde, ona, isyan etmesi karşılığında ekonomik avantajlar sağlanmıştır. Mutasarrıf Çerkes İbrahim, Adapazarı’nda “halkı başına toplayıp selâm-ı şahaneyi merasimle tebliğ ettikten sonra 150 Lira maaşla”¹³³ millî hareket aleyhine gönüllü toplamıştır. Mustafa Kemal Paşa, 9 Mayıs 1920’de, memleketin bir çok yerinde âsîlerin, “bir at, yüzelli lira maaş, bir tüfenk”¹³⁴ karşılığında ufak tefek kuvvetler oluşturduklarını söylemektedir. Uzun savaş yılları sonucunda işsiz kalanların sayısının çokluğu,¹³⁵ sağlanan küçük maddi imkânlarla bile âsîlerin sayılarının artmasına sebep olmuştur.

Biga Ayaklanması’nda, İstanbul, Akbaş Cephaneliği’ndeki malzemeleri, Anadolu’ya kaçırarak Hamdi Bey’in, Biga’da millî bir alay teşkil etmek amacıyla ihtiyaç duyulan parayı Biga ve çevresinden toplamaya çalışması, İstanbul Hükümeti taraftarlarınca aleyhte propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Arkasından da bu propaganda faaliyetlerinin, Biga Ayaklanması’nda “birinci derecede etkili”¹³⁶ olduğu görülmektedir. *Alemdar* bu durumu, Biga’dan gelen bir yolcunun ağzından; “Kuva-yı

¹³² Asarkaya, (1936), s. 56.

¹³³ Arıkoğlu, (1961), s. 111.

¹³⁴ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, I, (1985), s. 21.

¹³⁵ Steinhaus, (1973), s. 80.

¹³⁶ Uluğ İĞDEMİR, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları (Günlük Anılar)*, Ankara, 1973, s. 87 (Not: 27’den).

Milliye Biga ahalisinden cebren 11.000 Lira vergi tahsil” etmek isteyince halk ayaklanmıştır, şeklinde okuyucularına duyurmuştur.¹³⁷

Binbaşı Hüsrev Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği 22 Mayıs 1920 tarihli raporunda; orman vergisinin artırılması, iane toplanması ve cahil kişilerin “irade-i şahane olmadan” askere alınmasının, Düzce İsyanı’nın çıkışında rol oynayan çok önemli sebeplerin bir kısmı olduğunu söylemektedir.¹³⁸

İç isyanların sebeplerinden birisi de **ayrılıkçı-etnik** yapılanmalardır. Bu tür ayaklanmaların en önemlilerinden birisi olan Koçgiri İsyanı’nı, “ayrılıkçı Kürt sorunu”¹³⁹ etrafında incelemek doğru olacaktır. “1920 yılı başlarında Sivas’ın Kangal İlçesi’ne bağlı Yellice Nahiyesi’nde, Hüseyin Abdal Tekkesi’nde isyanın taktik ve stratejisi ile ilgili çok gizli bir toplantı yapılmıştır.” Koçgiri Aşireti reislerinin de katıldığı bu toplantıda; Sevr Antlaşması’nın “tatbikini ve Diyarbakır, Van, Bitlis, Elâzığ, Dersim(Tunceli) mıntukalarını ihtiva eden bağımsız bir Kürdistan’ın kurulması için silâha sarılmağa kesin olarak karar verilmiştir.”¹⁴⁰

Koçgiri Aşireti Reisi Mehmet Taki ve Ali Şîr, isyan hareketini daha iyi organize edebilmek için, 11 Mart 1921’de Büyük Millet Meclisi’ne gönderdikleri bir telgrafta; “Koçgiri Kazası ile Divriği, Refahiye, Kuruçay, Kemah kazalarının mümtaz bir vilâyet” haline getirilerek, başına, “yerli Kürtlerden bir valinin tayin”¹⁴¹ edilmesini istemişlerdir. Aşiretlerle ilgili hemen bütün isyanlarda, aşiretin toplumsal yapısının, hareketlerin süratle gelişmesinde önemli bir payı bulunmaktadır. Koçgiri Aşireti’nin yerleştiği bölgenin, yolsuz ve okulsuz oluşu; bunun tabii bir sonucu olarak da, halkın tamamen cahil ¹⁴² olması; aşiret reisleri ile yakınlarının çoğunun tahsil görmüş kişiler olarak onların üzreinde hakimiyet kurmalarını ¹⁴³ kolaylaştırmaktadır. Buna kapalı bir topluluk niteliğine sahip olan aşiret bireylerinin, aşiret reisine ekonomik açıdan da tamamen bağımlı olması eklenince; hakimiyet kurma gücü çok daha önemli oranda

¹³⁷ *Alemdar*, 22 Mart 1336-1920 / Pazartesi.

¹³⁸ ATASE Arşivi, K. 607, D. (25-A)-179, F. 14; İnönü, I, (1985), s. 205; Gençosman, (1980), ss. 110-111.

¹³⁹ Balcıoğlu, (1991), s. 117.

¹⁴⁰ Şadillili, I, (1980), s. 36.

¹⁴¹ Uzel, (Tarihsiz), s. 40; Şadillili, I, (1980), s. 45.

¹⁴² Ertuna, (1974), s. 259; Esengin, (1975), s. 181.

¹⁴³ Esengin, (1975), s. 182.

etkili bir şekle bürünmektedir. Aşiret reislerinin bu nüfuzu, Millî Mücadele Dönemi'nde ayrılıkçı etnik isyanların oluşmasında gözardı edilemez toplumsal bir olay olmuştur.

Koçgiri Aşireti'ne mensup âsîler, bölge halkını isyanın içine çekebilmek amacıyla Divriği köylerine saldırıda bulunmuşlardır.¹⁴⁴ Bu saldırılarda isyana katılmayanların malları yağmalanmış, halk çırılçıplak soyularak, kadınların namuslarına iliştirilmiştir.¹⁴⁵ Koçgirililerin halkı isyana sürüklemek için, Padişah taraftarlığı yapması da itibar görmemiştir.¹⁴⁶

1919 yılı devletin “can çektiği bir dönem” dir. Böyle karışık bir dönemde Dersimliler, adam yerine konulmadıklarını düşünmektedirler. Bunun yarattığı memnuniyetsizlikle birlikte, “Devletin gücünün dumura uğramasından da yararlanarak eşkiyalıklarını iyice ileriye”¹⁴⁷ götürmüşlerdir. 5 Mart 1921'de, Koçgiri Aşireti Reisi Alişan Bey, Dersim aşiretlerine dağıttığı bildirilerde; “İstanbul Hükümeti'nin Kürtlere beylik vermeyi kabul ettiği(ni), Ankara Hükümeti'nin bunu tanımadığını ifade” ederek, onları isyana teşvik etmiştir.¹⁴⁸ İstanbul'daki Kürt Klübü'nün azalarından olan Necmeddin Hüseyin Bey de, Kürtlerle ilgili isyan hareketlerini, Ankara Hükümeti'nin Kürtlerin “millî istiklâlini” tanımaması çerçevesinde değerlendirmektedir.¹⁴⁹ İstanbul Hükümeti'nin burada, millî hareketin yokedilmesi uğruna Kürtlerin “özgürlük ve özerklik ihtiyacı(nı)”¹⁵⁰ toplumsal bir güdü olarak kullanacak kadar tartışmalı bir hareket tarzının içerisine girerek, son derece önemli tarihsel bir hata yaptığı düşüncesine sahip olmak elbette yanlış olmayacaktır.

Anadolu'da ortaya çıkan isyan hareketlerinin hemen hepsinde, kullanılabilecek olan bütün etnik unsurlar olabildiğince istismar edilmiştir. Dahiliye Vekili Adnan Bey, Büyük Millet Meclisi'ndeki 15.11.1920 tarihli konuşmasında;¹⁵¹ “asıl şekavet merkezleri (olan) Yozgat, Çorum, Tokad ve Zile havalisin(deki)” isyanlarda, “Gürcü,

¹⁴⁴ ATASE Arşivi, K. 1877, D. 1, F. 53; Balcıoğlu, (1991), s. 141.

¹⁴⁵ Balcıoğlu, (1991), s. 141.

¹⁴⁶ ATASE Arşivi, K. 605, D. 174, F. 33-1; Balcıoğlu, (1991), s. 136.

¹⁴⁷ Erdeha, (1975), s. 140.

¹⁴⁸ Balcıoğlu, (1991), s. 127. Koçgiri İsyanı ve bastırılması ile ilgili olarak arşiv belgelerine dayanılarak yapılan önemli çalışmalar için bkz.: Mustafa BALCIOĞLU, *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, Ankara, 1991; Uğur MUMCU, *Kürt- İslâm Ayaklanması (1919- 1925)*, 16. Baskı, İstanbul, 1994, ss. 33-50.

¹⁴⁹ ATASE Arşivi, K. 1036, D (85-A) -110, F. 2-1.

¹⁵⁰ Baymur, (1976), s. 69.

¹⁵¹ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, I, (1985), s. 232.

Çerkes ve Rum gibi unsurların” önemli oranda rol sahibi olduklarını söylemiştir. Yine, Düzce ve Bolu bölgesindeki isyanların ortaya çıkışında da “etnik yapının büyük rolü”¹⁵² görülmektedir. Bu yapının en önemli etnik unsuru Çerkeslerdir. Çerkes olan Ahmed Anzavur tarafından plânlı olarak isyan çıkarılması, “doğrudan doğruya İstanbul Hükümeti’nin kışkırtması ve desteklemesiyle meydana gelen”¹⁵³ bir harekettir.

İşgal güçleri, Batı Anadolu’da yaptıkları yoğun propaganda da, çerkesleri, millî harekete karşı kışkırtabilmek için, onların millî hakları ile ırkçı yapılarını istismar etmişlerdir. Hatta, Yunanistan’ın himayesinde bir Çerkes bağımsızlığı fikri bile gündeme getirilmiştir.¹⁵⁴ Millî Mücadele Dönemi’nde, daha çok İstanbul Hükümeti tarafında yeralan “Çerkeslerin bu tutumu, İngilizlerin çeşitli yolları kullanarak başardıkları aldatıcı siyasetten, saraya olan yakınlıklarından ve Hilâfet kurumuna olan bağlılıklarından kaynaklanmaktadır. Yine kendilerini ayrı bir millet olarak görmelerinden dolayı Osmanlı İmparatorluğu’ndan” ayrı bir devlet kurmak istemeleri de muhalefetlerinin başka bir sebebi ¹⁵⁵ olarak görülmektedir. “Çerkesler, Saraya ve Osmanlı bürokrasisine kız vermek ve satmakla” hem para kazanmakta, hem de Saraya akraba oldukları için birtakım imtiyazlar sağlamaktadırlar.¹⁵⁶ Bu da Saraya sempati duyulmasını sağlayan önemli toplumsal bir kimliği ifade etmesi bakımından göz önünde bulundurulması gereken bir husustur.

Çerkesler her fırsatta Sultan-Halife’ye bağlılıklarını dile getirmektedirler.¹⁵⁷ Çerkes Ethem, onların bu samimi bağlılıklarını İstanbul’un hilâfet merkezi olmasına bağlamaktadır.¹⁵⁸ Bu özelliklerini gören İngilizler,¹⁵⁹ hilâfet makamının kutsiyetinden daima istifade etmişlerdir. Çerkesler, Düzce’de İngilizlerin faaliyetleri sonucunda ayaklanmışlar ve “Padişah’ı isteriz” diye telgrafhaneyi basmışlardır.¹⁶⁰ Çerkes Ethem, Kuva-yı Milliye aleyhindeki Çerkeslerin aldatılmış olduğunu ve çoğunun da cahil

¹⁵² Özkök, (1971), s. 236.

¹⁵³ Ocak, (1973), s. 112.

¹⁵⁴ Şener, (1986), s. 118.

¹⁵⁵ Ergil, (1981), s. 249.

¹⁵⁶ Şapolyo, (1957), s. 201; Ergil, (1981), s. 249, 257.

¹⁵⁷ ATASE Arşivi, K. 1125, D. 17, F. 15; *Alemdar*, 12 Nisan 1336-1920 / Pazartesi; Balcıoğlu, (1991), s. 184.

¹⁵⁸ Çerkes Ethem, (1962), s. 45.

¹⁵⁹ Kutay, I, (1989), s. 260.

¹⁶⁰ ATASE Arşivi, K. 258, D. 18-17, F. 68.

insanlarla, olayların gerçek yüzünü anlayamayanlardan meydana geldiğini açıkça söylemektedir.¹⁶¹

Batı Anadolu'yu işgal faaliyetine girişen Yunanistan, kendi askerî gücünün yetersiz olduğunu görünce yeni arayış içerisine girmiştir. Bu maksatla, keselerini doldurmak isteyen Çerkes reisleri ile uzlaşarak, Şubat 1920 başlarında,¹⁶² savaşı bir millet olarak kabul ettikleri Çerkesleri¹⁶³ kullanma yoluna girmişlerdir. Arkasından da, bunlarla beraber yerli Rumlar ve kısmen de Ermenilerden millî harekete karşı silâhlı bir müfreze meydana getirmişlerdir. Bu güce, “Çerkeslerin dinsiz kısmının temayülü(nün) göröl(mesi)”,¹⁶⁴ dinin, toplumsal bir olgu olarak başka dinden olan işgal kuvvetlerine karşı müslüman halk için bir çeşit örgütlenme ve birleşme aracı olduğunu gözlemleyebilmek açısından dikkat çekicidir.

Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem Bey, 31. 3. 1922 tarihli raporunda;¹⁶⁵ Yunanlılar tarafından teşkil edilen kuvvetlere “pek çok salâhiyet veril(diğini)” ve bunların istedikleri köyü yakıp, müslümanları soyarak idam ettiklerini ve her türlü mezalimde kullanıldıklarını anlatmaktadır. Ona göre, “Çerkesler bu hareketleriyle hem Türkleri ezmek, mahvetmek ve hem de keselerini doldurmak gibi iki gaye takip etmekte ve bütün hareketlerinde İslâmiyet için pek çirkin olan Türklük-Çerkeslik meselesi(ni) ileri sürmektedirler.”

Yunan işgal kuvvetleri, cahil ve etnik duyguları yoğun olan Çerkesleri kendi amaçları uğruna kullanmak için ellerinden geleni yapmışlardır. 11 Teşrinievvel 1921 tarihli, Yunan işgali altında bulunan Batı Anadolu'nun Çerkes ahalisi adına imzalanan bir Beyanname'de;¹⁶⁶ Anadolu'da sayıları iki milyon civarında olan Çerkeslerin “mümtaz bir ırktan oldukları” konusunun, “İngiliz, Fransız, Alman, Rus ve Yunan tarihçilerinin eserlerinde” mevcut olduğu, Tanzimat'tan itibaren milliyetçilik akımı

¹⁶¹ Kutay, I, (1989), s. 260.

¹⁶² Akıncı, (1989), s. 217.

¹⁶³ Mihail L. RODA, *Yunanistan Küçük Asya'da (1918-1922)*, Çev.: Yorgo Kundakçıoğlu, Atina, 1950, (ATASE Kütüphanesi, İstiklâl 120 No. da Kayıtlı Daktilo Metin), s. 114.

¹⁶⁴ Akıncı, (1989), s. 240.

¹⁶⁵ Akıncı, (1989), s. 217; Bu rapor, 20 Şubat 1920 tarihli rapora zeyildir.

¹⁶⁶ *Çerkes Milleti'nin Düvel-i Muazzama ve Âlem-i İnsaniyet ve Medeniyete Umumi Beyannamesi*, (11 Teşrinievvel 1921), (ATASE Kütüphanesi, İstiklâl 167 No. da kayıtlı Osmanlıca Kitapçık). Toplam altı sayfa olup, son iki sayfasının Rumca olması dikkat çekicidir. Bu bazı Çerkeslerle yerli Rumların ortak hareket ettikleri anlamına da gelmektedir.

nedeniyle zaman zaman ayaklandıklarında silâhla yokedilmeye çalışıldıkları, Yunan Hükümeti'nin Ermeniler ve Rum muhacirleri ile birlikte din farkı gözetmeksizin Çerkes muhacirlere de yakın ilgi göstererek iâşe ve iskân imkânı sağladığı ve Yunan Hükümetince tanınmış olan Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin kurularak çalışmaya başladığı belirtilmiştir. Beyannameyi Çerkesler adına 23 kişi imzalamıştır. Beyanname metninin yazılmasında Yunan parmağı olduğu ve para ile satın alınan Çerkesler tarafından da imzalandığı çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Genel olarak Çerkeslerin millî harekete karşı âsî olmadıklarını söyleyen ¹⁶⁷ Mehmed Fikri, onların Yunan ordusu ile teşriki mesai yapmadığını, sadece bu ilişkiyi hain birkaç Çerkesin sürdürdüğünü, ¹⁶⁸ bunlardan bir kısmının Midilli'den Anadolu'ya kaçak olarak gelen Çerkesler olduğunu ¹⁶⁹ iddia etmektedir. Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey, "Bugün memlekette ne Çerkes ne Kürt meselesi"nin bulunduğunu; asıl önemli sorunun "İstanbul ve Anadolu meselesi" olduğunu söyleyerek; ¹⁷⁰ konunun, Anadolu'da hakimiyetin elde edilmesi veya kaybedilmemesi ile yakın bir ilişkisi olduğunu belirtmiştir.

David GALULA'ya göre; ¹⁷¹ "Ayaklanma hareketlerinin istinat ettiği sebebin ideolojik ¹⁷² kuvveti, âsînin sahip olduğu korkunç bir kıymettir." Anadolu'daki iç isyanların dayanak noktası da Sultan-Halife'nin hem geleneksel hem de dinî anlamda karizmatik bir gücün sahibi olmasıdır. Dinî inançlarına neye, nasıl ve ne şekilde inandığını bilmeyecek derecede körü körüne, hiçbir düşünceye yönelmeksizin bağlı ve aklını kullanamayacak derecede cehalet içerisinde olan Anadolu insanının, Sultan-Halife'ye bu ideolojik bağlılığı, her zaman âsîyi yönlendiren güçler tarafından kullanılmıştır. Konuya daha bütüncül bakıldığında, Anadolu insanının cehaleti, kendi

¹⁶⁷ Mehmed Fikri, *Çerkes Meselesi Hakkında Türk Vicdan-ı Umumiyesine ve Türkiye Büyük Millet Meclisine İkinci Arıza, 10 Teşrinisani 1923*, İstanbul, 1923, s. 14.

¹⁶⁸ Mehmed Fikri, (1923), s. 16.

¹⁶⁹ Mehmed Fikri, (1923), s. 23.

¹⁷⁰ T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, 3, (1981), s. 216; T.B.M.M. *Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 59.

¹⁷¹ Galula, (1965), s. 11.

¹⁷² **İdeoloji**; bireyin düşüncelerinin bilincinde olduğunu sandığı, fakat bu bilincin tamamen yanlış olduğu bir öğrenme sürecidir. Bu sistemde gerçek motivler (dürtüler), insana göre hep bilinmez veya bilinemez olarak kalır, yoksa bu bir ideolojik öğrenme (koşullanma) süreci olmayacaktır. Bknz.: Raymond WILLIAMS, *Keywords A Vocabulary of Culture and Society*, Oxford University Press, New York, 1983, s. 155; WILLIAMS, duyarlı insanların deneye (gözlem ve analiz), ya da felsefeye; aptal insanlarınsa ideolojiye dayandıklarını söylemektedir. Bknz.: Williams, (1983), s. 157.

toplumsal yaşam koşullarını ve bu koşulların gerçek motivlerini bilimsel anlamda öğrenmeye engel olduğu için, onun gerçekle yüzyüze ilişkide bulunmasına da tamamıyla engel olmuştur. Aslında isyan hareketlerinin altında yatan en önemli temel gerçeğin, toplumsal yapının bu eğitimsizliği (cehaleti) bütün benliği ile sahiplenmesi olduğunu söylemek zor olmayacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı, 'dinî tahrikler'den kaynaklanan isyan hareketlerine sonuna kadar açıktır. Eğitim siteminin bozularak cehaletin artmasıyla birlikte, Kanunî'nin ölümünden sonra "başlayan softalık ve taassup devirlerinin, her yeniliğe karşı dikilmiş olması ve yenilikler karşısında" çıkarıcı "unsurların din, şariat perdesi altında ayak(landıkları)"¹⁷³ görülmüştür. Bilgi düzeyi düşük ve cahilolan insanlar, toplumsal yapıdaki statülerini (müderris, müftü, şeyh, hoca v.s.) ve buna bağlı olarak da sahip oldukları çeşitli imtiyazları kaybetmek istemedikleri için bu tür bilginin hakimiyet kuramadığı toplumsal yapılarda en kolay ve itiraz edilemeyen bir alan olan 'din'den istifade yoluna gitmişlerdir. Bunun sebebi, dinin, toplumsal bir kurum olarak Osmanlı toplum yapısında, toplumsal hareketleri yoğunlaştırma, hatta başlatmada öncelikli olarak rol oynamasıdır. Millî Mücadele Dönemi içerisindeki ayaklanmaların hemen hepsinde görülen ortak yön onların dinî içerikli olmalarıdır. İsyen hareketinin çıkış noktasında olmasa bile, seyri sırasında Anadolu millî hareketinin yokedilmesi uğruna İstanbul Hükümeti ve İtilâf Devletleri, Anadolu insanının dinî inanç ve değerlerinden itici bir güç olarak faydalandıkları görülmektedir.

B. İÇ İSYANLARDA DİNÎ ANLAYIŞIN İTİCİ BİR GÜÇ OLARAK KULLANILMASI

Kehrer'e göre; "Toplumsal değişimin en önemli itici güçlerinden biri çatışma (der Konflikt) dır. Tarih, hükmedenle hükmedilen, iki ayrı grubun birbirine ters düşen değer sistemleri arasındaki çatışmalarla doludur."¹⁷⁴ Bu anlamda düşünüldüğünde, Millî Mücadele Dönemi'ndeki toplumsal olaylar; 'çatışma' olgusunun, toplumsal

¹⁷³ Özkök, (1937), s. 1.

¹⁷⁴ Kehrer, (1992), s. 106; Günter KEHRER, *Religionssoziologie*, Berlin, 1968, s.116.

değişimin en önemli itici güçlerinden birisi olarak, tarihsel süreçteki örneklerinin en gözde olanlarındandır.

Bilindiği üzere buradaki ‘çatışma’ konusu, Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasındaki, iktidar erkinin kime ait olduğu sorunudur. İstanbul Hükümeti, saltanat ve iktidarın kaybedilmemesi uğruna vatan topraklarının bir kısmının yabancı güçler tarafından paylaşılması ve teb’anın zulme uğramasını bile göze almıştır. Bu haliyle iktidarın kötü yönetilmesi, siyasal sistemin desteği¹⁷⁵ ile otoritenin kaynağı olan Sultan-Halife’nin karizmasının hızla yokolmasına neden olmuştur. İbn Haldun;¹⁷⁶ “Mülk, devlet ve onun levazımından olan şeyler güzel olduğu takdirde hükümdarlıktan kastedilen fayda ve menfaat bütün manasıyla tahakkuk etmiş olur. Çünkü devletin iyi ve faydalı olması, uyruğun maslahatına uygundur. Devlet kötü ve zalim olursa, bu devlet onlar için zararlıdır, onları mahveder.” demek suretiyle hükümdarın (sultanın) davranış tarzının ne olması gerektiği noktasında konuya açıklık getirmiştir. MACHIAVELLI ise;¹⁷⁷ “Hükümdar(ın) sadece yaşamını sürdürmeyi amaçla(dığını), bunu sağlamak için başvuracağı araçlar(ın) her zaman doğru ve övgüye değer” olması gerektiğini söylemektedir.

Bir tarafta, bağımsızlığını yeniden kazanarak, memleketin ve Sultan-Halife’nin kurtarılması hedefini ilke edinen Büyük Millet Meclisi; öte yanda ise, İtilâf Devletleri elinde esir olan ve kendi iktidarı uğruna teb’anın zulme uğramasına, vatan topraklarının bölünmesine razı olarak millî hareketi yoketmeye çalışan ve böylece halkı kendinden soğutmuş bir Sultan-Halife vardır. Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti, ‘hilâfet ve saltanata isyan etmişlerdir. Din düşmanındırlar ve yokedilmeleri caizdir’¹⁷⁸ cümlesinde ifadesini bulan dinî bir söylemi kullanarak, millî hareket mensuplarını, ordu ve milletin gözünde ihanetle suçlamışlardır. Böylece ortada hiçbir engel bırakmayarak kendilerince doğru kabul edilen düşüncelerinde başarıya ulaşabileceklerini zannetmişlerdir.

İstanbul Hükümeti ve taraftarları, toplumsal yapının içinde bulunduğu şartları görmezlikten gelmişler ve dönemin Türkiye’inde toplumun dinî anlayışının İslâm olmasından dolayı dinî araçları kendi amaçları uğruna kullanmışlardır. Bunlar

¹⁷⁵ Dönmezer, (1978), ss. 366-367.

¹⁷⁶ İbn Haldun, I, (1990), s. 475.

¹⁷⁷ MACHIAVELLI, *Hükümdar*, Çev.: Selâhattin Bağdatlı, İkinci Baskı, İstanbul, 1985, s. 85.

¹⁷⁸ Bknz.: Dürriyade Abdullah’ın 11 Nisan 1920 tarihli fetvası.

birtaraftan millî direnişe karşı el altından yıkıcı propaganda yaparken diğer taraftan da sözkonusu fetva ile, “dinî taassubu körükleyerek ve taraftarları olan gazetelerle neşriyatta bulunarak açıktan açığa”¹⁷⁹ faaliyet göstermişlerdir. Bu anlamda; *Alemdar Gazetesi*’nin 4 Nisan 1920 tarihli nüshasında Refii Cevad, “Teşkilât-ı Milliye’yi yoketmek millet için varolma meselesidir. Dahildeki müslümanlar bilmelidirler ki, o alçaklara karşı çıkanlar dine, Halife’ye, millete unutulmaz hizmetlerde bulunmuş olacaklardır”¹⁸⁰ cümlelerini açıkça yazabilmiştir.

Damat Ferit Hükümeti, “Anadolu’da yükselmekte olan güce karşı son ümitsiz saldırılarında bütün silâhları -dinî, siyasî, askerî- kullan(mışdır).”¹⁸¹ Özellikle, “din ve aile bağlarından yararlanıl(arak)”¹⁸² dinî duyguların sömürüsü yapılmış ¹⁸³ ve “Padişah’ın hilâfet sıfatı fena propagandaya âlet yapılarak Anadolu’nun saf ve dindar halkına fesat sokulmuştu(r).”¹⁸⁴ Bu şekilde insanın manevi cephesine hitabedilerek yapılan dinî propagandanın, özellikle kültür bakımından gelişmemiş olan bu tür toplumlar üzerindeki tesirinin daha fazla olduğu görülmektedir.¹⁸⁵

Millî hareket karşıtı güçler, her türlü olumsuz tavırlarını toplumsal yapıda meşru bir zemine oturtmaya çalışırken dinî anlayışlardan da itici bir güç olarak faydalanmışlardır. Bunun en önemli örneklerinden birisi olan “fetvalar, kafaları çok bulandır(mış)” ve “Ankara Hükümetine, Yunan Cephesini birara bıraktıracak kadar ciddi sorun yaratan bölgesel ayaklanmaları körüklemek”¹⁸⁶ suretiyle gündemi işgal etmiştir.

I. İSTANBUL HÜKÜMETİ’NİN PROPAGANDA FAALİYETLERİNDE DİNÎ ANLAYIŞIN İŞLENMESİ VE BUNUN DOĞURDUĞU SONUÇLAR

¹⁷⁹ Apak, (1990), s. 167.

¹⁸⁰ Ilgar, (1973), ss. 67-68.

¹⁸¹ Lewis, (1984), s. 252.

¹⁸² Steinhaus, (1973), s. 80.

¹⁸³ Şehidoğlu, (1970), s. 31.

¹⁸⁴ Fahrettin ALTAY, *İstiklâl Harbinde Süvari Kolordusu*, İnsel Kitabevi, 1925, s. 8.

¹⁸⁵ Başdoğan, (1969), s. 35.

¹⁸⁶ Baskın ORAN, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, 3. Baskı, İstanbul, 1993, s. 72.

İstanbul Hükümeti'nin, Anadolu'nun müslüman halkını millî harekete karşı ayaklandırmak için kullandığı en önemli ve ana propaganda unsurlarının başında 'dinî olgu'dan faydalanma çabası gelmektedir. Bu çabada; Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti '**Hatt-ı Hümayun**' ve '**Fetva**' gibi iki önemli formülü kullanarak, millî hareket mensuplarını âsî ilân etmiştir. Yapılan propagandalarda ise, Halife'nin aynı zamanda bütün müslümanların lideri olduğu, onun emirlerine karşı gelmenin dinsizlik anlamını taşıyacağı da özellikle işlenmiştir.

Başlangıçta işgal güçlerine karşı açılmış olan **Kurtuluş Savaşı**, isyanların çıkmasıyla birlikte, Türklerle Türkler (müslümanlarla müslümanlar) arasında bir iç savaş, hatta Lord KINROSS'un ifadesiyle "bir kutsal savaş biçiminde gelişmeye"¹⁸⁷ başlamıştır. Anadolu'da gündemi işgal eden '**Fetvalar Savaşı**'nın en ilginç tarafı ise, Halife'nin fetvasına göre âsî olanların, Anadolu hocalarının fetvalarına göre kahraman; onlar için kahraman olanların, Anadolu hocaları için âsî olmasıdır. Anadolu insanı, toplumsal yapının en canalcı noktalarından birisi olan dinî inançlar üzerinde ortaya çıkan bu büyük ikilemin zararını, iç isyanlar boyunca yoğun bir şekilde yaşamıştır.

Kuva-yı Milliye'ye karşı çıkmayan halkın "dinî hislerine müracaat ed(il)erek tahrik yoluna"¹⁸⁸ gidilmiş ve "müslüman olan, dinini, Muhammedini seven, eli silâh tutan"¹⁸⁹ cahil insanlar biraraya getirilerek ayaklanmaya teşvik edilmiştir.

İstanbul Hükümeti'nin adamlarının koordinatörlüğünde yapılan propaganda faaliyetlerinde, halkın dinî inançlarının kolayca körüklenebilmesi için her türlü dinî unsur, simge (sembol) vs. ile dinî günlerin kutsiyetinden istifade yoluna gidilmiştir. Çünkü, "dinî âyinler, törenler, ibadetler ve dualar gibi çeşitli uygulamalar dinî yaşayışın canlılık derecesinin önemli göstergeleridirler."¹⁹⁰ 5 Mart 1920'de cuma namazından sonra camide, Kuva-yı Milliye aleyhinde verilen bir konferansta, konuşmacının cuma gününün kutsallığından da istifade ederek, "Allah Allah diyerek ağlar gibi" kendinden geçmesi, "zavallı cahil halkı"¹⁹¹ çok etkilemiştir. Yine Safranbolu'da isyan eden "şakiler tekbir getire getire, hacdan geliyormuş gibi, şehre"¹⁹² dinî bir törenle

¹⁸⁷ Kinross, (1984), s. 334.

¹⁸⁸ Celâl BAYAR, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul, 1955, s. 44.

¹⁸⁹ İğdemir, (1973), s. 12.

¹⁹⁰ Günay, (1988), s. 13.

¹⁹¹ İğdemir, (1973), ss. 32-33.

¹⁹² Açıksözcü, (1933), s. 51.

girmişlerdir. 22 Nisan 1920 Perşembe günü Mudurnu'da, "Meşe Köylü Hacı Ahmet'in belinde eğri bir kılıncı ile camiden aldığı 'Kelime-i Tevhid' yazılı yeşil sancak, Örümcek Köyünden Koca Mehmed'in elinde keza bir bayrak"¹⁹³ bulunduğu halde şehirde yürütmesi, halkın da bu durumdan etkilenmesine sebep olmuştur.

Yine Mudurnu'da bu olaydan hemen sonra 23 Nisan 1920 Cuma günü, Hürriyet ve İtilâf Fırkası tarafından örgütlenen halka, toplu halde, Şeyhülislâm Dürrizade'nin fetvası okunmuş ve Padişah'ın selâmı hümayunları iletildikten sonra, Kuva-yı Milliyecilere karşı gelmenin "bütün müslümanlar için dinî bir borç olduğu"¹⁹⁴ açıkça anlatılmıştır. İstanbul Hükümeti Adliye Nezaretî'nin, Ramazan ayının kutsiyetinden de istifade ederek, kendilerinin gerçek dindar olduklarını ifade eden bir tutumla, alenen oruç tutmayanların ceza kanununa göre cezalandırılacaklarını bütün devlet dairelerine duyurması¹⁹⁵ da ayrıca görüntü açısından önemli bir toplumsal davranıştır. "Çünkü halk, görüntüye bakar"¹⁹⁶ ve ona göre hüküm yürütür.

Sultan-Halife, tarihsel süreç boyunca olduğu gibi, bugün de sözünü, "kanun" haline getirmekle bunu, dinî bir kurum olan Şeyhülislâmlığın 'Fetva'sı ile destekleyerek, teb'ası üzerinde büyük bir yaptırımla uygulama gayreti içerisine girmiştir. Bu amaçla İstanbul Hükümeti tarafından toplumun "dinî değerleri istismar ed(il)erek"¹⁹⁷ yapılan faaliyetler, Anadolu halkı üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştır.¹⁹⁸ Anadolu'nun her tarafına gerek İstanbul Hükümeti'nin adamları¹⁹⁹ tarafından, gerekse düşman uçaklarıyla havadan atılarak²⁰⁰ dağıtılan 'Şeyhülislâm'ın Fetvası'nın iç isyanların çıkışında büyük oranda etkisi olmuş ve "eli silâh tutan bütün müslümanları Halife etrafında"²⁰¹ toplamıştır.

Alemdar Gazetesi'nde M. Zahid imzasıyla yayınlanan bir yazıda;²⁰² Adapazarı, Düzce ve Hendek'te Kuva-yı Milliye'nin zulmünden bıkan "binlerce halk

¹⁹³ Selim SARIBAY, *İstiklâl Savaşında Mudurnu-Bolu-Düzce*, Aydın, 1943, s. 42.

¹⁹⁴ Sarıbay, (1943), s. 43.

¹⁹⁵ *Alemdar*, 6 Mayıs 1336-1920 / Perşembe.

¹⁹⁶ Machiavelli, (1985), s. 85.

¹⁹⁷ Ertuna, 6, (1974), s. 25.

¹⁹⁸ Özkök, (1971), s. 235.

¹⁹⁹ Uzel, (1952), s. 68.

²⁰⁰ Altay, (1925), s. 8; Karpat, (1959), s. 36; Ocak, (1974), s. 85; Ulagay, (1974), s. 92; Kinross, (1984), s. 334; Kansu, II, (1986), s. 574; Bıyıkoglu, I, (1987), s. 132; Özel, (1987), s. 58.

²⁰¹ Bayar, (1955), s. 44.

²⁰² *Alemdar*, 29 Nisan 1336-1920 / Perşembe.

fetava-yı şerife ahkâmı menifesinin tatbiki için maddeten ve manen emri hükümete âmâde bulunmaktadır” denilerek, toplumsal bir destek sağlanmaya çalışılmıştır. Bu tesir Düzce Ayaklanması’nda ²⁰³ kendisini açıkça göstermektedir. Ahali fetva ve Padişah’ın beyannamesine tabi olarak silâha sarılmış ve Kuva-yı Milliye’ye mensup bin kişi Düzce’de esir edilmiştir. Sonra da kendilerine nasihat edilerek köylerine gönderilmişlerdir. Kumandanları Binbaşı Mahmud Bey ve diğer subaylar öldürülmüşlerdir.²⁰⁴

Şeyhülislâmlığın, din adamı zümresi içerisinde en az eğitim görmüş kesimi temsil eden “köy imamlarına kadar”²⁰⁵ gönderdiği fetva ve beyannamelerle Anadolu insanı, millî harekete karşı örgütlenmeye çalışılmıştır. Çatalca Mutasarrıfı Fevzi Bey, 17 Nisan 1920 tarihli tezkeresinde, Birinci Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Bey’e; “Hattı Hümayün ile fetvaların harekete getirdiği dindarâne bir heyecanla hilâfet makamına karşı (halkın) tâzim ve bağlılık duyguları(nın) kuvvetlenmiş”²⁰⁶ bulunduğunu söylemektedir.

Sultan-Halife’nin Anadolu’da faaliyet gösteren adamlarının üzerinde durdukları iki önemli konu olan, “dinin ve halifenin korunması dövizleriyle”,²⁰⁷ Anadolu insanının isyan etmesine gayret gösterilmiştir. Bunların elindeki, “tehlikeli ve korkunç” silâh, “Halife adına, Padişah adına, din uğruna hareket ediyoruz” düşüncesi olduğundan “halkı kolaylıkla, kendi taraflarına”²⁰⁸ çekme becerisini gösterebilmişlerdir. İç isyanlardan, “Haçın, Pontus, Ali Batı ve Koçgiri dışındakiler hep dini, hilâfeti ve Padişah’ı propaganda aracı olarak almışlar, istismar etmişler ve halkı kandırmışlardır.”²⁰⁹ Dinle uzak yakın ilgisi olmayan serseri takımı, çoğu zaman biraraya gelerek, “şeriat isteyenler bizimle beraber gelsin, istemeyenler harbe hazır olsunlar”²¹⁰ demek suretiyle halkı korkutmuşlar ve şeriattan bahsedip, fetva okumuşlardır. Bunların gayesi toplumsal yapının dinî temele dayalı bir ayaklanma

²⁰³ ATASE Arşivi, K. 607, D. (25-A)-179, F. 14; İnönü, I, (1985), s. 205; Gençosman, (1980), ss. 110-111.

²⁰⁴ *Alemdar*, 30 Nisan 1336-1920 / Cuma.

²⁰⁵ Kutay, I, (1989), s. 219.

²⁰⁶ Bıyıkoglu, I, (1987), s. 233.

²⁰⁷ Aralov, (1985), s. 27.

²⁰⁸ İnönü, I, (1985), s. 203.

²⁰⁹ Esengin, (1975), s. 27.

²¹⁰ Asarkaya, (1936), ss. 77-78.

içerisine sokulması değildir. Asıl hedefleri, kendi şahsi menfaatlerini gerçekleştirmek için halkın en kolay istismar edilebilecek değeri olan din unsurunu ve dinî duygularını vasıta olarak kullanmaktır.

Bolu Mutasarrıfı Osman Nuri'nin 19 Mayıs 1920 tarihinde halkı ayaklandırmak için dağıttığı Beyanname²¹¹ 'de de görüldüğü üzere, Anadolu'da millî hareket aleyhine yapılan propaganda faaliyetlerinde hemen her zaman din unsuru ön plana çıkarılmıştır. Mutasarrıf'ın Mudurnu'da ahaliye yayınladığı bu beyannamede bunu açıkça görmekteyiz: “Ey Padişahına, dinine, devletine beşyüz seneden beri sadakati ile dünyayı hayrette bırakmış olan hakiki müslümanlar; Bolşevik namı altında dört yüz senelik din ve devlet düşmanımız olan Moskoflardan çıkmış, şeriatı aykırı ve kanuna uymayan bir işe kapılan bir takım eşkıya vatani kurtaracağız diye Anadolu'nun siz saf ve namuslu halkını aldatarak Padişah'a, Halife-i Müslimine isyan bayrağını çekmişlerdir... Bu, dinimiz olan İslâm'a muhalif olduğu gibi, aile hayatına muhalif olduğu için... müslüman milletlere sökmez...”

“...Namuslu adamların iltica ettikleri kanunu, Hükümeti, Padişahı tanımıyorlar. Vatani kurtaracağız diye bütün Anadolu'yu kasıp kavuruyorlar. Padişahımız esirdir, kurtaracağız diye cebren para ve asker topluyorlar.”

“...Sizleri din kardeşlerinize hem de Halife-i Müslimin Efendimizin meşru olan hükümetine karşı silâh kullanmaya zorluyorlar. Bu hükümete, kanuna karşı isyandır...”

“Padişahımız bunları âsî diye ilân etmiş, şeriat fetvasını vermiş(tir)... Teslim olacak ahalinin, askerin malı, canı, namusu benim ve hükümetimin kefaleti altındadır.” “Bir tek din kardeşimin burnunun kanaması(na) bile ‘vallahi ve billahi’ müsaade olunmayacaktır.”

Kitlelerin düşünceleri, “dinî hislere bağlı şiddetli propaganda ihtiyacı taşı”²¹² olduğundan, dinî değerlerin aktif ve yoğun bir şekilde kullanıldığı bu tür propagandalar, bireysel düşünme yeteneğine pek sahip olmayan cahil halk kesimini, biraraya geldiklerinde kolayca etkileyecek bir konuma getirmektedir. Böylece millî hareket aleyhinde, toplumsal şuurdan uzak birtakım isyan hareketleri de, bu kitlelere ivme

²¹¹ Beyanname sureti için bkz.: ATASE Arşivi, K. 872, D. (10)-4, F. 19, 19-1; Aras, (1936), ss. 8-11; Şehidoğlu, (1970), ss. 22-24; Selek, I, (1987), ss. 70-72.

²¹² Le Bon, (1976), s. 79.

kazandırabilecek bir lider bulunduğunda, süratle ortaya çıkabilmektedir. İstanbul Hükümeti'nin İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı'nın 20. 8. 1920 tarihinde yayınladığı Beyanname²¹³ bu tür propagandanın başka bir örneğidir. Burada Osmanlı Milleti'nin, Meclis-i Mebusan'a müracaat edilmeksizin bir dünya harbine sokulup mağlup edildiği; aynı zihniyetin bugün yine Anadolu'da savaşa girerek yabancıların memleketi işgal etmelerine sebep oldukları belirtilmektedir. Arkasından da, "Ey Osmanlılar, Ey Anadolu Türkleri" hitabı kullanılarak; millî hareket mensuplarına tabi olur, Padişah'a, Halife'ye itaat edilmezse, bütün vatan işgal edilecektir, tehdidi savurulmaktadır. Beyanname, ahaliye, bundan sonra, "işiyile gücüyle meşgul olmalarını ve her türlü" olayda ve durumda İstanbul Hükümeti'nin sivil ve askerî idarecilerine bilgi vermelerini tavsiye etmektedir. Beynamede, Sultan-Halife'ye bağlı olmanın **dinin emri olduğu** konusu da özellikle, ahalinin tesir altında bırakılması açısından ele alınarak işlenmiştir.

Millî hareket aleyhinde propaganda yapan kişiler, kendilerini Halife ve dolayısıyla 'Hilâfet Makamı'na bağlı iyi birer müslüman olarak görmektedirler. Onlar için ölçü, sadece Halife'ye bağlı olmaktır. Bu bağlılık ne derece de güçlü olursa, kendileri açısından da o derece de güçlü bir müslümanlığın ortaya çıkacağına inanmaktadırlar. Böyle düşünen insanlar, ya hemen hemen hiç eğitim almamış halk kesimi ya da bunları sıradan dinî slogan veya söylemlerle arkalarından sürükleyen iyi din eğitimi almamış, "çoğu minare gölgesinden mihrab yapmaya çalış(an)" "iktidarsız ulemâ-yı dindir."²¹⁴

Böylece dinî anlamda kendinden emin gibi görünen bireyler, şahsi menfaatler de ön plana çıkınca, içinde bulundukları toplumsal yapının bir sonucu olarak ister istemez kendilerini Ankara Hükümeti'ne karşı bir isyan hareketinin içinde bulmuşlardır.

Anadolu insanı büyük oranda dinî bilgiden yoksun olduğu için, dinden, imandan, Kur'an'dan, kısaca dinin kendisiyle ilgisi olsun olmasın, din adına söylenen ve dinî terimleri ihtiva eden bütün davranış ve söylemlerden etkilenmektedir. Bu arada toplumda her türlü ahlâksızlıkları yapan insanların, "İslâm kisvesi altında şiarı İslâm diye" ayaklandıkları görülmektedir. Gerede ve Bolu İsyanlarında bunu gözlemlemek

²¹³ ATASE Arşivi, K. 690, D. (14)-1, F. 1-1. Bu beyannamenin bir sureti de aynı yerde F. 1-2 , 'de bulunmaktadır. Bu suret bilgi için Ankara Hükümeti İstihbarat Müdürlüğü'ne, Kuva-yı Milliyeçiler tarafından gönderilmiştir.

²¹⁴ *Alemdar*, 10 Haziran 1336-1920 / Perşembe.

mümkündür. Bundan cahil halk kitleleri etkilenecek isyan hareketlerine katılmışlardır.²¹⁵ Bu isyanlar sırasında “Din kisvesi, dindar olmaktan ziyade cahil olan alt tabakalarda alabildiğince sömürülmüştür.”²¹⁶ “Bir takım cahil ve budala guruhundan olan”²¹⁷ insanların bu derece de iyi kullanılması devlet, Padişah ve Halifelik hakkında en basit seviyede fikirleri bile olmayan kitleler, hatta katiller, eşkıya ve soyguncular; Sultan-Halife’nin istekleri ve fetvalar ile din adına söylenen birtakım cümlelerin tesiriyle millî harekete karşı gelmişlerdir.

Erzurum’da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin bir şubesinin açılışında, bir grup Erzurumlu; “Bu devletin Padişahı var, Sadrazamı var, onlar düşünürler. Biz burada bir vilâyet köşesinde başımızdan büyük işlere karışarak devletin işlerini bozmayalım. Bunda büyük vebâl vardır.”²¹⁸ diyerek karşı çıkmıştır. Cevat DURSUNOĞLU, hatıralarında bu konuşmaların, halkın bozgunculuk ruhundan doğmadığını; **dünyanın durumunu kavrayamayan ve İstanbul Hükümeti’nin aczini anlayamayan cehaletten kaynaklandığını** söylemektedir.²¹⁹ Bu arada halk arasında, Sultan-Halife’ye karşı gelenlerin cezalandırılacağı ve Allah’a karşı gelmiş olarak günahkâr olacakları şeklinde yapılan propagandalar, özellikle yaşlı olanların “bu günah korkusu içinde endişeli”²²⁰ olmalarını sağlamaktadır.

Çıkış noktalarında, şuurlu olarak dinî nitelikli hareketler olmamasına rağmen Çapanoğulları ve Aynacıoğulları İsyanlarında da, isyancı güçler tarafından ihtiyaç duyulduğunda dinî nitelikli propagandalara müracaat edildiği görülmektedir. Çapanoğullarının reislerinden olan Celâl Bey, Yozgat’a girdiklerinde “Şeriat Ordusu Kumandanı namıyla resmen şehre hakim”²²¹ olmuştur. Kendilerini Şeriat (veya Hilâfet) Ordusu Kumandanı olarak gösterirken,²²² Mustafa Kemal Paşa ve hareketini de şeriat dışı ilân ederek ²²³ taraftar toplamaya ve dinî söylemler vasıtasıyla toplumsal anlamda meşruiyet kazanmaya çalışmışlardır. Yozgat’ı işgal ettiklerinde de, “şehri padişah ve

²¹⁵ ATASE Arşivi, K. 607, D. (25-A)-179, F. 14-1; Şefik, III, (1937), s. 229.

²¹⁶ Aydemir, II, (1983), s. 331.

²¹⁷ Sarıbay, (1943), s. 43.

²¹⁸ Dursunoğlu, (1946), s. 30.

²¹⁹ Dursunoğlu, (1946), s. 31, (Dipnot’tan).

²²⁰ Kutay, I, (1989), s. 219.

²²¹ İbrahim, (1342), s. 152; Ocak, (1973), s. 123, (“Salim KORKMAZ’ın Hatıraları, Ek: II).

²²² T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, I, (1985), s. 63; Malkoç, (1937), s. 38.

²²³ Ocak, (1973), s. 91, 102, 120, 123.

halife namına idare eder bir tavır takınmışlardı. Hatta cuma günü, ecdadlarından kalma camide cuma selâmlık merasimi dahi” ifa etmişlerdir. Şeyhülislâm Dürrizade’nin fetvasına dayanarak köylülerin ellerinden atlarını ve silâhlarını alıp, kendilerine iltihaka mecbur bırakmışlar ve Yozgat’ta düzenledikleri bir mitingde hareketlerini yasallaştırmak için İstanbul’un fetvasını halka okumuşlardır. Bütün bunlara rağmen, isyan eden Çapanoğulları’na, genellikle “Yozgat halkı, mahiyetini iyice anlayamadıkları, güvenemedikleri ve şeriat perdesi altında ve halife namına isyan” ettikleri için, “iltifat etmemişlerdir.”²²⁴ Bu isyan hareketinde, İstanbul Hükümeti tarafından organize edilen Hilâfet Ordusu subayları²²⁵ ile Yozgat Hakimi Remzi Efendi ve sarıklılardan Şahap Efendi,²²⁶ fetvaları var güçleriyle halka anlatarak, toplumu kısırtıcı etkin bir rol üstlenmişlerdir.

Zile mıntıkasında da, “Aynacıoğulları ellerinde geçirdikleri büyücek yeşil bir kâğıdı Padişahın fermanıdır, diye eşrafa ve köylülere göstermek”²²⁷ suretiyle güçlerini, dinî sembollerle kuvvetlendirme yoluna girmişler ve böylelikle “bir kısım cahil halkı da iğfal”²²⁸ etmişlerdir. Sadece Çapanoğulları ve Aynacıoğulları değil, Anadolu’daki toplumsal, ekonomik, askerî ve politik açıdan karışık yapıyı ve isyan hareketlerini gören çeşitli çete mensupları da, kendilerini ‘Halife Ordusu’ olarak isimlendirmişler ve menfaatleri uğruna ‘Halifelik Makamı’nı kullanarak istismar etmişlerdir.²²⁹

Gerede İsyanı’nın elebaşısı olan Divitli Eşref Hoca, tutuklandıktan sonra kendisine öğüt vermek için hapis haneye gelen mebuslara; “ ‘Bizim bu ayaklanışımız bir din ayaklanışdır. Yakında Ankara’yı da fethedeceğiz. Sizler Allah aşkına hangi akılla böyle davranışlarda bulunmağa kalkıştınız?’ ” dedikten sonra, bugüne kadar memleketin hep mektepliler yüzünden çektiğini belirtmiş, bundan sonra ise “biz medreseliler iş başında bulunalım da memleketi gülistane çevirelim”²³⁰ demiştir. Ona göre, İngilizlere meydan okumak küfürdür, budalalıktır ve hep mekteplilerin hatasıdır. Böylece, iç isyanlara karıştırılan dinî kisvenin altında yatan kişisel çekişmelerden birisi daha

²²⁴ Ocak, (1973), s. 118, (“Mehmet Ali OKHAN’ın Hatıraları”, EK: I).

²²⁵ ATASE Arşivi, K. 649, D. 36-22, F. 82.

²²⁶ Nadi, I, (1955), ss. 79-80.

²²⁷ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 60-37.

²²⁸ İnceday, (1341), s. 18.

²²⁹ ATASE Arşivi, K. 730, D. 16, F. 35; Balcıoğlu, (1991), s. 175.

²³⁰ Nadi, (I), (1955), s. 18; Dinamo, 6, (1970), s. 338; Gençosman, (1980), s. 44; Ergil, (1981), ss. 260-261.

kendini göstermiş ve “mektepli”, “medreseli” (alaylı) ayrımcılığı menfaat gruplarının istedikleri gibi değerlendirilmiştir. Divitli Eşref Hoca’nın Gerede halkı için önerdiği “basmakalıp dinî pratikler”, onların “dinî açıdan yasallaştırılmış bir anarşizme”²³¹ kaymalarına sebebiyet vererek, isyan etmelerine neden olmuştur.

İstanbul Hükümeti taraftarları, sadece cahil halk kesimlerinde değil, millî mücadele taraftarı olan düzenli/düzensiz askerî oluşumların gücünü yitirmeleri konusunda da, dinî değerlerden faydalanma yoluna gitmişlerdir. 20 nci Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa’nın takviye için Bursa’ya gönderdiği piyade taburlarından birisi, şehrin bahçeleri arasından geçerken, bahçedeki kadınlar; “Askerler, bu subaylar sizi, Padişahın askerlerine karşı kavga etmeye gönderiyorlar. Müslüman müslümana kurşun atar mı?”²³² diye seslenmişlerdir. İstanbul Hükümeti taraftarlarınca organize edilen bu hareket sırasında bağırarak bu kadınlar, Padişah’a karşı gelmenin kâfir olma anlamına geldiğini söylemekle, erleri etkilemişler ve onların subaylara silâh çekerek dağılmalarına neden olmuşlardır.

Burada küçük bir örneğini gördüğümüz askerî yapı, Ankara Hükümeti’nin sahip olduğu silâhlı güçlerin, askerî teşkilât olmanın gerçek anlamında örgütlenmiş bir şekli olmadığını da göstermektedir. Yeterince disipline edilememiş olan bu askerî birlikler üzerinde, İstanbul Hükümeti’ne bağlı din adamı görüntüsündeki propagandacılar, dinî söylemlere sığınarak rahatça yıkıcı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Dr. Rifat Bey’in hatıralarında 55 nci Fırka’nın silâh kullanmadan dağılması şöyle anlatılmaktadır. “Bu tümen erlerinin dağılmasına sebep, o civarda dolaşan kelli felli ulemadan bir zatın: ‘Çocuklar, siz bu harbi müslümanların halifesinin fetvasıyla değil, Edirne’de Fransızlara satılmış dörtbuçuk serserinin kararıyla yapıyorsunuz. Bunun için ne ölenler şehit, ne de kalanlar gazi olur ve karılarınız da boş düşer.’ demesidir.”²³³

İstanbul’un ajanları, cahil ve dindar askerlerin arasına sokuluyor ve onları, “Evlâtlarım!... Size Zat-ı Şâhânenin selâmını getirdim. Bundan böyle askerlik kalktı. Vergi alınmayacaktır”²³⁴ sözleriyle, firar etmeye zorluyordu. Bu sırada “nizamiye kıt’alarının başlarındaki subaylar, dini vasıta ederek Padişah namına yapılan” yıkıcı

²³¹ Berger, (1993), s. 151.

²³² Apak, (1988), s. 194; Apak, (1990), s. 128.

²³³ Bıyıkoglu, I, (1987), s. 347.

²³⁴ Şapolyo, (1967), s. 76.

faaliyetlerin “ne şekilde ve nasıl hazırlandığından ve geliştiğinden haberdar”²³⁵ olmadıklarından sıkıntılı günler geçirmişlerdir.

Bir askerin üzerinde babasına gönderilmek üzere yazılan bir mektup yakalanır. Bu mektupta özetle;²³⁶ bugün yarın “Şeriat Ordusu” cepheleleri teslim alarak, bizleri terhis edecek, vergileri kaldıracaktır. Biz bunlara karşı savaşmayacağız. Kuva-yı Milliye diye ortaya çıkanların gayesi memleketi kurtarmak değil, kendi ceplerini doldurmaktır. Bunun için Padişahımız fetva göndermiştir. Siz de onlara inanmayınız, demektedir. Henüz toplumsal anlamda bir şuur kazanmamış olan insan grupları arasında, “telkin ve sirayet”²³⁷ yoluyla yapılan propaganda faaliyetlerinin büyük bir tesiri görülmektedir. Askerî oluşumlar içerisinde kendi isteğine pek de bağlı kalmaksızın yer alan birey, kafasındaki doğrular ve özlerelemlerin propagandacılar tarafından dile getirilmesiyle birlikte, artık istenilen her şeyi yapar hale gelmektedir. Buna bir de kitlelerin ruhunun alevlenmesinde büyük bir rol üstlenen “dinî inan(ç)la”²³⁸ ilgili propaganda usulleri eklenince yıkıcı tesirler daha da güçlü bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Anadolu’daki millî hareketin yokedilmesine mâtuf faaliyetler devam ederken, Harbiye Nezareti de; bilumum erkân, ümera ve zabıtana yapılan bir îlâm resmi ile Dersaadette açıkta ve hizmette bulunan bütün erkân, ümera ve zabitan-ı askeriyeenin üç güne kadar behemahal Nezarete müracaat etmelerini; etmediklerinde de her türlü maaş ve istihkaklarının kesilerek Divan-ı Harbi Örfî’ye verileceklerini ²³⁹ duyurmaktadır. Böylece askerî ve sivil erkân, toplumun içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar da gündeme getirilerek kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

‘Din’in bir kurum olarak değil de, siyasal iktidarın yasallaştırılması açısından, toplumsal yapıda ihtilâf çıkmasına sebep oluşunun en tipik örneklerinden birisi, önceki bölümlerde değindiğimiz **fetvalar savaşı**dır. Millî Mücadele Dönemi boyunca, din adamları ve dinî semboller aracılığıyla millî hareket aleyhinde yapılan propagandalar, iç isyanların çıkmasında büyük bir rol üstlenmiştir.

²³⁵ İnönü, I, (1985), s. 203.

²³⁶ İbrahim, (1342), s. 13.

²³⁷ Le Bon, (1976), s. 55.

²³⁸ Le Bon, (1976), s. 81.

²³⁹ *Alemdar*, 23 Nisan 1336-1920 / Cuma.

Millî harekete karşı faaliyet gösteren Teâlî-i İslâm Cemiyeti mensuplarının, “Anadolu’da ilk ele aldıkları taraftarları... siyasî bilgilerden, görgülerden mahrum hacılar, hocalar”²⁴⁰ olmuştur. Millî Mücadele’ye karşı çıkan din adamları, “alelade medrese softalarıdır. Bu softalar yani manevi mürşitlerin kültürü az olan kısmı çok cahil ve menfaatini seven insanlar”²⁴¹ dır. Aslında “İslâm Dünyası ve Osmanlı Tarihi böyle uydurma şeyhler ile doludur. Bu çeşit davranışlarla cahil halkı kandırmak, kendi çıkarlarını sağlamak ve bir çevrede egemen olmak isteyen yobazlar Türk halkının başına her aşamada bela olmuşlardır.”²⁴² Özellikle toplumsal yapıda meydana gelen toplumsal, siyasal, askerî ve ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde, cahil toplumsal kesimlerde ve seçkinlerin görevlerini yeterince yapamadıkları zamanlarda bu tür unsurların gün ışığına çıktığı görülmektedir.

Ayaklanma bölgelerindeki âsîlerin liderleri, dinî hüviyet taşıyan kişiler olmamalarına rağmen, hareketlerini, dinî temellendirme ile toplumun ve kamuoyunun gözünde yasallaştırmak için din adamlarından özellikle faydalanmışlardır. Kendilerine karşı çıkararak millî hareketi savunan müftü efendileri ise, ya azletmiş veya tevkif etmişler ya da idam ederek öldürmüşlerdir. İstanbul Hükümeti’nin taraftarı olan *Alemdar Gazetesi*, Kuva-yı Milliye lehinde faaliyet gösteren din adamları ve müderrislerden tutuklananların isimlerini yayınlamak,²⁴³ hem bunları kamuoyuna duyurmuş hem de diğerlerine gözdağı vermiştir. 23 Nisan 1920 Cuma günü Mudurnu’da Müftü Osmancıklı Hafız Ahmed Efendi’yi azleden âsîler, bir gün sonra, isyana karşı çıkan Müftüzade Sabri Bey’i Mikâil Köyü’nde asarak²⁴⁴ cezalandırmışlardır.

Tire Müftüsü ve damadı Hacı Hasan Efendi, “İşgalcilere boyun eğmeyi müslümanlık emrediyor, sakın yabancıların sözlerine uyup, memleketi kana boyamayın. Sel gider kum kalır”²⁴⁵ sözleriyle Tirelilerin millî harekete katılmasını engellemiştir. Zile İsyanı’nda, Zile Müftüsü Hamdi Efendi aktif rol oynamış ve “dellâllar bağırarak

²⁴⁰ Şefik, III, (1937), s. 219.

²⁴¹ Apak, (1990), s. 88.

²⁴² Esengin, (1975), s. 37.

²⁴³ *Alemdar*, 11 Mayıs 1336-1920 / Salı.

²⁴⁴ Sarıbay, (1943), s. 44.

²⁴⁵ Avcıoğlu, I, (1976), s. 298.

müslümanları askerliğe, şeriatı müdafaaya çağır(arak)”,²⁴⁶ isyana karşı çekingen davrananları da gayrete getirmiştir. Asiler, Zile’yi ele geçirdiklerinde Müftü’nün bu hizmetlerinin karşılığında onu “ilçeye kaymakam”²⁴⁷ yapmışlardır.

Eşme Müftüsü Hacı Lâtif Efendi, Antalya taraflarında Kuva-yı Milliye aleyhinde propaganda yaparken;²⁴⁸ Adapazarı’nda da Hoca Ahmed, camide bunların katlinin vacip olduğunu ²⁴⁹ halka anlatmaktadır. 9 Mayıs 1920 tarihinde Edirne Kongresi’nde İpsala Müftüsü; “Cihadı imam ilân eder, imam olmadıkça harp olmaz. Padişahımız serbest değildir. Cihadı kimse ilân edemez, derken öteki müftüler de ona katılıyordu.”²⁵⁰ Aynı kongrede Mülkiyeli İstatistik Müdürü de bu hocaları destekliyor ve “Savaş Padişahımızın emir ve iradesine bağlıdır. Bizde bu yetki var mıdır? Dinimiz buna elverişli midir? Önce meselenin dince tarafı çözülmelidir.”²⁵¹ fikrini savunuyordu.

Çeşme 20 Mayıs 1919’da bir Yunan Bölüğünce işgal edilince, “Çeşme Kiliselerinin çanları var hızlarıyla çalıyordu.” Kaymakam, Polis Müdürü ve Müftü ellerinde Yunan bayrağıyla Çeşme’nin dışında Yunan Ordusunu karşılamışlardır. Müftü, Yunan Bölük Komutanı Yüzbaşı Antoniu’ya; “Hoş geldiniz! Yunancayı iyi bilmediğimden dolayı beni affetmenizi rica ediyorum. Düşmanlığın vuku bulunmayacağından emin bulunmaktayız” sözleriyle hitap etmiştir.²⁵² Bu olay, gerçek bir din adamına hiçbir zaman yakışmayacak bir tavır olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Kendi başına yorum yapamayan, ülkenin içinde bulunduğu kriz durumunu göremeyen bir din adamının, İstanbul Hükümeti’nin tesiri altında kalmasıyla ortaya çıkan durumunun tipik bir örneğidir.

Özellikle sarığından başka bir özelliği bulunmayan ve “hoca geçinen, sırf karnını doyurmak için bir imam(k) almış serserilerin köylüye yaydıkları saçmaları, ettikleri bozgun tohumunu da ele alırsak, isyan zamanlarında köylülerimizin ne kadar

²⁴⁶ Asarkaya, (1936), s. 90.

²⁴⁷ Asarkaya, (1936), s. 87; Goloğlu, (1970), s. 195.

²⁴⁸ ATASE Arşivi, K. 829, D. (4)-10, F. 14.

²⁴⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 31 Mayıs 1336-1920 / Pazartesi, Nu. 34.

²⁵⁰ Atay, (1980), s. 246.

²⁵¹ Atay, (1980), s. 245.

²⁵² Kostas MİHALİDİS (Yunan Askerî Muharriri), Küçük Asya Seferi, ‘*Etnikos Kiriks*’ Gazetesinin Tarihî Tefrikası, Çev.: S. Karaoğlu, (ATASE Kütüphanesi İstiklâl: 118 No.da kayıtlı daktilo eser.), ss. 247-248.

sahipsiz ve ne kadar istenilen yere sürüklenebilir”²⁵³ durumda olduklarını anlayabiliriz. Bunlardan birisi de, Çarşambalıları millî kuvvetler aleyhine isyana sürükleyen, bilahare yakalanarak Bolu’da asılan Hafız Sadık Hoca’dır.²⁵⁴ Hoca olmadığı halde, sarık ve cübbe giyerek kendini etrafa hoca olarak lanse eden ve ahkâm kesen İstanbul Hükümeti taraftarları Anadolu’da adeta cirit atmaktadırlar.²⁵⁵

İstanbul Hükümeti’ne ve Sultan-Halife’ye sıkı sıkıya bağlı olan “Müfti-i Sabık Ömer Fevzi, Hoca Halîm ve ulemâdan daha birçok zat”,²⁵⁶ Bursa’da halkın millî harekete karşı çıkması için çalışmaktadırlar. 57 nci Fırka Kumandanı Mehmet Şefik, Çine Kasabası vaizinden millî mukavemetin lehinde vaaz vermesi için yardım talep eder ve cevap alamayınca, tekrar cevap ister. “Hoca Efendi başını kaldırarak kemali tevazu ve terbiye ile ‘Efendim beni mazur görünüz’ ” diye cevap verir. Niçin diye sorduğunda ise, hoca efendi ahalinin millî harekete taraftar olmadığını, kendisinin fakir olduğu için de onlara ters düşmek istemediğini ifade eder.²⁵⁷ Bu da işin başka bir cephesidir.

İstanbul’un fetvasına karşı, Anadolu ulemâsının fetvasını imzalamayan din adamları da bulunmaktadır. “Trabzon Müftüsü”²⁵⁸ bunlardan birisidir. Bunla, millî mücadeleyle, ‘Hurûc-u alessultan’ diyerek “Padişah ve Halife’ye, yani dine karşı bir başkaldır(ı)”²⁵⁹ olarak kabul etmektedirler. Ankara’nın fetvasını imzalamadığı için istifa etmek zorunda kalan Giresun Müftüsü Süleyman Muhyiddin Efendi ²⁶⁰ de bunun başka bir örneğidir.

Ergil’e göre;²⁶¹ “din adamlarının bir bölümün(ün) bütün güçleriyle direnmeleri(nin)” sebebi, onların “eski statülerini, toplumsal ayrıcalıklarını” kaybetme korkularıdır. Bu insanlar, Büyük Millet Meclisi’nin kurulmasıyla birlikte iktidarı Ankara Hükümeti’nin ele geçirmesinden sonra, başta devlet ve iktidar yapısı olmak üzere alışlagelen değerlerin ve yaşam biçimlerinin değişeceğinden korkmaktadırlar. Bu karşı koyma hareketi, Osmanlı İmparatorluğu’nun “mevcut düzen(in)de toplumsal

²⁵³ Asarkaya, (1936), s. 56.

²⁵⁴ Sarıbay, (1943), s. 65.

²⁵⁵ Bknz.: Guralp, (1958), ss. 24-25.

²⁵⁶ ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 3, 6-1.

²⁵⁷ Şefik, II, (1937), s. 26.

²⁵⁸ Kahraman, (Tarihsiz), s. 78.

²⁵⁹ Selçuk, II, (1976), s. 205.

²⁶⁰ *Alemdar*, 11 Mayıs 1336-1920 / Salı.

²⁶¹ Ergil, (1981), s. 263.

konumlarını güvencede bulan sosyal kesitlerce de paylaşılmaktadır.²⁶² Devletin idarî yapısından ve otoritenin geleneksel tarzından hoşnut oldukları için sisteme sınımsız bağlıdırlar. Bunlar, teb'anın bütününün çekmekte olduğu ızdırap ve çileleri yaşamayan; sosyo-psikolojik ve ekonomik açıdan en az sorunları olan toplumsal grupların temsilcisidirler. Bu insanlar, İmparatorluğun genellikle küçük bir kısmını temsil ederler. Aksi bir durum sözkonusu olsaydı, zaten tarihsel başarı Kuva-yı Milliye'nin değil, İstanbul Hükümeti'nin olurdu. Çünkü bir mücadele hareketinin başarısı, toplumsal yapının harekete katılımıyla paralellik arz etmektedir. Başarının oranı halkın harekete katılım oranı ile aynı olmaktadır.

İstanbul Hükümeti, basın organları aracılığıyla da, hilâfet ve saltanat ile dinî muhteva ve olguları kullanarak millî hareket aleyhinde propaganda yapmaktadır. Anadolu'da yayın yapan *Ferdâ* ve *Adana Postası* gibi gazeteler, "Ankara Hükümeti'nin yurdu bolşevikleştirmek istediğinden, din ve imanın elden gideceğinden bahis açıp duruyor, böyle bir yayımla halkı kandırmaya çalışıyordu."²⁶³ Memleketteki hakiki kuvvetin, uğrunda canlar verilen hilâfet ve saltanat olduğu ve Padişah'ın kendi saltanatı ile memleketi kurtarabilecek bir durumda bulunduğu anlatılıyordu.²⁶⁴ Yine *Alemdar*'da 'Mustafa Kemal, İsyan ve Anadolu' başlıklı bir yazıda;²⁶⁵ "Biz yalnız bir Padişah ve bir Halife tanırız ve onun fermanına can ve dilden itaat ederiz. Onun bu nüfuzu kırılmamalıdır. Kırıldığı zaman ise 'huruc-u bağıye' başlamış demektir. Çünkü müslümanlar sadece "ulu'l-emr olan Padişah(a)" ve "onun ferman-ı hümayununa itaat eder(ler)." denilmek suretiyle, merkez-i otoritenin geleneksel gücü âdetâ tekrar tekrar hatırlatılmaya çalışılmakta idi. Bu sözlü uyarıdan sonra, Anadolu'da bulunan askerî ve mülkî erkândan İstanbul'un kararlarına karşı gelenlerden İstanbul'a gönderilenlerin fetva, irade-i seniye ve hükümetin beyannamesi gereği 1 nci Divan-ı Harbi Örfî'ye sevk edilerek yargılanacakları, 29 temmuz 1336'da 20 nci Divan-ı Harbi Örfî'nin yayınladığı bir emirde²⁶⁶ görülmektedir.

²⁶² Ergil, (1981), s. 263.

²⁶³ Coşar, (1963), s. 72.

²⁶⁴ *Alemdar*, 6 Mart 1336-1920 / Cumartesi.

²⁶⁵ *Alemdar*, 12 Nisan 1336-1920 / Pazar. Bu yazıyı *Alemdar Gazetesi*, *Ferdâ Gazetesi*'nin 19 Mart 1336 tarihli nüshasından alarak yayınlamıştır.

²⁶⁶ ATASE Arşivi, K. 460, D. (75-76)-8, F. 6.

Millî hareket aleyhinde propaganda yapan güçlerin hedeflerine ulaşabilmek için başvurdukları yollardan birisi de, toplumsal yapıda mevcut olan etnik-dinî farklılıkların istismar edilmesidir. Bunun önemli örneklerinden biri, Mamuratülaziz²⁶⁷ Valisi Galip Bey'in bu konudaki çalışmalarıdır.²⁶⁸ Malatya Mutasarrıfı bir gazeteci ile yaptığı mülâkatta,²⁶⁹ Eylül öncesinde Vali Galip Bey'den aldığı bir şifrede, "din ve devlete aid bir mesele-i mühimme için" Malatya, Kâhta Kazası dahilinde Rişvan Kürd Aşiretinden jandarma maaşıyla 300 Kürd süvarinin toplanması ve konunun gizli tutulması emrini aldığını söylemektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun toplumsal yapısı üzerinde, "Aşiret reislerinin, maddî ve manevî nüfuzları çok fazla" olduğundan, "Halkın dinî hislerinden... âzamî (derecede) istifade"²⁷⁰ yoluna gitmişlerdir. Toynbee'ye göre, Kürdler, "anlamını derinliğine öğrenmeden girdikleri ve tam uygulamadıkları bir din uğruna kolayca fanatik hale gelebilmektedir(ler)."²⁷¹

Kürd Teali Cemiyeti üyeleri ve taraftarları bölgede yaptıkları propaganda faaliyetlerinde;²⁷² "irticaî kıskırtmalar yapıyor, millî hareketin, dini, şeriatı, Kur'an'ı, hak ve özgürlüğü kaldıracağını yayarak "şeyh ve hocaların taassub düşüncelerini körüklüyor ve halkı da ayaklanmaya çağırıyordu."²⁷³ Cemiyetin kâtibi olan Ali Şîr "336 senesi ibtidalarında... Dersim'in (Ovacık) Kazasına ve Hozat'a gidip kendisine (Hilâfet Ordusu Müfettişi) ünvanını vererek halka"; "Kürdistan'a muhtariyet verildiğinden artık aşiretlerin barışmaları lâzımdır. Derhal teşkilâta başlamalıdır." Ankara'ya aşiretler adına "bir heyet göndererek Avrupa'nın Kürdlere hediye ettiği muhtariyeti, Ankara Hükümeti'ne tasdik ettirmek icap eder. Şayet Ankara Hükümeti bu teklifi kabul etmezse bu hükümet aleyhine kıyam olunacağını bildirmeliyiz"²⁷⁴ diye konferanslar veriyordu.

Etnik ayrılıkları gündeme getiren çevreler, " 'Ankara Hükümeti'nin Alevileri keseceği' yolunda propagandalar yapıyorlardı. Bu yüzden Dersim, Ovacık, Erzincan ve

²⁶⁷ Mamuratülaziz, merkezi Elaziz (Elâzığ) olan Harput Vilâyetidir. Malatya ve Dersim (Tunceli) Livaları bu vilâyete bağlıdır. Bknz.: Erdeha, (1975), s. 42.

²⁶⁸ Bknz.: Atatürk, I, (1982), ss. 117-136.

²⁶⁹ *Alemdar*, 1 Teşrinisani 1335-1919 / Cumartesi.

²⁷⁰ Özkök, (1937), s. 6.

²⁷¹ Toynbee, (1971), s. 288.

²⁷² T.B.M.M. Arşivi, Rumuz İ, Dosya: 4; Zikreden: Balcıoğlu, (1991), s. 121.

²⁷³ Esengin, (1976), s. 124.

²⁷⁴ Uzel, (Tarihsiz), ss. 30-31.

özellikle Zara, Kangal, Refahiye, Divriği, Ümraniye bölgelerindeki Alevi halk; her an hükümete karşı harekete geçecek duruma getirilmişlerdi.”²⁷⁵ 14 Nisan 1336’da İstanbul’un ajanlarının yoğun propagandaları sonucunda, Düzce ve Bolu’da özellikle Çerkesler işgal edilerek isyan çıkarmaları sağlanmıştır.²⁷⁶ Yine Çerkesler üzerinde “hatırı ve sözü geç(tiği)”²⁷⁷ nden Hilâfet Ordusu’nun büyük bir kısmını Çerkes ve Pomaklar’dan teşkil eden ²⁷⁸ Anzavur Ahmed, Anadolu’daki bütün hareketlerinde Çerkesler’i ,daima kullanma temayülü içerisinde olmuştur.²⁷⁹

Köy camilerinde, cahil halkı millî harekete karşı gelmeye çağırarak, etnik-dinî ayrımcılık yapan bir Çerkes Hoca’nın bu propaganda da kullandığı ve “Umum Anadolu Cihetinde Olan Müslümanlar Hakkında Beyannamedir”²⁸⁰ başlığını taşıyan dinî söylemi dikkat çekicidir. Burada, millî hareket mensuplarının, kendilerini desteklemeyen sivil ve askerî erkânı, Sultan-Halife ve dinin emrinin hilâfına görevlerinden uzaklaştırdıkları, İstanbul ile muhabereyi keserek, Padişah’ın, milletin durumundan haberdar olmasını engelledikleri ifade edilmektedir. Sonunda ise, beyannamesini bir köyden bir köye, bir nahiyeden başka bir nahiyeye, bir vilâyetten diğer bir vilâyete götürerek ilân eden müslümanlara, Allah tarafından “nice hac ve nice namaz sevabı verileceği, âyet-i kerime ve hadis-i şerifin mânalarına aşına olan hocazade efendilerden şüphe eden adamlar sual etsin” denilmektedir.

‘Hoca’ adıyla hareket edip, toplumun güvenini kazanan bu kimseler “ecnebilere boyun eğmemeği ve vatanseverliği bu millete telkin etme(k)”²⁸¹ yerine; “şeriat maskesi altında, halkın taassubu, dini ve millisinden istifadeyi düşünüp harekât-ı milliyeye karşı isyan ve ihtilâl hazırlığı” yapmaktadırlar. Aslında bunlar, “masum halkı avlamak üzere... parayla satın alınmış ajanlardır.”²⁸² Saltanat ve hilâfete bağlı Çerkesler arasında, “Padişah’ın buyrukları ve Şeyhülislâm Dürriyade’nin fetvaları” etkili

²⁷⁵ T.B.M.M. Arşivi, Rumuz İ, Dosya: 4; Zikreden: Balcıoğlu, (1991), s. 121.

²⁷⁶ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38-88), F. 24-1.

²⁷⁷ Şefik, III, (1937), s. 112.

²⁷⁸ Şapolyo, (1957), s. 198.

²⁷⁹ ATASE Arşivi, K. 614, D. 16 / 202, F. 68; K. 397, D. (12-20)-9, F. 46; K. 616, D. 12 / B-209, F. 58-2; K. 872, D. (10)-4, F. 28.

²⁸⁰ Bknz.: Asarkaya, (1936), ss. 61-62.

²⁸¹ Apak, (1990), s. 88.

²⁸² İbrahim, (1342), s. 12.

olmuştur.²⁸³ “Saray mensupları, İzmit ve Sapanca” civarında, “Hendek ve Düzce’de kitle halinde iskân edilmiş olan Çerkes ve muhacir unsurunu milliyetçiler aleyhine kısmen elde etmiş ve bunları silâhlandırarak)”²⁸⁴ isyan etmelerini sağlamıştır. İstanbul Hükümeti tarafından Çerkes unsurlar arasında sürekli olarak yapılan telkinler, “özellikle etkisini dinsel konularda göster(erek)”²⁸⁵ onların millî harekete karşı çıkmalarına neden olmuştur.

Sadece Millî Mücadele Dönemi’nin değil, Osmanlı tarihinin de en tipik isyanlarından birisi,²⁸⁶ Bayburtlu Şeyh Eşref Ayaklanması’dır. Bayburt’un Hart Köyü’nde yaşayan Şeyh Eşref,²⁸⁷ sıradan “bir medrese talebesi iken, tabur imamlığından mütekaid... Osman Bedrettin Efendi namında bir şeyhin dergâhında hizmet ederek biat almış”, dönüşünde çevresindeki “safdil ve cahilleri”, Hart halkının önemli bir kısmı ile nüfuzlu ailelerden birkaç kişiyi de kendine bağlamış, “400 kadar silâhlı avaneyeye malik olarak icra-yı tarikata”²⁸⁸ başlamıştır. Etrafindan büyük hürmet gören Şeyh, kendisinde büyük bir varlık görür ve Peygamberlik iddiasıyla,²⁸⁹ “Cenab-ı Hak tarafından şeriatın ilânına memur olduğunu” her tarafa yayarak, İslâm alemini kendisine bağlamayı düşünür. Hatta daha da ileri giderek, “Padişah’la bütün zabitan, asker ve memurîne, ulemâyâ küfür isnad ederek hepsinin kâfir olduğunu ilân etmiştir.”²⁹⁰ Bu durumdan etkilenen Bayburt Müftüsü ve ulemâ bir heyet teşkil ederek Şeyh’i hükümete davet etmişler, ancak bu daveti kabul etmemiştir. Birbiri arkasına giden birkaç heyetten sonra Erzurum Kadısı tarafından teşkil edilen heyetin de ricası etkili olmamıştır. Şeyh, bu heyetlere hitaben; “Hepiniz kâfirsiniz! kimseyi tanımam, itaat etmem, harbedeceğim. Allah, bana şeriat ilânına memursun dedi! tarzında bir ültimatome vermekle beraber, bir taraftan da köylere, ‘şeriat sahibi’ ve ‘mehdii muntazar’

²⁸³ Ergil, (1981), ss. 257-258.

²⁸⁴ Cebesoy, (1953), s. 363.

²⁸⁵ Dönmezer, (1978), s. 236.

²⁸⁶ Tansel, II, (1973), s. 163.

²⁸⁷ Atatürk, I, (1982), s. 345; Karabekir, (1990), s. 381.

²⁸⁸ Karabekir, (1990), s. 381. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Karabekir, (1990), ss. 381-383; Gökbilgin, II, (1965), ss. 277-282.

²⁸⁹ İnceday, (1341), s. 19.

²⁹⁰ Karabekir, (1990), s. 381.

imzalarıyla birtakım beyannameler göndererek, halkı iğfal ve kendisine iltihak ettirerek isyan etmiş(tir)”²⁹¹

Şiilik telkinatında bulunan ²⁹² Şeyh Eşref, bu haliyle, “kurumsal dinin yanında Anadolu’da tarikatların da önemli rol oynadığını sergile”²⁹³ mektedir. Şeyh Eşref daha da ileri giderek, 26. 12. 1335 Cuma günü camide kendi adına hutbe okutur. Etrafindakilerden bazılarını da Hz. Muhammed’in en yakın arkadaşlarının (Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer) isimleriyle çağırmaya başlar.²⁹⁴

Böylece, “yol gösterici ve rehber” olmasından dolayı ²⁹⁵ Şeyh’in bir veli olarak kazandığı otorite, onun cahil müslümanlardan gördüğü “daim(i) büyük bir saygı”²⁹⁶ ile birleşince; bilgisiz ve aklı başında olmayan Şeyh artık kendini yeni bir din kurucusu bir peygamber olarak görmektedir. Şeyh’in etrafını saran insanlar, üstün özellikler taşıdığını sandıkları için, “onda bulunduğu farzolunan kuvvetten korkmak, emirlerine körü körüne itaat etmek”, ona tartışmasız bir inançla bağlanmak, “bu inançları kabul etmeyenleri düşman görmek gibi”²⁹⁷ bir dinî his ve davranışın içerisine girmişlerdir. Kendisine bağlı oldukları bir kişinin (Şeyh) böyle açıkça peygamberliğini ilân etmesi ve bu davranışa tepki gösterilmemesi bu insanların en ufak bir dinî bilgiden bile yoksun olduklarını göstermektedir. Böyle bir dinî hissin en yakın arkadaşı ise, hoşgörmezlik ve körü körüne itaat olmuştur. Genel olarak bakıldığında bu fanatik dinî grubun, ne olduğunu tam olarak bilmediği bu şahsiyete (Şeyh’e) dinî görüntüsü veya taşıdığı semboller ve dinî söylemlerine bağlı kalarak büyük bir saygı beslediği görülmektedir.

Şeyh Eşref Ayaklanması’nı bastırmakla görevlendirilen 9 ncu Fırka Kumandanı Yarbey Halit Bey, 1 Kânun-u Sâni 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği şifrede; “Hart meselesi, yalancı peygamberin ve oğullarının ve tevabiinden bazılarının itlâfı ve Hart’ın teslimiyle neticelenmiştir”²⁹⁸ demek suretiyle bu isyanın tamamen bastırıldığını ifade etmiştir.

²⁹¹ Atatürk, I, (1982), s. 345; Karacebe, (1940), s. 182.

²⁹² Atatürk, I, (1982), s. 345; Karacebe, (1940), s. 182; Güngör, I, (1955), s. 113; Kansu, II, (1986), s. 485.

²⁹³ Ergil, (1981), s. 261.

²⁹⁴ ATASE Arşivi, K. 2490, D. 123, F. 1/69; Karabekir, (1990), s. 382; Ertuna, (1974), s. 63.

²⁹⁵ Wach, (1990), s. 421.

²⁹⁶ Wach, (1990), s. 423.

²⁹⁷ Le Bon, (1976), s. 78.

²⁹⁸ Atatürk, I, (1982), ss. 345-346; Kansu, II, (1986), s. 485; Özgül, (1989), s. 75.

Toplumsal yapının içinde bulunduğu karmakarışık yapılanmalardan yararlanan bir takım insanlar, bu yapı tarafından öncelikli değer olarak görülen dinî inanç, davranış ve sembolleri kendilerince bir avantaj olarak kullanmaktadırlar. Bu insanlar, bireysel menfaatleri ve ihtirasları uğruna toplumsal yapıyı kargaşanın hatta anarşinin içine sokabilmektedirler. Toplumsal yapıdaki kültürel boşluk ve eğitimden tamamen yoksun oluş, Millî Mücadele Dönemi gibi kriz zamanlarında, bu tür insanların ortaya çıkışına adeta toplumsal bir zemin de hazırlamıştır. Bu insanların yüzlerce örneğine rastlamak mümkündür.

İşte bunlardan birisi de, Yıldızeli-Sivas bölgesinde ortaya çıkan Postacı Nazım'dır. Postacı Nazım, geçmişte posta müteahhidi olarak Osmanlı Hükümeti'ne iş yapmış, ancak alacaklarını bir türlü tahsil edememiştir. Hiçbir yönetici de ondan memleketin içinde bulunduğu durumu anlatarak, biraz sabırlı olmasını istememiş, hatta onu kovmuşlardır. O da bu duruma tepki göstererek âsîlere karışmıştır.²⁹⁹ “Kendini şeriatçı göstererek İstanbul Hükümeti lehine propaganda yapmaya koyulmuş”³⁰⁰ ve “cahil halkın desteğini kazanmasını bil(miştir).”³⁰¹ Bir taraftan “İstanbul Hükümeti'nin çıkardığı fetva ve beyannameleri halka dağıtarak Kuva-yı Milliye'yi desteklememelerini, Padişah tarafını tutmalarını telkin”³⁰² ederken, diğer taraftan da etrafı yağma ve talandan geri kalmıyordu. Halkın Hilâfet Kurumu'na bağlılığından istifade etmek³⁰³ için de, kuvvetlerine “Halife Ordusu”³⁰⁴ adını vermiştir. Bu kuvvetler, “kâmilen İstanbul'un teşvikâtıyla Halife ve Saltanat namına harekete getirilen mürteci ve cahil kimselerdi. Mıntıklarından ele geçirdikleri zabitanı kâmilen şehid ettiler, ailelerine envaı mezalim”³⁰⁵ yaptılar.

Postacı Nazım, yaptığı propagandalarda, halka en hassas noktadan yaklaşıyor ve “Bundan sonra Padişahımız asker almayacak, vergi toplamayacak, millet her türlü tekâlifi emriyeden muaf tutulacaktır” diyor ve devam ederek, “kendilerinin şeriat

²⁹⁹ Asarkaya, (1936), s. 65.

³⁰⁰ Ocak, (1973), s. 95.

³⁰¹ Ocak, (1973), s. 96.

³⁰² Esengin, (1975), s. 134.

³⁰³ ATASE Arşivi, K. 730, D. 16, F. 35; Balcıoğlu, (1991), s. 175.

³⁰⁴ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3-5), F. 7; Şevket SOĞUCALI, *İstiklâl Harbinde Olaylar*, Birinci Kitap, Ankara, 1947, s. 33; Gençosman, (1980), s. 213.

³⁰⁵ İnceday, (1341), s. 18.

dairelerinde hareket ettiklerini”³⁰⁶, Kuva-yı Milliye’nin ise felâketlerin habercisi olduğunu özellikle işliyordu. O, bütün bunları yaparken, “hilâfet ordusuna ve şeriata herkesin yardım edeceğine”³⁰⁷ olan inancının tam olduğunu da açıkça ifade etmekten kaçınılmıyordu.

Gönüllü Halife Ordusu Kumandanı Nazım diye imzaladığı bir beyannamesinde askerleri isyana teşvik etmiştir. ‘Asker ve Jandarma Kardeşlerime’ diye başlayan bu söylemde,³⁰⁸ Padişah’la Kuva-yı Milliyeciler “harbediyorlar.” “Ahali İslâmiye Padişah’ına yardım için silâha sarılarak Halife Ordusu namıyla bir ordu teşkil ediyorlar. Sizi babalarınıza, kardeşlerinize karşı silâh atmaya icbar ediyorlar. Aklınızı başınıza toplayarak silâhlarınızla yanımıza geliniz. Zabitlerin emrini tutarak Padişah’a âsî olmayınız. Yaşasın Sevgili Padişahımız, kahrolsun kongre.” diye seslenmektedir.

Postacı Nazım, hareketine dinî bir muhteva vermek için Yenihan Kazası’ndaki Şeyhali Tekkesi’ni de kullanmıştır.³⁰⁹ Diğer ayaklanmalarda olduğu gibi, Postacı Nazım hadisesinde de, Kuva-yı Milliyeci’lerden bir kısmının, çeteler tarafından, “şahsi garazlarından dolayı öldür(ül)düğü”³¹⁰ görülmektedir.

Anadolu’da özellikle saf, temiz, iyi niyetli, eğitim seviyesi yok denecek kadar düşük olan ve ülkenin içinde bulunduğu şartların kendisini nereye götüreceğini göremeyen toplumsal gruplar üzerinde, millî hareket aleyhinde hissedilir şekilde karşı grupların oluşması bakımından, önemli tesirler gösteren Dürrizade’nin fetvası ile yetinmeyen İstanbul Hükümeti, “Muhammediye”³¹¹ gibi tamamen İslâm Dini’nin kurucusu olan Peygamberin ismini ön plana çıkaran bir tabiri istismar ederek, Anzavur’un şahsında silâhlı mücadeleye girişmiştir. “İngilizler ve saray uyuşarak... jandarma emekli binbaşı Çerkes Anzavur’a para ve silâh ver(mişler)”³¹² ve “memleketin başına musallat”³¹³ etmişlerdir. Bunu yaparken onu, “dindar, cesur, namuslu bir zat” olarak “dinine merbut, Padişahına sadık, muti’ bir vatanperver”³¹⁴,

³⁰⁶ Malkoç, (1937), s. 35.

³⁰⁷ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3-5), F. 7.

³⁰⁸ Malkoç, (1937), s. 35; İnönü, I, (1985), s. 203.

³⁰⁹ Asarkaya, (1936), s. 69.

³¹⁰ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 9.

³¹¹ Muzaffer SENCER, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, 1974, s. 226.

³¹² Ertürk, (1975), s. 172.

³¹³ İnceday, (1341), s. 65.

³¹⁴ *Alemdar*, 4 Kanunevvel 1335-1919 / Perşembe.

kısaca “müttaki müslüman”³¹⁵ diye ahaliye tanıtmışlardır. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Vekili olan İsmet Bey; Resmen İstanbul Hükümeti ve İngilizler tarafından millî hareketi yoketmek ³¹⁶ için planlanan Anzavur harekâtının gayesini; “Çanakkale Boğazı’nı elde bulundurmak ve istihkâmatını arkadan temin etmek için İngilizler tarafından ihdas olunmuştur.”³¹⁷ şeklinde açıklamaktadır.

Dinî değer ve sembolleri, millî harekete karşı silâh olarak başarılı bir şekilde kullanan³¹⁸ Ahmed Anzavur, halk arasında bulunduğu “boynuna Kur’an-ı Azimüşşan’ı asarak”³¹⁹ dolaşmakta ve onlara hitap etmektedir. Okuması yazması olmayan, tahsil görmemiş alaylı bir zâbit olan ³²⁰ Anzavur, “cahil ahaliyi iğfal” ederek “din sömürücülüğü ile büyük bir nüfuz”³²¹ kazanmıştır. Halife ve din adına yola çıktığı halde, kendisi gibi müslüman olan düşmanlarına her türlü kötülüğü yapmaktan çekinmemiştir.³²² Milli hareket taraftarı olan Bolu Müftüsü Hafız Ahmet Efendi ³²³ ile Gönen Müftüsü Şevket Bey’i gözünü kırpmadan öldürmesi ³²⁴ bunun küçük örneklerindendir.

Kuvvetlerine, “Kuva-yı Muhammediye”³²⁵ denilerek, şekil olarak dinî bir muhteva kazandırılan Ahmed Anzavur, Ahmed adını da kullanarak halk arasında ‘Tarikat-ı Ahmediye’ diye dinî bir teşkilât kurmuştur.³²⁶ 2 Kasım 1919’da Susurluğa gelerek halkı toplayan Anzavur, burada yaptığı konuşmada; ³²⁷ “Artık askerlik kalmadı, askerler babalarının yanına gitsinler” dedikten sonra, ‘Hilâfeti ve asayiş’i koruyacağını, ‘Teşkilât-ı Milliye namına’ toplanan paraların hesabını soracağını” ifade etmektedir.

Anzavur tarafından yakın adamlarından Kara Hasan’a gönderilen 30 Kasım 1919 tarihli bir mektupta;³²⁸ Kuva-yı Milliyecilerin, İslâm Hükümeti’ni çetecilik ve

³¹⁵ *Alemdar*, 6 Kanunevvel 1335-1919 / Cumartesi.

³¹⁶ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 24-3.

³¹⁷ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 41.

³¹⁸ Arıkoğlu, (1961), s. 110; İnönü, I, (1985), s. 202.

³¹⁹ *Alemdar*, 6 Kanunevvel 1335-1919 / Cumartesi.

³²⁰ Şefik, III, (1937), s. 112; Güven, (1948), s. 64; Cebesoy, (1953), s. 260.

³²¹ Tepeyran, (1982), s. 37.

³²² Peker, (1955), s. 196; Yetkin, (1964), s. 8; Kinross, (1984), s. 349.

³²³ Sarıbay, (1943), s. 70.

³²⁴ Özalp, I, (1988), s. 109; Özer, (1964), s. 85.

³²⁵ Güven, (1948), s. 64; Atay, (1980), s. 215; “Kâzım ÖZALP Anlatıyor”, Yakın Tarihimiz, C. II, Sayı: 22, s. 260; Selek, I, (1987), s. 82.

³²⁶ Ertürk, (1964), s. 428.

³²⁷ Tansel, II, (1973), s. 160; Ertuna, (1974), s. 67.

³²⁸ Mektubun tamamı için bkz.: Güngör, I, (1955), ss. 92-94.

haydutlukla yoketmeye çalıştığı, bunların malları ve canlarının helâl olduğu, Halife'ye ve onun hükümetine bağlı olmanın Allah'ın emri olduğu belirtildikten sonra, kendisinin de 'Muhammedî Fırkası Kumandanı' olduğu ifade edilir. Mektup, dinî değer ve sembolleri mesned gibi kullanan, ancak dinin gerçek yüzüyle alâkası olmayan bir sürü hezeyanla doludur.

O hemen her fırsatta Kur'an ve imanı silâh olarak kullanmıştır.³²⁹ Köylüyü, cahil halkı iğfal edebilmek için müslümanlık ve dindarlık perdesi arkasına gizlenerek³³⁰ isyanını icra etmeyi ve melânetlerini o yönde yapmayı kendisi için uygun bir metod olarak seçmiştir.³³¹ Gittiği her yerde ahaliye yaptığı konuşmalarda; Halife adına hareket ettiğini,³³² Kuva-yı Milliye'nin din, vatan haini ve Padişah'ın düşmanı olduğunu anlatmıştır.³³³ Bununla da yetinmeyerek Kuva-yı Milliye'ye katılmamaları konusunda köylülere Kur'an üzerine yemin ettirmektedir.³³⁴ Anzavur'un İstanbul'dan Anadolu'ya hareket ederken, "beraberinde ancak yirmi otuz kişi ile bir iki heybe para ve pek çok fetva ile ferman nüshaları"³³⁵ bulunması, hareket çerçevesini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Halkın Bandırma'da Anzavur Ahmed'i bir kurtarıcı sıfatıyla ve büyük bir sevinçle kurban keserek karşıladığını³³⁶ anlatan *Alemdar Gazetesi*; 8 Nisan 1920 tarihinde de ona mir-i miranlık (paşalık) rütbesi verilerek Karesi Mutasarrıflığı'na tayin edildiğini³³⁷ halka duyuruyordu. Aynı duyuruyu, Mustafa Kemal Paşa, 14 Nisan 1920 tarihinde 15 nci Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği bir telgrafla,³³⁸ "Padişah tarafından paşalık rütbesi, Karesi Mutasarrıflığı ve Umum Kuva-yı Tedbiye Kumandanlığı verilmiştir." şeklinde yapmıştır. Aynı haberleri, Biga'da Anzavur adına ilân tahtasına ' Kuva-yı Muhammediye Kumandan Vekili' ünvanıyla asan Hacı Musa,

³²⁹ Güven, (1948), s. 98, 106-107; Apak, (1988), s. 193; Apak, (1990), s.127; Smith, (1959), s. 27.

³³⁰ *İzmir'e Doğru*, 20 Teşrinisani 1335-1919 / Perşembe, Nu. 2; *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Haziran 1336-1920 / Perşembe, Nu. 35; Güven, (1948), s. 96, 98; Su, (1984), ss. 100-106; Özalp, I, (1988), s. 102.

³³¹ *İzmir'e Doğru*, 25 Nisan 1336-1920 / Pazar, Nu. 56.

³³² *Alemdar*, 25 Mayıs 1336-1920 / Salı; Ertürk, (1975), s.272.

³³³ *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Haziran 1336-1920 / Perşembe, Nu. 35; Sarıbay, (1943), s. 29.

³³⁴ Güven, (1948), s. 65.

³³⁵ Nadi, I, (1955), s. 12.

³³⁶ *Alemdar*, 28 Mart 1336-1920 / Pazar.

³³⁷ *Alemdar*, 8 Nisan 1336-1920 / Perşembe. Bu konuda ayrıca bkz.: *Peyam-ı Sabah*, 9 Nisan 1336-1920 / Cuma; *Hakimiyet-i Milliye*, 13 Nisan 1336-1920 / Pazartesi; Güven, (1948), s. 106.

³³⁸ Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 72, Yıl: 24, Mart 1955, Ankara, 1974, Belge No: 1557.

Anzavur'a mir-i miranlık rütbesi, Karesi Mutasarrıflığı ve Kuva-yı Tedibiye Kumandanlığı verildiğini, duyurduktan sonra, onun için “Kuva-yı Muhammediye Reis-i Muhteremi Mücahidin-i Muazzam Ahmed Anzavur Paşa”³³⁹ gibi yüceltici ifadeleri kullanarak Anzavur'un lehinde ahaliyi etkilemeye çalışmıştır.

Mücadelesini **din uğruna, Kur'an'a dayanarak** yaptıklarını söyleyen Anzavur³⁴⁰ ve arkadaşlarının **Allah yolunda 'cihad' yaptıkları**³⁴¹ propagandası basın aracılığıyla toplumsal seçkinler ile halka empoze edilmeye çalışılmıştır. Aydın Havalisi Askerlik Dairesi Reisi 5 Şubat 1920 tarihli bir telgrafla; Anzavur'un, gerekli gördüğü zaman, rahatlıkla 'derviş kıyafeti'ne büründüğünü³⁴² ve birçok adamını da aynı kıyafetle “Anadolu içlerine göndererek mektep muallimleri ve ahaliyi iğfale çalış”³⁴³ tığını Menderes Grup Kumandanlığı'na bildirmiştir.

Anzavur, Millî Mücadele Dönemi Anadolu insanının kendine özgü, dinî inanç ve değerlerinin genellikle görüntüsel ve sembollere dayanan muhtevasını çok iyi görerek, bunları kendi hedefleri uğruna kullanmıştır. Bu davranışın güzel ve tipik bir örneği, “hayvanının terekesinde taşıdığı seccadeyi” gittiği her yerde “çıkararak, rastgele namaz”³⁴⁴ kılmasıdır. Böylece o, halk dininin, dinsel anlamda sahip olduğu olumlu bir davranışın fiili olarak, bizzat halkın gözü önünde gösterilmesinin beraberinde getirdiği güven duygusunu da kazanmaya çalışmıştır. Dinine bağlı olan Anadolu insanı, hem günlük hayatını yönlendirebilecek şekilde dinle ilgili bir 'bilgi'ye sahip olmadığından, hem de vatan topraklarının, devletin içinde bulunduğu sosyo-politik ve askerî şartları anlayacak yapıda olmadığı için, bu tür propagandalardan kolayca etkilenebilmiştir.

Anzavur'un Alayı Bandırma'yı işgal ettiğinde, alay sancağının bir tarafında Kur'an'dan bazı âyetlerle Kelime-i Tevhid, diğer tarafında da 'Nasrun minellahi ve fethun karib ve beşşiri'l-mü'minîn' cümlesi yazılıdır.³⁴⁵ Bu görüntünün, “Ahmet

³³⁹ İlân için bkz.: İğdemir, (1973), ss. 89-90; İstanbul Hükümeti'nin adamları, Kuva-yı Muhammediye Kuvvetleri'nin Biga'da bulundukları sırada Hükümet önüne asararak, ahali üzerinde hakimiyetin kendilerine ait olduğu şeklinde bir baskı politikası uygulamışlardır. Bknz.: İğdemir, (1973), ss. 21-22, 59-60, 64, 89-90.

³⁴⁰ *Alemdar*, 10 Nisan 1336-1920 / Cumartesi; Güven, (1948), s. 98.

³⁴¹ *Alemdar*, 15 Nisan 1336-1920 / Perşembe.

³⁴² ATASE Arşivi, K. 955, D. 11-17, F. 4.

³⁴³ ATASE Arşivi, K. 829, D. (4)-10, F. 30.

³⁴⁴ Özer, (1964), s. 60.

³⁴⁵ Özer, (1964), s. 87.

Anzavur Paşa gelmiş!... Saltanat'a ve hükümete isyan eden vatansızlara sille-i tedibi şeriatı vurmağa gelmiş”³⁴⁶ şeklinde yapılan propagandalarla da teyit edildiği görülmektedir. 9 Nisan 1920 Cuma günü Bandırma'da, “halka Meşrutiyet'in ilânı, Abdülhamid'in hal'i, İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhinde beyanatta bulunup; namaz kılmak, oruç tutmak gibi erkânı asliye ve diniyeye riayet olunması ve derhal meyhanelerin kapanması hakkında” açıklamalarda bulunarak, Kuva-yı Milliye'yi yoketmeye yemin ettiğini ³⁴⁷ söyleyen Anzavur; bu davranışıyla, halka, hareketinin tamamen dinî bir mahiyet taşıdığını göstermek istemiştir. Böylece ahalinin dinî duygularını da kullanarak onların güvenlerini kazanabilecektir.

Bandırma'da bulunduğu süre boyunca, zor kullanarak, para ile ve dinî duyguları sömürme yollarıyla halkı zehirleyerek ³⁴⁸ isyana teşvik etmiştir. Aynı şekilde 21 Nisan 1920 tarihinde Kirmastı'da; “Ey ahali, Avrupa'da tahsil görmüş, bıyıkları kesik, Allah'ını, Peygamberini, Kur'an'ını terketmiş olan bu mel'un farmason zâbitan, milletin kanını emdi”³⁴⁹ diye millî hareketin beyin takımı olan subaylar aleyhinde propaganda yaparken; kendisine bağlı olanların ise vatan ve dine hizmet etmiş olacaklarını,³⁵⁰ toplumun çeşitli kesimlerine bir tür dinî söylemler niteliğinde olan tebliğler vasıtasıyla anlatmaya çalışmıştır.

Anzavur, bu dinî söylemlerin yanısıra etnik unsurları da Anadolu'da bulunduğu süreç boyunca kullanmıştır. 17 Şubat 1920 Salı günü Biga'ya gelerek şehre girmesiyle birlikte, vergi belasını yokeden adamı görmek isteyen köylüler,³⁵¹ “bütün Çerkes köyleri”ni boşaltarak şehre gelmiş ve ona dalkavukluk ederek, “adeta secde” etmişlerdir. Anzavur şehre girince, tellâlin “Dinini, Muhammedini seven debboya gelsin, Ahmet Bey gelecek”³⁵² nidalarıyla ahali toplanmaya davet edilir. Anzavur'un halka hitabından önce ayağının dibinde kurbanlar kesilir.³⁵³

³⁴⁶ *Alemdar*, 13 Mayıs 1336-1920 / Perşembe.

³⁴⁷ *Hakimiyet-i Milliye*, 27 Mayıs 1336-1920 / Perşembe, Nu. 33.

³⁴⁸ Özalp, I, (1988), s. 112.

³⁴⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Haziran 1336-1920 / Perşembe, Nu.35.

³⁵⁰ *Alemdar*, 25 Mayıs 1336-1920 / Salı; Güven, (1948), s. 98.

³⁵¹ *Dinamo*, VI, (1970), s. 49.

³⁵² İğdemir, (1973), s. 9.

³⁵³ Güven, (1948), s. 97.

Anzavur, 26 Şubat 1920’de Biga’da cehaletini ispat edercesine imlâ hatalarıyla dolu olarak yayınladığı beyannamede ³⁵⁴ şunları söylüyordu: Bundan sonra Biga’da herkesin “şariat-ı garra-yı Muhammedî dairesinde hukuku” sağlanacak, “kendileri de şariat-ı Muhammediye muttasıl” olarak hareket edecektir. Padişah’ın maiyetine giren bireylerin kendi kontrolü ve garantisi altında burnu bile kanamayacaktır, dedikten sonra, “Cenab-ı Hak’kın vahdaniyet-i ilâhiyesine memleketi bulunan Biga’yı emanet” ettiğini belirterek sözlerine son vermiştir.

16 Nisan 1920 Cuma günü Kuva-yı Muhammedî Reisi İzzet Bey, Biga’da hükümet meydanında ahaliye bir nutuk irad eder. “Vatanperver Bigalılar!” hitabıyla başlayan bu hitabede;³⁵⁵ “Kuva-yı Milliye’nin zulmünden kurtulmak için silâha sarılarak hakkınızı müdafaa ettiniz.” Bu durumu Zat-ı Şahaneye anlattığımızda çok memnun kalarak, “ ‘Bigalılar’a selâm-ı şahanemi tebliğ edin, (aleyküm selâm sadaları) onların haklarını müdafaaya çalışacağım’ buyurdular. Biz de: ‘Şevketmeap! Bigalı kullarınız her zaman emir ve iradenize amadedir...!’ ” dedikten sonra, Padişah’ın Kuva-yı Milliyecilere sekiz gün mühlet veren bir fetva çıkardığını, bu sürede Kuva-yı Milliye’den ayrılanların kendilerinin kardeşi olduğunu, ayrılmayanları tedip ve tenkil etmenin de üzerlerine farz olduğunu söylemiştir. Toplantı Müftü Efendi’nin duasıyla sona ermiştir.

Biga’daki bu olay, halkın, cehaletinin istismar edilerek, kandırılmasının tipik bir örneğidir. Hitabe, Sultan-Halife’nin ‘fetva’sına değinilerek bitirilmiştir. Böylece hem Padişah’ın geleneksel karizmasından hem de dinin etkileme alanında kurumsal bir tesirin ifadesi olan fetvadan istifade edilmiştir.

Özellikle Büyük Millet Meclisi’nin açılmasıyla birlikte, İstanbul Hükümeti ve İtilâf Devletleri’nin başlıca hedefi, geniş ölçüde ayaklanmalar çıkararak,³⁵⁶ Büyük Millet Meclisi’nin Anadolu’daki gücünü kırmak, otoritesini zayıflatmak ve tamamen ortadan kaldırmaktır. Bunun ancak kuvvetle sağlanabileceğine inanan Damad Ferid, fetvanın uygulanabilmesi için, Hilâfet Ordusu namıyla bir ordu tesis eder ve adına da

³⁵⁴ ATASE Arşivi, K. 324, D. (23-9)-6, F. 3; Nadi, (1), (1955), ss. 22- 23; Ertürk, (1964), s. 432; İğdemir, (1973), ss. 21-22.

³⁵⁵ İğdemir, (1973), ss. 56-57.

³⁵⁶ Ertuna, (1974), s. 26.

“Kuva-yı İnzibatiye” denilmesine karar verir.³⁵⁷ Bunun üzerine de İstanbul Hükümeti’nce, 18 Nisan 1920 tarihli bir kararname çıkarılarak, “Kuva-yı İnzibatiye” kurulur.³⁵⁸ Otorite merkezinin çevreye olan bu tutumu, iktidar sorununun, silâhlı bir güçle çözümlenebileceği biçiminde değerlendirilerek, iktidarla teb’ayı bir çeşit pamuk ipliğiyle birbirine bağlama faaliyetine girişilmiştir. Bu kararnamede, Mondros Mütarekesi’nden sonra dağıtılmış veya millî hareket tarafında yerini almış olan İmparatorluk ordusunun geride kalan ve yok denecek kadar az olan gücüne göre, son derece önemli ve örgütlenmiş bir organize silâhlı gücü temsil eden Kuva-yı İnzibatiye’nin Kuva-yı Milliye’yi tepelemek üzere kurulduğu çok açık olarak belirtilmiştir. Sorun, İmparatorluğu oluşturan unsurların rasyonel bir gaye uğruna birleştirilmesi çerçevesinde değerlendirilmeyerek, toplumsal yapı âdeta yok sayılarak hareket edilmiştir.

“Zabt ve rabt ve iâşe hususâtı jandarma nizamâtına tâbî” olan Kuva-yı İnzibatiye vazifesinden dolayı doğrudan doğruya Harbiye ve Dahiliye Nezaretine bağlı³⁵⁹ olan Kuva-yı İnzibatiye için 18 Nisan 1920 tarihinde çıkan başka bir kararname ile de 1.250.836 Lira tahsisâtı fevkalâde ayrılmıştır.³⁶⁰ Ayrılan bu tahsisâtın, “devletin parasızlık içinde kıvrandığı ve memur maaşlarını veremediği”³⁶¹, kısaca tam bir para buhranının yaşandığı ekonomik kriz dönemine rastlaması dikkat edilmesi gereken önemli bir husustur. Başta *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*³⁶² olmak üzere millî hareketin askerî liderlerinden olan Ali Fuat Paşa³⁶³ bu paranın İngilizler tarafından temin edildiğini söylemektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun istihbarat teşkilâtı olan Teşkilât-ı Mahsusa’nın lider kadrosundan olan Hüsamettin Bey de, bu ordu personelinin maaşlarının İngilizler tarafından ödendiği görüşünü³⁶⁴ savunmaktadır. Vahdettin’in

³⁵⁷ Ertürk, (1964), s. 411.

³⁵⁸ ATASE Arşivi, K. 486, D. (16-2)-1, F. 1; *Alemdar*, 25 Nisan 1336-1920 / Pazar; Malkoç, (1937), s. 24; Esengin, (1975), s. 104; Gençosman, (1980), s. 104; Gotthard JAESCHKE, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, 2 nci Baskı, İstanbul, 1989, s. 99.

³⁵⁹ ATASE Arşivi, K. 486, D. (16-2)-1, F. 1-2, 1-4; *Alemdar*, 25 Nisan 1336-1920 / Pazar.

³⁶⁰ *Alemdar*, 25 Nisan 1336-1920 / Pazar; ATASE Arşivi, K. 486, D. (39-40)-2, F.2; ATASE Arşivi, K. 608, D. (24)184, F. 4.

³⁶¹ Göztepe, (1969), s. 285.

³⁶² *Hakimiyet-i Milliye*, 27 Mayıs 1336-1920 / Perşembe, Nu. 33.

³⁶³ Cebesoy, (1953), s. 378.

³⁶⁴ Ertürk, (1964), s. 412.

yaveri olan Tarık Mümtaz Bey ³⁶⁵ ise; bu teşkilâtın, Paris Sulh Konferansı'na Avrupalıların emniyet ve teveccühünü kazanarak katılmak için çok acele bir şekilde kurulduğunu, ayrılan tahsisatın “İtilâf Devletleri tarafından verildiğine dair tahminler(in) yanlış” olduğunu, “Çünkü İtilâf Devletlerinin başından sonuna kadar bu Kuva-yı İnzibatiye teşkilâtına asla itimat” etmediğinden teçhizatla teşkilâtlanmasına da müsaade etmediklerini ifade etmiştir.

Fransız basını, Kuva-yı İnzibatiye'nin kurulmasında İngiliz parmağından şüphelenmektedir.³⁶⁶ İsmet Bey (İnönü) de,³⁶⁷ Damad Ferit'in İngilizlerle işbirliği içinde olduğundan söz etmektedir.

İstanbul Hükümeti, Kuva-yı İnzibatiye'ye alınacak olan “gönüllü efrad ve küçük zabıt”³⁶⁸ için verdiği ilânlarda; Kâğıthane Endaht Poligonu'nda kayıtların yapıldığını ve bunlar için “iaşe, iskân, elbas hususatı sürati fevkalâde ile temin edilmektedir”³⁶⁹ cümlesine yer verilmektedir. Bunlara ayda 30 Lira ile 150 Lira arasında (erler ile Alay Kumandanları arası) maaş verileceği³⁷⁰ belirtilerek, açlık ve yokluk içinde kıvranan fakir ahali ile çapulcu takımının adeta iştahı kabartılmıştır. Bunun toplumsal bir sonucu olarak da, “İstanbul'un ipten, kazıktan kurtulmuş birçok meşhur semt kabadayıları zabıt kesilmiş, bir takım tekke şeyhleriyle tabur imamlarının tabur komutanlıklarına tayin edildikleri”³⁷¹ bu güce, İstanbul'un işsiz, güçsüz, suçsuz ve serseri takımı adına ne varsa hepsi alınmıştır.³⁷²

İstanbul Hükümeti'nin 18 Nisan 1920'de yayınladığı kararnamenin 10 ncü maddesinde,³⁷³ hizmet sırasında mâlûl kalanlara veya ölenlerin ailelerine 20 sene hizmeti varmış gibi emekli maaşı bağlanacağı ifade edilmiştir. *Alemdar*, bunun bir örneği olarak da; “Kuva-yı gayri milliye serkerdeleri tarafından bir suret-i faciada şehit edilmiş olan Eskişehir Mutasarrıfı merhum Hilmi Bey'in ailesine 3000 kuruş maaş

³⁶⁵ Göztepe, (1969), s. 285.

³⁶⁶ Akyüz, (1975), s. 113.

³⁶⁷ İnönü, I, (1985), s. 200.

³⁶⁸ ATASE Arşivi, K. 486, D. (1 b-2), F. 1-2.

³⁶⁹ *Alemdar*, 1 Mayıs 1336-1920 / Cuma. Aynı ilân *Alemdar Gazetesi*'nin 8,9 Mayıs 1336 tarihli nüshalarında da mevcuttur.

³⁷⁰ ATASE Arşivi, K. 486, D. (1 b-2), F. 1-4; Malkoç, (1937), s. 24; Gençosman, (1980), s. 102.

³⁷¹ Göztepe, (1969), s. 275.

³⁷² Ertürk, (1964), s. 375; Şapolyo, (1967), s. 21; Smith, (1959), s. 27.

³⁷³ ATASE Arşivi, K. 486, D. (1 b-2)-1, F. 1-2.

tahsis”³⁷⁴ edildiği haberine yer vererek, Kuva-yı İnzibatiye mensuplarını motive etmeye çalışmaktadır.

İngilizlerin isteğiyle kurulan ³⁷⁵ Kuva-yı İnzibatiye’nin diğer bir adı da Hilâfet (Halife) Ordusu’dur. O dönemde Ankara Hükümeti aleyhine silâh çeken herkesin hatta Yunan Ordusu’nun bile Hilâfet Ordusu olarak isimlendirilmesi,³⁷⁶ konunun millî hareket açısından ne kadar sıkıntılı bir durum ifade ettiğini göstermektedir. Mustafa Kemal Paşa’nın, 1 Mayıs 1920 tarihli bir beyanatında;³⁷⁷ halkın, “işte halife kuvveti oluyorsunuz ve makamı hilâfet uğrunda çalışacaksınız diye” iğfal edildiğini söylemesi önemli bir husustur. Böylece bütün kuvvetlerine Halife Ordusu adını veren İstanbul Hükümeti, “zahiren (de) din kisvesine bürünerek halkı kolaylıkla”³⁷⁸ isyan hareketlerinin içine atmıştır.

Kuva-yı İnzibatiye’nin 1 nci İnzibat Alayı’na sancak verilmesi sırasında, sancak, “üçüncü rütbeden mecidiye nişanı ile tezyin edilmiş” ve törende dinî muhteva ve unsurlara (dua, tekbir v.s.) olabildiğince çok yer verilmiştir.³⁷⁹ Böylece propagandanın temel öğelerinden birisi olan gösteriden,³⁸⁰ dinsel bir görkemlilikle istifade edilmiş ve halkın gözünde bu askerî güce, Sultan-Halife’ye ve özellikle dine karşı gibi gösterilen Anadolu millî hareketine tepki olacak şekilde, dinî bağlamda bir meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu arada Kuva-yı İnzibatiye’nin 2 nci Bekir Sıtkı Bey Alayı’nın bütün personeline, akşam yoklamasından sonra bir cephane arabası üzerinden tamamen dinî nitelikli bir konuşma yapan Hafız İsmail Efendi’nin, efrad ve zâbitanı çok etkilemesinin basın³⁸¹ aracılığıyla halka duyurulduğunu görüyoruz.

Kuva-yı İnzibatiye, Anadolu’ya geçmeden önce resmî bir törenle uğurlanır. Törende yapılan geçit resminden önce Damat Ferit’in yanında bulunan bir hoca tarafından, “Hilâfet Ordusu’nun âsîlere karşı başarı sağlaması için güzel bir dua”³⁸²

³⁷⁴ *Alemdar*, 5 Mayıs 1336-1920 / Çarşamba.

³⁷⁵ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 53.

³⁷⁶ Yunus NADİ, *Ankara’nın İlk Günleri*, (4), İstanbul, 1955, s. 117.

³⁷⁷ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 5.

³⁷⁸ Mehmet Arif, (1970), s. 29.

³⁷⁹ *Alemdar*, 30 Nisan 1336-1920 / Cuma.

³⁸⁰ Domenach, (1969), s. 61.

³⁸¹ *Alemdar*, 19 Mayıs 1336-1920 / Çarşamba.

³⁸² Ertürk, (1975), s. 275.

okunarak bu derme çatma, plansız ve programsız birliğin başarılı olması temennisinde bulunulur.

İstanbul Hükümeti'nin içinde bulunduğu olumsuz şartlara rağmen, her türlü ekonomik imkânın kendisine sunulduğu bu yeni askerî gücün başarılı olması imkân dahilinde görünmemektedir. İstanbul yanlısı olan Refik Halid Bey³⁸³ bile Kuva-yı İnzibatiye'nin başarılı olacağına inanmamaktadır. Anadolu hareketinin lideri olan Mustafa Kemal ATATÜRK'ün de belirttiği gibi,³⁸⁴ bu askerî güç daha ilk adımda yenilmeye mahkumdur. Kurt STEINHAUS'a göre ise, "Genellikle İstanbul'daki 'altproletarya' arasından toplanan 'Halife Ordusu' "nun ideoloji yoksulluğu, bu gücü teşkil eden toplumsal yapıdan kaynaklanmaktadır.³⁸⁵ Bu ordunun temel yapısının oluşumunda Kuva-yı Milliye'de görüldüğü gibi, genel olarak halkın gönüllü katılımı bulunmamaktadır. Bu güce katılan insanlar ya ekonomik çaresizliklerden veya bununla birlikte oluşan diğer toplumsal, siyasal sorunların getirdiği zorlamalardan ya da "millî mücadeleye muhalif kalmış olan (Nigehban-ı Askerî Cemiyeti, Kızıl Hançer Cemiyeti, İngiliz Muhibleri Cemiyeti) mensuplarıyla Kocaeli ve havalisindeki Padişah'a sadık kalmış Çerkeslerden teşkil"³⁸⁶ edilmiştir.

Bir bütün olarak düşünüldüğünde, İstanbul Hükümeti'nin ümit bağladığı bu gücü oluşturan bireyler arasında bir 'ideal' birliği sözkonusu olmadığından bu örgüt, ortak toplumsal bir şuura sahip olmayan bir kalabalıktan ibaret görünmektedir. Bu askerî gücün birlikteliğindeki bütün olumsuz şartlar, yapıya 'dinî bir ideal' görüntüsü verilmeye çalışılarak, bir anlamda yokedilmeye gayret edilmiştir. "Geçici bir fenomen"³⁸⁷ olan bu kalabalıklar, "bir semboller kümesi"³⁸⁸ olan dinin "sosyal bir fonksiyon"³⁸⁹ olarak bireyleri etkileme ve motive etme (güdüleme) gücünden istifade edilerek dinamik ve sürekli tutulmaya çalışılmışsa da, hareket başarıya ulaşamamıştır.

Bu başarısızlığın sebeplerinden birisinin de; İstanbul Hükümeti tarafından, "Dinle ilgili olarak yaratılan yaşam biçimini meydana getiren güdüler(in), büyük ölçüde

³⁸³ Karay, (1964), s. 194.

³⁸⁴ Atatürk, II, (1982), s. 446.

³⁸⁵ Steinhaus, (1973), s. 80.

³⁸⁶ Ertürk, (1964), s. 412.

³⁸⁷ Gaston BOUTHOU, *Zihniyetler, Kişi ve toplum Açısından Zihin Yapılarına Dair Psikolojik Bir İnceleme*, Çev.: Selmin Evrim, İstanbul, 1975, s. 66.

³⁸⁸ Mardin, (1983), s. 18.

³⁸⁹ Emile BOUTROUX, *Çağdaş Felsefe'de İlim ve Din*, Çev.: Hasan Kâtiboğlu, İstanbul, 1988, s. 222.

dinî inançtan kaynaklan(dığının)”³⁹⁰ görülemeyişi olduğunu düşünüyoruz. Çünkü bu silâhlı gücü oluşturan toplumsal gruplar, genel olarak bilgi boyutunda, dinî inanç ve değerlerden uzak bireylerden meydana gelmiştir. Elbette “dinin, doğal bir grubun ahengine büyük ve sürekli güç kattığı”³⁹¹ bilinen bir gerçektir. Ancak buradaki güç doğal gruplardan değil, menfaatlerin biraraya getirdiği toplumsal yapılardan (bir çeşit menfaat grupları) oluştuğu için bu tesir olumlu yönde etkisini gösterememiştir. Bu oluşum, başka bir açıdan bakıldığında da İstanbul Hükümeti’nin kendi rejimini ve iktidarını ayakta tutabilmek uğruna zorlamalarla oluşturduğu bir güç olarak değerlendirilebilir. Raymond ARON, bu tür rejimlerin “genellikle hiç kimsenin onlar için artık savaşmak istemediği” süreçlerde devrildiklerini³⁹² söyleyerek, âdetâ Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti’nin içinde bulunduğu çaresizliği tasvir etmiştir. Damat Ferit Hükümeti’nin bu çaresizlik ortamında millî harekete karşı giriştiği faaliyetlerden birisi de, ‘Anadolu Fevkalâde Müfettişi Umumiliği’nin, Büyük Millet Meclisi’nin açılmasından beş gün sonra 28 Nisan 1920 tarihinde yayınlanan bir kararname³⁹³ ile kurulmasıdır. Bu kararnamede; Anadolu’da sükûnetin sağlanması için istihdam edilecek olan bütün Kuva-yı İnzibatiye ve gönüllü kıtalarının bu Müfettişliğin emri altında olduğu ve tahsisatının da, daha önce 18 Nisan 1920 tarihli kararname ile Kuva-yı İnzibatiye’ye ait olan 1.250.836 Liralık ödenekten sağlanacağı ifade edilmiştir. Bu teşkilât, büyük yetkilerle donatılmış olmasına rağmen elle tutulur herhangi bir başarı sağlayamayarak ortadan kalkmış ve tarihe karışmıştır.³⁹⁴ Kuruluşundan iki ay sonra artık fonksiyonunu tamamen yitiren Kuva-yı İnzibatiye 25 Haziran 1920 tarihinde Harbiye Nezareti’nin bir emri ile kaldırılarak, personeli terhis edilir.³⁹⁵

Bütün bu başarısızlıklar, İstanbul Hükümeti’nin dolayısıyla Sultan-Halife’nin askerî bir güçle Anadolu’da filizlenen millî hareketi yokedemeyeceğini göstermiştir. Artık İmparatorluğu yüzyıllardır başarıdan başarıya koşturan, iktidar erkinin bir tür ifadesi olan büyük güç; ‘ordu’ ortada yoktur. Birinci Dünya Savaşı’nı kaybeden devlet,

³⁹⁰ Weber, (1985), s. 77.

³⁹¹ Wach, (1990), s. 67.

³⁹² Aron, (1986), s. 281.

³⁹³ *Alemdar*, 9 Mayıs 1336-1920 / Pazar.

³⁹⁴ Ertuna, (1974), s. 140.

³⁹⁵ Ertuna, (1974), s. 137; Esengin, (1975), s. 120. Kuva-yı İnzibatiye’nin acıklı tarihine dair ilginç bir belge için bkz.: ATASE Arşivi, K. 486, D. (39-40)-2, F. 3.

sadece savaşı ve topraklarını kaybetmekle kalmamış; ordusunu, arkasından da iktidarını kaybetmiştir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda tarihsel süreç boyunca "Padişah(ın) iktidarını, birbirinden ayrı iki sınıf; ordu ve din adamları vasıtasıyla icra"³⁹⁶ ettiği yükseliş devirlerinin artık yerini bir düşüşe, daha net bir ifadeyle yıkılışa terkettiğini gözlemlememize yardımcı olmaktadır. Yıkılışa engel olunması yolunda, iktidarın yeniden ele geçirilebilmesi için İstanbul Hükümeti tarafından Anadolu'da yürütülen yoğun dinî muhtevalı propaganda faaliyetlerinin sonuçlarından birisi de Konya Bölgesi'nde ortaya çıkan isyan hareketleri olmuştur.

II. DİNÎ PROPAGANDA SONUCUNDA ORTAYA ÇIKAN İSYAN ÖRNEĞİ: KONYA İSYANI

Anadolu millî hareketine karşı, İstanbul Hükümeti ile İtilâf Devletleri'nin birlikte organize ettikleri önemli oranda dinsel temellendirmelere dayalı ilk ciddi toplumsal başkaldırı hareketi Konya Bölgesi'nde meydana gelmiştir. Bu oluşum, karşıt güçlerin, Anadolu'nun diğer bölgelerinde de bu tür isyan hareketlerini çıkarabileceklerine dair ümidlenmelerine neden olmuştur. Soruna millî hareket açısından bakıldığında ise, bu isyan hareketlerinin bastırılmasının doğurduğu güven ortamının, bölgenin toplumsal yapısının tam bir itaatle Kurtuluş Savaşı etrafında birleşmesini sağladığı görülmektedir. Bunu, olumsuz olan bir tarzı, millî harekete getirdiği olumlu toplumsal bir katkı olarak değerlendirmenin genel olarak önemli tarihsel bir süreç olduğunu düşünüyoruz.

Bu isyan hareketlerinin ele alınıp incelenmesinden önce, bu toplumsal hareketliliklerin oluştuğu vilâyetin toplumsal yapısının gözden geçirilmesi, toplumbilimsel bir çalışma için zaruri bir durumdur. Konya ahalisi, "Selçuklular devrinden beri müslümanlığa dört elle sarılmış" bir toplum konumundadır. Selçuklular devrinde daha müsamahalı ³⁹⁷ olan dinî hayat ve dinî düşünce tarzının, Osmanlılar devrinde, eğitim sisteminin bozulmasına paralel olarak bozulmaya ve bizatihi dinin kendisine ait olmayan bir şekle bürünmeye başladığı görülmektedir. Bu durum, İmparatorluğun son zamanlarında, özellikle on yıllık savaşın getirdiği zorluklar ve

³⁹⁶ Fernand GRENARD, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Çev.: Orhan Yüksel, İstanbul, 1992, s.86.

³⁹⁷ Altay, (1970), s. 219.

devlet yöneticilerinin savaş dışında toplumsal kurumlarla ilgilenememesi ve aydınlanma çağının sonuçları olan gelişmeleri takip edememeleri sonucu; çok daha belirginleşerek, hem eğitim kurumlarında hem de ahali üzerinde yoğun bir fanatik tarzın doğmasına neden olmuştur. Dinî bilgiden yoksun insanlar, kendilerine şu ya da bu şekilde verilen veya kendileri tarafından zorlama ile alınan birtakım dinsel ünvanlarla toplumsal yapıyı yönlendirme temayülü içerisine girmişlerdir. Hakları olmadığı halde bu ünvanları sahiplenilen bireyler, memleketin içinde bulunduğu askerî, siyasî, ekonomik ve toplumsal şartları yeterince bilmeden işlerine, menfaatlerine veya akıllarına geldiği gibi hareket etmişlerdir. Böylece bu cahil ve dinine sıkı sıkıya bağlı insanları, kutsal din adına, altıyüz yıllık devlet geleneğinin getirdiği karizmatik bir otoriteyi temsil eden Sultan-Halife adına, istedikleri şekilde yönlendirmişlerdir.

Memleketin hemen her tarafında olduğu gibi Konya’da da, “Halk, uzun bir muharebeden geçtiği için maddî ve manevî açıdan büyük bir sıkıntı içindedir.”³⁹⁸ Toplumsal yapı ise dört kesimden meydana gelir.³⁹⁹ Birinci kesim; varlıklı, sakallı, hacca giderek hacı olmuş, “başları abani sarıklı, eli tesbihle, beş vakit namazını camide kılan, temiz ahlâklı, fakat maddi menfaatlere düşkün, basit kimseler. Çoğunun birer dükkânı vardır, küçük ticaret işleri yaparlar. Asıl kazançları ise köylülere bankerliktir. Bu ‘Hacı Ağa’ ve ‘Efendiler’ köylünün kredi ihtiyacını görürken, kazançlarına da faiz ismini vermeyerek, haram sayılmayacak şer’i hileler” arayan insanlardır. Bunların en samimi arkadaşları, mahalle imamları ile medrese hocaları olup, köylü ve cahil halk üzerinde nüfuz sahibidirler.

İkinci kesim, Isparta ve Burdur Livalarıyla birlikte ⁴⁰⁰ nüfusu 1.500.000’i bulan,⁴⁰¹ Konya Vilâyeti’nin büyük çoğunluğunu teşkil eden fakir ve cahil halk tabakasıdır.⁴⁰² Cahil halk, Hacı ağa ve Efendilerin ağzına bakar ve onların hareketleri doğrultusunda davranışlarına yön verir.

Üçüncü kesim ise, tekkelerinde ibadetle, dışarıda da kendi işleriyle meşgul olan ‘Mevlevî Tarikatı Mensupları’dır. “Dinî hususlarda daha müsamahalı olmaları, ...ney ve

³⁹⁸ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 57-55.

³⁹⁹ Bknz.: Altay, (1970), ss. 220-221.

⁴⁰⁰ Erdeha, (1975), s. 43.

⁴⁰¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, I, (1940), s. 335.

⁴⁰² Erdeha, (1975), s. 292.

musikî aletleri çalmaları, Konya'nın mutaassıp hacı ve hocaları tarafından hoş"⁴⁰³ karşılanmadığı için 'cahil halk' kesimi üzerinde herhangi bir şekilde nüfuzları da bulunmamaktadır. "Mevlâna'nın evrensel, insancıl dünya görüşünü bir yana iterek, İslâm Dini'ni korkuya ve yasaklara dayandıran, konuları tutucu bir görüşle açıklayan " fikirlerin etkisi altında kalmaları ⁴⁰⁴ onların olumsuz davranışlar göstermelerini kolaylaştırmıştır.

12 nci Kolordu Kumandanı olan Fahreddin Bey'e göre,⁴⁰⁵ 'Konya'nın münevver gençleri' toplumsal yapının son kesimini oluşturmaktadır. Bunlar, "yüksek tahsilli, Batı Medeniyeti'ni bilen" seçkin insanlardır. Konya'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni teşkil eden azaların büyük bir kısmını oluşturan bu kesim, halk üzerinde 'hacı ağa'lar kadar tesirli değildir.

1919 yılının Konya'sında elliye yakın medrese bulunmasından ⁴⁰⁶ dolayı, "müderrisler (ulema) eşrafın büyük bir kesimini oluştur"maktadır. Konya'nın coğrafi konumu itibariyle uzun yıllardan beri işgalden uzak oluşu,⁴⁰⁷ toplumun diğer kesimleri için sorun olan birtakım konuların onları meşgul etmemesi ve saray çevresi ile yakın temas içinde olmaları 'eşraf'ın Anadolu millî hareketine ilgisiz, zaman zaman da karşı olmalarına sebep olmuştur. Bu arada "Millî Mücadele'nin sebeplerini, âmillerini, gayesini" bilmeyen ve eşraf tarafından da aydınlatılmayan cahil halk, millî kuvvetler için "efrad teşkilini, nakliye tedarikini memnuniyet ve hoşnutluk içinde"⁴⁰⁸ karşılamamaktadır. Konya eşrafının önemli bir kısmı, Batı Anadolu'nun işgali sırasında Yunan Ordusu tarafından müslüman halka yapılan mezalimi, bizatihi yaşamadıkları, kendilerine olaylar anlatılmadığı ya da anlatılsa bile yeterince anlayamadıkları için, millî hareketin alevlenmesinde lider konumunda olmamışlardır. Eşrafın bu tutumunda millî harekete karşı olan ve İstanbul'da bulunan Şeyh Zeynelabidin Efendi ile arkadaşlarının kontrolünde faaliyet gösteren Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Teâlî-i İslâm

⁴⁰³ Altay, (1970), s. 220.

⁴⁰⁴ Erdeha, (1975), s. 281. Mart 1922'de Konya'ya bir gezi yapan Rus yazar Aralov, Konya'da Mevlevî Tarikatı'na bağlı 300 kişinin olduğunu söylemektedir. Bknz.: Aralov, (1985), s. 111.

⁴⁰⁵ Altay, (1970), s. 221.

⁴⁰⁶ Altay, (1970), s. 219; Erdeha, (1975), s. 265.

⁴⁰⁷ Erdeha, (1975), s. 267.

⁴⁰⁸ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 57-55.

Cemiyeti teşkilâtlarının Konya'daki olumsuz propagandalarının da önemli tesirleri olmuştur.

Konya Bölgesi'nde milli harekete karşı çıkan isyan hareketlerinin teşvikçilerinin başında gelen Zeynelabidin Efendi, "Konya'nın yerli, köklü ailelerinden"⁴⁰⁹ olup, "Nakşibendi Tarikatı salıklarından ve Konya'da Şehzade diye tanı(nan)", "ilmen basit", "ifrat derecesinde inatçı",⁴¹⁰ "Frenklerden ve Batı'dan gelen her şeyden nefret eden"⁴¹¹ bir kişidir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Gemlik'te bakkallık yapmış, Mondros Mütarekesi'nden sonra da Hoca Mustafa Sabri Efendi'nin teklifiyle İstanbul'a gelmiş, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı yeniden kurarak, Padişah'ın itimadını kazanmıştır.⁴¹² Padişah'ın beyannamesi ile fetvanın yayınlanmasından birkaç gün sonra Vahdettin'i ziyaret ederek Konya ahalisi adına bağlılıklarını bildirmiştir.⁴¹³ Tanzimat'ın ve İttihatçıların amansız düşmanı olan bu Hoca Efendi'den hoşlanan, onu İttihatçıların hakkından gelebilecek bir kişi olarak gören Vahdettin, Hoca'yı Âyan Meclisi azalığına tayin etmiştir.⁴¹⁴

Konya'da kendisini "Anadolu'nun bir halifesi"⁴¹⁵ gibi gösteren Zeynelabidin Hoca, sıkı bir ilişki içinde olduğu Damat Ferit tarafından Konya ahalisinin millî harekete karşı örgütlendirilmesiyle görevlendirilmiştir.⁴¹⁶ Refik Halit Bey, bu sırada onun, "Konya muhitinden emin görün"düğünü ve "hükümeti merkeziyeye karşı bir hareket sâdır olamayacağını iddia"⁴¹⁷ ettiğini söylemektedir. Zeynelabidin Hoca'nın bu tarzdaki kendinden emin tavırlarının, Damat Ferit'in Konya konusunda rahatlamasını sağladığı görülmektedir. Vahdettin'in üzerindeki nüfuzundan⁴¹⁸ da istifade eden Hoca Efendi, İmparatorluğun içinde bulunduğu "bu buhranlı zamanda devletin yüksek siyasetine karışarak birçok cahil ve ahmakları devlet hizmetine tayin ettirmişti(r)."⁴¹⁹

⁴⁰⁹ Arıkoğlu, (1961), s. 195.

⁴¹⁰ Mevlânzade, (1993), s. 334.

⁴¹¹ Göztepe, (1969), s. 79.

⁴¹² Mevlânzade, (1993), s. 334.

⁴¹³ Gökbilgin, II, (1965), ss. 46-47.

⁴¹⁴ Göztepe, (1969), s. 80.

⁴¹⁵ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, I, (1985), s. 65.

⁴¹⁶ ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 27,64.

⁴¹⁷ Karay, (1964), s. 161.

⁴¹⁸ Selek, I, (1987), s. 94.

⁴¹⁹ Mevlânzade, (1993), s. 319, 334.

Bu çerçevede olmak üzere Cemal Bey'in 14 Mayıs 1919 tarihinde ikinci kez Konya Valiliği'ne tayin edilmesini sağlamıştır.⁴²⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasından sonra, Anadolu'daki bütün kumandanlarla birlikte Cemal Paşa'ya da telgrafla yaptığı çağrıya Paşa tarafından olumlu cevap verilmiştir. Ancak kendisine daha sonra yapılan bir çağrı üzerine İstanbul'a gitmiştir. Konya'ya dönmemesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, 5 Temmuz 1919'da gönderdiği bir telgrafla, 12 nci Kolordu Kumandanı olan Albay Selâhattin Bey'den; Cemal Paşa'nın İstanbul'a gidişinin gerçek nedenini acele ve doğru olarak açıklamasını ve Ali Fuat Paşa ile sürekli haberleşmesini istemiştir. Selâhattin Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya Cemal Paşa'nın, bazı şahıslarla ve ailesiyle görüşmek üzere gittiğini belirttikten sonra, diğer isteklerinin de yapılacağına dair olumlu cevap verir. Görevinden ayrılınca da, yerine İstanbul Hükümeti tarafından tayin edilen Ali Sait Paşa 11 Eylül 1919'da göreve başlar.⁴²¹

Koyu bir Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarı olan ⁴²² Cemal Bey'in vali olmasıyla birlikte Zeynelabidin Hoca, Konya'da zaten mevcut olan itibarının devletin idarî imkânlarından da faydalanarak artması için, etkin ve yoğun bir propaganda faaliyetine girişmiştir. Zeynelabidin'in tavassutuyla Konya'da bir şubesi kurulan Teâlî-i İslâm Cemiyeti, isminin getirdiği ön yargıya dayalı bir avantaj sayesinde cahil müslüman halkın yoğun ilgisine mazhar olmuştur. "İstanbul'da Zeynelabidin, Hoca Sabri, Sait Molla gibi hilâfet ve şeriat kisvesi altında İngilizlere uşaklık eden ve paraya her türlü mefhumları satan bu adamların tertip ve teşkil ettikleri" bu cemiyet, Konya'daki propagandalarında "halkın efkârını millî hükümet aleyhine"⁴²³ âdeta zehirlemişlerdir.

Konya Vilâyeti, toplumsal yapısındaki olumsuz ortamın yanı sıra, İstanbul Hükümeti'ne bağlılıkları devam eden mülki idarecileriyle de her türlü yıkıcı hareketlere müsait bir bölgedir. Bundan dolayı da "asker kaçakları için eşi bulunmaz bir sığınak"⁴²⁴ görevini yapmaktadır. İngiliz gizli servisinin ajanları bölgede yoğun bir faaliyet

⁴²⁰ Erdeha, (1975), s. 269.

⁴²¹ Ertuna, (1974), ss. 52-53.

⁴²² Erdeha, (1975), s. 267.

⁴²³ Malkoç, (1937), s. 39.

⁴²⁴ Erdeha, (1975), s. 292.

içerisindedir.⁴²⁵ Vali Cemal Bey, İngiliz Muhibleri Cemiyeti üyesi ve koyu bir İttihatçı düşmanı olarak ⁴²⁶ millî hareket aleyhinde çalışan propagandacılara destek vermiştir.

Vali'nin faaliyetlerinden rahatsız olan 12 nci Kolordu Kumandanı Ali Sait Paşa'ya İstanbul Hükümeti'nin Harbiye Nazırı, 19 Eylül 1919 tarihinde gönderdiği bir telgrafta;⁴²⁷ bir taraftan bugün içinde bulunulan zamanın, “din, devlet ve Padişah’a hizmet ve fedakârlık sunma zamanı olduğunu ihtar” ederken, diğer taraftan da Padişah’a karşı olan herkesin şiddetli bir şekilde cezalandırılması gerektiğini söylemektedir. Telgrafi alan Ali Sait Paşa, oynanan oyunu farkederek istifa eder ve 25 Eylül 1919’da İstanbul’a döner.

Konya'nın durumunu düzeltmek ve kontrol etmek için Heyet-i Temsiliye tarafından Albay Refet Bey'in Konya'ya gönderilmesine karar verilir. Bu haberi duyan vatansever Konya halkı İttihatçı düşmanlığı Ermeni dostluğu yapacak kadar ileriye giden⁴²⁸ Vali'ye karşı millî hareket etrafında örgütlenmeye başlayınca, Bozkır İsyanı'nın hazırlayıcısı olan ⁴²⁹ Vali Cemal Bey, 27 Eylül 1919’da Konya'yı terk etmiştir.⁴³⁰ Arkasından da halkın seçkinleri tarafından Müderris Mehmet Vehbi Efendi, vali vekili seçilince,⁴³¹ Konya'ya artık millî iradenin hâkim olmaya başladığını görüyoruz.

Vali Cemal Bey'in firarından hemen sonra Bozkır Bölgesi'nde, “Kuva-yı Milliye aleyhinde bir ayaklanma olmuştur. Bu ayaklanmayı Vali Cemal ile İstanbul’da İngiliz casusu Papaz Frew ile irtibatta bulunan” “Zeynelabidin’in adamlarının hazırladıkları anlaşıl”mıştır. Âsîler 27 Eylül 1919’da “ köylerden topla(nan) çoğu silâhsız bine yakın kandırılmış cahil halk ile Bozkır’a” gelerek, Askerlik şubesi depolarından silâh ve cephaneleri almış ⁴³² ve isyan sırasında birçok evi yağmalayarak yakaladıkları millî hareket taraftarlarını yaralamış veya öldürmüşlerdir. Konya’dan gelen nasihat heyetinin, Bozkır’da halkı toplayarak yaptığı öğüt verici ve uyarıcı

⁴²⁵ Esengin, (1975), s. 159.

⁴²⁶ Tansel, II, (1973), s. 125; Erdeha, (1975), s. 267.

⁴²⁷ Erdeha, (1975), s. 275; Esengin, (1975), s. 57.

⁴²⁸ Erdeha, (1975), s. 267.

⁴²⁹ Cebesoy, (1953), s. 228.

⁴³⁰ Tansel, II, (1973), s. 154.

⁴³¹ Ertuna, (1975), s. 54.

⁴³² Coşar, I, (29 Eylül 1919 / Pazartesi).

konuşmalar sonunda köylerden toplanan “âsîlere Bozkır’a millî kuvvetler gönderilmeyeceği garantisi verildiğinden, 4 Ekim 1919’da”⁴³³ eylemleri, “doyum haline”⁴³⁴ gelen âsî kalabalık dağıldığından, isyan hareketi de sona ermiştir.⁴³⁵

İsyanın önemli simalarından olan Zeynelabidin Hoca’nın, “cübbesinin altında taşıdığı küçük elektrikli feneri ile Bozkır dağlarında dolaşırken ayaklarının önünü aydınlatı(p), cahil köylüler(in) de bu ışıkları görünce O’nun NUR SAÇTIĞINI” zannettikleri ⁴³⁶ söylentisi bile, Hoca’nın isyanın hazırlık süreci içerisinde “halk üzerindeki manevi gücün(ün)”⁴³⁷ ne kadar etkileyici boyutlarda olduğunu göstermektedir. Bu, aynı zamanda halkın cehaletinin büyüklüğünü de açıkça ifade etmektedir. Bölgedeki bu ilk isyan hareketi, gerek İstanbul Hükümeti, gerekse azınlıklar ile İtilâf Devletleri’nin propagandalarının tesirini ortaya koyan toplumsal bir hareketlilik olarak millî hareket karşıtı güçleri ümitlendirmiştir.

Bu ayaklanışın yarattığı tehlikeli durumu gören Heyet-i Temsiliye, bölgenin askerî güç bakımından kontrol altına alınabilmesi amacıyla Yarbay Arif (Karakeçili)

⁴³³ Tansel, II, (1973), s. 155; Ertuna, (1975), s. 55.

⁴³⁴ Lundberg-Schrag-Larsen, I, (1985), s. 276.

⁴³⁵ Millî Mücadele Dönemi’nde, Anadolu’da millî hareket aleyhine çıkan isyan hareketleri (ayaklanmalar) şunlardır:

A. 1919 Yılı İsyanları:

1. Ali Batı İsyanı (11 Mayıs-18 Ağustos 1919)
2. Birinci Bozkır İsyanı (27 Eylül-4 Ekim 1919)
3. Birinci Anzavur İsyanı (1 Ekim-30 Kasım 1919)
4. İkinci Bozkır İsyanı (20 Ekim-4 Kasım 1919)
5. Şeyh Eşref (Hart) İsyanı (26 Ekim-24 Aralık 1919)

B. 1920 Yılı İsyanları:

1. İkinci Anzavur İsyanı (16 Şubat-16 Nisan 1920)
2. Birinci Düzce İsyanı (13 Nisan-31 Mayıs 1920)
3. Kuva-yı İnzibatiye Hadisesi (18 Nisan-25 Haziran 1920)
4. Yenihan İsyanı (14 Mayıs- 12 Haziran 1920)
5. Birinci Yozgat İsyanı (15 Mayıs-27 Haziran 1920)
6. Cemil Çeto Olayı (20 Mayıs-7 Haziran 1920)
7. Zile İsyanı (25 Mayıs-21 Haziran 1920)
8. Millî Aşireti İsyanı (1 Haziran-8 Eylül 1920)
9. İkinci Düzce İsyanı (19 Temmuz-23 Eylül 1920)
10. İkinci Yozgat İsyanı (5 Eylül-30 Aralık 1920)
11. Konya İsyanı (2 Ekim-22 Kasım 1920)
12. Demirci Efe İsyanı (1-30 Aralık 1920)

C. Diğer İsyanlar:

1. Koçgiri İsyanı (6 Mart-17 Haziran 1921)
2. Çerkes Ethem ve Kardeşlerinin İsyanı (27 Aralık 1920-23 Aralık 1921)
3. Pontus Olayı.

⁴³⁶ Altay, (1970), s. 192.

⁴³⁷ Mehmet ÖNDER, *Atatürk Konya’da*, Ankara, 1989, s. 4.

Müfrezesini Seydişehir'e kaydirmiştir. Millî hareket mensuplarının bu faaliyetlerini öğrenen Zeynelabidin Hoca'nın "gizli ilişki ve haberleşme halinde bulun(duğu) Hisarlık ve Hoca Köylerinden toplanan 70 kadar silâhlı ve 200 kadar silâhsız âsîden meydana gelen bir grup, başlarında Hoca Abdullah, Hoca Sabit ve Hoca Abdülhalim olduğu halde Bozkır'ın güney sırtlarına"⁴³⁸ gelerek Bozkır Kaymakamı'nı yanlarına çağırırlar. Bu grubun içerisinde Zeynelabidin'in "biraderi Hoca Ziya"⁴³⁹ nın da bulunması, hareketin daha önceden planlanarak uygulamaya sokulduğunu göstermektedir. Köylerde yapılan propagandalarda, sarıklı, cübbeli, adı hoca, hacı olan kişilerin başrolü alması İstanbul'dan gelen fetva ve beyannamelerin⁴⁴⁰ okunarak, cihattan ve memleketin müdafaasından bahsedilmesi; cahil halk kesiminin kitle psikolojisi içinde isyan hareketine katılmalarını sağlamıştır.

Âsîlerin yanlarına gelen Bozkır Kaymakamı'nın onlara, "yaptıkları hareketin doğru olmadığını" söylemesi üzerine, hareketin liderlerinden olan Hoca Abdullah, "millî kuvvetleri ve bazı kişileri istemediklerini"⁴⁴¹ ifade etmiştir. Bunlar ne olduğunu bile bilmedikleri, sadece Şeyh Zeynelabidin Hoca tarafından kendilerine empoze edilen hedefe, "olağan yasa ve düzen kurallarına aykırı olarak fizikî güç yoluyla ulaşmak"⁴⁴² istemektedirler. Konya Valiliği'ne de bir telgraf çekerek, yakınlarına kadar gelmiş olan millî güçlerin dağıtılmasını talep etmişlerdir. Valilikten, dağılmaları cevabını alan âsî kalabalık, 20 Ekim 1919'da ikinci kez Bozkır'a girmiştir.⁴⁴³ Memurlar ilçe dışına çıkarılır, haberleşme de tamamen kesilir. İsyanı bastırmakla görevlendirilen Yarbay Arif Bey Müfrezesi'ne 24 Ekim 1919 gecesi âsîler tarafından açılan ateş sırasında üç er şehit edilir. Asilerden 30 kişinin ölmesi üzerine, bunların bir kısmı köylerine geri dönmüşlerdir. 2 Kasım 1919'da asilerin liderleri ve hareketin merkezinin bulunduğu Hisarlık ve Hoca Köyleri millî kuvvetlerce işgal edilince, Bozkır'a tek bir silâh patlamadan girilmiştir.⁴⁴⁴

⁴³⁸ Tansel, II, (1973), s. 155; Ertuna, (1974), s. 55.

⁴³⁹ *İzmir'e Doğru*, 23 Teşrinisani 1335-1919 / Pazar, Nu. 3.

⁴⁴⁰ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 65.

⁴⁴¹ Ertuna, (1974), s. 56.

⁴⁴² Lundberg-Schrag-Larsen, I, (1985), s. 275.

⁴⁴³ Ertuna, (1974), s. 56.

⁴⁴⁴ ATASE Arşivi, K. 2486, D. 104/A, F. 134; Ertuna, (1974), s. 60.

Bozkır İsyanı'nda Zeynelabidin Hoca ile birlikte Sait Molla'nın da önemli tesiri vardır.⁴⁴⁵ “ ‘Nigehban’ ve ‘Kızıl Hançer’ Cemiyetleri bu tertibatın içinde gizli olarak faaliyette”⁴⁴⁶ bulunmuşlardır. Bozkır'daki müderrisler, ulema ve eşrafın büyük bir kısmının bu isyana karşı çıkması”⁴⁴⁷ Bozkır'da, millî hareket açısından, en azından bundan sonrası için bir tür ümid vaat etmişlerdir. Bozkır İsyanları'nın hazırlanmasında büyük paya sahip olan eski Konya Valisi Cemal Bey kendisiyle yapılan bir mülâkatta,⁴⁴⁸ Kuva-yı Milliye hakkındaki fikrini; “Ben Konya'da Kuva-yı Milliye namına birşey bilmiyorum. Benim bildiğim ahval-i malûm bazı zabitanın isyandan mütevellid bir hareketidir” şeklinde açıklamıştır.

Bu sırada Konya'dan dört vatansever ve aydın eşrafın imzasıyla 12 nci Kolordu Kumandanı Fahrettin Bey'e gönderilen 1 Şubat 1920 tarihli bir mektupta,⁴⁴⁹ millî hareketin vilâyetteki durumu şöyle anlatılmaktadır. Kuva-yı Milliye'nin Konya temsilcileri siyasî ve idarî kabiliyet gösteremediklerinden “Konya muhiti âtıl bir vaziyete düşürülmüş”, “Kötü niyetlilerin yaptıkları propagandalarla da halkın güveni kırılmıştır.” Cahil olan halk her türlü propagandaya alet olabildiğinden, iyi telkin ve teşkilâtla bunlar millî harekete tabi olabilirler. Ancak bugüne kadar böyle bir irşad ve teşkilât yapılmamıştır. Millî hareketi örgütleyen kişiler her türlü şahsi menfaatten uzak olmalıdırlar. Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti'nin Konya şubesi dört aydanberi hiçbir varlık gösterememiştir. “Hayatı paradan ibaret sayan zenginler ve halkı ilk çağa sevketmekle mevki sağlamak isteyen hocalar bu kutsî gayeye hizmet edemezler.” “Bu fedakârlığı yapacak olanlar, yine gençlik ve saf avam tabakasıdır.” Konya'da kendilerine Kuva-yı Milliye süsü verenler, halktan vatan müdafaası uğruna toplanan paraları, halkın gözleri önünde israf etmekte ve fuhuş yapmaktadırlar. Bu hareketler Konya'nın saf, temiz ve dindar halkının nazarında millî hareket adına kötü tesir bırakmaktadır.

Konya Vilâyeti, anlatılanlar ve olaylardan da anlaşılacağı üzere iyi yönetilememektedir. Bu durumu ve çarelerini Konya Mebusu Vehbi Bey 24 Nisan

⁴⁴⁵ Atatürk, I, (1982), s. 298; Erdeha, (1975), s. 278; Özalp, I, (1988), s. 69.

⁴⁴⁶ Özalp, I, (1988), s. 69.

⁴⁴⁷ *İzmir'e Doğru*, 23 Teşrinisani 1335-1919 / Pazar, Nu. 3.

⁴⁴⁸ *Alemdar*, 15 Teşrinisani 1335-1919 / Cumartesi.

⁴⁴⁹ Mektup için bkz.: Altay, (1970), ss. 223-226.

1920’de, Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa’ya şu cümlelerle bildirmiştir.⁴⁵⁰ “Orada iken vali ve kumandan hakkında şefaet etmekte idim. Buraya geldim, meseleyi anladım. Bu zevat burada kaldıkça Konya’da her zamandan ziyade muhalefet yükselecek ve sönmeyecektir... Bu zevatın yerine herhalde daha münevver ve daha cesur ve daha müteşebbis ve ahvale göre hareket eden zevatın tayini” uygun olacaktır. Bu durumu, Konya’dan 6 Mayıs 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya gönderilen ve âsîlerin valiyi kendileriyle hem fikir gördüklerinden maneviyatlarının yüksek olduğu şeklinde belirtilen görüşleri ihtiva eden bir rapor⁴⁵¹ da, destekler mahiyettedir.

İstanbul Hükümeti taraftarları, Konya’da ve köylerde fetva ile beyannameleri halka okumak suretiyle onları millî hareket aleyhinde teşkilâtlandırmış ve iane tedariki arkasından da 5 Mayıs 1920 Çarşamba günü silâhlı-silâhsız olarak onları Konya Hükümet Meydanı’nda toplamıştır.⁴⁵² Bu fesat cemiyetinin Konya’daki 12 nci Fırka Kumandanlığı’nca dağıtılması⁴⁵³ üzerine Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa, 6 Mayıs 1920’de 12 nci Fırka Kumandanı’na gönderdiği şifrede,⁴⁵⁴ Konya’da aldığı tedbirlerin uygun olduğunu ve devam etmesini, istediği anda tekrar kuvvet gönderilebileceğini söylemiştir.

Fırka Kumandanı Fahreddin Bey, bir taraftan askerî tedbirleri alırken, diğer taraftan da “Müftü Efendi(yi) merayı gurrayı dolaş”mak ve “ahaliye nasihat ve telkinatta bulunmak”⁴⁵⁵ üzere görevlendirdiğini 14 Mayıs 1920 tarihli bir yazı ile Müdafaa-i Milliye Vekâleti’ne bildirmiştir. Bir gün sonra da, görülen lüzum üzerine, 15 Mayıs 1920’de Konya’da idare-i orfiye ilân etmiştir.⁴⁵⁶ Büyük Millet Meclisi’ne gönderilen 22 Mayıs 1920 tarihli bir şifrede de, Konya’daki olayların önemli sebeplerinden birisinin, vilâyetin iyi idare edilemeyişi olduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁷ “Asayişsizliğin genişleyerek isyan şekline” girmesi ve siyasal kurumlarla devlet adamlarının bu tahrikler ve yıkıcı faaliyetler karşısında “zaaf, müsamaha ve ihmal gösterm(eleri)”⁴⁵⁸ isyan hareketlerinin

⁴⁵⁰ ATASE Arşivi, K. 608, D. (24)184, F. 6.

⁴⁵¹ ATASE Arşivi, K. 608, D. (24)184, F. 9-11.

⁴⁵² Altay, (1970), s. 243.

⁴⁵³ Arıkoğlu, (1961), s. 154.

⁴⁵⁴ ATASE Arşivi, K. 608, D. (24)184, F. 9-4.

⁴⁵⁵ ATASE Arşivi, K. 608, D. (24)184, F. 9-33.

⁴⁵⁶ ATASE Arşivi, K. 608, D. (24)184, F. 9-35.

⁴⁵⁷ ATASE Arşivi, K. 608, D. (24)184, F. 9-35.

⁴⁵⁸ Özkök, (1937), s. 1.

doğmasına zemin hazırlamıştır. Hatta daha açık bir ifadeyle, bu ihmaller yağmacı çeteleri, başkaldırmış âsîleri yasa-dışı kalabalıklar ⁴⁵⁹ haline gelmeleri için teşvik etmiştir.

Sabık Vali Cemal Bey tarafından temeli atılan ve organize edilen kötü örgütlenme, Bozkır Ayaklanmaları'nın bastırılmasına rağmen, yokedilememiştir. Konya Mebusu Vehbi Efendi bunun sebebini, Bozkır İsyanı'na katılan âsîlerin cezalandırılmamasında görmektedir. Hükümetin müsamahasını âsîler, "hükümet zaafına hükmetti(kleri)"⁴⁶⁰ için, bir yıl sonra, 1920 yılı Ekim'inde Konya'da tekrar yeni bir isyan hareketine girişmişlerdir.

Ankara Hükümeti'nin günden güne güçlendiğini ve millî kuvvetlerin yerine muntazam kuvvetlerin teşkil ve ikame edildiğini gören Damat Ferit Hükümeti ve İngilizler,⁴⁶¹ Eylül 1920'de Konya ve civarında kendi adamları vasıtasıyla köylere varıncaya kadar yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir.⁴⁶² "Herhangi bir mesuliyeti bulunmayan âsi, her oyunu veya kurnazlığı" rahatlıkla kullanabildiğinden, "yalan söyleyebilir, aldatabilir ve mübalâğa yapabilir."⁴⁶³ Bu nedenle propaganda faaliyetlerinde, müslüman halkı " 'ye's ve tereddüde' düşürebilmek için akla hayale gelmeyecek yalanlar uydurmaktadırlar." "İtalyanlar'ın Bozkır'a geldiği, Abdülhamit'in oğlu'nun Ankara'yı kuşattığı, Yunanlıların zaferler kazandığı, dolayısıyla sulhtan başka çare olmadığı gibi söylentiler"⁴⁶⁴ bu yalan haberlerden bazılarıdır. Mütarekeden sonra Atina'dan Konya'ya gelen eski Konya Rum Mektebi Müdürü Yorki Mavru Halindis, Venizelos lehinde koyu bir Yunan propagandacısı olarak faaliyet göstermiştir. Bununla da yetinmeyen Halindis, Rum çocuklarına Venizelos'a ait şarkılar öğretmiş ve onlara Yunan elbisesi de diktirerek, Yunan Ordusunu karşılamak üzere hazırlıklarını sürdürmüştür.⁴⁶⁵

Konya Bölgesi isyanlarının en etkili mürşidlerinden olan Zeynelabidin ⁴⁶⁶ ve adamlarının bölgedeki yıkıcı faaliyetlerinin temel hareket noktası, "din elden gidiyor,

⁴⁵⁹ Lundberg, I, (1985), s. 275.

⁴⁶⁰ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, I, (1985), s. 202.

⁴⁶¹ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 24-2.

⁴⁶² Mehmet ÖNDER, *Millî Mücadel'nin Yanında ve Safında ÖĞÜT GAZETESİ*, ANKARA, 1986, S. 20.

⁴⁶³ Galula, (1965), s. 16.

⁴⁶⁴ ATASE Arşivi, K. 693, D. 157, F. 2-3; Pehlivanlı, (1992), s. 134.

⁴⁶⁵ ATASE Arşivi, K. 704, D. (34-A)-11, F. 3-1.

⁴⁶⁶ ATASE Arşivi, K. 704, D. (34-A)-11, F. 47-1, 2; T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, I, (1985), s. 202;

halifeden ayrılmayız”⁴⁶⁷ mantığı; propaganda vasıtası ise ellerinde menfaatleri uğruna istedikleri gibi kullandıkları, “Hilâfet ve şeriat bayrağı”⁴⁶⁸ olmuştur. Onlar bu propagandalarında, “Konya halkının Hilâfete bağlılığı(nı)”⁴⁶⁹ bildikleri için, özellikle Sultan-Halife’nin şahsındaki dinî karizmanın en etkin ve önemli niteliği olan ‘Hilâfet’ kurumunu kullanmışlardır. Konya’da bir mahallenin imamı olan Tevfik Efendi’nin, isyandan bir gün önce, “Pınarbaşı Karyesine giderek, köylülere yarın sabahleyin silâh tutanların toplanarak Konya’ya” gelmelerini, orada ahaliyle birleşmelerini ve Kuva-yı Milliye’nin dağıtılacağını”⁴⁷⁰ söylediğini görüyoruz. Bir isyan hareketine, cahil bir din adamının ahaliyi davet etmesinin onun açısından en etkileyici yanının, ‘Hilâfet Makamı’nın genel olarak onun üzerinde bıraktığı bu karizmatik güç olduğunu düşünebiliriz.

Konya’daki çevresi, “başı sarıklı, mutaassıp koyu İtilâfçı” olan Zeynelabidin Hoca, adamlarına cami kapısı ve sokaklara; “Rütbesi, nişanı elinden alınan Padişah haini bir adamın arkasına düşmek ve emrine itaat etmek şer’an küfürdür. Karısı boştur”⁴⁷¹ şeklinde ilânlar asdırarak, Mustafa Kemal Paşa’nın aleyhinde faaliyet göstermektedir. Konyadaki İtilâfçıların, İttihatçı düşmanlıkları, millî hareketin beyin takımı olan ‘zabitan sınıfı’na, toplumsal yapının çok hassas olduğu bir şekli ifade eden ve sakallı, cüppeli, sarıklı olmaları dışında hiçbir dinî bilgi ile dinî tefekküre sahip olmayan ‘din adamlarının söylemleri’ aracılığıyla akla hayale gelmeyen iftiralar attıkları görülmüştür. Bunun bir örneği de, Zeynelabidin’in yakın olduğu kişilerden birisi olan Müderris Hacı Ahmet’in 3 Haziran 1920’de Konya Aziziye Camiinde verdiği vaazdır.⁴⁷² Hacı Ahmet bu vaazından sonra yakalanarak, mahkemeye verilmiştir.

İstanbul Hükümeti’nin adamlarının Konya’da ‘Hak ve Halife Ordusu’ ismini kullanarak Ermeni ve Rum yandaşlarıyla birlikte hareket etmeleri ⁴⁷³ onların millî hareket aleyhinde ne kadar kararlı çalıştıklarını göstermektedir. Propagandacılar, Konya halkına, “Padişah’ın mağdur olduğunu ve memleketin selâmeti için İngilizlere serfuru

Özgen, (1982), s. 103.

⁴⁶⁷ Şapolyo, (1957), s. 210.

⁴⁶⁸ Arıkoğlu, (1961), s. 190.

⁴⁶⁹ Erdeha, (1975), s. 293.

⁴⁷⁰ ATASE Arşivi, K. 608, D. (24)184, F. 9-3.

⁴⁷¹ Arıkoğlu, (1961), s. 195.

⁴⁷² Altay, (1970), s. 246.

⁴⁷³ *Hakimiyet-i Milliye*, 12, 19 Teşrinievvel 1336-1920 / Salı, Sayı: 64, 66.

etmekten başka bir çare olmadığını” böylece can kaybı olmadan, hafif bir şekilde kutulunabileceğini anlatırken; köylülere de, “asker vermeyeceklerinden, vergi vermeyeceklerinden velhasıl onların mizacını okşayacak”⁴⁷⁴ ne varsa ondan bahsetmişlerdir. Böylece toplumsal yapının olabildiğince çok kesimini isyan hareketlerinin içine çekmeye çalışmışlardır. “Fısıltı gazetesi(nin) de olabildiğince neşriyatına devam”⁴⁷⁵ ettiği Konya’da; “Çarşıda, pazarda ve evlerde halk arasında dolaşan birçok asılsız haberlerin kaynağı Ermenilerdir. Sadece erkekler değil, Ermeni kadınlar da bohçacı kılığında ticaret amacıyla, Müslümanların evlerine girip çıkmakta ve Türk kadınlarını da aldatmaktadırlar. Doğrudan Yunan birliklerine katılarak hizmet edemeyen Ermeniler, propaganda ve casusluk yaparak hizmet etmeye çalışmaktadırlar.”⁴⁷⁶ Çok yayılan ve tekrarlanan bu tür şayiaların kolayca kabul edildiği⁴⁷⁷ düşünüldüğünde, bu söylentilerin halk üzerinde bıraktığı tesiri gözardı etmek mümkün olmayacaktır. Sözkonusu faaliyetler sırasında İngilizlerin, Ermeni ve Rumların hamisi olduğu görülmektedir.⁴⁷⁸ Bu konuda daha net bir ifade kullanan Konya Askerî Polis Şubesi Müdürü, “Konya İsyanı’nın planlı, programlı ve Batı Cephesi ile Konya Bölgesi’nin ilişkisini kesmek amacıyla, İngilizlerin organizesi ile çıkarıldığını”⁴⁷⁹ söylemektedir.

Görülen lüzum üzerine, Konya Valisi Suphi Bey’in yerine 10 Temmuz 1920 tarihinde Haydar Bey vali olarak atanır. Kuva-yı Milliyeci olmasına rağmen olayların arka planını göremeyen⁴⁸⁰ bir idareci olan Haydar Bey, Konya halkına baskı yaparak, erkekleri cebren silâh altına almaya çalışmıştır. *Alemdar Gazetesi*,⁴⁸¹ Vali’nin bu yanlış hareketinin Konya’da yeni bir isyanın doğmasına yol açtığını savunmaktadır.

Çumra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ileri gelenlerinden olan Delibaş Mehmet Bey,⁴⁸² “çoğu asker kaçaklarından olmak üzere ova köyleri Türkmenlerinden 500 kadar

⁴⁷⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 9, (1954), ss. 160-161.

⁴⁷⁵ Arıkoğlu, (1961), s. 195.

⁴⁷⁶ ATASE Arşivi, K. 683, D. 126-A, F. 22; Pehlivanlı, (1992), s. 134.

⁴⁷⁷ Dönmezer, (1978), s. 236.

⁴⁷⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Teşrinievvel 1336-1920 / Salı, Sayı: 66.

⁴⁷⁹ Pehlivanlı, (1992), s. 188.

⁴⁸⁰ Önder, (1986), s. 20.

⁴⁸¹ *Alemdar*, 19 Teşrinisani 1336-1920 / Cuma.

⁴⁸² Goloğlu, (1970), s. 237.

silâhlıyı Çumra'nın Alibeyhöyüğü Köyü'nde toplamıştı(r)."⁴⁸³ Vali Haydar Bey büyük bir hata yaparak Delibaş'ın "asker toplaması için köylerde faaliyet göstermesine izin" vermiştir.⁴⁸⁴ Bu sırada İstanbul Hükümeti'nin kötü propagandalarıyla kulağı dolmuş olan "cahil sergerdenin"⁴⁸⁵ birisi olan Delibaş, Konya'ya hücum etmeyi aklından geçirmektedir.⁴⁸⁶ O, daha çok "cahil halkın okumamışlığından faydalanarak" ve özellikle gelişmemiş "küçük mezralarda" yaptığı faaliyetler sonucunda,⁴⁸⁷ zaman zaman kuvvet de kullanarak, bu insanları kendisine katılmaya zorlamıştır. Delibaş'ın etrafına topladığı kalabalık gerçekten "yaptığı hareketin içyüzünü bilmemiş, saf dimağı hep din ve vatan selâmeti ile" dolu olan insanlar oldukları, isyandan sonra bazılarının yapılan sorgulamalarında ⁴⁸⁸ ortaya çıkmıştır. Yine isyan sırasında bir âsinin, "Bizim attığımızı Allah'ın melekleri yerine iletir. Bu şeriat kurşunudur"⁴⁸⁹ sözü, bunların cahil oldukları kadar dinî bilgilerden de yoksun olduklarını göstermektedir.

Konya Valisi'ne Delibaş Mehmet'in ayaklanacağı iletildiğinde, Vali olayı ciddiye almayarak, Delibaş için, "Konya'yı basacakmış, basmazsa anasının donu başına geçsin"⁴⁹⁰ demiştir. Durumun Konya'da işitildiğini öğrenen Delibaş, "kendi köyü olan Alibeyhöyüğü'nde topladığı bu adamları, gerici bir din adamına yazdırdığı dua ile ve davullu, zurnalı bir törenle 'Padişahım Çok Yaşa' sesleri arasında yola çıkardı. Bu kuvvet, 2 Ekim 1920 akşamı Çumra'yı bastı. Bucak Müdürü'nü tutukladı, Konya ile olan haberleşmeyi kesti."⁴⁹¹ Arkasından da 3 Ekim 1920 sabahı isyancı kuvvetler Konya'ya girerler. Şehir merkezi kanlı çarpışmalara sahne olur. İlk işleri Konya'lı Remzi Bey'i vali tayin ederek vilâyeti ele geçirmek olur.⁴⁹² Bu sırada Konya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi olan Sivaslı Ali Kemalî Hoca, millî hareketin örgütlenmesindeki büyük payını⁴⁹³ bilen âsiler tarafından, " 'Kulu Millici Hoca ha...' diyerek vur(ul)muş,

⁴⁸³ Ertuna, (1974), s. 188.

⁴⁸⁴ Önder, (1986), s. 20.

⁴⁸⁵ Arıkoğlu, (1961), s. 195.

⁴⁸⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 5, (1981), s. 113.

⁴⁸⁷ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 57-52.

⁴⁸⁸ Şefik, III, (1937), s. 232.

⁴⁸⁹ M. Şevki, *İstiklâl Savaşı Nasıl Oldu?*, İstanbul, 1934, s. 65.

⁴⁹⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 6, 2. Baskı, Ankara, 1943, s. 246.

⁴⁹¹ Ertuna; (1974), s. 188.

⁴⁹² Arıkoğlu, (1981), s. 189.

⁴⁹³ Bknz.: Önder, (1990), ss. 106-107.

sürükle(n)miş ve⁴⁹⁴ şehit edilmiştir.⁴⁹⁵ “Şeriat isteriz”⁴⁹⁶ diye bağırarak bu âsîler tarafından medrese uleması ve bir din bilgini olan Ali Kemalî Hoca’nın, bu topluluğun istediği gibi sakallı, sarıklı ve cübbeli bir şekli ihtiva eden dinsel görüntüsü bile onları etkilememiş ve Hoca Efendi’yi gözlerini kırpmadan büyük bir gönül rahatlığıyla öldürmüşlerdir.

Bu davranışları, isyan hareketinin içinde yer alan insanların hareket noktalarının toplumsal yapının şuurunda oldukları dinî bir gerekçeye dayanmadığını göstermektedir. Onlar hareketlerinde ‘dinî anlayış’ı sadece gerektiğinde ve istedikleri şekliyle istismar aracı olarak kullanmayı kendilerine görev addetmişlerdir. Daha doğrusu isyan hareketinin liderleri ve tahrikçileri böyle istemektedirler. Burada bir din kavgası (dinin yorumlanış kavgası) değil, bir tür hâkimiyetin kazanılması kavgası vardır. Daha açık bir ifadeyle, iktidar erkini elde etmek isteyenlerin, bu hedefe ulaşabilmek için dinî gelenek ve anlayışlarla, sembolleri kendi heva ve hevesleri yönünde kullanmalarının savaşı sözkonusudur.

Delibaş’ın bu isyanının “din ve şeriat perdesi altına giren din bezirgânlarının teşvikiyle meydana geldiği aşikârdır.”⁴⁹⁷ Bunlar dine, vatana hizmet ediyorum diye yola çıkan bireylerin, kendilerince mukaddes bildikleri davranışlarının bir ürünüdür. Olaylara bakıldığında, “isyanın namuslu olmadığı”⁴⁹⁸ daha ilk plânda açıkça görülür. 12 nci Kolordu Kumandanı Fahrettin Bey, Afyonkarahisar’dan Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderdiği 14. 10. 1920 tarihli bir şifrede,⁴⁹⁹ Konya’daki “zabitan evleri yağma edilmiş, onyedili zabıt ve kızların bekâretinin yokedilmesi ve yirmiden fazla iffetli ve namus sahibi ailenin ‘perde-i ismeti’nin yokedilmiş” olması cümlelerini kullanarak, din, halife ve kutsallık uğruna öntüne gelen insanı boğazlayan, namuslu insanlara tecavüz eden bu kişilerin durumunu anlatmaktadır.

Bütün bu tahripkâr ve ahlâk dışı olaylara rağmen, Delibaş’ın, Vali’ye ait otomobil ile şehrin içinde dolaşırken, “bir taraftan (da) eli silâh tutan ümmeti

⁴⁹⁴ Coşar, (1963), s. 161.

⁴⁹⁵ İbrahim, (1341), s. 173; Arıkoğlu, (1961), s. 189; Altay, (1970), s. 201; Mehmet ÖNDER, *Atatürk Bildirileri*, Ankara, 1990, ss. 106-107; Delibaş İsyanı’nda gelişen olayların hikâyeve anlatımı için bkz.: Dinamo, 8, (1970), ss. 7-49.

⁴⁹⁶ Özgen, (1982), s. 103.

⁴⁹⁷ Arıkoğlu, (1961), s. 194.

⁴⁹⁸ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 57-36.

⁴⁹⁹ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 57-74.

Muhammedi şariat uğrunda gazaya⁵⁰⁰ davet ettiği gözlemlenmektedir. Konya’da asilerin şehre girmesine sevinen kesimin temsilcileri ise, “Aylardan beri Halife ve şariat korkusu ile büyülenmiş aşağı tabaka siyasî ve dinî hırslarını tatmin etmemiş” eşraf, Zeynelabidin taraftarları, Hürriyet ve İtilâfçılar⁵⁰¹ ve diğer çıkar gruplarıdır. Bunlar için isyan bir tür nimet gibi görünmektedir.

Konya’da isyanın başlamasıyla birlikte hemen hemen bütün Konya Vilâyeti’nde bir asayişsizlik ve otorite boşluğu kendini göstermiştir.⁵⁰² Koçhisar’da da kasaba ahalisinin, asker ve jandarmaları iğfal ve tehdit ettiği;⁵⁰³ Seydişehir, Beyşehir ile Bozkır Askerlik Şubeleri’nin de yağmalandığı görülmüştür. Olaylar sırasında Bozkır Şubesi Reisi de şehit edilmiştir.⁵⁰⁴ Bunlarla yetinmeyen âsîler, Konya’dan Akdeniz’e kadar Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin hemen her yerdeki otoritesini yoketmişlerdir. Bunun yerine ‘Hak Halife’ ve ‘Heyeti Islahiye’ “adları altında birtakım hükümet idareleri”⁵⁰⁵ kurarak iktidarı ele geçirmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede Konya ve çevresi halkına dağıtılan ve ‘Akseki Hak ve Halife Cemiyeti Reisi Bektaş’ tarafından yazılan bir beyanname ile, ahaliye, “Hak ve Halife taraftarlığını kabul ve intizam ve bu maksadın temini için bütün mevcudiyetimizle mücadeleye azim ve karar verdik.”⁵⁰⁶ şeklinde hitap edilerek iktidara kendilerinin sahip olduğu dile getirilmiştir.

Aynı âsî güçler, sadece halka değil, Ankara Hükümeti’nin Silifke Mutasarrıflığı’na da yazdıkları bir yazı ile Delibaş’a tam bir itaat içinde olmaları⁵⁰⁷ emrini vermişlerdir. 6 Ekim 1920 tarihinde Ankara Hükümeti’nin Albay Refet Bey komutasındaki kuvvetleri Konya’ya girerek âsîleri peşpeşe yenilgiye uğratmışlardır.⁵⁰⁸

İsyanlar sırasında, isyanları çıkaran güçlerin ‘dinî merasim’leri de zaman zaman propaganda aracı olarak kullandıkları ve kamuoyu oluşturdıkları görülmüştür.

⁵⁰⁰ M. Şevki, (1934), s. 67.

⁵⁰¹ M. Şevki, (1934), s. 65.

⁵⁰² ATASE Arşivi, K. 693, D. 157, F. 2-32; Pehlivan, (1992), s. 159.

⁵⁰³ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 57-54. Bu haberi Konya Kalem Riyaseti 18. 10. 1920 tarihinde bildirmiştir.

⁵⁰⁴ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 57-25.

⁵⁰⁵ Şefik, III, (1937), s. 256.

⁵⁰⁶ Malkoç, (1937), s. 47.

⁵⁰⁷ İbrahim, (1341), s. 107.

⁵⁰⁸ Asilerin takibi ve isyanın bastırılması ile ilgili tarihsel bilgiler için bknz.: Ertuna, (1974), ss. 192-200.

Wach,⁵⁰⁹ bu tür dinî törenleri duruma göre değişen kamuoyu olarak görmektedir. “10 Ekim 1920’de Yalvaç’a giren âsileri halk(ın), dinî”⁵¹⁰ merasimle karşılaşmasının altında yatan gerçek de budur. Halkın, yıkıcı propagandaların tesiriyle, ‘Halife Ordusu’ olarak gördüğü bu kalabalıklara olan itibarı, Hilâfet, Saltanat ve dinine safiyane bağlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Çerkes Ethem’in, Konya İsyanı’nı Delibaş adındaki “bir serserinin ayaklanmasıyla”, “sırf Konya şehrine münhasır” olarak meydana geldiği için “ehemmiyetsiz”⁵¹¹ olarak görmesi, onun konuya subjektif yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Halbuki bu isyanların Anadolu Hükümeti’ni oldukça ciddi sıkıntılara soktuğu görülmüştür.⁵¹² İsyanda Konya Valisi Haydar Bey’in idaredeki başarısızlığı⁵¹³ asilerin rahat hareket etmelerine zemin hazırlamıştır. Konya Kalem Riyaseti’nin 17/18 Teşrinievvel 1920 tarihli şifresinde,⁵¹⁴ bu zaafiyetin, mülkî ve askerî idarenin birleştirilmesiyle giderilebileceği değerlendirilmektedir. Konya Bölgesi’ndeki isyan hareketleri, Ankara Hükümeti tarafından 15 Kasım 1920 tarihinde tamamen bastırılmış, suçlular da Konya İstiklâl Mahkemesi⁵¹⁵ tarafından cezalandırılmıştır. İsyanın bastırılması, “politik bakımdan geri kalmış” “sosyal grupları”, yapılan “propagandayla etkilemeye çalışma(nın) uzun süre başarılı”⁵¹⁶ olma şansının da bulunmadığının çok açık bir göstergesi olmuştur.

Toplumsal yapının büyük bir kesimi tarafından, dinin teorik alandaki, dinî yaşamın bilinmesi zaruri olan birtakım sıradan bilgileri bile bilinmemektedir. Bu cehalet, özellikle kolay tesir altında kalabilen ve çobansız yaşayamayan “bir sürü”⁵¹⁷ konumunda olan bu kitlelerin, iradelerini kullanmaksızın, taklidî olarak tam bir teslimiyetle benimsedikleri dinin kısa birkaç etkileyici ve çarpıcı cümlesiyle, iç isyanların hemen tamamında kolayca saldırgan hale getirildikleri görülmektedir.

⁵⁰⁹ Wach, (1987), s. 47.

⁵¹⁰ Ertuna, (1974), s. 199.

⁵¹¹ Ç. Ethem, (1962), ss. 112-113.

⁵¹² İnceday, (1341), s. 17.

⁵¹³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, II, (1940), s. 275.

⁵¹⁴ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 57-55.

⁵¹⁵ Aybars, (1990), s. 223. Konya İstiklâl Mahkemesi’nin faaliyetleri için bkz.: Ergün AYBARS, *İstiklâl Mahkemeleri (1920-1927)*, C. I-II, İzmir, 1988, ss. 108-116.

⁵¹⁶ Smith, (1959), s. 27.

⁵¹⁷ Le Bon (1975), s. 118.

Kendilerince dinî değerlerin en doğru ve iyisine sahip olduklarını zanneden bu insanların biraraya gelmesiyle zaman zaman oluşan dinî kitleler; “kendilerinin liyâkat ve tam olarak tanrısal bir güç tevdi ettikleri dinî teşkilâtın temsilcileri tarafından otorite ile yönetilmelerini arzu”⁵¹⁸ ettikleri için de, adına Hoca, Hacı Ağa, Şeyh, İmam v.s. denilen ve kendilerine üstün dinî nitelikler atfedilen kötü niyetli, cahil insanlar tarafından kolayca yönlendirilmişlerdir. Bu kitleler için muhakeme yeteneği ve gerçekler önemli değildir. Onları birkaç kısa cümle ile ⁵¹⁹ kolaylıkla “saldırganlık güdüsü”⁵²⁰ içerisinde görmek mümkün olabilmektedir.

İstanbul Hükümeti ile onun taraftarları olan iç ve dış güçlerin, cahil Anadolu insanını, her ne adına olursa olsun (din, hilâfet, namus, ekonomik çıkar v.s.) millî harekete karşı ayaklandırmasının sebeplerinden birisi de; millî hareketi yokedebilecek askerî güce sahip olmayan bu “sembolik bir karakter”⁵²¹ ifade eden askerî zaafiyetinin, yeni bir güçle giderilmeye çalışılmasıdır. Ancak bu şekilde Müslüman halka karşı yine aynı duyguları, inançları, örf, âdetleri ve tarihsel tecrübeyi yüzyıllardır birarada taşıyarak, uyum içinde yaşayan Anadolu insanı, bu oyuna gelmeyerek sağduyusunu göstermiştir.

Elbette toplumsal yapıyla ilgili bir hareket, topluma rağmen değil, toplumla birlikte başarıya ulaşabilir. Mustafa Kemal Paşa’nın başarısının sırrı da burada yatmaktadır. 19 Mayıs 1919’da Anadolu’ya ayak bastığında toplumsal yapının bir grup seçkini dışında çok az kimse tarafından tanınan Mustafa Kemal Paşa’nın, henüz bir yıl bile olmadan 23 Nisan 1920’de Anadolu’nun tartışmasız tek lideri olarak Büyük Millet Meclisi’ni kurması; O’nun, tarihsel çerçevedeki en büyük başarılarından biridir. Sultan-Halife ve İstanbul Hükümeti’nin iktidarda kalma uğruna âdeta birbirine düşmanca saldırttığı bir toplumun, sevgi ve saygısını kazanarak, kendisini kucaklamasını temin etmesi; Mustafa Kemal Paşa’nın toplumsal yapının dinamiklerini çok iyi teşhis ederek, uygulama alanına sokmasından ileri gelmektedir.

Memleketin paylaşılmasında istedikleri gibi hareket etmek isteyen dış güçlerin (İtilâf Devletleri ve azınlıklar), Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Anadolu millî

⁵¹⁸ Mensching, (1994); s. 139.

⁵¹⁹ Le Bon, (1975), s. 75.

⁵²⁰ Baymur, (1976), s. 69.

⁵²¹ Steinhaus, (1973), s. 84.

hareketinin yokedilmesi çabasında; din olgusuyla, halkın dinî inanç ve değerlerini nasıl istismar ettiğini, özellikle iç isyanlar boyunca toplumsal yapıda açık ve etkili bir biçimde görme imkânına sahip olmaktayız.

III. İÇ İSYANLARDA BAŞTA İNGİLTERE OLMAK ÜZERE İTİLÂF DEVLETLERİ VE AZINLIKLARIN TESİRİ

İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nden sonra İmparatorluk topraklarının süratle parçalanarak paylaşılabilmesi için, her türlü propaganda faaliyetine giriştiği ve böylece iç isyanların çıkarılmasında büyük paya sahip olduğu görülmektedir. Padişah'ın geleneksel otoritesi ile Halife'nin dinî karizması, İmparatorluk mirasının paylaşılması çabasında dış güçler için hayati önem taşımaktadır. Bu devletler Sultan-Halife'nin tarafında görünmek suretiyle, onun sahip olduğu kurumsal dinî alanın toplumsal yapı üzerindeki etkileme gücünden Anadolu'daki emelleri çerçevesinde yoğun bir şekilde faydalanmışlardır.

Soruna tarihsel çerçeveden bakıldığında ise, Anadolu'da yüzlerce seneden beri Müslüman ahali ile birlikte yaşayan azınlıkların (Rum, Ermeni v.s.) da, sözkonusu propaganda faaliyetlerinde özellikle toplumun avam tabakasını istedikleri yönde kanalize ettikleri görülmüştür. İtilâf Devletleri'nin bu noktada "Her şeyden önce müslüman olmayan azınlıklar için garantiler sağlama(nın)"⁵²² gerekli olduğu fikrinden hareket etmesi, bu toplumsal kesimlerin millî hareket aleyhinde örgütlenmelerine zemin hazırlamıştır. İngiltere'nin "Harbiye Nazırı Balfour daha 18 Kasım (1918)de Avam Kamarası'nda yaptığı (bir) konuşmada; Ermeni, Rum, Kürt ve Yahudilerin Türk hakimiyetinden kurtulacağını"⁵²³ söyleyerek, azınlıklarla ilgili olarak takip edilecek politikanın ne olacağını göstermiştir.

Anadolu'da mütarekeden sonra Müslümanlık adına kurulan cemiyetlerin hemen tamamının arka plânında İngilizler ve İngiltere bulunmaktadır.⁵²⁴ Amiral Sir E. de Robeck'in 30 Eylül 1919'da Lord Curzon'a yazdığı bir rapor,⁵²⁵ millî harekete karşı

⁵²² Ulagay, (1974), s. 98.

⁵²³ Mine EROL, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi, 1919-1920*, Giresun, 1972, s. 34.

⁵²⁴ Peker, (1955), s. 10; Ertürk, (1975), s. 72; Belen, (1983), s. 41.

⁵²⁵ Meram, (1969), s. 224.

Padişah'ın İngiltere ile birlikte hareket etmek istediğini açıklamaktadır. Amiral bu raporunda, "Mustafa Kemal'in tesiri(nin) gittikçe" yayıldığı ve Sultan'ın "İngiliz otoritelerinden kuvvet kullanarak milliyetçileri durdurmalarını istedi(ği)" açıkça ifade edilmektedir. 27 Kasım 1919'da , bu raporu destekler mahiyette İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nce Sultan-Halife'ye sunulan yazılı bir metinde, "İstanbul'da ve bizzat Zât-ı Şahane'nizin yakınları arasında meydana gelen" bir "ihtilâlcı akım(ın) şimdi birçok gizli komplolar"⁵²⁶ kurduğu söylenerek, Padişah'ı oluşturulması düşünülen millî hareket konusunda daha işin başında olumsuz düşünmeye sevkettiği görülmektedir.

"Türkler Avrupa'dan atılmalıdır"⁵²⁷, diyen İngilizler, amaçlarına ulaşabilmek için milyonlarca Sterlin harcadıklarını, "İslâm kamuoyundan saklayarak Anadolu'da kendilerinin yaptırdıkları"⁵²⁸ isyan hareketlerini,⁵²⁹ "İslâm Hilâfeti'ni kaldırma ve batmadan kurtarmak üzere Bolşevikliği ve dinsizliği kabul etmeyen ve dinine bağlı bulunan ve İslâm halifesine saygılı olan Anadolu halkı tarafından yapıldığını İslâm dünyasına"⁵³⁰ duyurarak benimsetmeye çalışmışlardır. Özellikle sömürgelerinde yaptıkları yayınlar ve propagandalarında, "İtilâf Devletleri'nin İslâm Hilâfeti hakkındaki siyasal ırk ve amaçları(nın) hilâfet merkezi olan İstanbul ile Osmanlı Ülkesi'ni istilâ ve bölüşmek olmayıp, İslâm Halifeliği'nin sürdürülmesi ve kalıcılığı adına barış görüşmelerine hızla" başlanarak, "ülkede biran önce dirlik ve düzenliği(n)"⁵³¹ olduğu haberlerini yaymaktadırlar. Bu noktada İngiltere'nin gayesi, "âlemi İslâm arasına" birleşmelerini temin edecek bir şüphe düşürmeyerek, kendi hâkimiyetlerine karşı gelmelerini engellemek ve arkasından da "Hilâfeti Osmaniye'yi imkân dairesinde zayıflatmak" suretiyle, müslümanlar nezdinde "kıymetten düşürmek"⁵³² tir. Bu propaganda sırasında Ankara'da, millete ait bir meclis gibi görünen Büyük Millet Meclisi'nin de aslında bir Bolşevik Meclisi olduğu fikrinin yoğun bir şekilde işlendiği ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı kamuoyunun kışkırtıldığı görülmektedir.⁵³³

⁵²⁶ Selâhi SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara, 1973, s. 63; Tevetoğlu, (1988), s. 57.

⁵²⁷ Ulubelen, (1982), s. 211.

⁵²⁸ Ertürk, (1975), s. 34.

⁵²⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz 1336-1920 / Perşembe, Nu. 46.

⁵³⁰ Ertürk, (1975), s. 34.

⁵³¹ Ertürk, (1975), s. 438.

⁵³² Söylemezoğlu, (1953), s. 197.

⁵³³ Ertürk, (1975), s. 33, 438.

İngiliz siyaseti, örgütlenen dernekler aracılığıyla “halkın saflığından ve dindarlığından istifade ederek”⁵³⁴ Anadolu millî hareketine karşı savaş açmıştır. Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin Boğazlar’daki hakimiyetini sağlamak ve Kuva-yı Milliye’ye tâbi olan Anadolu topraklarıyla İstanbul arasında bir tampon bölge teşkil etmek üzere Hürriyet ve İtilâf ve Nigehbancılarla yaptıkları bir ittifak neticesinde bir Cemiyet-i Ahmediye teşkil ettiklerini söylemektedir. Ona göre, Teali-i İslâm Cemiyeti’nin de taraftarı olduğu bu yeni kuruluşun asıl gayesi, kabulettiği esasların, “dinî bir perde altında ahalinin taasubundan bilistifade Kuva-yı Milliye’ye karşı ilânı cihat”⁵³⁵ edilmesi şeklinde yorumlanmasıdır.

Lenin’in Türkiye’deki adamı olan Frunze’nin, “Emperyalist devletlerin ajanları, Padişah’ın yardakçıları dinsel bir fanatizmi körükleyip duruyorlar.”⁵³⁶ şeklindeki ifadesi de, soruna sıcak savaşın dışındaki bir bakış açısını göstermektedir.

Dinin kurumsal gücünün desteğini arkasında hissetmek isteyen İngilizler, millî hareket karşıtı bütün faaliyetlerinde Padişah ve İstanbul Hükümeti ile birlikte hareket etme ⁵³⁷ yolunu tercih etmişlerdir. İngiliz siyasetini kabul ederek onlara âlet olan blokun başında Padişah vardır. Damat Ferit ve taraftarları da bu blokun önemli unsurlarıdır.⁵³⁸ İngilizler İstanbul’da bulundukları süre boyunca açıktan açığa Kuva-yı Milliye aleyhine bir tavır takınamamışlardır. Hüsamettin Bey’e göre,⁵³⁹ onların bu tavrında İslâm ülkelerinin aleyhlerinde oluşturabilecekleri kamuoyundan çekinmelerinin payı büyüktür.

İşgal kuvvetlerinin, İstanbul’da bulundukları süre zarfında, kendi siyasetlerine uygun yayın yapmayan İstanbul matbuatına da baskı yaptığı görülmektedir.⁵⁴⁰ İngiliz taraftarı basının önemli kalemlerinden olan Refii Cevad’ın ‘Daha Ne Bekliyoruz?’ ⁵⁴¹ başlıklı bir yazısındaki, “İngiltere’ye muhabbetimiz, hususî ve şahsî bir muhabbet

⁵³⁴ Şefik, III, (1937), s. 106.

⁵³⁵ Atatürk, (1981), s. 82; ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 313.

⁵³⁶ Aralov, (1985), s. 40.

⁵³⁷ *Tan Gazetesi*, 28 Haziran 1935 / Cuma, Sayı: 67-3370; *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 45.

⁵³⁸ Cebesoy, (1953), s. 335.

⁵³⁹ Ertürk, (1975), ss. 33-34.

⁵⁴⁰ ATASE Arşivi, K. 1303, D. 56-6, F. 32.

⁵⁴¹ *Alemdar*, 1 Kanunevvel 1335-1919 / Pazartesi.

değildir.” “İngiltere’nin idaresini, adaletini sevmekle vatanımın, menafiini sevmiş ve gözetmiş oluyorum” cümleleri bu blokun gücünü göstermektedir.

İngilizler, kendi siyasetlerini anlayamayacak⁵⁴² kapasitede, bunun yanında şahsî menfaatleri ile zevklerine oldukça düşkün olan kişileri seçerek istedikleri doğrultuda kullanmışlardır. Anadolu insanının toplumsal yapısı içerisinde dinî değer ve sembollerin yerini iyi bilen İtilâf Devletleri, kararlarında sadece gayri müslim azınlığı korumak değil, aynı zamanda -en azından politik bir görüş olarak- Müslüman unsurları da teminat altına alarak, kendileri hakkında bir sempati hareketi doğurmaya çalışmışlardır.

Bu işgalci güçlerin bu noktada, Halife’nin korunması tezinden hareket ederek, onu teb’asından ayırma gayreti içerisinde olduğunu⁵⁴³ görüyoruz. Bu sırada yerli işbirlikçiler de, Müslümanlar’ın Halife’ye bağlılıklarının İngiltere’yi memnun edeceği⁵⁴⁴ gibi garip bir düşünceyi savunarak İngiliz dostluğunun⁵⁴⁵ en iyi yol olduğuna Müslüman halkı inandırmaya çalışmaktadırlar.”Kendileri için en küçük bir fedakârlığı dahi” göze alamayan İngilizler, Anadolu’yu kontrolleri altına alabilmenin yolunun, Ferit Paşa’yı “iktidara getirerek Anadolu’nun Padişah’a ve Mevki-i Hilâfet’e karşı isyan ettiğini” ilân etmek olduğu⁵⁴⁶ tezini savunmuşlardır. Damat Ferit de iktidara kavuşmanın karşılığında, İngilizlere “tehlikeyi ihtar” etmiş ve “milliyetperverleri mahvetmek için yapabileceği her şeyi yapmışdı(r).”⁵⁴⁷

Zamanın en büyük fırsatçısı olarak⁵⁴⁸ kabul edilen İngiliz Başbakanı Lloyd George’un Türk düşmanı ve Yunan dostu olmasının sebepleri, Komünist Enternasyonal’in bir toplantısında;⁵⁴⁹ “dar kafalı yobaz Hristiyanlık anlayışı yüzünden, ister Yunanlı ister Bizanslı olsun her Hristiyanı seçkin bir yaratık olarak” gördüğü, Türkleri ise, “Tanrı’nın belâları” nazarıyla değerlendirdiği tartışılmaktadır. “Eğitimi

⁵⁴² Şefik, III, (1937), s. 112.

⁵⁴³ *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Nisan 1336-1920 / Salı, Nu. 23.

⁵⁴⁴ *Alemdar*, 19 Teşrinisani 1335-1919 / Çarşamba.

⁵⁴⁵ *Alemdar*, 21 Mayıs 1335-1919 / Çarşamba; *Alemdar*, 1 Ağustos 1335-1919 / Cuma; *Alemdar*, 22 Ağustos 1335-1919 / Cuma

⁵⁴⁶ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 8-1.

⁵⁴⁷ Armstrong, (1928), s. 85.

⁵⁴⁸ Fromkin, (1993), s. 114.

⁵⁴⁹ Komintern Belgelerinde Türk Kurtuluş Savaşı, s. 106. “Ravesteyn, Doğu Meselesi Üzerine Tartışma, Komünist Enternasyonal Dördüncü Kongresi (5 Kasım-5 Aralık 1922).”

İncil'e dayan(an)" İngiliz Başbakanı'nın, "İncil'de adı geçen yer adlarını Avrupa Savaşı'nın tartışmalı sınırlarından daha iyi bildiğini sık sık söyle(diği)"⁵⁵⁰ bilinen bir gerçektir.

Bir Yunan saldırısına başvurmadan önce Halife ve İstanbul Hükümeti'nin gücünden de istifade etmek isteyen İngilizler, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde çıkarılan isyan hareketleri ile Ankara Hükümeti'ni yoketmek istemişlerdir.⁵⁵¹ Arkasından da bunun güçlü bir sonucu olarak da, millî hareket mensuplarını asi ilân eden 'Şeyhülislâm Fetvası' ile 'Hükümet Beyannameleri'nin çıkarılması için iktidar merkezine baskı yapmışlardır. Fevzi Paşa, 27 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi'ndeki beyanatında; İstanbul Hükümeti'nin fetvasının, "İngiliz süngüsüyle alınm(asını), İslâmı sinesinde birbirine düşürmek için ilk defa yazılmış olan acı bir vesika"⁵⁵² olarak değerlendirmektedir. İsyen hareketlerinin alevlendirilmesinde ⁵⁵³ âdeta barut görevi yapacak olan bu fetvalar ve beyannameler, Anadolu'ya İngiliz ajanları yardımıyla sokulmuşlardır. Memleketin her tarafına dağıtılan Hükümet Beyannameleri'nde, İngilizler Anadolu'nun saf, temiz, inançlı, dinine sıkı sıkıya içtenlikle bağlı insanına " 'şeriat hamisi' olarak gösterilmiştir."⁵⁵⁴

İngilizlerden yardım sözü alan Damat Ferit,⁵⁵⁵ taraftarlarıyla birlikte İngiliz parasıyla Türk ve Müslüman unsurları birbirine kırdırtmak için çeşitli entrikalar çevirmişlerdir.⁵⁵⁶ Entrikaların en etkililerinden olan "irtica ve isyan hareketlerini hem himaye etmişler ve hem de nakden beslemişler"⁵⁵⁷ dir. Bununla da yetinmeyen İngilizler, Müslüman halkın dinlerini, namuslarını yoketme mücadelesi verdiği inandıkları, "komünistlik... maskesi altında Anadolu'ya bilhassa taraf taraf" ajanlar ⁵⁵⁸ göndererek, Anadolu insanını toplumsal bir karışıklığın içerisine atma mücadelesi vermişlerdir. Anadolu'nun bazı bölgelerinde, isyan hareketlerinin çıkarılması çabasında

⁵⁵⁰ Fromkin, (1993), s. 263.

⁵⁵¹ Atay, (1980), s. 245.

⁵⁵² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, I, (1940), s. 92.

⁵⁵³ Ulagay, (1974), s. 89.

⁵⁵⁴ Bıykoğlu, I, (1981), s. 47.

⁵⁵⁵ Baytok, (1970), ss. 100-101.

⁵⁵⁶ Hakimiyyet-i Milliye, 6 Eylül 1336-1920 / Pazartesi, Nu. 61.

⁵⁵⁷ Cebesoy, (1953), s. 335.

⁵⁵⁸ ATASE Arşivi, K. 704, D. (34-A)-11, F. 46-1.

çok para harcayan İngilizler,⁵⁵⁹ “binbir türlü dalavere ile Müslümanları birbirine düşürerek aralarına nifak”⁵⁶⁰ sokmak için, çoğunluğu “Entellicens Servis’ten para alan sahte sarıklılar olan”⁵⁶¹ ajanlarını Anadolu’ya göndermişlerdir. Bu ajan şebekelerinin, yoğun olduğu bölgelerin Tokat, Zile, Samsun, Hozat, Eğin, Divriği, Kangal, Sivas ve buralara yakın çevre yerler olması ⁵⁶², ne derece de aktif rol oynadıklarını göstermektedir.

Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin, kendi askerî kıyafetlerine soktukları bazı ajanlarını, “kendi torpido ve vapurlarıyla muhtelif sahillere”⁵⁶³ çıkardıklarını tespit etmiştir. Bu ajanlar Anadolu’da legal bir şekilde teşkil edilen ve İngilizlerle yakın bir ilişkiye sahip olan örgütlerle ⁵⁶⁴ (dernek, cemiyet v.s.) çok yakın temas içerisinde oldukları. Bu teşkilâtların yapısal niteliğe kavuşturulmasında özellikle millî hareket aleyhindeki din adamları veya din adamı görüntüsündeki ajanlar önemli görevler üstlenmişlerdir. Sadece Müslüman din adamları değil, Hristiyan papazların da bu sistemin içerisinde etkili bir biçimde yerlerini aldıklarını görmek mümkündür. İngilizlerin Mondros Mütarekesi’nden hemen sonra kendi hesaplarına özel örgütler oluşturmak üzere Papaz Frew’u görevlendirmesi,⁵⁶⁵ bunun tipik bir örneğidir. Papaz Frew’la yakın ilişki içerisinde olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın bazı adamlarının da 60’ar İngiliz Lirası aylıkla fesad çıkarmak için Anadolu’da görevlendirildiklerini ⁵⁶⁶ görmek mümkündür.

28 nci Fırka Kumandanı Miralay Kâzım, yakaladıkları şahıslar arasındaki “hoca kıyafetine girmiş İngiliz ajanlarını(n)”, vaaz ve cuma hutbeleriyle, “Halkı Padişah ve Halife namına Kuva-yı Milliye’ye” karşı ayaklandırmaya çalıştıklarını ⁵⁶⁷ tespit etmiştir. İşi gereği başına sarık saran,⁵⁶⁸ sakal bırakan bu insanlar, onun saf ve temiz görünüşüne aldanan ahaliye, kendilerini söz ve davranışlarıyla İslâm Dini’nin iyi birer temsilcisi olarak göstermektedirler. Kendilerini Sultan-Halife’nin adamı olarak lanse

⁵⁵⁹ *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 18, Vesika No: 452.

⁵⁶⁰ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, I, (1940), s. 124.

⁵⁶¹ Cebesoy, (1953), s. 354.

⁵⁶² ATASE Arşivi, K. 693, D. 157, F. 260; Pehlivanlı, (1992), s. 107.

⁵⁶³ ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 83, 110.

⁵⁶⁴ Deny, (1960), s. 36.

⁵⁶⁵ Ertürk, (1975), s. 351.

⁵⁶⁶ Şefik, III, (1937), s. 109.

⁵⁶⁷ Kutay, I, (1989), s. 227.

⁵⁶⁸ Dinamo, IV, (1970), s. 395.

eden bu İngiliz casusları, millî hareket aleyhinde yoğun bir dinî propaganda faaliyetine girişmişlerdir. Bursa'nın tanınmış din adamları (müderris, ulema, müftü, vaiz, imam hatip vs.), 21/22 Nisan 1920 gecesı, Belediye Salonu'nda bir toplantı yapar. Bu toplantıya Bekir Sami Bey'le birlikte katılan Ali Fuat Paşa'nın millî hareketin gayesini anlatmasının arkasından Ankara'dan Mustafa Kemal Paşa'dan gelen telgraf da okununca; dinleyiciler ikna olurlar. Olumlu bir karar alınmak üzereyken, genç bir sarıklı hoca ayağa kalkarak, “ ‘Hakikat sizin dediğiniz gibi değildir!’ ” diye bağırır. Salon tam karıştığı sırada Ali Fuat Paşa fırlar ve “ ‘Sakın yerinden kıpırdama, karışmam!’ ” diye bağırır. Arkasından da genç hocanın üstünü aratınca, hocanın “iç ceplerinin birinde İngiliz” “Yüzbaşı Benetti'nin bir mektubu bulundu. Bu mektuptan hocanın ücretli bir İngiliz ajanı olduğu anlaşılıyordu.”⁵⁶⁹ İngilizlerin, Millî Mücadele Dönemi boyunca bu örnekte de görüldüğü türden, propagandalarına sıkça rastlamak mümkündür.

İngilizler tarafından örgütlenen bazı Nigehbancı zâbitanın da, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde millî hareket aleyhinde çalıştıkları tespit edilmiştir.⁵⁷⁰ Mudanya Kaymakamlığı'ndan Bursa Valiliği'ne gönderilen 17 Nisan 1920 tarihli bir şifrede,⁵⁷¹ Mudanya'ya gelen bir İngiliz torpidosunun şehre çıkan subay ve askerlerinin beraberindeki Türk zabitanla birlikte, Damat Ferit Hükümeti'nin beyannamelerini dağıttıkları ifade edilmiştir.

İngilizler para ile satın aldıkları Ahmet Anzavur ile Gâvur İmam, Şah İsmail gibi birtakım dinsel görüntü ihtiva eden adamları ⁵⁷² din ve devlet aleyhinde ⁵⁷³ istedikleri gibi kullanmışlardır. Ali Fuat Paşa'nın ifadesiyle, “Taassub ve irtica perdesi arkasında Halife'nin İslâmlar nezdindeki kutsiyetinden ve İngilizlerin bu uğurda bol bol sarfettikleri paralardan faydalanarak, saf insanları millî teşkilât ve reisleri aleyhine isyana muvaffak olmuşlardı(r).”⁵⁷⁴ İngilizler ajan olarak hem Türkleri, hem de Ermeni ve Rumları kullanmışlardır. Anadolu'daki bu ajan şebekelerinin çoğunun başında Ermeniler bulunmaktadır.⁵⁷⁵ Bolu İsyanı'nın öncülerinden olan bir Rum papazının,

⁵⁶⁹ Cebesoy, (1953), s. 355; Aydemir, 2, (1983), ss. 287-288.

⁵⁷⁰ ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 44.

⁵⁷¹ ATASE Arşivi, K. 398, D. (6-8)-15, F. 11.

⁵⁷² ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 22; *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 2; Özkök, (1971), s. 230; Özgül, (1989), s. 109.

⁵⁷³ *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Haziran 1336-1920 / Perşembe, Nu. 39.

⁵⁷⁴ Cebesoy, (1953), s. 335.

⁵⁷⁵ ATASE Arşivi, K. 955, D. 17, F. 12; Pehlivanlı, (1992), s. 107.

yanında bir Yunan ve bir Ermeni casusu ile iki zabıt ve 36 kişilik bir mahpus heyeti olduğu halde 18 Ağustos 1920'de Kastamonu'ya geldiği⁵⁷⁶ görülmüştür.

Anadolu millî hareketi aleyhinde bulabildikleri hemen her şeyi değerlendiren İngilizler, Çerkes Ethem ve yandaşlarını da ilk isyan hareketinden itibaren desteklemişlerdir.⁵⁷⁷ Çerkes Ethem isyandan 'Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı' imzasıyla Kütahya ve civarına Yunan uçakları aracılığıyla attırdığı beyannamelerde, "Ey askerler, şerre âlet olmayınız. Dünya ve ahiret mesuliyetinden korkunuz." "Ey subay arkadaşlarım, emir kulu olmaktan" kaçınarak, "Allah'ın kulu olunuz. Aksi halde geliyorum ha. Son pişmanlık fayda vermez."⁵⁷⁸ şeklinde ifadeler kullanmıştır. 19 Mart 1921 tarihli raporunda, Konya Cephesi Kumandanı'nın, Çerkes Ethem'in bir Mevlevî Şeyhi'ni köylüleri isyana teşvik etmesi için Kütahya'ya gönderdiğini⁵⁷⁹ söylemesi de önemli bir husustur. O'nun Ankara Hükümeti'ne karşı çıkışının temelinde hiçbir dinsel kaygı, düşünce veya temayül yatmamasına rağmen, dinî muhteva ve değerlerden istifade yoluna gitmesi;⁵⁸⁰ Anadolu'nun toplumsal yapısında 'din unsuru'nun ne derece de önemli etki alanını ifade ettiğini açıklamaktadır.

İsmet Bey, 25 Eylül 1920'de Büyük Millet Meclisi'ndeki beyanatında,⁵⁸¹ düşmanların garp cephesinde millî kuvvetlere karşı, "nifak veya Yunan" olmak üzere iki önemli silâh kullandıklarını söyleyerek, bu propaganda savaşının ana temalarını dile getirmiştir.

Damat Ferit Hükümeti, millî harekete karşı sadece İngilizlerle değil, Yunan Hükümeti ile de işbirliği içerisine girmiş ve İstanbul'da oluşan 'Hilâfet Ordusu' ile Yunan Ordusu'nun birlikte "Bolşevik Anadolu'ya karşı beraber askerî harekât"⁵⁸² yapacağı haberlerini yayarak taraftar toplamaya çalışmıştır. Anzavur, harekâtı esnasında, etrafındakilere, "Padişah Yunanlılara karşı harp edilmesine razı değildir, Yunanlılar bizim dostumuzdur, Padişah'ın emir ve rızası hilâfına olarak onlara silâh

⁵⁷⁶ Açıksozcu, (1933); s. 98.

⁵⁷⁷ ATASE Arşivi, K. 829, d. (4)-10, F. 42.

⁵⁷⁸ ATASE Arşivi, K. 2485, D. 99, F. 78; *Harp Tarihi Belgeleri Dergisi*, Sayı: 73, Belge No: 1591.

⁵⁷⁹ ATASE Arşivi, K. 704, D. (34-A9-11, F. 54-1.

⁵⁸⁰ "Kâzım Özalp Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, C. II, Sayı: 25, s. 365, 16 Ağustos 1922; Kuran, (1956), s. 687; Şapolyo, (1957), s. 222; Smith, (1959), s. 99; Mehmet Arif, (1970), s. 43; Saruhan, (1986), ss. 106-107.

⁵⁸¹ Cebesoy, (1953), s. 486.

⁵⁸² Ertürk, (1975), s. 438.

çekmek küfürdür, isyandır deyip duruyordu.”⁵⁸³ Bu zararlı propaganda faaliyetlerinin saf, temiz Anadolu insanını, az da olsa “Yunanlılara karşı savaşanların kâfir, millî kuvvetlere karşı harp edenlerin şehit olacaklarına”⁵⁸⁴ inandırmaya çalışmaktadır. “Sirkteki at cambazları gibi bir atın sırtında ötekine atla(yan)”⁵⁸⁵ Lloyd George, Anadolu millî hareketine karşı yabancı askerî güç olarak Yunanistan’ı desteklemiştir.

Bu konuyla ilgili olarak yapılan propagandalar zaman zaman isyan hareketlerinde kendisini göstermektedir. Abdülhalim Çelebi Efendi, Konya İsyanı sırasında halkın, düşman ordusunu ‘Halife Ordusu’ gibi gördüğünü söyledikten sonra, bunun yanlış olduğunu; “Bize gelen ordu Yunan Ordusu değilmiş, Halife Ordusu imiş, ben de bunun üzerine vallahi değil, billâhi değil, sizi iğfal ediyorlar, kim iğfal ediyorsa günahdır”⁵⁸⁶ cümlesiyle anlatmaktadır.

Yunan Ordusu, Anadolu’nun işgal ettiği yerlerinde İstanbul Hükümeti’nin fetva ve beyannamelerini dağıtarak, “halkın millî heyecanını”⁵⁸⁷ yoketmeye çalışmıştır. Bandırma’da kilisede toplanan Rum papazlar vaaz ederken, “Cenab-ı Hak Hz. İsa’yı indirdiği bir zamanda Rumlar da Türk barbarlarından halas edecek olan diğer bir kahramanı, Anzavur Bey’i Bandırma’ya muzafferan idhal ediyor”⁵⁸⁸ duasıyla azınlıkların iç isyanları desteklediğini göstermektedir.

Atina’da yayınlanan *Adalet Gazetesi* de sürekli olarak Anadolu millî hareketinin aleyhinde yayın yapmaktadır. *Alemdar*, bu gazetenin sahibi olan Ali Sami’nin bir makalesini aynen yayınlar.⁵⁸⁹ Dinî muhteva ve unsurların büyük bir yer tuttuğu bu makalede, “İttihad ve Terakki’nin bir bendesi olan Mustafa Kemal’in iğfalâtına aldanmayın.” “Ey Müslümanlar kendinizi mahvetmekden ise böyle bir iki hırsız, caniyi öldürünüz, dininiz, kitabınız size bunu emrediyor” gibi ifadelerle millî hareket mensuplarına iftiralar yağdırdıktan sonra da sözlerini Biga İsyanı’nı öven “Ey Müslümanlar, gafil avlanmayın, uyanın. İşte bugün bu menfus yalancılara aldanmayın, (Biga)nın kahraman ahalisinden ibret alın” cümlesiyle bitirmektedir.

⁵⁸³ Nadi, (1), (1955), s. 7.

⁵⁸⁴ Aydemir, II, (1983), s. 332.

⁵⁸⁵ Fromkin, (1993), s. 114.

⁵⁸⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 6, (1943), s. 249.

⁵⁸⁷ 1. Ferik İzzettin, (1932), s. 1.

⁵⁸⁸ *İzmir’e Doğru*, 14 Nisan 1336-1920 / Çarşamba, Nu. 53.

⁵⁸⁹ *Alemdar*, 1 Mayıs 1336-1920 / Cumartesi.

Kendisine Aydın Müftüsü süsü vererek Venizelos'a teşekkür telgrafı çeken Ahmet Şevkî, "Türkler namına Yunanlılara peşkeş" çekmiştir. Bu kişi "kıyafet-i ulema altında", "kendi kendine gelin güveyi olmak kabilinden fuzuli bir surette Müftülük"⁵⁹⁰ makamına oturan, gerçekte müftülükle uzak-yakın ilgisi olmayan cahil bir insan olması, şehir hayatında bile toplumsal yapının ne derece de cehalet içerisinde olduğunu göstermektedir. Toplumu oluşturan bireylerin dinden ve dinî değerlerden anladığı şeyin sadece şeklî görüntü olması; onların dinî söylem, sembol ve görüntülerle kolayca aldatılarak istenilen noktaya getirilebilmelerine sebep olmaktadır. İşte bu noktada, millî hareket aleyhinde çalışan ajanların yoğun propagandaları da sonuç verebilmektedir.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Vekili İsmet Bey'in, "Düşmanlarımız, milletimizin ötedenberi gerek dinine ve gerek makamı saltanata merbutiyetini bilen düşmanlarımız, makamı saltanat ve hilâfetin elinde bulunan bütün kuvvetleri millet aleyhine zorlasarfettir"⁵⁹¹ mektedirler şeklindeki ifadesi, İtilâf Devletleri'nin Anadolu'nun paylaşılmasındaki en büyük engel olarak gördükleri milli hareketin yokedilmesi uğruna her çareye başvurduklarını göstermektedir.

Konya İsyanı sırasında âsîler, İngilizlerin yanısıra Rumlar ve Fransızlardan yardım görmüşlerdir. Delibaş'ın Konya havalisinde Rumlardan yardım gördüğü;⁵⁹² isyanın bastırılması sonrasında ise hiçbir yerde tutunamayan âsîlerin Mersin civarında Fransızlara sığındıkları görülmüştür.⁵⁹³ Adana Bölgesi'ni işgal eden Fransızlar, asayiş ve otoritenin temininde İstanbul Hükümeti'nin fetvalarından her vesilede faydalanmaya çalışmışlardır. 17 Nisan 1920'de Adana'nın seçkinlerini Ulu Cami'ye toplayan Fransız işgal kuvvetleri komutanı, fetva okununca, "fetvaya uymanın akıllıca bir iş olacağını" belirttikten sonra; "Türkler şunu iyi bilsinler ki, herhangi kötü bir vaziyete düşersek düşelim, şehri yarım saat içinde yerlebir edecek kudretteyiz"⁵⁹⁴ tehdidinde bulunmuştur. Vali Cemal Bey'in de katılmadığı bu toplantı ile fetva ve tehditlerin halk üzerinde pek tesiri görülmemiştir.

⁵⁹⁰ *Türk Dünyası*, 25 Teşrinievvel 1335-1919 / Cumartesi.

⁵⁹¹ *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 41.

⁵⁹² *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, II, (1985), s. 263.

⁵⁹³ ATASE Arşivi, K. 580, D. (38)-88, F. 24-2, 3.

⁵⁹⁴ Ener, (1963), ss. 74-75; Ener, (1970), s.127.

Fransızlar, Adana'da bulundukları süre içerisinde, "Din ve şariat namına hareket eden meşhur İtilâfçı'lardan Hafız Mahmut ve Müftü Zihni Hoca"⁵⁹⁵ larla fikir birliği içerisinde millî harekete karşı aktif dinî propaganda yapmışlardır. Adana'da yayınlanan *Ferda Gazetesi*, "Kuva-yı Milliye'yi ve Mustafa Kemal Paşa'yı kötüleyen bütün konuşmalara sütunlarını" açmaktadır. Bu anlamda Hürriyet ve İtilaf'ın sözcülüğünü yapan bu gazete, Hafız Mahmut'un 16 Nisan 1920'de Memiş Paşa Camii'nde, "Kuva-yı Milliye kelimesi yalandır, maskedir. Buna katiyen inanmayın. Bu heriflere inanmak cinnettir. Bunların hepsi yağmacı güruhudur. Mustafa Kemal dedikleri Padişah'ın taredettiği ve idama mahkûm eylediği birisidir."⁵⁹⁶ cümlelerinin de yer aldığı dinsel içerikli bir vaazını yayınlamıştır. Hafız Mahmut bu vaazlarında, bırakın halkı etkilemeyi, sağduyu sahibi Anadolu Müslümanının nazarında lânetlenen "dejenere (bir) softa"⁵⁹⁷ olarak değerlendirilmiştir. Hafız Mahmut'un Belediye Başkanı sıfatıyla Ermeni Hükümeti kurma çabasında olan Adana Ermeni Komitesi Başkanı Dr. Damatyan'ın evine sık sık gidip, birlikte yemek yemesi,⁵⁹⁸ Hürriyet ve itilâf Fırkası zihniyetinin İttihatçı düşmanlığı, İslâm Dini'ni yoketmeye çalışan bu insanlara karşı yakınlık duymalarının bir sonucu olmuştur. Hafız Mahmut'un dinsel görüntüsüne rağmen ihanet dolu bir davranış göstermesi; onun sahip olma düzeyini bile bilmediğimiz dinî bilgiyi yorumlayışındaki yanlışlık da politik kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Vali Cemal Bey, O'nun İstanbul Hükümeti'nin fetvasından aldığı destekle ⁵⁹⁹ giriştiği yıkıcı dinî propagandalarına karşılık, Kadirli (Karaışalı) Müftüsü'ne mukabil bir fetva yayınlatarak ⁶⁰⁰ Adana'da âdeta, yeni bir 'fetva savaşı' cephesi açmış ve bunda başarılı da olmuştur.

Fransızların, Kilikya Bölgesi'ndeki harekât sırasında, ön saflarda "Cezayirli Müslüman askerleri"⁶⁰¹ kullanmaları ve "sütü bozuk müslümanlardan bir jandarma bölüğü"⁶⁰² kurmaları kaydedilmesi gereken önemli hususlardandır.

⁵⁹⁵ Arıkoğlu, (1961), s. 172.

⁵⁹⁶ Coşar, (1963), s. 69.

⁵⁹⁷ Ener, (1963), s. 69.

⁵⁹⁸ Ener, (1970), s. 174.

⁵⁹⁹ Hafız Mahmut'un 20 Mayıs 1920 tarihli *Ferda Gazetesi* aracılığı ve 'Muhterem Adana Halkına' hitabıyla başlayan dinî içerikli beyannamesinde, fetva ve beyannameyi çok açık olarak kullanmıştır. Bknz.: Coşar, (1963), s. 69.

⁶⁰⁰ Ener, (1963), s. 75.

⁶⁰¹ Ener, (1970), s. 215.

Anadolu'daki bir kısım Ermeni cemaati de, hükümetin içinde bulunduğu güç ve idare zaafiyetinden istifade ederek devlet kurmaya çalıştıkları için, önlerinde en önemli engel olarak gördükleri Kuva-yı Milliye'lerin yok edilmesi uğruna her türlü tedbir ve çareye başvurmuştur. Gaziantep Bölgesi'nde, Kuva-yı Milliye'nin maneviyatını bozmak için fetva ve beyannameleri “ zarflar içinde siperden mütahhitler üzerine fırlatıp” atmışlarsa da, “halkın maneviyatı üzerinde hiçbir tesiri”⁶⁰³ görülmemiştir. Ermeni Patriği Zevan Efendi,⁶⁰⁴ bir din adamı olarak yıkıcı propagandaları organize etmektedir. Patrik bir beyanatında,⁶⁰⁵ Ermenilerin, Kuva-yı Milliye'yi İttihat ve Terakki'nin diğer bir şekli olarak gördüklerini ve bunların, “bugün hükümetin fevkinde bir kuvvetle Anadolu'yu tehdit” ettiklerini açıkça belirtmektedir. Yozgat İsyanı sırasında⁶⁰⁶ diğer hristiyan unsurlarla birlikte hareket eden ve durumu fırsat bilen Ermeni çetelerin halka silâh vererek onları isyana teşvik ettiği görülmüştür.⁶⁰⁷ Yine Düzce Bölgesi'nde de Ermeni Komite Reisi, çetesi ile birlikte ‘Halife Ordusu’ adı altında faaliyet göstermiştir.⁶⁰⁸ Anadolu'nun işgali sırasında Rum ve Ermeni papazlarının, İstanbul Hükümeti'nin adamlarıyla birlikte hareket ederek, Yunan askerlerini kendi bölgelerine davet etmeleri,⁶⁰⁹ Anadolu'daki propagandacılar arasında Hristiyan din adamlarının aktif olarak görev icra ettiklerini gözler önüne sermektedir.

Maraş Mutasarrıfı Rafet Bey 26. 8. 1921 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderdiği bir raporda,⁶¹⁰ küçük yaşta İngilizler tarafından casus olarak yetiştirilen ve daha sonra Fransızlara devredilen Anna isminde bir Ermeni kızının iç isyanlar sırasında âsîler ve ajanlar arasında irtibat sağlamakla görevlendirildiğini söylemektedir.

İngilizler tarafından planlanan karşı hareketlerin içerisinde ele alınması gerektiğini düşündüğümüz bir başkaldırı hareketi olan ‘Şeyh Recep Olayı’, Sivas’tan

⁶⁰² Ener, (1970), s. 250.

⁶⁰³ Uzel, (1952), s. 68.

⁶⁰⁴ Ertürk, (1964), s. 306.

⁶⁰⁵ *Türk Dünyası*, 24 Teşrinievvel 1335-1919 / Cuma, Sayı: 57.

⁶⁰⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Nisan 1336-1920 / Pazartesi, Nu. 41.

⁶⁰⁷ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 60-37.

⁶⁰⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Haziran 1336-1920 / Perşembe, Nu. 37.

⁶⁰⁹ *Alemdar*, 15 Eylül 1336-1920 / Çarşamba.

⁶¹⁰ ATASE Arşivi, K. 993, D. 37 A-12, F. 12.

“Şeyh Recep, Ahmet Kemal ve Celal isimli üç şahıs” tarafından Padişah’a, Amasya’da bulunan Salih Paşa’ya ve Mustafa Kemal Paşa’ya çekilen “üç telgraf(la)”⁶¹¹ başlamıştır. Telgrafın altında “An evlâdı Şemseddin Sivasî”⁶¹² imzasının kullanılması, olayın dinsel bir şekle büründürülmeye çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Bu telgrafta; Sultan-Halife’den, Mustafa Kemal Paşa’yı Anadolu’da millî iradeyi temsil eder gibi gösterdiğini, Sultan-Halife’ye itimad ve bağlılıklarının dinlerinin icabı olduğunu açıkça söylemektedirler. Arkasından da efkâr-ı umumiyenin yönünü ⁶¹³ görmek üzere Salih Paşa’nın Sivas’a gönderilmesini talep etmektedirler.

Sivas’ta Şeyh Recep Olayı’nın meydana gelmesi Mustafa Kemal Paşa’yı çok üzmüştür. Çünkü Sivas o an için millî hareketin kalbi görevini üstlenmektedir. Böyle stratejik konumu haiz bir şehrin Mustafa Kemal Paşa’ya karşı olması, hareketin İstanbul Hükümeti’ne karşı gücünü “olağanüstü bir şekilde kıracaktı.”⁶¹⁴ Mustafa Kemal Paşa’ya göre “düşmanlar, Şeyh Recep’e hakikaten mühim bir rol ettirmiş” bulunmaktadır.⁶¹⁵ İngiliz Muhibleri Cemiyeti’nin önemli siması olan Sait Molla’nın İngiliz Rahip Frew’a yazdığı 24 Teşrinievvel 1919 tarihli mektubunda, “Sivas vak’asını nasıl buldunuz? Biraz düzensiz ama yavaş yavaş düzelecek”⁶¹⁶ ifadelerini kullanması, hareketin tamamen İngilizlerin planlı bir şekilde örgütlenmesi sonucu oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Şeyh Recep’in, Sivas’ta İtalyan ve İngilizlerle görüşmesi Bekir Sami Bey’in de dikkatini çekmiştir.⁶¹⁷ *Tasvir-i Efkar Gazetesi*’nin 25 Teşrinievvel 1919 tarihli nüshasında Şeyh Recep’in, Şeyh olmadığını ve meczub olduğunu ⁶¹⁸ belirten yazıyı *Alemdar Gazetesi* yazarı gülünç bulduğunu ⁶¹⁹ ifade etmektedir. Yine aynı basın organı Şeyh Recep’in vatanperver, gerçek bir şeyh olduğunu, meczub olmadığını ⁶²⁰

⁶¹¹ Güngör, I, (1955), s. 79; İzzet ÖZTOPRAK, “Milli Mücadele’ye Tepki: Şeyh Recep Olayı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, Kasım 1988, Sayı: 13, Ankara, 1989, s.237.

⁶¹² Atatürk, I, (1981), s. 250.

⁶¹³ Güngör, I, (1955), ss. 79-80.

⁶¹⁴ Erdeha, (1975), s. 112.

⁶¹⁵ Atatürk, I, (1982), s. 252.

⁶¹⁶ Atatürk, I, (1982), s. 253, 297.

⁶¹⁷ İğdemir, (1975), s. 77.

⁶¹⁸ Yazı için bkz.: *Alemdar*, 27 Teşrinievvel 1335-1919 / Pazartesi.

⁶¹⁹ *Alemdar*, 26 Teşrinievvel 1335-1919 / Pazar.

⁶²⁰ *Alemdar*, 27 Teşrinievvel 1335-1919 / Pazartesi.

kamuoyuna duyurmaktadır. Şeyh Recep ve arkadaşları hem olay sırasında hem de olaydan sonra yabancı devletlerin ilgi alanına girmişlerdir.⁶²¹

Dış güçlerin, Anadolu insanının inanç yapısına bakışı, onların iç isyanların çıkarılmasında bu noktaya yönelmelerinde etkili olmuştur. Bir Fransız gazeteciye göre, Anadolu halkı, “İnsan Padişahına karşı isyan ederse nasıl iyi bir Müslüman olduğunu iddia edebilir?”⁶²² düşüncesine sahiptir ve bundan dolayı da millî harekete iltifat etmeyecektir. Bu, aynı zamanda, isyan hareketlerini idare eden birtakım dinî otoritelerin (ya da dinî otorite gibi görünen güçlerin), ayaklanmaları dinsel motiflerden faydalanarak başlattıkları anlamını da ifade etmektedir. Hareketleri destekleyen dış güçlere göre, Anadolu’da millî harekete karşı yapılacak bir mücadelede dinsel değerler sisteminin ön plana çıkarılması, başarının temel öğeleri arasındadır. Bu itibarla Anadolu millî hareketine karşı yürütülen her türlü faaliyet ve silâhlı mücadelede, şu ya da bu şekilde, az ya da çok ‘din unsuru’ toplumsal yapıyı harekete geçirici bir güç olarak kullanılmıştır.

İmparatorlukta, toplumsal yapıda “alışlagelmişin dışında ekonomik, dinsel ya da siyasal buhranlar patlak” verince bir kriz dönemi meydana gelmiştir. Böylece Max WEBER’in de belirttiği gibi,⁶²³ mevcut “geleneksel ve yasal yapılar” genel olarak bütün kurum ve kuruluşlarıyla birlikte yetersiz kalmıştır. İşte Türk Milleti’nin uzun tarihindeki en buhranlı devrelerinden birisi, belki de en önemlisi olan Millî Mücadele Dönemi’nde başa geçen ve hareketin seçkin kadrolarınca olağanüstü yeteneklerine inanılan bir lider olarak Mustafa Kemal Paşa; Anadolu insanının kriz dönemini yaşadığı bir anda, toplumsal yapıyı isyancı güçlerin kullandığı yöntemlerle huzura kavuşturacak ve onun yeni, dinamik ve güçlü otoriter bir oluşum içerisine girmesine önderlik edecektir.

C. MİLLÎ MÜCADELE TARAFTARLARININ İÇ İSYANLARIN BASTIRILMASINDA DİNÎ DEĞER VE UNSURLARDAN FAYDALANMA ÇABASI

⁶²¹ Öztoprak, V, (1989), s. 244.

⁶²² Öztoprak, (1989), s. 105.

⁶²³ San, (1971), s. 74.

Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkar çıkmaz, millî hareketi örgütleyebilmek için hiç vakit kaybetmeden askerî ve sivil erkân ile irtibata geçmiştir. Bu işbirliğinin, Millî Mücadele Dönemi boyunca, hareketin başarılı olabilmesindeki etkisini söylemek zor değildir. Mustafa Kemal Paşa için hareketi sürükleyebilecek kadrolar çok önemlidir. Çünkü Anadolu insanının, toplumsal anlamda statik yapıdan dinamik yapıya geçebilmesi için bunlara şiddetle ihtiyaç bulunmaktadır.

İşte bu anlamda Anadolu millî hareketine liderlik yapan iki grup seçkinden bahsetmek mümkündür. 1. Geleneksel Seçkinler (eşraf, din adamları, tüccarlar v.s.) 2. Batı Eğilimli Seçkinler (Bunlar İmparatorluk zamanında Batı'da veya Batı standartlarında bir eğitimle yetişmiş olan zabitan sınıfıdır). Hareketin başarısı için modern eğitilmiş ve savaş tecrübesiyle yoğrulmuş olan bu ikinci grubun önderliğine şiddetle ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç sadece millî mücadele sırasında değil, Osmanlı İmparatorluğu zamanında da, "otoritenin... bir unsuru" ve "bizzat devlet"⁶²⁴ anlamında otorite merkezinin varolmasının vazgeçilmez bir unsuru olarak mevcut olmuştur. Birinci grubun millî harekete katkısı ve başarılı olması, ikinci grup seçkine bağlıdır. Zabitan sınıfı olmadan millî mücadelenin başarılı olabilmesi mümkün görünmemektedir. WEBER'e göre; aslında "entellektüeller diye adlandırdığımız bu kişilerin" toplumsal yapıda "bir bakıma 'millet düşüncesi'ni yaymak gibi bir yazgıları vardır, tıpkı toplumda siyasal gücü elinde tutanların devlet fikrini yaymak zorunda oldukları gibi."⁶²⁵ Bu nedenle millî mücadele fikrinin temelinde yatan bir düşünce boyutu olarak 'millet' fikrinin doğuşunun, bu toplumsal dinamizmden geldiğini düşünüyoruz.

15 nci Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın 26 Haziran 1919 tarihli Dahiliye Nezareti'ne ait, "kumandanlar tarafından verilen seferberlik emrine itaat etmemeleri ve bu fesadın önünü almak için ne yapmak lâzımsa yapılmasını", yapmayanların sorumlu tutulacağını belirten genelgesine verdiği cevap, 'zabitan sınıfı'nın millî hareket için vazgeçilmez oluşunun küçük bir örneğidir. 9 Temmuz 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bu şifrede Paşa; "Bu bölgenin namus ve

⁶²⁴ Grenard, (1992), s. 88.

⁶²⁵ Weber, (1986), s. 171. Bu bağlamda 'millet' tanımı da önemlidir. WEBER, 'millet'i, "kendini bağımsız biçimde ifade edebilen bir duygu birliğidir. O halde millet normal olarak kendi devletini yaratma eğilimini de taşıyan bir toplumdur." şeklinde tanımlamaktadır.

hayatının savunulması bana tevdi edilmiştir.” Bölge saldırı sırasında “vereceğim seferberlik emrine” uymayanların yokedileceğini ve gerekirse “Anadolu’nun baştan başa bir İslâm mezarlığı olacağını herkesin bilmesi(ni)” de özellikle belirterek ⁶²⁶ bu konudaki kararlılığını göstermektedir.

Sadece Anadoludakiler değil İstanbuldaki bir kısım zabıtların da Mustafa Kemal Paşa’dan övgüyle bahsettiği görülmektedir. Ahmet İzzet Paşa, kendisi ile mülakat yapan gazeteci Refii Cevad’a, “Harekât-ı milliyenin bir mevcudiyet meselesi”, Mustafa Kemal Paşa’nın da “gayet fatin, ince zekâlı, ince ruhlu bir adam” olarak “hayatı askeriyesinde bu devlete hizmet” ettiğini⁶²⁷ açıkça söylemiştir.

Ellerinde bulundurdıkları güce rağmen ‘zabitan sınıfı’ için, toplumsal yapıda büyük bir tesiri görülen geleneksel seçkinlerin yardımı da çok önemlidir. Bunların ahali üzerindeki nüfuzu sayesinde, toplumsal yapının geniş halk kitlelerinin, bütün olumsuz propagandalara rağmen millî hareket lehine yönlendirilmesi sağlanabilecektir. Millî Mücadele Dönemi’nde “halkın psikolojisini etkileyen en önemli faktör” olan din unsuru,⁶²⁸ bu sebepten, daha işin başında Mustafa Kemal Paşa’nın liderlik potansiyeli tarafından tespit edilerek gözönünde bulundurulmuştur. Bu nedenle Anadolu’daki mümkün olabildiğince çok toplumsal kurum, kuruluş ve yapılanmalarla temas kurarken “din adamlarının da aynı safta olmalarını sağlamaya” çalışmıştır.⁶²⁹ Bu çabasında daha ilk günden itibaren “açıkça ve resmen yardım”⁶³⁰ görmüş ve bu noktada başarılı da olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, askerlikten 8. 7. 1919’da istifa ettikten ⁶³¹ sonra, ömrünün sonuna kadar saltanat ve hilâfete bağlı kalacağını belirterek, bu konuda teminat vermiştir.⁶³² O, millî hareketin başında millet ve ordunun, Sultan-Halife’nin “hıyanetinden haberdar” olmaması yanında, “o makama ve o makamda bulunana karşı, asırların kökleştirdiği din”⁶³³ ve geleneksel bağlarla bağlı ve sadık olduğunu çok iyi bilmektir. Bu itibarla hareketin başarısı için Mustafa Kemal Paşa, bütün Millî Mücadele

⁶²⁶ *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 7, Nisan 1968, ss. 17-18.

⁶²⁷ *Alemdar*, 2 Teşrinisani 1335-1919 / Pazar.

⁶²⁸ Aydın, (1990), s. 47.

⁶²⁹ Selek, I, (1987), s. 80.

⁶³⁰ Kinross, (1984), s. 270.

⁶³¹ Atatürk, (1981), s. 63; Baykal, (1969), s. 15.

⁶³² Atatürk, (1982), Belge No: 54, ss. 51-52.

⁶³³ Atatürk, I, (1982), s. 10.

Dönemi boyunca bu makama saygı ile davranmış ve bağlılıklarını bildirmiştir. İdare merkezine yapılan saldırılar hiçbir zaman Sultan-Halife'ye yönelmemiş, İstanbul Hükümeti ve Damat Ferit üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu konuda yapılan propagandalar “Halife-Padişah’ın ne kişiliğine ne de faaliyetlerine karşı”⁶³⁴ olmuştur.

Bu tavır, 12. 9. 1919’da Sivas Umumi Kongre Heyeti’nce, Anadolu’daki bütün kumandanlıklara ve valilere gereği için Sadrazama da bilgi için gönderilen bildiride ⁶³⁵ açıkça görülmektedir. İstanbul “Hükümet(i) milletin sevgili Padişah’ına olan maruzat ve irtibatını” keserek ortaya çıkardığı hain davranışını sürdürme konusunda direndiğinden, milletin isteğine uygun bir hükümet kuruluncaya kadar İstanbul Hükümeti ile idari münasebet, haberleşme ve ulaştırma hizmetlerinin kesilmesine karar verilmiştir.

Günün sosyo-politik şartları içerisinde saldırarak hedef olarak sadece Ferit Paşa Hükümeti’ni seçen Mustafa Kemal Paşa, “bu işte Padişah’ın parmağının olduğunu bilmemezlikten geldik”⁶³⁶ demek suretiyle, konu ile ilgili stratejiyi de izah etmiştir. Millî Mücadele Dönemi boyunca gerek “Cuma Hutbesi(ni) Halife adına”⁶³⁷ okutturmak gerekse Sultan-Halife ile ilgili olarak hemen her yerde, yazılı ve sözlü olarak sarfettiği cümlelerde olabildiğince saygılı olmak ⁶³⁸ suretiyle de, Müslüman ahali üzerinde millî hareket aleyhinde oluşabilecek tavır almalarına da engel olmaya çalışmıştır. Hedef sadece vatan ve milletin kurtarılması değildir. Konu aynı zamanda Hilâfet ve Saltanat makamının düşman işgalinden kurtarılmasıdır.⁶³⁹

“Millî hudutlar dahilinde hayat ve istiklâlini temin ve Hilâfet ve Saltanat makamını tahlis akdiyle”⁶⁴⁰ teşkil edilen Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin ilk mebusları 6 Temmuz 1920’de “Hilâfet ve Saltanat ve vatan ve milletin istihlâs ve

⁶³⁴ Steinhaus, (1973), s. 88.

⁶³⁵ Atatürk, I, (1982), ss. 141-142.

⁶³⁶ Atatürk, I, (1982), s. 137.

⁶³⁷ Jaeschke, (1981), s. 190.

⁶³⁸ Bu konudaki zengin örnekler için bkz.: *Alemdar*, 8 Teşrinievvel 1335-1919 / Çarşamba; *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Mayıs 1336-1920 / Cumartesi, Nu. 26; *İzmir’e Doğru*, 2 Mayıs 1336-1920 / Pazar, Nu. 58; Atatürk, I, (1982), s. 11, 138; *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 2, Vesika No: 37; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 4, (1981), s. 453; Nadi, (1), (1955), s. 39, 48; Emre, (1960), s. 229; Altay, (1970), s. 202; Ocak, (1973), s. 92; Kansu, I, (1986), ss. 290-291.

⁶³⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1336-1920 / Perşembe, Nu. 16; *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Mayıs 1336-1920 / Cumartesi, Nu. 26; *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz 1336-1920 / Perşembe, Nu. 46; Selek, I, (1987), s. 79.

⁶⁴⁰ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 5, (1981), s. 414.

istiklâlinden başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi”⁶⁴¹ şekliyle yemin etmişlerdir. Tamamı 55 milyon lira olan 1920 senesi bütçesinden Padişah ve Hanedan-ı Saltanat için 550 bin lira ayrılması,⁶⁴² bu konudaki hassasiyet açısından dikkat edilmesi gereken başka bir ayrıntıdır. Böylece iç isyanların yoğun olarak görüldüğü bu dönemde millî hareket mensuplarının Sultan-Halife’ye âsî oldukları teziyle hareket ederek fetva çıkaran güçler, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Padişah’la ilgili beklenmeyen bu olumlu tavırları karşısında âdeta şaşırmışlardır. Onların bu rasyonel ve toplumsal yapının beklentilerine uygun davranışları, Anadolu’da millî harekete taraftar kazanma süreçlerini de oldukça kısaltmıştır. Hatta daha da ileri gidilerek bu olumlu tavırlarına, ‘Allah Halife’ye uzun ömürler versin’ cümlesiyle başlayan Anadolu ulemasının fetvası ile Hilâfet makamının esaretten kurtarılarak özgürlüğe kavuşturulması için her şeyin yapılmasının gerekliliği üzerinde durularak dinsel bir takviyede de bulunmuşlardır.

Kâzım Karabekie Paşa, içten ve dıştan yapılmakta olan muzır propagandalara karşı, geçmiştenberi orduda görevli olan “efrad ve cahil halkın en ziyade hissiyatını okşayan akşam yoklamalarını” müteakiben Padişah’a duanın eda edilmesini uygun gördüğünü Müdafaa-i Milliye Vekâleti’ne bildirmiştir.⁶⁴³ Padişah’a bağlılık politikasının, Kuva-yı Tedbiye Kumandanı Çerkes Ethem tarafından da , Yozgat İsyanı’nın bastırılmasından sonra yayınlanan bir beyannamede ⁶⁴⁴ değerlendirildiği görülmektedir. Burada, “Padişahımız Efendimiz İngilizlerin elinde esirdir. Milletimiz hayat ve memat günleri geçiriyor... Dinimizi, mukaddesatımızı kurtarmak için Ankara’da toplanan Büyük Millet Meclisi vatanımızı mahvedecek bir sulhu asla kabul etmemeye ahd etmiştir” cümlelerine yer verilmiştir.

Millî harekete karşı en ciddi ve önde gelen saldırıların başında, İstanbul Hükümeti’nce çıkarılan ‘fetva’ gelmektedir. Bu fetva ile, “Dinî bakımdan yasallaştırılan bir toplum düzenine karşı” gelen millî hareket mensupları, bir çeşit “karanlığın ilkel güçleriyle sözleşme” yaparcasına ⁶⁴⁵ dinsel bir otoritenin gücünü de elinde bulunduran idare merkezine karşı isyan etmiş gösterilmiştir. Bu fetvanın arkasından Anadolu’nun

⁶⁴¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 2, (1940), s. 186; Şapolyo, (1958), s. 396; Goloğlu, (1970), s. 155.

⁶⁴² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 4, (1981), s. 452.

⁶⁴³ ATASE Arşivi, K. 993, D. 171/A-13, F. 3.

⁶⁴⁴ Hakimiyyet-i Milliye, 1 Temmuz 1336-1920 / Perşembe, Nu. 46.

⁶⁴⁵ Berger, (1993), s. 73.

bütün akl-ı selim sahibi din adamları, millî hareketin meşruiyetine dair karşı bir fetva vererek yeni bir toplumsal savaşın da adı olan bir mücadele, ‘Fetvalar Savaşı’nı başlatmışlardır. Böylece millî güçler, dinsel otoriteye yine daha kapsamlı başka bir dinsel güçle karşı gelmişler ve Berger’in ifadesiyle “karanlığın ilkel güçleri(ni)”, yeni dinsel bir aydınlıkla yoketmişlerdir.

İstanbul Hükümeti, Anadolu insanının millî harekete karşı gelmesi veya en azından itibar etmemesi için fetva hareketinden çok şey beklemişlerdir. Ancak millî hareketin lider kadrosunun, ustaca karşı propaganda taktikleri sayesinde millî harekete karşı beklenen toplumsal başkaldırıyı bir türlü vücuda getirememişlerdir. Bu propaganda savaşında, Anadolu’nun fetvasından ⁶⁴⁶ başka, millî hareket lehinde yayın yapan gazeteler, ⁶⁴⁷ dinsel içerikli beyannameler ⁶⁴⁸ ve Anadolu’nun çeşitli bölgelerine ulaşan İstanbul fetvalarının toplattırılarak imha edilmesi ⁶⁴⁹ önemli rol oynamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, Anadolu insanının Anadolu’da olup biten olaylardan uzak duruşu, onun on yıldır süren savaşlar sonucunda derin bir hayal kırıklığına uğramış olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü toplumsal yapıda “siyasî aksiyona iştirak etmek hususunda görülen... kaçınmaların kaynağı, sürekli bazı hayal kırıklıkları”⁶⁵⁰ yaşamaktan doğmaktadır.

İç isyanların bastırılmasında dinsel anlam, muhteva ve söylemler içeren bu propaganda unsurlarının önemli işlevleri olmuştur. Bu faaliyetler sırasında Ankara Hükümeti ve taraftarları hiçbir zaman halkın kandırılması doğrultusunda faaliyet göstermemiştir. Zile halkının isyan etmemesini engellemek isteyen 15 nci Fırka

⁶⁴⁶ Goloğlu, (1970), s. 186.

⁶⁴⁷ *İzmir’e Doğru*, 2 Mayıs 1336-1920 / Pazar, Nu. 58; *Hakimiyet-i Milliye*, 31 Mayıs 1336-1920 / Pazartesi, Nu. 34.

⁶⁴⁸ Bu konudaki örneklerden birisi, Trakya Müdafaa-i Hukuk Edirne Heyet-i Merkeziyesi’nin İstanbul Hükümeti’nin fetva ve beyannamesine cevaben 13 Nisan 1920’de yayınladığı beyannamedir. Edirne Müftüsü Mestan Efendi’nin kaleme aldığı bu beyannamede özet olarak şunlar söylenmektedir: İstanbul’un fetvası dinen geçerlidir. Ancak bunun dinen gerçekleşebilmesi için fetvada anlatılan olayların doğru olması şarttır. Bu olaylar yanlış olduğu için de bu fetva geçerli değildir. İzmir ve İstanbul işgal altında olduğundan Kuva-yı Milliye’nin doğuşu meşrudur. Trakya Yunanlılarca işgal edilmek üzeredir. Allah’ın Kur’an’da emrettiği gibi düşman istilâsına karşı savaş etmek (cihad) farzdır. Biz Padişah’a isyan etmiyor, aksine esaret altındaki saltanatın şerefini kazanmaya çalışıyoruz. Bknz.: Tevfik BİYİKOĞLU, *Resimler, Plân ve Haritalar*, II. Cilt, 2. Baskı, Ankara, 1987, Vesika No: 43, ss. 86-89.

⁶⁴⁹ *Alemdar*, 22 Nisan 1336-1920 / Perşembe; Şefik, III, (1937), s. 97, 98; Ertürk, (1964), s. 358; Ertürk, (1975), s. 273, 303.

⁶⁵⁰ P. MAUCORPS, *Sosyal Hareketlerin Psikolojisi*, Çev.: Selmin Evrim, 2. Baskı, İstanbul, 1965, s.9.

Kumandanı Cemil Cahit Bey 10 Haziran 1920’de halka bir beyanname⁶⁵¹ dağıtarak, içinde bulunan durumu, asilerin hareketlerini İngilizlerin kışkırttığını ve bütün yapılanların devlet, saltanat, hilâfet ve dinin yokolmasına neden olacağını, müftünün de kendisiyle birlikte olduğunu ifade etmiştir. Bu yolla az da olsa isyan halkasının genişlemesine engel olunmuştur. Çerkes Ethem, Yozgat İsyanı’nı bastırdıktan sonra 7 Temmuz 1920 tarihinde yayınladığı beyannamede;⁶⁵² Âlem-i İslâm’ın en büyük düşmanı olan İngilizlere karşı koymanın dinî ve millî bir görev olduğunu ahaliye duyurmuştur.

Anadolu millî hareketinin lider kadrosu, iç isyanların çıkışında kendisine aktif olarak rol verilmiş olan ‘din ve şeriat’ gibi söylemler karşısında, genellikle bütün davranışlarında dinsel içerikli söylemler ve hareket tarzları kullanarak mücadele etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi’nde sık sık ‘Anasır-ı İslâmiye’nin ortaklığından söz ederek, dinî tarzı ön plâna çıkarması toplumsal yapıda olumlu tepkiler doğurmuştur. “Bu durum(un) ayrılıkçı emeller güden Kürtlere önemli bir darbe indir(diği)”⁶⁵³ görülmüştür.

Sözkonusu kongreden sonra Mustafa Kemal Paşa, birçok nüfuzlu kimselere (aşiret reisi, şeyh v.s.) Anadolu’nun içinde bulunduğu şartlarla başlattıkları mücadelenin ana hatlarını anlatan⁶⁵⁴ ve böylece tereddüde mahal bırakmayan⁶⁵⁵ mektuplarında; “Zatı âlileri gibi fedakâr, vatanperver dindaşlarımın benimle beraber çalışacağına şüphem yoktur” cümlesine yer vermiştir. Arkasından da sözlerine, “Muhabbet ve hürmetlerimin kabulünü rica ederim, efendim hazretleri”⁶⁵⁶ hitabıyla son vermektedir. Bu mektuplar ve telgraflarla aşiret reislerini millî mücadeleye kazandıran Mustafa Kemal Paşa,⁶⁵⁷ Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Bey’e 10 Mart 1919 tarihli bir mektup⁶⁵⁸ yazarak Heyet-i Temsiliye azası olduğunu bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, aşiret reisleri ve dinî liderlere gönderdiği bu mektuplarda, “her defasında Kürtler ve Türkler

⁶⁵¹ Asarkaya, (1936), ss. 90-92.

⁶⁵² Peker, (1955), s. 290.

⁶⁵³ Balcıoğlu, (1991), s. 118.

⁶⁵⁴ Bknz.: Atatürk, III, (1982), Belge No: 47-53.

⁶⁵⁵ Kansu, I, (1986), s. 139.

⁶⁵⁶ Selek, I, (1987), s. 81.

⁶⁵⁷ Atatürk, III, (1982), Belge No: 27.

⁶⁵⁸ Mektup için bknz.: Çay-Kalafat, (1990), ss. 46-48.

arasındaki dostluğa işaret ederek savaşın Halifeliğin korunması için yapıldığını”⁶⁵⁹ vurgulamıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun nüfuz sahibi liderlerini etkileyen bu söylemlerin dikkate alınmadığı yörelerde ise; Koçgiri ve Dersim İsyanları gibi etnik-dinsel isyan hareketlerinin kendisini gösterdiği ve millî hareketi olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa, “Toplumsal olaylar ancak toplumsal politikalarla yönlendirilebilir”⁶⁶⁰ gerçeğinden hareket ederek bölgede millî harekete karşı oluşabilecek geniş boyutlu toplumsal olayları da böylece engelleme başarısını göstermiştir.

İç isyanların çıkışında ve dinamik yapıya kavuşturulmasında önemli görevler üstlenen ajanların Anadolu’ya sızmaları, iskele ve limanlarda alınan çok sıkı tedbirlerle önlenmiştir.⁶⁶¹ Tespit edilenler de geldikleri vasıtalarla Anadolu’nun haricine çıkarılmışlardır.⁶⁶² İstanbul Hükümeti ve taraftarlarının propaganda amacıyla kullandıkları gazete, beyanname, risale ve fetva gibi zararlı evrakın Anadolu’ya girişi yasaklanmıştır. Girişi tespit edilenlere ise elkonularak imha edilmiştir.⁶⁶³

Mustafa Kemal Paşa tarafından Nisan 1920 başında çeşitli kumandanlıklarla, valiliklere gönderilen bir telgrafta; sahillerde dolaşan İtilâf Devletleri’ne mensup donanma, süvari ve subaylarla halkın temas ettirilmemesi emri verilmiştir.⁶⁶⁴ Yine 27 Haziran 1920’de garp, Şark, El_Cezire Cephesi Kumandanlıkları ile Sivas 3 ncü Kolordu ve Kastamonu Mıntıka Kumandanlıkları’na; yabancılarla ve özellikle İngilizlerle her türlü irtibat ve münasebetten kaçınılmasını, temas gerektiğinde ise Ankara Hükümeti’nin fikrinin sorulmasını tebliğ edilmiştir.⁶⁶⁵

Ankara Hükümeti ve taraftarları, iç isyanların önlenebilmesi için, memleketin içinde bulunduğu toplumsal, askerî ve siyasal durumla ilgili olarak basın aracılığıyla da çeşitli propagandalar yapmaktadırlar. Böylece halkı etkileyebilecek okuma-yazma bilen kesimin isyan hareketlerine katılarak veya destek vererek, millî hareket aleyhine tavır

⁶⁵⁹ Bruinessen, (1992), s. 151.

⁶⁶⁰ König, (1994), s. 81.

⁶⁶¹ Şefik, III, (1937), s. 118; *Türk İstiklâl Harbi*, 7, (1975), s. 101.

⁶⁶² ATASE Arşivi, K. 816, D. (51-A)-5, F. 2.

⁶⁶³ Örnekler için bkzn.: ATASE Arşivi, K. 687, D. 140, F.3; K. 683, D. 126 A, F. 21-1; K. 1880, D. 17, F. 27; *Alemdar*, 9 Teşrinievvel 1336-1920 / Cumartesi; Peker, (1955), s. 164; Balcıoğlu, (1991), s. 21, 60.

⁶⁶⁴ ATASE Arşivi, K. 324, D. (67)-10, F. 15; K. 608, D. (24) 184, F. 1.

⁶⁶⁵ ATASE Arşivi, K. 608, D. (24) 184, F. 22, 22-1.

takınmalarına engel olunmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Ankara Hükümeti tarafından, Ankara’da çıkan gazetelerin “özellikle köylere ve köylülere ‘meccanen dağıtılmak suretiyle ahalinin aydınlatılmaya çalışılması’ talimatı”⁶⁶⁶ verilmiştir. Ahalimizin, isyan hareketlerini “telkinatı diniye perdesi altında” yapmak isteyen “bu şerirlerin tahrikâtına kapılmayacaklarına” inancımız tamdır,⁶⁶⁷ denilerek toplumsal kesimler bu konuda uyarılmıştır. Bir taraftan isyan hareketlerinin “cepleri düşman altınlarıyla dolan bazı dinsiz, vicdansız, namussuzlar tarafından birer hareket-ı siyasiye ve ulviye olarak ilân edilme(sinin)”⁶⁶⁸ yanlışlıkları anlatırken, diğer taraftan da İngilizlerin siyaseti hakkında kamuoyu bilgilendirilmektedir.⁶⁶⁹

Vâsıf imzalı ve ‘Bu Millet Artık Sizi Affetmeyecektir!’ başlıklı bir yazıda;⁶⁷⁰ “Hudutlarda mübarek Kur’an kutsiyetini düşman ayakları altından kurtarmak için can veren kardeşlerimiz Yunanlı zabitlerin neşretmekten utanmadığınız o yalan fetvalarınızdan” nasıl yararlandıklarını kendi gözlerinizle gördünüz. Bu millet vatan hainlerini ahirette hesap günü affetmeyecektir, demek suretiyle işgale uğramış bölgelerdeki Anadolu insanının durumunu kamuoyuna bir kere daha duyurmaktadır. Aynı yazar, 19 Mart 1920’deki ‘Sevgili İstanbul’ başlıklı yazısında ⁶⁷¹ da; Francis Bacon’un “din cemiyetin en kuvvetli zinciridir”⁶⁷² sözlerine atıfta bulunurcasına, “Müslümanlık, felâket zamanlarında yekdiğerine pek derin bir muhabbet-i diniye ile merbut olan bir müttehid kitledir” demek suretiyle, Anadolu insanının millî hareket etrafında kenetlenerek isyancılara iltifat etmemesini tavsiye etmektedir.

Bir gün sonra besmeleyle başlayan ve ‘Ahaliye Bir Hitabe’ başlıklı ⁶⁷³ bir yazıda da büyük oranda memleketin içinde bulunduğu durum anlatılırken, anlatımda dinsel muhtevanın hâkim olduğu görülmektedir. Temmuz 1920’de basılıp Amasya’nın köylerine dağıtılan “EMEL’de Turabizade Cevat, yanlış yolda olanların gözlerini açmak

⁶⁶⁶ Pehlivanlı, (1992), s. 23.

⁶⁶⁷ *İzmir’e Doğru*, 29 Şubat 1336-1920 / Pazar, Nu.36.

⁶⁶⁸ *İzmir’e Doğru*, 17 Mart 1336-1920 / Çarşamba, Nu. 43.

⁶⁶⁹ Bknz.: *İzmir’e Doğru*, 8 Nisan 1336-1920 / Pazar, Nu. 54; *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Nisan 1336-1920 / Salı, Nu. 23; *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Nisan 1336-1920 / Cuma, Nu. 24; *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Haziran 1336-1920 / Perşembe, Nu. 35; Ertürk, (1964), ss. 435-436.

⁶⁷⁰ *İzmir’e Doğru*, 12 Mayıs 1336-1920 / Çarşamba, Nu. 61.

⁶⁷¹ *İzmir’e Doğru*, 19 Mart 1336-1920 / Cuma, Nu. 44

⁶⁷² Freyer, (1964), s. 34.

⁶⁷³ *Hakimiyet-i Milliye*, 13 Mayıs 1336-1920 / Perşembe, Nu. 29.

için dil döküyor”⁶⁷⁴ ve “Yazık! Vatanı müdafaasız bir hale koymak, öz ellerimizle inkırazını hazırlamak hangi din ve namusta vardır?” “Ey vatandaşlar, ey müslüman gözünü aç. Emin ol iş pek kötüdür. Şeriatçı asilerin arkasında bir İngiliz parmağı vardır. Şeriat perdesi altında âsîler, din düşmanlarına yol açıyor” şeklinde topluma sesleniyordu.

Basın, toplumsal yapının içinde bulunduğu bütün şartlarla, millî hareketin haklılığı konusundaki dinsel anlatımlarının yanında, Anadolu’da faaliyet gösteren âsîlerin elebaşları hakkında da ahaliyi uyaran yayınlar yapmıştır. Biga İsyanı’nın elebaşlarından olan Anzavur’un sadece mehdilik değil, aynı zamanda peygamberlik iddiasında da bulunan yalancı bir peygamber olduğunu;⁶⁷⁵ bu itibarla sadece “vatanımızın mahvına” değil, İslâmiyet’in de mahvedilmesi için uğraştığı(nı),⁶⁷⁶ din ve peygamberlik konularında son derece hassas olan kamuoyuna duyurmuştur.

Tarihe bakıldığında, “zaman zaman zuhur eden Mehdiler(in), vakit vakit meydana çıkan sahte peygamberler(in) suret-i hakdan görünerek din perdesi altında gizlenip birçok melânetler yapmak üzere”⁶⁷⁷ ortaya çıktıkları görülmektedir. Tarihsel süreç bu tür dinsel sapkınlıkların örnekleriyle doludur. Burada sorun, genellikle bu tür kriz zamanlarında olduğu gibi dinden değil, dinsel değerlerin yorumlanış biçimlerinden, daha doğrusu bireylerin şahsi menfaatlerini her türlü değer üzerinde tutmalarından kaynaklanmaktadır. Basın, Anzavur’un bir taraftan ‘Kuva-yı Muhammediye’ ismini kullanarak din adına hareket ettiğini söylerken, diğer taraftan da müslüman halka zulmettiğini ahali adına Belediye Reisi ve eşraftan oluşan 98 imza⁶⁷⁸ ile kamuoyuna duyurmaktadır. Bir yandan, “İstanbul ne yaparsa yapsın, Anadolu kuvvetlidir. İster Düzcce’de fesat çıkartsın; ister Konya’da fitne uyandırsın, ister İngiliz zırhlısına kanatlar takarak keşiş dağlarından aşırınsın, Anadolu mücadele edecektir” cümlesiyle millî hareket mensuplarını motive ederken, diğer yandan da “Anadolu... kendisini seven İstanbul’dan yalnız yardım istiyor, gençliğini, nurun, imanın, aşkın Anadolu’ya gelmesini istiyor”⁶⁷⁹ demek suretiyle İstanbul’u tatlı bir şekilde ikaz ediyordu.

⁶⁷⁴ Coşar, (1963), s. 171.

⁶⁷⁵ *İzmir’e Doğru*, 12 Mart 1336-1920 / Cuma, Nu. 41.

⁶⁷⁶ *İzmir’e Doğru*, 4 Nisan 1336-1920 / Pazar, Nu. 50.

⁶⁷⁷ *İzmir’e Doğru*, 25 Nisan 1336-1920 / Pazar, Nu. 56.

⁶⁷⁸ *İzmir’e Doğru*, 9 Mayıs 1336-1920 / Pazar, Nu. 60.

⁶⁷⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 12 teşrinisani 1336-1920 / Salı, Nu. 64.

İsyan hareketlerinin bastırılması veya genişleme imkânı bulamayışında, din adamlarının da önemli katkıları olmuştur. Askerî Polis Teşkilâtı'nın "halkın düşman propagandasına karşı korunması ve aydınlatılması konusunda din adamlarından -vaizlerden büyük ölçüde yararlan(dığı)"⁶⁸⁰ görülmektedir. Yozgat Müftüsü Mehmet Hulûsi Efendi, "Padişahımız İngilizlerin elinde esirdir. Ferit Paşa ve Hükümeti ise ne yaptığını bilmiyor"⁶⁸¹ diyerek Çapanoğulları'nın düşüncelerindeki yanlışlığı ortaya koymuştur.

12 nci Kolordu Kumandanı'nın 21 Mayıs 1920'de yazdığı bir tezkerede; tedbirlere ilâve olarak müftü ve ulemadan Vehbi ve Rifat Efendi'lerin halka gerekli "nasihatlarla bulunarak müslüman kıyamının önüne" geçildiğini söylemesi,⁶⁸² 'din adamı'nın, toplumsal barışın sağlanmasındaki tesirini göstermektedir. Kuva-yı Islahiye Kumandanlarına gönderilen Hoca Mehmet imzalı bir şifrede⁶⁸³ de; kendisi tarafından bulunan iki âsinin, cezasını vereceği ve "Peygamber ve Allah(ın) hepimizin yardımcısı" olduğu beyan edilerek, asinin yokedilebilmesi için gerektiğinde silâha sarılacağı belirtilmektedir.

İsyan hareketlerinin merkezlerinden olan Mudurnu ve Düzce'de "Kuva-yı Milliye lehinde vaaz ve nesayihte"⁶⁸⁴ bulunan din adamlarından birisi de Filibeli Hoca'dır. Aynı şekilde Bursa Müftüsü Hacı Ahmet Efendi de Kuva-yı Milliye lehinde⁶⁸⁵ aktif bir propagandacı olarak çalışmıştır. Miralay Arif Bey, "Gönüllüler meyanında vaaz ve nasihatlarıyla subay ve eratın" hürmetlerini kazanan Nallıhan'lı Kadir Hoca'dan övgüyle bahsetmektedir.⁶⁸⁶

Anadolu'nun işgal edilmesiyle birlikte, "Türk halkı, padişahını, dinini, vatanını ve namusunu korumak için silâha"⁶⁸⁷ sarılmıştır. Yeterince ikna olmasalar bile, işgallerin beraberinde getirdiği mezalim karşısında "İstanbul'daki hükümetin yetersiz" kalışı, Müslüman halkı, İstanbul'un "dinsel düzenlemelerinin yanlış olduğuna inandırmaya"⁶⁸⁸ yetmiştir. İstanbul Hükümeti'nin fetvası Soma'da Yunan askerlerinin

⁶⁸⁰ ATASE Arşivi, K. 683, D. 126 A, F. 54; Pehlivanlı, (1992), s. 149.

⁶⁸¹ Ocak, (1973), s. 94.

⁶⁸² ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 4-2.

⁶⁸³ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 57, 72.

⁶⁸⁴ Sarıbay, (1943), s. 97.

⁶⁸⁵ ATASE Arşivi, K. 464, D. (86)-22, F. 2.

⁶⁸⁶ Miralay Arif, (1970), s. 33.

⁶⁸⁷ T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, I, (1940), s. 123.

⁶⁸⁸ Smith, (1959), s. 101.

koruması altında okunduktan sonra; Soma Müftüsü Sakızlı İsmail Hakkı Efendi, Kuva-yı Milliye mensuplarına, düşmanla savaşmanın Allah'ın emri olduğuna dair bir fetva vermiştir.⁶⁸⁹ Bu fetva'nın İstanbul Hükümeti'nin fetvasından çok önce verildiği düşünüldüğünde, hristiyan işgalcilerin müslüman halk üzerindeki olumsuz davranışlarına bir tepki olarak verilme ihtimali çok güçlü olmaktadır. Bu olay ve Millî Mücadele Dönemi'ndeki İstanbul Hükümeti ve İtilâf Devletlerine gösterilen diğer tepkiler, "bir işgal durumunda işgalcinin dini farklıysa, o ülkede din ideolojisinin yabancıya karşı çıkmak biçiminde beklenmelidir."⁶⁹⁰ şeklinde ifade edilen düşünceyi de destekler mahiyette görünmektedir.

Yörük Ali Efe, bölgesinde millî hareket aleyhine çalışanlara, "kendi huzurunda Kur'an-ı Kerim'e el bastırarak yemin ettirmek suretiyle"⁶⁹¹ kendisine karşı gelerek başkaldırmalarının önüne geçmeye çalışmıştır. Cami-i Kebir'de toplanarak Çorum halkına müderrislerden Hacı Mustafa Efendi ile çeşitli hatiplerce Büyük Millet Meclisi etrafında toplanarak nifak çıkarılmaması dinsel söylemler de kullanılarak anlatılmıştır.⁶⁹²

Anadolu'da çıkan isyanları hep, "melun düşmanların işi" olarak gören Mehmet Akif Bey, 19 Teşrinisani 1920 Cuma günü Kastamonu Nasrullah Cami'indeki vaazında; "Artık kime hizmet ettiğimizi, kimin hesabına çalıştığımızı anlamalıyız. Allah rızası için olsun aklımızı başımıza toplamalıyız." Bugün "bizi" düşman, Yunan Ordusu ve "ülkemizde çıkartmakta olduğu fitne fesadlar" ile yoketmeye "çalışmaktadır." Bu itibarla ümitsizliği, tembelliği, ayırıkçılığı bir yana bırakarak kurtuluş için mücadele "etmeliyiz," fikrini Kur'an ayetlerini de kullanarak halka anlatmıştır.⁶⁹³ Mehmet Akif Bey'in Aralık 1920'de Kastamonu ve çevresinde yoğun bir şekilde irşad faaliyeti yürüttüğü⁶⁹⁴ görülmektedir.

Düşmanın Ankara'ya yaklaştığı ve isyan hareketlerinin devam ettiği bir sırada, *Sebilürreşad* tarafından müslüman halk, vatanın savunması için din adına, cihada davet

⁶⁸⁹ Balıkesir, (Tarihsiz), ss. 78-79.

⁶⁹⁰ Hugh-Seton-Watson, *Nationalism and Communism, Essays*, 1946-1962, London, Methnen and Co. 1964, ss. 4-24; Zikreden: Oran, (1993), s. 75.

⁶⁹¹ Şefik, III, (1937), s. 120.

⁶⁹² *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Temmuz 1336-1920 / Pazar, Nu. 47.

⁶⁹³ Vaaz metni için bkz.: *Sebilürreşad*, Cilt: 7, Sayı: 159; Ekim 1953, ss. 130-135.

⁶⁹⁴ *Sebilürreşad*, C. 7, Sayı: 159, Ekim 1953, ss. 130-135.

edilmiştir. Cihadı (düşmanla savaş) Allah'ın emri olarak nitelendiren bu beyanname,⁶⁹⁵ bütün civar kaza ve nahiyelere gece yarısından sonra süvarilerle dağıtılmıştır.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın lider kadrosundan olan Hüsamettin Bey, Anadolu'da millî mücadelenin kazanılmasında 'din ülküsü'nün çok önemli olduğunu söylemiştir.⁶⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa, "güçlü bir laiklik yanlısı olmasına rağmen en güçlü taraftarları(nın) müslüman din adamları"⁶⁹⁷ olması, millî hareketi destekleyen, sağduyulu, gerçekçi, memleketin durumunu görebilen, akılcı din adamlarının, bu ülkeye sahip çıkmalarından kaynaklanmaktadır.

Anadolu halkının büyük bir kısmı memleketin durumundan ve mevcut olaylardan habersizdir. Bu nedenle durum halkımıza en kısa zamanda anlatılmalıdır.⁶⁹⁸ Bu noksanlık Konya İsyanı sırasında bariz bir şekilde hissedilmiştir. Konya'nın temiz, saf, inançlı halkı "Yunanlılardan daha alçak, dinle alâka(sı), sırf milleti kendi menfaati" uğruna "alet etmek için bir ihtirasdan ibaret"⁶⁹⁹ olan Zeynelabidin Hoca'nın gerçek yüzünü bilmediği için, onun yanında yer almıştır. Bu durumdan eşraf ve ulema sorumludur.⁷⁰⁰ Soruna, daha geniş çerçevede bakıldığında, cahil halkın aydınlatılması görevi, "bilumum devlet memurları, subaylar, ulema, meşayih, öğretmenler, eşraf velhasıl muktedir olabilecek tahsilli mütefekkir(lere)"⁷⁰¹ düşmektedir.

Millî Mücadele Dönemi'nde propaganda ve halkın aydınlatılması millî hareketin belkemiği⁷⁰² olarak birinci derecede ihtiyaç duyulan⁷⁰³ bir konudur. Yeterince propaganda yapılamadığı için millet doğruyu bilemeyip, yıkıcı faaliyetlere aldanmış⁷⁰⁴ bir halde kendisini isyan hareketlerinin içerisinde bulabilmektedir. Bu durumu Büyük Millet Meclisi'nde 17 Teşrinisani 1920'de çıkarılan bir kararname⁷⁰⁵ de

⁶⁹⁵ Beyanname için bkz.: *Sebilürreşad*, C. 7, Sayı: 158, Ağustos 1953, ss. 114-116.

⁶⁹⁶ Ertürk, (1975), s. 517.

⁶⁹⁷ Fromkin, (1993), s. 406.

⁶⁹⁸ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 5, (1981), s. 255; *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*, I, (1985), s. 8; Toker, (1983), s. 582.

⁶⁹⁹ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 2, (1940), s. 225.

⁷⁰⁰ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 5, (1981), s. 255.

⁷⁰¹ ATASE Arşivi, K. 729, D. 13, F. 5; Balcıoğlu, (1981), s. 212.

⁷⁰² Toker, (1983), s. 82.

⁷⁰³ Bitlisli Rıza Suad, (1339), s. 35.

⁷⁰⁴ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 4, (1981), s. 339, 341, 342.

⁷⁰⁵ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 6, (1943), s. 27.

teyit etmektedir. Aydın Mebusu Dr. Mazhar Bey, “memlekette bugün silâhtan ziyade irşâ(dın)”⁷⁰⁶ önemli toplumsal görevleri yerine getireceğini savunmaktadır.

Bu anlamda ilk adım olarak Büyük Millet Meclisi tarafından yayınlanan beyannamelerin,⁷⁰⁷ aynı zamanda resmi birer söylem olarak da toplumsal yapı ve siyasal örgütler üzerinde, kendisinin kurumsal varlığını tanıtmaya açısından önemli görevler üstlendiği görülmektedir. Bu beyannamelerin hemen tamamında dinsel içeriğin ağırlıklı tema şeklinde işlenişi; ‘**din unsuru**’nun etkilediği bir alan olarak toplumsal yapıya hitap etmesi dikkate değer bir noktadır. Bu söylemlerin kaleme alınış tarzı, ‘din unsuru’ nun toplumsal yapı üzerinde yapacağı olumlu tesirin bilgisinin farkında olarak, şuurlu bir şekilde yapılmıştır.

Toplunun, en geniş anlamda kendi devletini inşa etmesinin kurumsal bir şeklini ifade eden Büyük Millet Meclisi, memlekette “fesad çıkarıcı propagandaların engellenmesi için encümeni irşadiye namıyla bir kurul oluşturulması(na)”⁷⁰⁸ karar verilir. Propaganda ve telifat için de bütçeden 4537 Lira ayrılır.⁷⁰⁹

Konya’nın Çiğil Karyesi’nde çıkan isyanı bastırmak için bir taraftan bir ‘heyet-i nasiha’ gönderilirken, diğer taraftan da Vilâyet Jandarma Kumandanlığı’ndan 100 kişilik bir müfreze her ihtimale karşı bölgeye sevk edilmiştir.⁷¹⁰ 14 ncü Kolordu Kumandanı’nın, 28 Şubat 1920’de Bursa 56 ncı Fırka Komutanlığı’na gönderdiği şifrede, Bursa Karacabey’de isyan çıkmaması için de yine aynı yolu takip ettiği görülür. Buna göre; bir taraftan halka nasihat ve irşadda bulunurken diğer taraftan da mevcut kuvvetler müdahaleye hazır halde ve kontrol altında bulundurulmalıdırlar.⁷¹¹

Halkın durumunun belirsizliğini koruduğu bir anda, “Türk ve Çerkeslerden kurulu bir heyet-i nasîha başında Müftü Hamdi Bey”⁷¹² Biga’da halkı toplar ve kürsüye çıkarak, memleketin içinde bulunduğu şartları anlatır. O, Mustafa Kemal Paşa’nın

⁷⁰⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 3, (1981), ss. 351-352.

⁷⁰⁷ Beyanname örnekleri için bkz.: *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Nisan 1336-1920 / Çarşamba, Nu. 25; *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Mayıs 1336-1920 / Pazartesi, Nu. 30; *İzmir’e Doğru*, 2 Haziran 1336-1920 / Çarşamba, Nu. 76; T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, I, (1940), s. 60.

⁷⁰⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 1, (1940), ss. 95-96.

⁷⁰⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 8, 2 nci Baskı, Ankara, 1945, s. 532.

⁷¹⁰ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 57-54.

⁷¹¹ ATASE Arşivi, K. 397, D. (12-20)-9, F. 28.

⁷¹² Güven, (1948), s. 38.

emrinin yerine getirilmesinin, bütün Anadolu'nun ortak kararı olduğunu⁷¹³ da özellikle belirtir. Bolu'nun Köroğlu Dağı'nda millî harekete karşı toplanan 40-50   , "Kara ır'dan gönderilen nasihat heyetleri ile yola getirilerek teslim"⁷¹⁴ olmuştur. Tokat  syanı'na karşı yapılan hazırlıklardan birisi de; "camilerde halkı aydınlatmak için konferanslar verilmesi" ve "   lere nasihat heyeti gönderil(mesi)"⁷¹⁵ olmuştur.

Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşa, Sivas'taki Askerî Polis Te kil ti'na yazd ı bir yazıda; aşiretler üzerine gönderilecek heyetlerin "Ankara Hükümeti'nin m  fik bir baba olduğunu, a iretlere" karşı güç kullanmayaca ını, "ayrıca e kıyanın, yabancı parasıyla hareket eden dinsizler olduklarını söylemelerini"⁷¹⁶ istemiştir. Yine Nurettin Paşa, 3 Nisan 1921'de halka yayınladığı bir beyannamede,⁷¹⁷ halkın k  kırtıcılara inanmamasını, "namus, ırz ve mallarının hükümetin güvencesinde olduğunu, mezhep ve ırk farklarının dikkate alınmayaca ını" duyurarak, yöre halkının isyan hareketlerinin d  ına çıkarılması için çaba sarfetmi tir.

Zaman zaman, az da olsa, 'heyet-i nas  ha'ların  apano ulları  syanı'nda olduğu gibi, başarılı olamadıkları da olmuştur.⁷¹⁸ Ba arısızlıklarda hem ir adla görevlendirilen heyetlerin hem de ir ad yapılan toplulukların, bu görev için uygun olmayan nitelikleri ta ımalarından kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Anadolu'da gerek halkın çeşitli kesimlerinin isyan hareketi içerisine girmesini engellemek, gerekse isyanlar sırasında caydırıcılı ın sağlanması anlamında; millî hareket taraftarlarınca yayınlanan dinsel içerikli beyannamelerin önemli rol oynadıkları görülmektedir. Biga Hadisesi münasebetiyle Kuva-yı Tedibiye Kumandanlı ı'nca köylere, halkın mevcut durumla ilgili olarak bilgilendirilmesi amacıyla bir beyanname dağıtılır. Bu beyanname⁷¹⁹ ile Yunanlıların dokuz ay önce işgal bölgesindeki halkın ırz, din, can ve malına yaptıkları tecav  zler, camileri ahıra çevirmeleri hatırlatılmaktadır. Halkın, o zaman i galcilere karşı sil hl narak kahramanca sava tı ını; bugün ise bazı alçakların d   mana hizmet etmek isteyen Anzavur'a iltihak ettiklerini, "Din ve vatanımızın

⁷¹³ G lven, (1948), s. 47.

⁷¹⁴ ATASE Arşivi, K. 546, D. (3)-5, F. 17.

⁷¹⁵ Asarkaya, (1936), s. 76.

⁷¹⁶ T.B.M.M. Arşivi, Rumuz: I, Dosya: 6; Zikreden: Balcıoğlu, (1991), s. 130.

⁷¹⁷ ATASE Arşivi, K. 1877, D. 1, F. 64-8; Balcıoğlu, (1991), s. 140.

⁷¹⁸ Ocak, (1973), s. 122.

⁷¹⁹ * zmir'e Doğru*, 29 Şubat 1336-1920 / Pazar, Nu. 36.

düşmanlarına cesaret veren bu karışıklıklar(ın)” en kısa zamanda sona ereceğini ve âsîlere âlet olunmaması konusunda uyarıldığı ifade edilmektedir.

Mustafa Kemal Paşa’nın, Heyet-i Temsiliye namına imzaladığı başka bir beyannamede⁷²⁰ de; Gönen havalisinde millî harekete ihanet olarak Anzavur tarafından “doğrudan doğruya Yunanlıların menfaatine” hizmet eden bir isyanın çıkarıldığı ifade edilerek, yetkililer ve halk bilgilendirilmektedir. Ankara Mevlevî dergâhı’nda Abdülhalim Çelebi Efendi tarafından Kur’an âyetlerinin yoğun bir şekilde kullanıldığı dinsel içerikli bir konuşmada;⁷²¹ ahlâklı olmanın toplumsal yapıdaki önemi üzerinde durulduktan sonra, Anzavur harekâtının müslümanlar arasına ayrımcılık soktuğu, bu tür davranışlara karşı dikkatli olunması ve Anzavur’a katılanların Allah katında sorumlu olacakları belirtilmiştir.

Dinsel bir kurum olarak işlev yapan ‘Büyük Millet Meclisi Şer’iye Encümeni’ tarafından, hem Anadolu insanı (9 Mayıs 1920)⁷²² hem de bütün İslâm Âlemi’ne,⁷²³ Anadolu millî hareketi, Sultan-Halife’nin durumu ve Ankara Hükümeti’nin gayesi ile ilgili çeşitli beyannameler yayınlanmıştır. Anadolu insanı, millî harekete, ne yaptığının farkında olan toplumsal bir şuurla katıldığının bir çeşit ispatı olarak; Eskişehir’den, ‘İstanbul’un Beyannamelerine Anadolu Halkının Reddiyesi’ isimli bir beyannameyi 1 Eylül 1920 tarihinde yayınlamıştır.⁷²⁴ Bu beyannamede; esaret altında kalmış olan İstanbul Hükümeti ‘fetva’sının, Anadolu’nun hemen hemen bütün din adamları tarafından verilen fetva ile geçersiz kılındığı, hareketin gayesinin Halife’nin ve vatanın esaretten kurtarılması olduğu belirtildikten sonra; “bu dinî aşk ile Allah’a, Peygamber’e karşı rezil rüsva olmamak için son nefesimize kadar silâhımızı elimizden bırakmayacağız. Çünkü bunu bize Allah’ımız, dinimiz, Peygamberimiz emrediyor” denilmektedir. Beyannamenin sonunda da Anadolu millî hareketini “Mustafa Kemal Paşa(nın) değil, milletin azmi(nin) yarattı(ğı)”, bunun “milletin ruhundan kopmuş meşru bir isyan ve bir müdafaa” hareketi olduğu söylenmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bizzat toplumsal yapının kendisi, toplumbilimsel anlamda Anadolu millî

⁷²⁰ *İzmir’e Doğru*, 21 Nisan 1336-1920 / Çarşamba, Nu. 55.

⁷²¹ *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Mayıs 1336-1920 / Çarşamba, Nu. 27.

⁷²² Bknz.: *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 1, (1940), ss. 246-248.

⁷²³ *İzmir’e Doğru*, 2 Haziran 1336-1920 / Çarşamba, Nu. 76.

⁷²⁴ ATASE Arşivi, K. 486, D. (39-40) 2, F. 4; ATASE Arşivi, K. 622, D. 283 / 228, F. 1.

hareketinin meşruiyetini de böylece bir kez daha ortaya koymuş olmaktadır. Bu toplumsal desteğin meşruiyeti sağlanırken, dinsel değer ve ölçülerden istifade yoluna gidilmesi, toplumsal yapının harekete katılımında ‘din olgusu’nun âdeta bir ‘harekete geçirici kuvvet’ rolünü oynadığını göstermektedir.

Anadolu insanının toplumsal katılımının bir neticesi olan beyannamelerin, ‘Anadolu Müslümanları’ imzasıyla; ‘İstanbul’da İslâm Gençliğine, Kahraman Ordunun Kahraman Zabit ve Neferlerine’,⁷²⁵ ve ‘Esirlikten Dönen Kardeşler!’,⁷²⁶ hitaplarıyla neşredildiğini görüyoruz. Bunların her ikisinin de, hemen her cümlesinde dinsel değer ve semboller bolca kullanılmıştır. Hareketin gayesi, dinsel içerikle desteklenerek izah edilmiş ve millî hareket karşısındaki olumsuz tavırların yanlışlığı üzerinde durularak memleketin genel durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Beyannameler vasıtasıyla isyancı grupların komutan seviyesindeki zabitan tarafından uyarılması usulü, zaman zaman müracaat edilen bir yöntem olarak görülmektedir. Düzce İsyanı’nı bastırmaya giden 24 ncü Fırka Kumandanı Mahmut Bey⁷²⁷ ile Zile’de Kolordu Kumandanı olan Refet Bey’in zor kullanılarak isyana dahil edilenlere hitap ettiği⁷²⁸ beyannamelerde; din olgusundan, toplumsal yapının bu kesimlerinin millî harekete karşı gelmemesi yolunda istifade edilmiştir. Yine Demirci Mehmet Efe’nin Aydın civarındaki isyan sahalarında telgrafla yaptığı propagandalarda; Kuva-yı Milliye’nin, Türk Milleti ve “ümme-i Muhammedin mahvı(na)”⁷²⁹ çalışan düşman kuvvetleriyle mücadele eden bir güç olduğunu, bu uğurda yetim kalan ve şehit olanların ahirette âsîlerin yakasından tutacaklarını belirtmektedir. Böylece toplumdaki utanç duygusuna ve dinin uhreviyatına hitap ederek, yapılan söylemin isyanlara karşı toplumsal yapı üzerindeki olumlu etkisi kendini göstermiştir. Kuva-yı Milliye hareketinin Batı Anadolu’da alevlenmesi ve dinamizm kazanmasının sebeplerinden birisi de ahaliye yapılan bu tür çağrılar olmuştur.

İstanbul’un Fetvası’na karşılık çıkarılan Ankara Fetvası’nın memleketin her tarafına dağıtılmasına rağmen, isyanlar sona ermemiş⁷³⁰ ve asiler için caydırıcı olacağı

⁷²⁵ ATASE Arşivi, K. 1037, D. 78-111, F. 6.

⁷²⁶ ATASE Arşivi, K.1037, D. 78-111, F. 7.

⁷²⁷ Uluğ, (1973), s. 211.

⁷²⁸ Asarkaya, (1937), s. 104.

⁷²⁹ Nadi, (1), (1955), ss. 20-21.

⁷³⁰ Ertürk, (1975), s. 92.

düşüncesiyle kuvvet kullanılmasına karar verilmiştir. Böylece Büyük Millet Meclisi hukukî varlığına karşı isyan edenleri vatan haini sayan 29 Nisan 1920 tarihli ‘Hıyanet-i Vataniye Kanunu’⁷³¹ nu çıkarmıştır. Ağaoğlu’na göre, böyle bir kanun dehşet vermekte elbette haklıdır⁷³² ve “fevkalade hal kanunları arasında”⁷³³ yerini almıştır. Bernard LEWIS; “Dinin politikadan ayrıl(ması) ilkesi(nin)”, “dinin siyasal amaçlarla kötüye kullanılmasına karşı hükümler” içeren bu kanunda görüldüğünü⁷³⁴ söylemektedir. Kanunun çıkmasından sonra, Maarif Vekili Dr. Rıza NUR, 10 Mayıs 1920 tarihli tamiminde⁷³⁵ şunları söylüyordu: “Din ve milletimizin hayatı tehdit altındadır. Maarif memurları milleti irşad ederek fitne ve fesada kapılmaları engellenecektir. Millî birliği yokedecekler için yapılan ‘Hıyanet-i Vataniye kanunu’ şiddetle ve müsamahasızca uygulanacaktır.” Yine isyan bölgelerinde, toplumun çeşitli kesimlerinin uyarılması amacıyla, ‘Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nun merhamet edilmeden uygulanacağı⁷³⁶ basın aracılığıyla da halka duyurulmaktadır.

Böylece asayiş sorununun “çözümüne ulaştırılması konusundaki duyarlı(lı)k ortaya” konulmuştur. Arkasından da “meydana gelen şekâvet olayları hakkında kararların daha çabuk alınabilmesi için”⁷³⁷ bir yöntem olarak⁷³⁸ 11 Eylül 1920’de ‘Firariler Hakkında Kanun’ adıyla bir kanun çıkarılarak İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştur.⁷³⁹ İstiklâl Mahkemelerinde “verilen kararların -idam hükümleri dahil- kesin oluşu, bu kararlar aleyhine temyiz yolunun kapatılması”, kanunun bir “zaruret hali kanunu olduğunu açıkça göstermektedir.”⁷⁴⁰

Gerek ‘Hıyanet-i Vataniye Kanunu’ ve gerekse ‘Firariler Hakkında Kanun’ adıyla çıkarılan kanunla kurulan İstiklâl Mahkemeleri sayesinde, askerî güçle

⁷³¹ Şapolyo, (1967), s. 49; Goloğlu, (1970), s. 176; Samet AĞAOĞLU, *Kuva-yı Milliye Ruhu ‘Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’*, 3. Baskı, İstanbul, 1973, s. 71; Ergil, (1981), s. 207; Bıykoğlu, I, (1987), s. 136. Kanunun tam metni için bkz.: *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Mayıs 1336-1920 / Cumartesi, Nu. 26; Aybars, (1988), ss. 28-29.

⁷³² Ağaoğlu, (1973), s. 149.

⁷³³ Bülend DAVER, *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından FEVKALÂDE HAL REJİMLERİ (Türkiye’de-Yabancı Memleket-lerde)*, Ankara, 1961, s. 118.

⁷³⁴ Lewis, (1984), s. 408.

⁷³⁵ *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Mayıs 1336-1920 / Pazartesi, Nu. 30.

⁷³⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz 1336-1920 / Perşembe, Nu. 46.

⁷³⁷ Balcıoğlu, (1991), s. 165.

⁷³⁸ Steinhaus, (1973), s. 101.

⁷³⁹ ‘Firariler Hakkında Kanun’ için bkz.: Aybars, (1988), ss. 41-42.

⁷⁴⁰ Daver, (1961), s. 118.

yokedilemeyen isyan hareketleri, caydırıcılık da kullanılarak tamamen yokedilmişlerdir. İsyânların kontrol altına alınması üzerine, Ankara Hükümeti'ne bağlı kuvvetler, bütün hatlarıyla işgal kuvvetleri üzerine taarruza geçme imkânına da kavuşmuştur.

Anadolu insanının, kurtuluş mücadelesinin önündeki iki önemli engelden birisi, belki de en önemlisi Türk Tarihi'nin en badireli ve dikkate değer toplumsal olayları olan iç isyanların, Anadolu'nun zabiti ile din adamı ile ve toplumun büyük bir kesiminin harekete karşı koyması ile yokedilmesi üzerine; Türk Ordusu'nun tarihte örneğine az rastlanır bir zaferle 30 Ağustos 1922'de işgalci güçler Anadolu'dan tamamen atılmışlardır. Zaferden sonra İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold, Lord Curzon'a gönderdiği bir raporunda; Kemalistlerin başarısından Sultan ve bazı nazırların kaygı duyduklarını söyledikten sonra, "Bundan sonra Türkiye'nin kaderini" Sultan-Halife değil, Ankara'nın tayin edeceğini belirtiyordu.⁷⁴¹ Bu zafer aynı zamanda Damat Feritlerin, Vahdettinlerin, Dürrizadelerin, Sait Mollaların, Zeynelabidin Hocaların tarihte bir tür yargılanması anlamına da gelmektedir. Koskoca bir dünya İmparatorluğunu yöneten üç beş tane beceriksiz insanın yüzyılların mirası olan bir devleti nasıl yokedebildiğinin de acı bir örneğidir. Galip Kemali Bey bu durumu hatıralarında;⁷⁴² "Bana kalırsa, Sultan Ahmed Meydanı'na ikinci bir istiklâl âbidesi dikerim. Lloyd George, Venizelos ve Damat Ferit, birbirine sarılmış, üstüne de Mehmetçiği oturturdum... Altına da 'Allah razı olsun...' diye yazardım... Çünkü ayrı ayrı bu üç şahsın o zaman ki siyaseti birleşmeseydi, Allah göstermesin, ne millî hareket ortaya çıkar, ne de Türkiye'den eser kalırdı" şeklinde dile getirmektedir. Tarih ve gerçekler Mustafa Kemal ATATÜRK ve arkadaşlarını, Kuva-yı Milliye'nin fedakâr ve kahraman mensuplarını ve bütün toplumsal kesimleriyle harekete katılan Anadolu insanını haklı çıkarmıştır.

⁷⁴¹ Bilâl ŞİMŞİR, *İngiliz Belgeleriyle SAKARYA'DAN İZMİR'E (1921-1922)*, ikinci Basım, Ankara, 1989, s. 353.

⁷⁴² Söylemezoğlu, (1939), s. 79.

SONUÇ

Millî Mücadele Dönemi'nin başlangıcında ortaya çıkan toplumsal, siyasal ve etnik sorunlarla bugünkü olaylar arasında bir bağ kurabilirsek; bu bizi içinde bulunduğumuz çeşitli sorunların çözümü kavuşturulabileceği düşüncesine götürebilecektir. Bu metod aynı zamanda, bugün içinde bulunulan sorunların COMTE'un ifadesiyle, "tarihsel tahlil(inin)"¹ yapılması anlamına da gelecektir.

İtilâf Devletleri, dünyanın çeşitli bölgelerinde yaptıkları ve başarılı oldukları gibi, Anadolu'da da aynı tavrı sergileyerek başarılı olacaklarını düşünüyorlardı. Bu güçler, "zannediyorlardı ki Türklük ve müslümanlık bu zillate katılacaktı. Fakat gafiller aldandı, Anadolu'nun feyzafeyz ruhundan kutsî bir galeyan doğdu."² Bu yüce ruh onların "Küçük Asya'nın fethi ve Türk Devleti'nin yok edilmesi"³ şeklinde özetlenen emperyalist ideallerini yoketti ve Anadolu insanı, **Mustafa Kemal ATATÜRK**'ün önderliğinde Anadolu Kurtuluş Mücadelesini kazanarak genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurdu. Böylece İngilizler, millî harekete karşı "Sultan Vahidettin ile onun safdil sadrazamı Damat Ferit'(i)'"⁴ desteklemekle paralarını yanlış ata oynadıklarının farkına varmışlardı.

Türk Milleti açısından İstiklâl Harbi hem bağımsızlık için ölümüne bir savaş hem de politik bir değişim mücadelesidir. Daha açık bir ifadeyle, millî mücadele, büyük bir zaferin adıdır ve bu muzaffer ülkenin müslüman halkının, adı **Türkiye Cumhuriyeti** olan bir siyasal birliği yeniden teşkil etmesine imkân sağlamıştır. Anadolu millî hareketinin tartışmasız lideri olan Mustafa Kemal ATATÜRK ve arkadaşları, bir taraftan iç ve dış düşmanlarla savaşırken, diğer taraftan da millî bir devletin, 'Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini kurmaya çalışmaktadır. Millî harekete karşı olan güçler (Sultan-Halife, İstanbul Hükümeti ve İtilâf Devletleri ile Anadolu'daki bir kısım azınlıklar) yaptıkları propaganda savaşında; saf, temiz, cahil, eğitimsiz, memleketin içinde bulunduğu olumsuz şartları bilmeyen, ne yapacağından habersiz ve neye, nasıl, niçin, ne şekilde inandığını bilmediği bir dine sıkıca sarılan Anadolu insanının kutsal saydığı değerlerin hemen tamamını istismar ederek istedikleri gibi kullanmışlardır.

¹ König, (1994), s. 9.

² *İzmir'e Doğru*, 19 Mart 1336-1920 / Cuma, Nu. 44.

³ Prens Andre (Yunan Kolordu K.nı), *Felâkete Doğru*, Çev.: Hüseyin Rahmi, İstanbul, 1932, s. 9.

⁴ Jaeschke, (1986), s. 161.

Bu dönemdeki felâketlerin en büyüklerinden olan toplumsal yapının kaos içinde oluşu (devletin bir müessese olarak işlerliğini yitirmesi, ekonomik ve siyasal belirsizlikler, halkın yokluk içinde bulunuşu ve yer yer işgallerle ortaya çıkan mezâlim vs.), bütün ağırlığıyla Anadolu insanının üzerine çökmüş ve bireylerin en câhillerinin bile ruhlarında silinmeyecek derin izler bırakmıştır. Bu tarihsel bakış açısı, bize bütün “sosyal-kültürel sistem(lerin) ne gökten” indiğini “ne de durup dururken yokol(duğunu)”⁵ göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle; “toplumsal gerçeğe ilişkin sosyolojik değerlendirmeler ancak bir süre diyalektiği yani tarih içinde bir anlam kazanabilir.”⁶ Dolayısıyla toplumumuzun bugünkü sorunlarına, sağlıklı ve bilimsel çözümler getirebilecek yorumlar ve değerlendirmeler yapabilmemiz için, tarihimizin doğru ve önyargısız olarak değerlendirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Bu nedenle çalışmamız boyunca “Kesinlikle hiçbir ilmî karaktere sahip” olmayan⁷ ideolojik yaklaşımlardan olabildiğince uzak kalmayı tercih ettik.

Millî harekete karşı olan güçler, Sultan-Halife'nin yüzyılların getirdiği geleneksel ve karizmatik otoritesinden de istifade ederek, yoğun bir din istismarına girişmişlerdir. Böylece müslüman halkın birbirine silâh çekmesine neden olarak, onları isyan hareketlerinin içerisine itmişlerdir. Bu savaşın en kutsal aracı, kurumsallaşmış dinin tarihsel temsilcisi olan Şeyhülislâm tarafından, İngilizlerin isteği doğrultusunda çıkarılan ve Mustafa Kemal ATATÜRK'ün de içinde bulunduğu millî hareketin lider kadrosunu âsî ilân ederek ölüme mahkûm eden ‘Fetva’ olmuştur. Böylece Mustafa Kemal Paşa için 11 Nisan 1920’de verilen bu ölüm kararı, Padişah’ı halkın gözünden düşürmekle kalmamış; RUSTOW’un ifadesiyle, “teşkilâtlı din müessesesinin Türk toplumundaki yerini (de) daimi olarak”⁸ sarsmıştır. Hatta bugün Türkiye’de, cumhuriyetin kuruluşundan beri din alanı ile ilgili pek çok sorunun temelinde, millî hareket aleyhine çıkarılan bu fetvanın olumsuz tesirlerinin görüldüğünü söylemek mümkündür. JAECHKE bunu, “Türkiye’deki tatbik edilen şekliyle İslâm’a da Dürriade Abdullah’ın Fetvası en büyük zararı verdi”⁹ şeklinde açıkça ifade etmektedir.

⁵ Bozkurt GÜVENÇ, *İnsan ve Kültür*, 4. Baskı, İstanbul, 1984, s. 109.

⁶ Ülgen OSKAY, *Sosyolojik Düşünce Tarihi*, C. 1, İzmir, 1990, s. 54.

⁷ Freund, (1991), s. 99.

⁸ Danwart A. RUSTOW, “Politics and Islam in Turkey 1920-1955”, *Islam and the West*, Publisher: Richard N. Frye, Lahey, 1957, s. 75.

⁹ Jaeschke, (1981), s. 199.

Mustafa Kemal ATATÜRK'ü daha o yıllarda, millî hareket sonrasında kurulacak olan yeni devletin şekli konusunda, 'İstiklâl Harbi'nin bu engin tecrübesi büyük oranda yönlendirmiş ve bu devlet modelinin en önemli öğelerinden birisi olarak lâiklik ortaya çıkmıştır. Bugün toplumsal yapımızın içinde bulunduğu şartlar düşünüldüğünde, bu kararın ne kadar isabetli verilmiş olduğu görülmektedir. Bu durum bir toplumbilimcimiz tarafından kendisiyle yapılan bir röportaj sırasında şu cümlelerle açıklanmıştır: **"Birden fazla dinî anlayışın olduğu bir toplumda lâiklik yöntem olarak zorunluluktur. Türkiye lâik olmak zorundadır. Aksi halde savaş ortamı oluşur."** Bugün Türkiye'de Alevilik, "İslâmcı radikalliği törpüleyen bir unsur"dur. Bu haliyle aynı zamanda hukukî bir sistem olarak da lâikliğin bir çeşit garantörüdür.¹⁰ Mustafa Kemal ATATÜRK'ün anladığı anlamda lâiklik¹¹, dine inanan insanlarımızın en güvenilir koruyucusu olmak görevini üstlenmiş bulunmaktadır. Bu haliyle lâiklik; bugün içinde bulunduğumuz toplumsal ve siyasal şartlar içerisinde ülkemizde millî birlik ve beraberliğin sağlanmasının vazgeçilmez temel bir unsuru olarak önümüzde durmaktadır.

Anadolu'nun, millî harekete destek veren ve öncülük eden sağduyu sahibi din adamları, Dürrizade'nin dinsel söylemine karşı gelerek, İstanbul Hükümeti'nin fetvasının dince geçersiz ve millî hareketin de dinsel açıdan meşru olduğunu ortaya koyan karşı bir fetva çıkarmışlardır. Böylece 'Fetvalar Savaşı'nı başlatan "iki taraf da, din konusunda son ve en etkili sözlerini söylemiş"¹² olmaktadır. Bu mücadeleden Anadolu millî hareketi, kendisine taraftar olan din adamlarının da katkısıyla tarihte eşine rastlanmayan bir zaferle çıkmıştır.

Millî hareket aleyhindeki propagandaların sıklet merkezi, **cahil halk tabakaları** olmuştur. Bu insanlar üzerinde, bütün propaganda teknikleri ve özellikle de dinî propaganda çok yoğun bir şekilde uygulanmıştır. İç isyanların büyük bir kısmının çıkış noktasındaki önemli itici güçlerden birisi de; 'din olgusu'nun toplumsal yapı üzerindeki etkin nüfuzunu bilen çıkar gruplarının kendi menfaatleri uğruna 'dinî

¹⁰ Nur VERGİN, "İslâm Sınıf Atlıyor", *Yeni Yüzyıl Gazetesi*, Röportaj: Neşe Düzel, 21 Ekim 1996 / Pazartesi.

¹¹ Atatürk'e göre, "Lâiklik, yalnız din ve devlet işlerinin ayrılması demek değildir. Tüm yurttaşların vicdan, ibadet ve din özgürlüğü de demektir." Bknz.: *Atatürkçülük*, (Birinci Kitap), Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara, 1983, s.111.

¹² Selek, I, (1987), s. 82.

değer'leri ön plâna çıkarma çabaları olmuştur. Bu durum ciddî bir din eğitimi sorununu da beraberinde getirmektedir. Anadolu insanının eğitim açısından içinde bulunduğu bu korkunç durumu gören İzmir Mebusu Hacı Süleyman Efendi, bir din adamı hüviyetiyle eğitimin çözümlenmesi gereken çok önemli ve acil bir sorun olduğunu dile getirmiştir. Ona göre;¹³ köylünün cehaletinin yokedilmesi için eğitim şarttır. Köylere okul açılmalıdır. “Her belde, her köy, maarifin, mekâtibi ibtidaiye hususunda, zimamı idaresini yedi ihtiyarına almalıdır... Her türlü saadet, dinden, o da maariften doğar. İlim ve irfan sebebiyle dindar bir adamın dünya ve ahireti mamurdur.” Cehaleti en uzak ve en ufak köylerimiz de bile yoketmeliyiz. “Cehalet sebebiyle dinini kaybeden adamlar” dünya ve ahiret saadetinden mahrumdurlar. Hacı Süleyman Efendi'nin bu cümleleri son derece önemli bir tespittir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki;¹⁴ eğitim düzeyinin yüksekliği ile bâtil inançlara sahip olma arasında ters bir orantı vardır. Dolayısıyla eğitim seviyesinin yüksek olduğu bireylerde, batıl inançlara daha az rastlanıldığı görülmektedir.

Müslüman Anadolu insanının, desteklenmesi için her türlü olumlu şartları hâiz olan millî harekete karşı gelmesinin altında yatan en önemli gerçeklerden birisi, onun genel anlamda eğitimden, özellikle de din eğitiminden uzak olmasıdır. Toplumsal yapının sahip olduğu inanç değerleri, bilgi ile desteklenmezse bu durum, o yapı için yıkıcı, yokedici birtakım oluşumların doğuşuna neden olabilecek veya en azından olumsuz tavır takınmalara zemin hazırlayabilecektir.

Halkın dinle ilgili inanç ve değerlerinin sömürülmemesi, kötüye kullanılmaması için eğitim vasıtasıyla “kültür seviyesini yükselt(erek) sevk-i tabîiden ziyade fikir ve muhakeme ile hareket edecek hale getirme(nin)”¹⁵ şart olduğu görülmektedir. Bunun yolu, millet, devlet ve memleketin menfaatlerinin çok iyi belirleneceği bir platformda; konunun uzmanları tarafından tespit edilecek bir metodla, toplumumuzun eğitim talebinde bulunan kesimlerinin dinle ilgili konularda aydınlatılmalarıdır.

¹³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 4, (1981), s. 536.

¹⁴ Bunlardan birisi için bkz.: Köktaş, (1993), s. 105.

¹⁵ Başdoğan, (1960), s. 55.

İstiklâl Savaşı, tarihsel süreçte de örneklerine bolca rastlandığı üzere, insanların çoğunun “dinî yasallaştırmaya karşı gereksinim”¹⁶ duydukları bir zaman boyutu olarak, din alanında ciddi sorunların yaşandığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemde din olgusu ile ilgili olarak ortaya çıkan taassubun ve istismarın vebalini bizatihi ‘din’in omuzlarına yüklemek haksızlık olacaktır. Aslında insanlar için gerçek bir mutluluk ve kurtuluşu vaat eden din olgusu; alt düşünceli, seviyesiz, beceriksiz, dinî bilgidен yoksun ellerde keskin ve toplumu yokedici bir silâh olarak kullanılmıştır. Böylece toplumsal yapıyı birleştirerek işgalci güçlere karşı koyacak yerde, kolayca ayrılık, isyan ve çatışma unsuru haline gelebilmiştir.

Bir araştırma deseni olarak oldukça hassas konulardan birisi olan **din olgusu**,¹⁷ Millî Mücadele Dönemi’nde de genel olarak çeşitli örnekleriyle gördüğümüz gibi; Türk toplumu üzerinde büyük bir etki alanına sahiptir. Bu etkinin toplumun değerleri, tutumları ve davranışları üzerindeki mevcudiyetini yok saymak ya da bunlara baskı uygulamak, toplumsal yapının çeşitli kesimlerinin ‘radikal gruplar’ şeklinde ortaya çıkacak olan yapılanmalara kaymasına zemin hazırlayabilecektir. Böylece ortaya çıkan ve tabii olmayan dinî oluşumlar ise, çeşitli toplumsal ve siyasal sorunları da şüphesiz beraberinde getirebilecektir.

Bu noktada ise, ‘**din olgusu**’, kendisinden beklenen fonksiyonu icra edemediği ve can yakmaya başladığı için de bir sorun haline gelmiştir. Aslında insanın bulunduğu her yerde her şey sorun olabilir. Bunlardan birisi de ‘din olgusu’dur. Buradaki sorun, ‘din’in kendisi değil, yaşanan dinsel hayatın sorunlarıdır. Bunların temelinde ise çok ciddi bir bilgi ve bilim problemi bulunmaktadır. Ortada dolaşan tozu dumanı, bilgi olmadan çözmemiz mümkün değildir. Günümüzde toplumsal yapının büyük bir kesiminin bilgi kaynağını teşkil eden, din alanındaki bilgiler ve kitaplar ise, artık tamamen eskidikleri için bu insanların dinle ilgili sorularına doğru ve ciddi cevaplar verebilecek durumda da değildirler. Bunlar bugüne uygun olarak yenilenmeli ve gereksiz olanlar da atılmalıdır.

¹⁶ Berger, (1993), s. 76.

¹⁷ M. DUVERGER, *Sosyal Bilimlere Giriş*, Çev.: Ü. Oskay, Ankara, 1973, s. 94.

Bugün toplumumuzda elle tutulan, gözle görülen bir olay olan din¹⁸ alanında ciddi bir çok hamlelere (tefekür anlamında) ihtiyaç varken, gerçekte dinî inanç içinde yer almayan birtakım konularla ve dinsel anlamda lüzumsuz teferruatla uğraşmaktadır. Böylece dinsel değerlere inanan toplumsal yapıda, insanlararası yabancılaşmanın da yaşanmasına neden olunmaktadır. Bu sorunun ortadan kaldırılması, bilgi ve duygunun birlikte ele alınması ile yakından ilgilidir.

Sonuç olarak değerlendirildiğinde; millî mücadelenin işgal kuvvetlerinin yaptığı mezalim karşısında başlatılması, geliştirilmesi ve sürdürülmesi çabasında toplumsal yapı üzerindeki önemli nüfuzu bakımından '**din olgusu**'nun ve Anadolu insanıyla daha yakın ilişki içinde olan '**dinsel kurumlar**'ın inkâr edilemeyecek derecede büyük bir önem taşıdığı görülmüştür. Din olgusu ve dinsel kurumlar, çoğu zaman bu şekilde millî hareket etrafında birleştirici rol oynamalarına rağmen, zaman zaman da toplumsal yapının cehalet içerisinde olduğu ve dinin söylemlerinin de gerektiği gibi yerli yerinde anlaşılamadığı durumlarda bölücü bir işlevi üstlendiği tarihsel örnekleriyle birlikte gözlemlenmiştir.

¹⁸ Yücekök, (1971), s. 2.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV BELGELERİ

A. *Askeri Tarih ve Stratejik Etüd (ATASE) Başkanlığı Arşivi.*

B. *Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıykoğlu Arşivi, Nu: 78.*

II. RESMİ YAYINLAR

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.1, 24 Nisan 1336 (1920) -21

Şubat 1336 (1921), T. İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.II, 17 Mart 1337 (1921) -25

Şubat 1338 (1922), T. İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C.1-2, 2.Baskı, Ankara, 1940.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C. 3-5, 3.Baskı, Ankara, 1981.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C. 7, 2. Baskı, Ankara, 1944.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C.9, 2. Baskı, Ankara, 1954.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C.10- 11, 2. Baskı, Ankara, 1958.

III.DERGİLER

Alemdar Gazetesi.

BelgelerleTürk Tarihi Dergisi.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi.

Hayat Mecmuası.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi.

İkdam Gazetesi.

İzmir'e Doğru Gazetesi.

Peyam-ı Sabah Gazetesi.

Sebilürreşad

Takvim-i Vekayı Gazetesi.

Türk Dünyası Gazetesi.

Yakın Tarihimiz.

Yeni Adana Gazetesi.

IV.HATIRALAR VE İNCELEMELER

ÂBİDİN, Hayreddin, *Tarihte Ankara -İstiklâl Harbi ve Bursa Hatıratı*, Semih Lütüfi Sühulet Kütüphanesi, 1934.

AÇIKSÖZCÜ, Hüsnü, *İstiklâl Harbinde Kastamonu*,Kastamonu Vilâyet Matbaası,1933.

ADIVAR, Halide Edip, *Ateşten Gömlek*, 11.Baskı, İstanbul, 1973.

_____, *Dağa Çıkan Kurt*, İstanbul, 1984.

AHMED (Süvari Yüzbaşı Midillili), *Türk İstiklâl Harbinin Başında Millî Mücadele*, Ankara, 1928.

AKBIYIK, Yaşar, *Millî Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Ankara, 1990.

AKINCI, İbrahim Ethem, *Demirci Akıncıları*, 2. Baskı, Ankara, 1978.

AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1983.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Ankara,1975.

ALİ ABDÜRREZZAK, *İslâmiyet ve Hükümet*, Çev.: Ömer Rıza, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1927.

ALİ SAİB, *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara,1340.

ALTAY, Fahreddin, *İstiklâl Harbinde Süvari Kolordusu*, İnsel Kitabevi, 1925.

_____, *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922.*, İstanbul, 1970.

ALTUNSU, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972.

ANADOLU, Anadolu'nun Muhterem ve Masum Ahalisi! Teâli-i İslâm Cemiyeti'nin İşbu Beyannamesini Nazar-ı Dikkat ve Ehemmiyetle Okuyunuz, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Bşk.lığı Kütüphanesi, İstiklâl:157 No.da Kayıtlı Kitapçık.

APAK, Rahmi, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara, 1990.

_____, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1988.

APPELBAUM, Richard P. , *Toplumsal Değişim Kuramları*, Çev.: Türker Alkan, T. İş Bankası Yayınları, Ankara, (Tarihsiz).

ARALOV, S. İ. ,*Bir Sovyet Diplomatının Anıları*, Çev.: Hasan Ali Ediz, İkinci Baskı, Ankara, 1985.

ARAS, Kâzım, *İstiklâl Savaşında Kocaeli Bölgesindeki Harekât*, İstanbul, 1936.

ARIBURNU, Kemal, *Millî Mücadele 'de İstanbul Mitingleri*, Ankara, 1951.

ARIKOĞLU, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961.

ARMSTRONG, Haron, *Türkiye Nasıl Doğdu?* , Çev.:Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1928.

ARON, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev.:Korkmaz Alemdar, Ankara, 1986.

ASARKAYA, Halis, *Ulusal Savaşta Tokat*, Tokat Basımevi, 1936.

ASIM EFENDİ, *Kamus Tercemesi*, C.III, İstanbul, 1268-1272.

AŞKUN, Vehbi, Cem, *Sivas Kongresi*, ikinci Baskı, İstanbul, 1963.

ATALAY, Besim, “Ankara’da Bocaladığımız Günler”, *Yakın Tarihimiz*, C. I, İstanbul, 1962.

ATASE BŞK.LIĞI (Hazırlayan), *Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, C.1, Ankara, 1962.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, C.1,2,3 (Vesikalar), İstanbul, 1982.

ATATÜRK'le İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), Başbakanlık Arşiv Daire Başkanlığı, Ankara, 1982.

ATATÜRK'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Derleyen:Nimet Arsan, Ankara, 1964.

ATATÜRK Özel Arşivinden Seçmeler, Hazırlayan:T.C. Genkur Askeri Tarih
ve Stratejik Etüd Bşk.lığı, Ankara, 1981.

ATATÜRKÇÜLÜK, (Birinci Kitap), Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara, 1983.

ATATÜRK'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Konuşmaları, TBMM. Kültür Sanat
Yayın Kurulu Yayınları No:30, TBMM.Basımevi, Ankara, 1987.

ATAY, Falih Rıfkı, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul, 1955.

_____, *Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919*, Ankara, 1965.

_____, *Çankaya-Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar-*, İstanbul, 1980.

AVCIOĞLU, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Birinci Kitap, 10. Baskı,
İstanbul, 1976.

AYAS, Mehmet Rami, *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din
Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, Ankara, 1991.

_____, "Sosyoloji Üzerine", *A. Ü. İlâh. Fak. Dergisi*, C. 26,
Ankara, 1983.

AYBARS, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri (1920- 1927)*, C. I- II, İzmir, 1988.

_____, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, I, 2.Baskı, Ankara, 1990.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, 2. Cilt (1919-1922),
9.Baskı, İstanbul, 1983.

AYDIN, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir, 1987.

AYDINEL, Sıtkı, *Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye Harekâtı*, Ankara, 1990.

AYKUT, Fahri, *İstiklâl Savaşında Dördüncü Kolordu*, İstanbul, 1935.

BALCIOĞLU, Mustafa, *Belgelerle Millî Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar
ve Merkez Ordusu*, Ankara, 1991.

BAŞDOĞAN, Ferhat, *Propaganda*, Ankara, 1960.

BAYAR, Celâl, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul, 1955.

_____, *Ben De Yazdım*, C.5, İstanbul, 1967.

BAYKAL, Bekir Sıtkı (Hazırlayan), *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, Ankara, 1969.

BAYMUR, Feriha, *Genel Psikolojisi*, 3. Baskı, İstanbul, 1976.

BAYTOK, Taner, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1970.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Atatürk*, Ankara, 1963.

_____, *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara, 1973.

_____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Kısım: 4, İstanbul, 1983.

BELÉN, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı (Askerî, Siyasî ve Sosyal Yönleriyle)*, Ankara, 1983.

BERGER, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev.: Ali Coşkun, İstanbul, 1993.

_____, *Invitation to Sociology, A Humanistic Perspective*, USA Penguin Books, 1963.

BERGER, Peter L. -Thomas LUCKMANN, "Bilgi Sosyolojisi ve Din Sosyolojisi", Çev.: M. Rami Ayas, *Ankara Üniv. İlh. Fak. Dergisi*, C.30, Ankara, 1988.

BERLE, Adolf A., *İktidar*, Çev.: Nejat Muallimoğlu, İstanbul, 1980.

BERLIN, Isaiah, *Bilimsel Tarih Anlayışı*, Çev.: Yahya Sezai Tezel, Ankara, (Tarihsiz).

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Trakya'da Millî Mücadele*, I. Cild, 2. Baskı, Ankara, 1987.

_____, *Resimler, Plân ve Haritalar*, II. Cild, 2. Baskı, Ankara, 1987.

BIYIKOĞLU, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, I, 2. Baskı, Kent Basımevi, (Bas. Yeri Yok), Ekim 1981.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-u İslâmiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C.I, İstanbul, 1967.

BİTLİSLİ RIZA SUAD, *İzmir İşgali*, Naşiri: Bitlis Meb'usu Yusuf Ziya Suad, Silvan, Şubat 1339.

BORAK, Sadi, *Atatürkçü ve Toplumcu Örnek Bir Din Adamı: HACI SÜLEYMAN EFENDİ*, İstanbul, 1974.

BOŞNAKOĞLU, Hasan (Hazırlayan), *İstiklâl Marşı Şairimizin İstiklâl Harbindeki Vaazları*, İstanbul, 1981.

BOTTOMORE, T.B., *Toplumbilim, Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz*, Çev.: Ünsal Oskay, 2.Baskı, İstanbul, 1984.

BOUTHOU, Gaston, *Zihniyetler, Kişi ve Toplum Açısından Zihin Yapılarına Dair Psikososyolojik Bir İnceleme*, Çev.: Selmin Evrim, İstanbul, 1975.

BOUTROUX, Emile, *Çağdaş Felsefe'de İlim ve Din*, Çev.: Hasan Kâtiboğlu, İstanbul, 1988.

BOZDEMİR, Mevlut, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, Ankara, 1982.

BRUINESSEN, Martin Van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çevirenler.: Nevzat Kırış- Bülent Peker- Leyla Keskiner- Halil Turansal- Selda Somuncuoğlu- Levent Kafadar, İstanbul, 1992.

CARTHY, Justin Mc, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfusu (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi)*, Çev.: İhsan Gürsoy, Ankara, 1995.

C. B. ve J. R. (Derleyenler), *Sosyolojinin Unsurları*, Çev.: Kâzım Nami Duru, 3.Baskı, İstanbul, 1975.

CEBESÖY, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953.

_____, *Moskova Hatıraları (21.11.1920 - 2.6.1922)*, İstanbul, 1955.

CEVDET KERİM (İNCEDAY), *Türk İstiklâl Harbi (Garb Cephesi)*, İstanbul, 1341.

_____, *Türk İstiklâl Mücahadesi Konferansları (Halk Konferansları)*, İstanbul, 1927.

COŞAR, Ömer Sami (Hazırlayan), *İstiklâl Savaşı Gazetesi*, C. I, Milliyet Gazetesi Yayını, (1919).

_____, *Millî Mücadele Basını*, İstanbul, 1963.

ÇAĞATAY, Tahir, *Günün Sosyolojisine Giriş*, İstanbul, 1962.

ÇAVDAR, Kâzım, *Rauf Orbay (Kurtuluş Savaşımızın Ön Kadrosu)*, İzmir, (Tarihsiz).

ÇAVDAR, Tevfik, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla "...Vaziyet ve Manzara-î Umumiye"*, Milliyet Yayınları Tarih Kitapları Dizisi:9,1971.

ÇAY, Abdulhalûk M., *Her Yönüyle KÜRT DOSYASI*, Ankara, 1993.

ÇAY, Abdülhalûk M. -Yaşar KALAFAT, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Milliye Milliye Hareketleri*, Ankara, 1990.

ÇELEBİ, Mevlût, *Heyet-i Nasîha, Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri*, İzmir, 1992.

ÇERKES ETHEM, *Çerkes Ethem'in Hatıraları*, Güniz Matbaası, İstanbul , 1962.

ÇERKES MİLLETİ'nin Düvel- i Muazzama ve Alem- i İnsaniyyet ve Medeniyyete *Umumî Beyannamesi*, (11 Teşrin-i Evvel 1921), (Gnkur ATASE Kütüph. İstiklâl: 167 No. da Kayıtlı Kitapçık).

DAVER, Bülend, *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından FEVKALADE HAL REJİMLERİ (Türkiye 'de- Yabancı Ülkelerde)*, Ankara, 1981.

DENY, Jean, *Yeni Türkiye*, Çev.:Sencer Kodolbaş, Ankara, 1960.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 5.Baskı, Ankara, 1982.

DİNAMO, Hasan İzzettin, *Kutsal İsyan, Milli Kurtuluş Savaşının Gerçek Hikâyesi*, 2.Baskı, C.1-3 (1969), C. 4-8 (1970), May Yayınları, İstanbul.

DOMENACH, Jean-Marie, *Politika ve Propaganda*, Çev.:Tahsin Yücel, İstanbul, 1969.

DOLLOT, Louis, *Kitle Kültürü ve Bireysel Kültür*, Çev.:Özlem Nudralı, İstanbul, 1991.

DÖNMEZER, Sulhi, "Atatürk Liderliğinin Sosyopsikolojik Analizi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.VIII, Sayı: 22, Ankara, Kasım 1991.

- _____, *Sosyoloji*, 7.Baskı, İstanbul, 1978.
- DURKHEIM, Emile, *Terbiye ve Sosyoloji*, Çev.: İ. Memduh Seydol, İstanbul, 1950.
- _____, *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*, Çev.: Celâl Bali Akal, İstanbul, 1985.
- DURSUNOĞLU, Cevat, *Millî Mücadele 'de Erzurum*, Ankara, 1946.
- DURU, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye 'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul, 1978.
- DUVERGER, M., *Sosyal Bilimlere Giriş*, Çev.: Ü. Oskay, Ankara, 1973.
- EDİP, Eşref, "Kurtuluş Savaşının Manevi Cephesi Erleri", *Sebilürreşad*, C. I, Sayı. 3, Haziran 1948.
- EID, Leroy V. , "The Neglected Side Of American Indian War In The Northeast", *Military Review*, Vol. LXI, No.2, February 1981.
- EMRE, Ahmet Cevat, *İKİ NESLİN TARİHİ, Mustafa Kemal Neler Yaptı*, İstanbul, 1960.
- ENER, Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara, 1970.
- _____, *Çukurova 'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1963.
- ER, İzzet, *Sosyalleşme, Sosyal Gelişme ve İslâm (Din Sosyolojisi Açısından Bir Deneme)*, Bursa, 1988.
- ERDEHA, Kâmil, *Millî Mücadelede Vilayetler Ve Valiler*, İstanbul, 1975.
- ERDOĞAN, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, 1954.
- ERGİL, Doğu, *Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Ankara, 1981.
- ERGÜN, Doğan, *Sosyoloji Ve Tarih*, 2.Baskı, İstanbul, 1982.
- ERİM, Nihat, *Devletler Arası Hukuku ve Siyasal Tarih Metinleri*, Ankara, 1953.
- ERTUNA, Hamdi (E. General), *Türk İstiklâl Harbi, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919- 1921)*, Gnkur. Bşk. 1191 Yayımları,
- ERTÜRK, Hüsamettin (Anlatan), *İki Devrin Perde Arkası*, Yazar: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1964.

_____, *Millî Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa*, Hazırlayan: Tevfik Apay, ATASE Kütüphanesinde Daktilo Metin, Ankara, 1975.

EROL, Mine, *Türkiye 'de Amerikan Mandası Meselesi, 1919- 1920*, Giresun, 1972.

ESAT (Rize Mebusu), *Adana 'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları*, İstanbul, 1934.

ESENGİN, Kenan, *Kürtçülük Sorunu*, İstanbul, 1976.

_____, *Millî Mücadele 'de İç Ayaklanmalar*, 2. Baskı, İstanbul, 1975.

FERİD-BEY, Conference de Mine, “Le Mouvement National Turc”, *Comite National D'études Sociales Politiques, Presidence de M. Le Général Malleterne*, Seance du Lundi 20 Mars 1922, Paris.

FERİK NURETTİN PAŞA Hazretlerinin İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi Hazretlerine Yazdıkları Mektup, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1341.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, 4.Baskı, İstanbul, 1990.

FIRAT, Erdoğan, “Din Psikolojisinde Konu ve Metod Problemi”, *9 Eylül Üniv. İlh. Fak. Dergisi*, C.5, İzmir, 1989.

FREY, Frederick W., *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Massachuselts, 1965.

FREUND, Julien, *Beşerî Bilim Teorileri*, Çev.:Bahaeddin Yediyıldız, Ankara, 1991.

FREYER, Hans, *Din Sosyolojisi*, Çev.:Turgut Kalpsüz, Ankara, 1964.

_____, *İctimaî Nazariyeler Tarihi*, Çev.:Tahir Çağatay, 3.Baskı, Ankara, 1977.

_____, *Sosyolojiye Giriş*, Çev.:Nermin Abadan, 3.Baskı, Ankara, 1967.

FROMKIN, David, *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, Çev.:Mehmet Harmancı, İstanbul, 1993.

GALULA, David, *Ayaklanmaları Bastırma Hareketleri, (Tarih ve Tatbikatı)*, Çev.: Hasan Lembet, Ankara, 1965.

GANN, Lewis H. , *Guerrillas In History*, 2 nd Printing, (Princeton: Hoover Institution Press, 1972).

GASSET, Jose Ortega y, *Kütlelerin İsyanı*, Çev.:Nejat Muallimoğlu, İstanbul,1975.

- GENÇOSMAN, Kemal Zeki, *İhtilâl Meclisi*, İstanbul, 1980.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet 1920*, Ankara, 1970.
- GÖKALP, İskender- Francois GEORGEON, *Kemalizm ve İslâm Dünyası*, Çev.: Cüneyd Akalın, İstanbul, 1990.
- GÖKBİLGİN, Tayyib, *Millî Mücadele Başlarken*, 1.Kitap, Ankara, 1959.
- _____, *Millî Mücadele Başlarken*, 2.Kitap, Ankara, 1965.
- GÖKERİ, Nevzat, “Psikolojik Harp- Propaganda ve Beşinci Kol” , *Askerî Mecmua*, C. XX, Sayı: 143, 1 Eylül 1947, İstanbul, 1947.
- GÖMEÇ, Sadettin, *Millî Mücadelede Gaziantep*, Ankara, 1989.
- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1969.
- GRENARD, Fernand, *Asya’nın Yükselişi ve Düşüşü*, Çev.: Orhan Yüksel, İstanbul, 1992.
- GÜNAY, Ünver, “Gabriel Le Bras’a Göre Din Sosyolojisinin Araştırma Alanları ve Yöntemleri”, *Erciyes Üniv.Sosyal Bil. Enst. Dergisi*, Sayı:2, Kayseri, 1988.
- GÜNDÜZ, Asım (Orgeneral), *Hatıratlarım*, Hazırlayan: İhsan Ilgar, İstanbul, 1973.
- GÜNER, Zeki - Orhan Kabataş (Hazırlayanlar), *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Ankara, 1990.
- GÜNERİ, Münir, *Psikolojik Harbin Önemi ve Yönetimi*, İstanbul, 1967.
- GÜNEŞ, İhsan, “1920’de Seyyar Jandarma Müfrezelerinin Kurulması ve Bunların İç Güvenliğin Sağlanmasındaki Rolü”, *I. Askerî Tarih Semineri, Bildiriler, II*, Ankara, 1983.
- GÜNGÖR, Selâhaddin, *Atatürk’e Kafa Tutanlar*, 1.Kitap, Hadise Matbaası, 1955.
- GÜRALP, Şerif, *İstiklâl Savaşının İç Yüzü*, İstanbul, 1958.
- GÜVEN, Zühtü, *Anzavur İsyanı (İstiklâl Savaşı Tarihinden Acı Bir Safha)*, Birinci Tabı, İstanbul, 1948.

- GÜVENÇ, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, 4. Baskı, İstanbul, 1984.
- HALKIN, Leon-E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev.: Bahaeddin Yediyıldız, Ankara, 1989.
- HİÇYILMAZ, Ergün, *Casusluk Örgütleri*, İstanbul, 1981.
- HOFFER, Eric, *Kesin İnançlılar (Kitle Hareketlerinin Anatomisi)*, Çev.: Erkil Günur, İstanbul, 1978.
- HÜRRİYET ve İtilâf Fırkası Proğram ve Beyanname-i Umumiyesi, (Tarihsiz, Osmanlıca Metin).
- HÜSEYİN HÜSNÜ, Miralay Kılıklı, “İstiklâl Muharebelerinde Ordumuzun Muharebe Usullerine Umumi Bakış”, *Mecmua-i Askeriye*, Sayı: 54, Dersaadet, 31 Ağustos 1340.
- ILGAR, İhsan (Derleyen), *Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın*, Kervan Yayınları, 1973.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, I, Çev.: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1990.
- İBRAHİM, Cemal Hafız, *Konya İsyanının İç Yüzü*, İzmir, 1342.
- İĞDEMİR, Uluğ, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları (Günlük Anılar)*, Ankara, 1973.
- _____ (Hazırlayan), *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Ankara, 1975.
- _____ (Hazırlayan), *Sivas Kongresi Tutanakları*, 2.Baskı, Ankara, 1986.
- İLHAN, Suad, *8 nci Kolordu Bölgesindeki İsyanlar*, İstanbul, 1971.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 4.Baskı, İstanbul, 1969.
- İNAN, Afet, *Kurtuluş Savaşında Türk Kadını*, Ankara, 1985.
- İNGİLİZ Muhibleri Cemiyetinin Beyanname ve Proğramı, Hilâl Matbaası, Dersaadet, 1335.
- İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, C.1, Ankara, 1985.

İSTİKLAL HARBİ İle İlgili Telgraflar, Devlet Arşivi Gn. Md.lüğü Yayını, Ankara, 1994.

İZZETTİN, 1.Ferik, *İstiklâl Harbi Hatıratı, İkinci İnönü Muharebesinde 61.Fırka*, İstanbul, 1932.

_____, *İstiklâl Harbi Hatıratı, 2. Kısım, 61. Fırkanın Gediz ve Kütahya Muharebeleri*, İstanbul, 1932.

JAESCHKE, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, 2.Baskı, Çev.:Cemal Köprülü, Ankara, 1986

_____, “Milliyetçiliğin ve Dinin İstiklâl Harbindeki Rollerini”, Çev.:

Hüseyin Zamantılı, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 13, Ağustos 1981.

_____, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar (30 Ekim 1918- 11 Ekim 1922)*, 2. Baskı, İstanbul, 1989.

JANOWITZ, Morris, *The Professional Soldier*, The Free Press of Glencoe, Illinois, 1960.

JUNG, Carl Gustav, *Psikoloji ve Din*, Çev.:Ender Gürol, İstanbul, 1965.

KADRI, Musa Kâzım, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım*, Hazırlayan: İsmail Kara, İstanbul, 1991.

KÂĞITÇIBAŞI, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, 6. Baskı, İstanbul, 1985.

KAHRAMAN, Sami Sabit, *Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922, İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, (B.Y.Y.), (Tarihsiz).

KALAFAT, Yaşar, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Ankara, 1992.

KALKAVANOĞLU, İlyas Sami, *Millî Mücadele Hatıralarım*, İstanbul, 1957.

KANDEMİR, Feridun, *Hatıraları ve Söylemedikleri ile RAUF ORBAY*, Naşiri:

Nejat Ağbaba, İstanbul, 1965.

- KANSU, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. 1- 2, 2.Baskı, Ankara, 1986.
- KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Sadeleştiren: Faruk Özerengin, İstanbul, 1990.
- KARACEBE, Nizameddin, *Türk Ulusal Savaşının İlk Parçası*, İstanbul, 1940.
- KARADAĞ, Hüsameddin, *İstiklâl Savaşında Maraş*, Mersin, 1943.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Ergenekon (Millî Mücadele Yazıları)*, Ankara, 1981.
- KARAY, Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul, 1964.
- KARPAT, Kemal H., "The Evolution Of The Turkish Political System And The Changing Meaning Of Modernity, Secularism And Islam (1876-1945)", *Islamic Culture*, Vol.: LIX, No: 4, October 1985.
- _____, *Turkey's Politics, The Transition To A Multi-Party System*, Princeton-New Jersey, 1959.
- KAYMAKAM SALÂHADDİN, *Türk İstiklâl Harbinde Birinci İnönü Muharebesi*, İstanbul, 1933.
- _____, *Türk İstiklâl Harbinde İkinci İnönü Meydan Muharebesi*, İstanbul, 1933.
- KAZANCIYEF, *Harp Psikolojisi*, Çev.: Osman Nuri Balkanlı, İstanbul, 1944.
- KEHRER, Günter, *Din Sosyolojisi*, Çev.: Semahat Yüksel, İstanbul, 1992.
- KESSLER, Gerhard, *Sosyolojiye Başlangıç*, Çev.: Z. Fahri Fındıkoğlu, 2.Baskı, İstanbul, 1985.
- KILIÇ ALİ, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul, 1955.
- KINROSS, Lord, *ATATÜRK Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, Çev.: Necdet Sander, 9. Baskı, İstanbul, 1984.
- KOCATÜRK, Utkan, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi, 1918-1938*, Ankara, 1973.
- KOÇ, Vehbi, *Hayat Hikâyem*, İstanbul, 1973.
- KOÇER, Kemal, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul (İşgal Senelerinde M. M. Grubunun*

- Gizli Faaliyeti*), İstanbul, 1946.
- KONGAR, Emre, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, 2.Baskı, İstanbul, 1978.
- KOSTAŞ, Münir, "Din Sosyolojisine Giriş" *A. Ü. İlâhiyat Fak. Dergisi*, C. 28, Ankara, 1986.
- KÖKTAŞ, Mehmet Emin, *Türkiye'de Dinî Hayat -İzmir Örneği*, İstanbul, 1993.
- KÖNİĞ, René, *Günümüz Sosyolojisi*, Çev.: Battal İnandı, İzmir, 1994.
- KÖSTÜKLÜ, Nuri, *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Ankara, 1990.
- KRECH, David - Richard S. CRUTCHFIELD, *Sosyal Psikolojisi, Teori ve Problemler*, Çev.: Erol Güngör, 3. Baskı, İstanbul, 1983.
- KRECH, David - Richard S. CRUTCHFIELD - E. L. BALLACHEY, *Cemiyet İçinde Fert*, 2. Kitap, 2. Baskı, Çev.: Mümtaz Turhan, İstanbul, 1983.
- KUHN, Thomas, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çev.: Nilüfer Kuyaş, İstanbul, 1982.
- KUR'AN-I KERİM VE TÜRKÇE ANLAMI (Meâl)*, Hazırlayanlar: Hüseyin Atay - Yaşar Kutluay, Ankara, 1987.
- KURAN, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1956.
- KURT, Yılmaz (Yayına Hazırlayan), *Pontus Meselesi*, Ankara, 1995.
- KURTKAN, Amiran (BİLGİSEVEN), *Eğitim Sosyolojisi, Kavramlar-Teoriler- Eğitim Yolu İle Kalkınmanın Esasları*, 4.Baskı, İstanbul, 1987.
- _____, *Genel Sosyoloji*, İstanbul, 1976.
- KUTAY, Cemal, *Çerkez Ethem Dosyası*, C. I, 3. Baskı, İstanbul, 1989.
- _____, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara, 1973.

- _____, *Milli Mücadelede Öncekiler ve Sonrakiler*, 1. Kitap, Neşreden: Mustafa Unan, İstanbul, 1963.
- _____, “Millî Mücadele’de Devletleşen Belde Balıkesir”, *Millî Mücadele ‘de Balıkesir*, İstanbul, 1986.
- _____, *Türk Millî Mücadelesinde Amerika*, İstanbul, 1979.
- LE BON, Güstave, *Kitleler Psikolojisi*, Çev.: Selâhattin Demirkan, 3.Baskı, İstanbul, 1976.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye ’nin Doğuşu*, Çev.: Metin Kırıtlı, Ankara, 1984.
- LUNDBERG, George A.- Clarence C. SCHRAG - Otto N. LARSEN, *Sosyoloji*, C. 1, Çev.: Özer Ozankaya, Ankara, 1985.
- LÜTFİ SİMAVİ, *Sultan Mehmed Reşad Han ’ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Matbaa-i Osmaniye, 1340.
- LOHANİZEDE, M. N., *İstiklâl Sevgisinin Abidesi Gaziantep*, 1974.
- LOW INTENSITY Conflict, FM 100-20*, Washington: DC: Headguartes Departmant of the Army, 1981.
- MACHİAVELLİ, *Hükümdar*, Çev.: Selahattin Bağdatlı, İkinci Baskı, İstanbul, 1985.
- MALKOÇ, Nami (Kur.Yb.), *920 (336) Yılının Kurtuluş Savaşları*, İstanbul, 1937.
- MARDİN, Şerif, *Din ve İdeoloji*, 2.Baskı, İstanbul, 1983.
- _____, *İdeoloji*, 2.Baskı, Ankara, 1982.
- _____, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkisi”, Çev.: Şeniz Gören, *Dün ve Bugün Felsefe*, 1.Kitap, B/ F/ S, İstanbul, 1985.
- MAUCORPS, P. , *Sosyal Hareketlerin Psikolojisi*, 2. Baskı, Çev.: Selmin Evrim, İstanbul, 1965.
- MAUSS, Marcel - Paul FAUCONNET, “Sosyoloji”, Çev.: Ümid Meriç, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı:21-22; İstanbul Üniv.Edeb.Fak.Yayını, İstanbul, 1970.

- MAZICI, Nurşen, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, İstanbul, 1984.
- MEHMET ARİF (Eskişehir Mebusu, Miralay, Sabık Kolordu Kumandanlarından), *Miralay Arif'in Hatıratı (1919-1923)*, Bugünkü Dile Çev.:Hüseyin Fevzi Ayberk, İstanbul, 1970.
- MEHMET FİKRİ, *Çerkes Meselesi Hakkında Türk Vicdan-ı Umumiyesine ve T.B.M.M. ne İkinci Arıza*, 10 Teşrinisani 1923, İstanbul, 1923.
- MEHMET ŞEFİK (Aker), *İstiklâl Harbinde 57.Tümen ve Aydın Millî Cidali*, C.1, 104 Sayılı Askerî Mecmuanın Tarih Kısmı, 1 Mart 1937, Sayı:45, İstanbul, 1937.
- _____, *İstiklâl Harbinde 57.Tümen ve Aydın Millî Cidali*, C.2, 105 Sayılı As. Mecm. Tarih Kısmı, 1 Haziran 1937, Sayı:46, İstanbul, 1937.
- _____, *İstiklâl Harbinde 57.Tümen ve Aydın Millî Cidali*, C.3, 106 Sayılı As. Mecm. Tarih Kısmı, İstanbul, 1937.
- M. ŞEVKİ, *İstiklâl Savaşı Nasıl Oldu?*, İstanbul, 1934.
- MENSCHING, Gustav, *Dinî Sosyoloji*, Çev.:Mehmet Aydın, Konya, 1994.
- MERAM, Ali Kemal, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkiler Tarihi*, İstanbul, 1969.
- MEVLÂNZADE RİFAT, *İttihat Terakki İktidarı ve Türk İnkılâbının İç Yüzü*, İstanbul, 1993.
- MILLS, C. Wright, *Toplumbilimsel Düşün*, Çev.:Ünsal Oskay, Ankara, 1979..
- MIROGLIO, Abel, *Halkların Psikolojisi*, Çev.:Samih Tiryakioğlu, İstanbul, 1973.
- MİHAİLİDİS, Kosdas (Yunan Askerî Muharriri), *KÜÇÜK ASYA SEFERİ*, "Etnikos Kiriks" Gazetesinin Tarihî Tefriki, Çev.: S. Karaoğlu, (Gnkur. ATASE Kütüph. İstiklâl: 118 No. da Kayıtlı Daktilo Eser).
- MİLLÎ MÜCADELE'DE Alaşehir Kongresi (Bilimsel Toplantı) 16 Ağustos 1985, Anadolu Matbaacılık, İzmir, Şubat 1988.
- MİLLÎ MÜCADELE'DE BALIKESİR, (3-4 Mayıs 1986 Günleri Balıkesir Ticaret Odası

- Salonunda Yapılan “Millî Mücadele’de Balıkesir” Panelinin Tebliğ Metinleridir.) Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1986.
- MORALI, Nail, *Mütarekede İzmir Olayları*, Ankara, 1973.
- MUMCU, Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, 11. Baskı, İstanbul, 1988.
- MUMCU, Uğur, *Kürt-İslâm Ayaklanmaları (1919-1925)*, 16. Baskı, İstanbul, 1994.
- MUSLİHİDDİN SAFVET (Dr.), *Türkiye’nin Sıhhi ve İctimaî Coğrafyası, Ankara Vilâyeti*, İstanbul, 1925-1341.
- MUZAFFER Ordumuzun Kumandan-i Muhteremi Ferik Nureddin Paşa Hazretlerinin İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi Hazretlerine Yazdıkları Mektubun Sureti, Matbaa-i Osmaniye, 1341.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Ankara, 1990.
- MÜFTÜLER, Lütfü, *Millî Mücadele’de Denizli*, Balıkesir, 1947.
- NADİ, Yunus, *Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar*, (1), İstanbul, 1955.
- _____, *Mustafa Kemal Paşa Samsun’da*, (2), İstanbul, 1955.
- _____, *Ali Galip Hadisesi*, (3), İstanbul, 1955.
- _____, *Ankara’nın İlk Günleri*, (4), İstanbul, 1955.
- _____, *Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti*, (5), İstanbul, 1955.
- NIKİTİN, Bazil, *KÜRTLER, Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev.:Hüseyin Demirhan-Cemal Süreyya, 3.Baskı,İstanbul, 1991.
- NUR, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, C.3, İstanbul, 1968.
- _____, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, Akşam Matbaası, Dersaadet, 1335 (1919).
- NYANG, Sulayman Seih, “Religion and Politics in Modern Society”, *New ERA Conference, GOD: THE CONTEMPORARY DISCUSSION*, December 29, 1986 - January 3, 1987, Coronado, California, U.S.A.

- OCAK, A. Yaşar, “Millî Mücadele’de Çapanoğlu İsyanı” (8-27 Haziran 1920), *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: VII-VIII-IX-X, (1970-1973)’den Ayrı Basım, Ankara, 1973.
- ODABAŞIOĞLU, Cumhur, *Trabzon, Belgelerle Millî Mücadele Yılları 1919- 1923*, Trabzon, 1975.
- OĞUZCAN, Lütfi, *Millî Mücadele ’de Güney Bölgesinde BAYRAK ve BAYRAK Özlemi*, Mersin, 1966.
- OKDAY, İsmail Hakkı, *Yanya ’dan Ankara ’ya*, İstanbul, 1975.
- ORAN, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, 3. Baskı, İstanbul, 1993.
- ORANLI, Ziya (Hazırlayan), *Atatürk’ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları*, Anlatan: Ali Metin (Atatürk’ün Emir Çavuşu), Ankara, 1967.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983.
- OSKAY, Ülgen, *Sosyolojik Düşünce Tarihi*, C. I, İzmir, 1990.
- _____, “Sosyoloji ve Tarih”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı:1, Ege Üniv.Edeb.Fak. Yayını, İzmir, 1987.
- OSMAN ZEKİ, *Kıymetdar Hatıralarımda Kuva-yı Milliye*, İstanbul, 1338.
- ÖGE, Ali Rıza, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları*, Bursa, 1957.
- ÖKE, Mim Kemal, *İngiliz Ajansı Binbaşı E.W.C. NOEL’in “Kürdistan Misyonu”(1919)*, İstanbul, 1989.
- _____, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, 2.Baskı, İstanbul, 1991.
- ÖNDER, Mehmet, *Atatürk Konya’da*, Ankara, 1989.
- _____, *İZMİR YOLLARINDA, Atatürk’ün Batı Anadolu Gezisi 14 Şubat 1923-20 Şubat 1923*, Ankara, 1989.
- _____, *Millî Mücadele ’nin Yanında ve Safında Öğüt Gazetesi*, Ankara, 1986.

- ÖZ, Baki, *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler*, 3. Baskı, İstanbul, 1990.
- ÖZALP, Kâzım, *Millî Mücadele (1919-1922) I*, Ankara, 1988.
- ÖZEL, Sabahattin, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919- 1922)*, İstanbul, 1987.
- ÖZER, Kemal, *Kurtuluş Savaşında Gönen*, Balıkesir, 1964.
- ÖZGEN, Yzb.Abdurrahman, *Millî Mücadele'de Türk Akıncıları*, 4. Basım, İstanbul, 1982.
- ÖZGÜL, M.Cemil, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1919- 23 Nisan 1920)*, Ankara, 1989.
- ÖZKÖK, Burhan, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, İstanbul, 1937.
- ÖZKÖK, Rüknü, *Düzce- Bolu İsyanları*, Milliyet Yayınları, (B. Y. Yok), 1971.
- ÖZTOPRAK, İzzet, "Millî Mücadele'ye Tepki: Şeyh Recep Olayı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.V, Kasım 1988, Sayı: 13, Ankara, 1989.
- _____, *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, Ankara, 1989.
- PALMER, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, 5. Baskı, Çev.: Belkıs Çorakçı Dışbudak, İstanbul, 1995.
- PALLİS, Alexander Anastasius, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915- 1922)*, Çev.:Orhan Azizoğlu, İstanbul, 1955.
- PEHLİVANLI, Hamit, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilâtı*, Ankara, 1992.
- PEKER, Nurettin, *1918-1923 İstiklâl Savaşının Vesika ve Resimleri (İnebolu- Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı)*, İstanbul, 1955.
- PİŞKİN, Ali Rıza, *Uzun Oluk (İstiklâl Harbinde Maraş)*, İstanbul, 1942.
- POLAT, Nazım H., *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara, 1991.
- PRENS ANDRE (Yunan Kolordu K.nı), *Felâkete Doğru*, Çev.: Hüseyin Rahmi,

İstanbul, 1932.

RABINOW, Paul ve William SULLIVAN (Derleyenler), *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, Çev.:Taha Parla, İstanbul, 1990.

RAİF (Dr), *Türkiye 'nin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, Kengri Vilâyeti*, İstanbul, 1926.

REY, Ahmet Reşit, *Gördüklerim - Yaptıklarım (1890-1922)*, İstanbul, 1945.

RICKMAN, H.P., *Anlama ve İnsan Bilimleri*, Çev.:Mehmet Dağ, Ankara, 1992.

RODA, Mihail L., *Yunanistan Küçük Asya 'da (1918- 1922)*, Çev.: Yorgo

Kundakçioğlu, ATASE Kütüph. İstiklâl: 120 No. da Kayıtlı Daktilo Eser).

RUSTOW, Danwart A., "Politics and Islam in Turkey 1920-1955", *Islam and the West*, Publisher: Richard N. Frye, 1957.

SAKALLI, Bayram, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilâtlanma*, Ankara, 1988.

SAN, Coşkun, *Max WEBER 'de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi*, Ankara, 1971.

SANDER, Oral, *Anka 'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1987.

SARIBAY, Selim, *İstiklâl Savaşında Mudurnu- Bolu- Düzce*, Aydın, 1943.

SARIHAN, Zeki, *Çerkez Ethem 'in İhaneti*, 2.Baskı, İstanbul, 1986.

SELAHATTİN ADİL PAŞA 'nın Hatıraları, *Hayat Mücadeleleri*, Zafer Matbaası, İstanbul, 1982.

SELÇUK, İlhan, *Yüzbaşı Selâhattin 'in Romanı*, 2.Kitap, İstanbul, 1976.

SELEK, Sabahattin, *Anadolu İhtilâli*, C.1-2, 8.Baskı, İstanbul, 1987.

SENCER, Muzaffer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, 1974.

SENCER, Oya, *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi*, İstanbul, 1969.

SEZER, Baykan, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul, 1985.

- _____, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İstanbul, 1981.
- _____, “Türk Sosyolojisinin Tarihle İlişkileri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990, *BİLDİRİLER*, İstanbul, 1991.
- SIHH. VE MUAVENET-İ İCTİMAİYE MD. (Yazan), *Türkiye 'nin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, Gazi Ayıntab Vilâyeti*, İstanbul, 1926.
- SINDIRGILI SÜREYYA (S. Öрге Evren), *Denizli Vak'ası ve Demirci Mehmet Efe*, İstanbul, 1955.
- SMITH, Elaine Diana, *TURKEY: Origins Of The Kemalist Movement And The Government Of The Grand National Assembly (1919- 1923)*, Washington, D. C. , 1959.
- SOĞUCALI, Şevket, *İstiklâl Harbinde Olaylar*, 1. Kitap, Ankara, 1947.
- SONYEL, Selâhi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara, 1973.
- SORGUÇ, Erdoğan (Yayına Hazırlayan), *Yd.P.Tğm. İbrahim Sorguç 'un Anıları*, *İSTİKLAL HARBİ HATIRATI*, İlâveli 2. Baskı, İzmir, 1996.
- SOYSAL, İlhami, *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler*, İstanbul, 1985.
- SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemalî, *Başımıza Gelenler Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'dan Mudanyaya 1918-1922*, İstanbul, 1939.
- _____, *30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü ve Son Cildi (1918-1922)*, İstanbul, 1953.
- STEINHAUS, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, Çev.:M. Akkaş, İstanbul, 1973.
- SU, Kâmil, *Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı*, Ankara, 1984.
- ŞADİLLİLİ, Vedat, *Türkiye 'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, C.1, Ankara, 1980.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Atatürk ve Seymen Alayı*, Ankara, 1971.
- _____, *İstiklâl Savaşı Edebiyatı Tarihi Nesirler ve Şiirler (Millî Mücadelenin Edebi Vesikaları) 1919-1923*, Ak Kitabevi, 1968.

- _____, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, 1958.
- _____, *Kuvayı Milliye Tarihi, (Gerillâ)*, Ankara, 1957.
- _____, *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul, 1967.
- _____, *Tarih Bakaloryası, Osmanlı ve Cumhuriyet Tarihi*, Semih Lütü Matbaası, İstanbul, (Tarihsiz).
- ŞEHİDOĞLU, Süreyya, *Millî Mücadele 'de Adapazarı- Bolu, Düzce- Hendek ve Yöresi Ayaklanmaları*, Ankara, 1970.
- ŞENER, Cemal, *Çerkes Ethem Olayı*, 4.Baskı, İstanbul, 1982.
- ŞEVKET, A., *İstiklâl Harbinde 38.Alayla Samsun'dan İzmir'e*, İstanbul, 1941.
- ŞEVKÎ, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması ve Öteki Makaleleri*, Günümüz Türkçesine Çev.:Muzaffer Sencer, İstanbul, 1968.
- ŞİMŞİR, Bilâl, *İngiliz Belgeleriyle SAKARYA'DAN İZMİR'E (1921-1922)*, 2. Baskı, Ankara, 1989.
- TAÇALAN, Nurdoğan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, 2.Baskı, İstanbul, 1971.
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği Dün- Bugün*, İstanbul, 1993.
- TANSEL, Fevziye Abdullah, *İstiklâl Harbinde Mücahit Kadınlarımız*, Ankara, 1988.
- TANSEL, Selâhattin, *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı 1919- 1922*, Ankara, 1965.
- _____, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, 2. Cilt, Ankara, 1973.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, İkinci Baskı, Ankara, 1975.
- _____, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, 2. Baskı, Ankara, 1969.
- TEPEYRAN, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1982.
- TEVETOĞLU, Fethi, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Karakol Cemiyeti, Türkiye'de İngiliz Muhibleri Cemiyeti, Wilson Prensipleri Cemiyeti, Yeşilordu Cemiyeti*, Ankara, 1988.
- THOMSON, David, *Tarihin Amacı*, Çev.:Salih Özbaran, İzmir, 1983.

- TİMUR, Taner, *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara, 1989.
- TOPÇUOĞLU, Hamide, *Hukuk Sosyolojisi, Ders Notları*, 2. Baskı, Ankara, 1956.
- TOY, Erol, *Türk Gerillâ Tarihi*, İstanbul, 1970.
- TOYNBEE, Arnold J., *Türkiye -Bir Devletin Yeniden Doğuşu-*, Çev.:Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, 1971.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Siyasi Partiler*, C.2, İstanbul, 1986.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye 'de Sol Akımlar*, Ankara, 1978.
- TURAN, Şerafettin (Tertip ve Tanzim Eden), *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri veHacim Muhittin ÇARIKLI'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, Ankara, 1967.
- TURGUD, Hüseyin, *Gizli Düşman Faaliyeti, Casusluk, Propaganda, Bozgunculuk*, Ankara, 1954.
- TURNER, Bryan S. , *Max Weber ve İslâm, (Eleştirel Bir Yaklaşım)*, Çev.: Yasin Aktay, Ankara, 1991.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi, -İdeolojiler ve Köylü Hareketleri-*, Ankara, 1988.
- _____, “Türk Tarihinin Bazı Sosyolojik Meseleleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990, BİLDİRİLER*, İstanbul Üniv. Edeb. Fak.Bas., İstanbul, 1991.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, 2. Basılış, Ankara, 1951.
- _____, *Mondros Mütarekesi ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948.
- TÜRK İSTİKLAL HARBI, Güney Cephesi*, C. IV, Gnkur. Bşk.lığı Yayını, Ankara, 1966.
- TÜRK İSTİKLAL HARBI, İdari Faaliyetler(15 Mayıs 1919- 2Kasım 1923)*, C. VII, Gnkur. Bşk.lığı Yayını, Ankara, 1975.
- ULAGAY, Osman, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1974.
- ULUBELEN, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1982.
- ULUĞ, Naşit H., *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1973.

UZEL, Sahir, *Gaziantep Savaşının İç Yüzü*, Ankara, 1952.

_____, *İstiklâl Savaşımız Esnasında Kürtçülük Cereyanları ve Irak - Ravandiz Harekatı, Resmi Vesaiki Müstenit Harp Tarihi*, ATASE Kütüphanesi İs.215 Numarada Kayıtlı Daktilo Metin,Tarihsiz.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1965.

ÜNÜVAR, Veysel (E.General), *İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920- 1921*, İstanbul, 1945.

VELİKOV, Stefan, *Kemalist İhtilâli ve Bulgar Kamuoyu (1918-1922)*, Mütercim:

Remzi Aktuna, Gnkur. ATASE Kütüphanesinde Kayıtlı Metin.

VERGİN, Nur, “İslâm Sınıf Atlıyor”, *Yeni Yüzyıl Gazetesi*, Röportaj: Neşe Düzel, 21 Ekim 1996/ Pazartesi.

VERNON, Gleun M. , *Sociology of Religion*, New York, 1962.

VOGT, Edvard D., “Din Sosyolojisi Araştırmalarında Objektiflik”, Çev.:M. Rami Ayas, *Ankara Üniv.İlh.Fak.Dergisi*, C.22, Ankara, 1978.

WACH, Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çev.:Ünver Günay, Kayseri, 1990.

_____, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev.:Battal İnandı, Ankara, 1987.

WALLAGE, W.L., *The Logic of Science in Sociology*, Aldine Publishing Company, Third Pirinting, 1973.

WEBER, Max, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev.:Zeynep Aruoba, İstanbul, 1985.

_____, *Sosyoloji Yazıları*, Çev.: Taha Parla, İstanbul, 1986.

WILLIAMS, Raymond, *Keywords A Vocabulary of Culture and Society*, Oxford University Press, New York, 1983.

WINSTON CHURCHILL *İSTİKLAL SAVAŞINDA*, Yeni İstanbul Yayınları, İstanbul, 1969.

YAPAREL, Recep, “Dinin Tarifi Mümkin müdür?”, *9 Eylül Üniv. İlâh. Fak. Dergisi*, C. 4, İzmir, 1987.

YAZAN, Ümit Meriç, “Braudel’e Göre Tarih ve Sosyoloji”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990, BİLDİRİLER*, İstanbul, 1991.

YETKİN, Gıyas, *Ateşten Ateşe (Millî Kurtuluş Savaşımızın Adsız Kahramanı Akça Efe)*, (2), Ankara, 1964.

_____, *İçimizdeki Düşman (500 Yıldanberi Türkiye ’de Papazların Gizli Faaliyetleri)*, 2.Baskı, Tertipleyen:Zeki Kaman, Ankara, 1964.

YULARKIRAN, Cevdet R. (Neşreden), *Reşit Paşa ’nın Hatıraları*, İstanbul, 1939.

YÜCEKÖK, Ahmet N., *Siyasetin Toplumsal Tabanı, (Siyaset Sosyolojisi)*, Ankara, 1987.

_____, *Türkiye ’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946- 1968)*, Ankara, 1971.